

ПЕЧАТНИЦА КНИПЕГРАФЪ * СОФИЯ * 1942 г.

Д-РЪ ЛЮБОМИРЪ Д. АНДРЕЙЧИНЪ

ОСНОВНА
БЪЛГАРСКА ГРАМАТИКА

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д. — СОФИЯ

ПРЕДГОВОРЪ

Езикътъ съществува въ обществената действителност като сложно единство отъ форма и значение, отъ звукови и смислови елементи. Издайното богатство и изразните възможности на езика съ неограничени и представяне неограничено поле за научно изследване. За да бъде поставено на здрава научна и жизнена основа, изследването на езика тръбва да се гради не едностранично върху езиковата форма, а върху синтезата отъ форма и съдържание.

Всъки езикъ отразява действителността, въ която живеятъ даенъ народъ, заедно съ богатството и особеностите на неговата култура. Граматичната система на всъки отдельенъ езикъ е нѣщо по-вече или по-малко индивидуално, колкото и да съ значителни понѣкога общите езикови между нѣкои езици.

Граматичната система на съвременния български езикъ съдържа достъпни елементи, които съ чужди на останалите славянски и по-далечни индоевропейски езици. Затова нашата граматична наука не тръбва да се опира върху чужди граматични образци и върху понятия, заети отъ чужди граматики. Изграждането на българската граматика въ нейния завършенъ видъ изисква обстойни и задълбочени проучвания и наблюдения, каквито още нѣмаме достатъчно въ нашата научна литература. За забелязване е обаче, че отъ десетина години насамъ българската граматика е предметъ на значително повишенъ наученъ интересъ. Благодарение на това се явиха въ кратко време нѣколко сериозно написани български граматики, които допесоха редица нови наблюдения и изводи.

Настоящата българска граматика съдържа достъпни наблюдения. При това тукъ се застъпва и смисловата (семантичната) страна на езиковите елементи въ пошироката степень и съ по-голяма последователност, отколкото досега. По този начинъ изложението се доближава по-вече до живата езикова действителност и става по-занимливо и навръсмено. Отъ друга страна съмъ се стремилъ да му придаамъ и необходимата за такъвъ случай системность, прогледност и достъпностъ. Надъ-

намъ се, че всичко това ще може да оправдае въ доста-
тъчна степенъ изданието на тая граматика, вече шеста
по редъ у насъ отъ 1936 г. насамъ.

Въ езиковата литература съществуватъ разни видове граматики. Едни отъ тяхъ сѫ предизначени за работа въ училищата или за чужденци, други застъпватъ повече историческото осъществление на езиковите факти, трети обръщатъ главно внимание върху езиковата правилност и чистота, четвърти сѫ плодъ на стремежъ къмъ построяване и прилагане на нови езико-
ведски системи и пр. Настоящата граматика има по-осно-
венъ и общъ характеръ. Тя се стреми къмъ възмож-
ното за момента сравнително по-върши изложениес на съвременния български езикъ, както той въ действи-
телностъ съществува, като обръща необходимото вни-
мание и на разните практически въпроси, свързани
съ устройството и употребата на езика. По начало из-
ложението се движки въ рамките на установената отъ
традиционната научна систематика, въ която, покрай нѣкои
условности, се съдържатъ достатъчно здрави елементи,
особено необходими за нашата цель.

Граматиката е еднакво предназначена както за учи-
телите по български езикъ, така и за по-широките кръ-
гове на българската интелигенция.

Рисунките на говорните органи при учленението
на разните звукове сѫ изработени за пръвъ пътъ възъ
основа на българското произношение отъ г. д-ръ Ст.
Стойковъ, комуто изказвамъ сърдечна благодарностъ
за тяхъ.

София, септемврий 1942.

Д-ръ Л. Д. Андрейчинъ

У В О Д Ъ

1. Съставни елементи на езика: звукове, думи и изречения

§ 1. Човѣшкийтъ езикъ има две страни: звукова или „външна“ и съмислова или „вътрешна“. Основни елементи на звуковата страна на езика сѫ отдѣлнитѣ звукове (гласни и съгласии), които ние образуваме съ нашите говорни органи. Тия звукове сѫ въ всѣки отдѣленъ езикъ точно опредѣлени по видъ и брой и се свързватъ въ езикови звукосъчетания по точно опредѣлени звукови закони. Сами по себе си отдѣлнитѣ звукове на езика не сѫ свързани съ определенъ смисълъ или значение. Тѣ сѫ само основенъ материалъ, отъ който се изграждатъ по-сложнитѣ езикови слоемети, притежаващи вече определено значение. Това сѫ думитѣ, които означаватъ нашиятѣ понятия, и изреченията, които означаватъ нашиятѣ мисли (въ връзка и съ придвижващите ги често чувствени и волеви потици). Споредъ това граматиката, като наука за строежа и употребата на езика, се дѣли на три основни дѣла: 1. фонетика или наука за звуковетѣ, 2. морфология или наука за думитѣ и 3. синтаксисъ или наука за изреченията.

2. Звукова и писмена проява на езика

§ 2. Освенъ звуково-слуховата си проява всѣки културенъ езикъ има и писмено-зрителна проява, обикновено свързана съ звуковата (вж. § 5). Докато изговаряните въ даденъ случай думи и изречения на единъ езикъ сѫ достъпни само за ония лица, които сѫ могли да ги чуятъ въ тоя сѫщия мигъ, отбелязаните писмено думи и изречения сѫ достъпни за много по-вече лица и то за неопределено далечни разстояния и за неопределено дълго време. Въ това обстоятелство се крие огромното значение на писмеността за културния напредъкъ на народите и на човѣчеството. Книгите на единъ народъ сѫ неговото най-скажпо културно достояние, неговата

най-ценна съкровищница. Въ тъхъ съ запазени за всички поколъния скъпни духовни съкровища, отъ които и една нищожна част не би могла да се опази само чрезъ устно предаване отъ едно поколение на друго.

3. Простонародни диалекти и общонароденъ книжовенъ езикъ

~~1-~~ § 3.) За да бъде изказаното на единъ езикъ доста ясно по смисълъ за по-широки общественни сръди, то тръбва да отговаря на нѣкакви общоприети езикови норми. Знаемъ обаче, че всѣки езикъ съ дѣли въ действителностъ на многобройни наречия, които се различаватъ по разни особености помежду си. При това положение всѣки културенъ народъ си изработва опредѣлени общи и постоянни езикови норми, задължителни за всички обрановани сръди. Така се създава книжовниятъ езикъ на единъ народъ. Тръбва веднага да напомнимъ, че макаръ и нареченъ „книжовенъ“, той не е само езикъ на книжнината—художествена, научна и публицистична, но също така е органъ и на устното езиково общуване между интелигенцията, въ училищата и въ учрежденията.

Нашиятъ книжовенъ езикъ тръбва да притежава сднинки норми за всички български земи. Единството на книжовния езикъ е важенъ въпросъ въ културния животъ на всѣки народъ. То е изразъ и символъ на духовното единство и сплотеностъ на народа, и необходимо условие за по-нататъшното обогатяване и усъвършенствуване на самия езикъ, чрезъ отстъпяване на повече логически, емоционални и колоритни тънкости, които могатъ да изпъкватъ само върху точно установена и добре избистрена основа. Разбира се, абсолютно единство въ книжовния езикъ не може да бъде практически постигнато. Търпимостта на известни диалектични и др. отклонения тукъ се движи, споредъ случая, въ различни граници — по-свободни въ говоримия съзикъ и по-строги въ писмения. Това признание обаче съвсемъ не значи нѣкакво отрицание на единството и реалността на книжовния езикъ. Ние тръбва ясно да съзнаваме винаги, кое какъ е потрѣбно да бъдат въ книжовния ни езикъ, макаръ и да не ни е понѣкога по силите или по желанието да си изработваме нови езикови народи. Единството на книжовния езикъ въ практи

тиката се изгражда постепенно, но нашиятъ стремежъ къмъ него тръбва да бъде постояненъ. Ние не можемъ да се освободимъ изнеднъжъ отъ всички неправилности въ своя личенъ езикъ, но сме длъжни поне въ отдельни случаи да се стремимъ да говоримъ по-правилно, отколкото обикновено.

§ 4. Освенъ въпроса за единството и свързания също въпросъ за правилността на книжовния езикъ, съществува още въпросътъ за неговото обогатяване и усъвършенстване, който също така се свързва доста тясно със съществуването на диалектите. Знаемъ, че въ нарднитъ говори се криятъ склонсни езикови съкровини, които могатъ да послужатъ и за обогатяването на книжовния езикъ. Това обаче не може да става механично, но по съобразенъ пътъ и при подходящи случаи, като се държи съмнъка за различните колоритни отсънки, съкоито съ свързани слементите на народната речь. Иначе може да се получи само нѣкакво бездушно и безкусно „народничене“ със сника, което по-скоро би създадло настроение противъ обогатяването му съ елементи отъ народната речь.

Въ основата на нашия книжовенъ езикъ с лекнало преди стотина години източното българско наречие около Балкана, главно отъ областта на гр. Търново. На това обстоятелство се дължи фактътъ, че граматичните норми и речникътъ на книжовния ни езикъ следватъ най-често източното наречие. Съ течението на времето обаче въ книжовния езикъ съ възприети и редица особености отъ западните български говори. Книжовниятъ езикъ може да получава материалъ за обогатяване и усъвършенстване отъ всички български говори. Тръбва все пакъ да помнимъ, че той обединява българските диалекти не толкова, като възприема отъ всички отдельенъ диалектъ негови типични особености, чужди на други диалекти, а преди всичко по силата на факта, че той се състои отъ елементи, които съ нъ огромната си маса обща български, защото се срещатъ въ всички български говори.

Освенъ диалектите, важенъ източникъ за обогатяване на българския книжовенъ езикъ съ и езиковите съкровища отъ миналите епохи на книжовния и животъ. Дълътъ на старобългарския езикъ и на черковно-славянския, като негова разновидност, въ обогатяване-

то главно на речники на днешния ни книжовенъ езикъ не тръбва да биде забравянъ или подценяванъ. Важна роля на посредникъ въ този случай е изигралъ и рускиятъ книжовенъ езикъ, въ който нъкога се е вляла огромна част от старобългарското езиково богатство.

Най-после тръбва да изтъкнемъ, че книжовниятъ езикъ може да се обогатява и усъвършенствува и по пътя на своя самостоенъ вътрешенъ развой. Защото неговите корени се намиратъ не само въ готовия езиковъ материалъ на диалектите или на миналите епохи от книжовния ни животъ. Тъ проникватъ също така и въ съвременните условия на нашия културенъ и общественъ животъ. от който книжовниятъ езикъ черпи не по-малко живителни и творчески потици за своя непрестаненъ развой и усъвършенствуване.

По тоя начинъ виждаме, че книжовниятъ езикъ не може да се схваща като изключителна функция на диалектите. Отъ друга страна книжовниятъ езикъ не може да се смята и като особенъ български диалектъ покрай другите диалекти, на които той се противопоставя както по културната си роля, така и по обединителния си общобългарски характеръ.

Книжовниятъ езикъ е най-висша проява въ езиково-то творчество на народа и най-скъпоцененъ органъ на неговия единенъ духовенъ и държавенъ животъ. Всички българи, макаръ и малко образованъ, тръбва да се стреми постоянно да усвоява все по-добре особеностите на българския книжовенъ езикъ.

ФОНЕТИКА

(НАУКА ЗА ЗВУКОВЕТЪ)

ПИСМЕНА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ

1. Българска азбука

§ 5. Българското писмо е звуково, каквото е писмото на по-вечето културни народи въ свѣта. При звуковото писмо думите се отбелязватъ, като се изхожда отъ особени знакове за тѣхните отдѣлни звукове. По този начинъ, чрезъ единъ твърде малъкъ брой отдѣлни знако-ве-букви, звуковото писмо дава възможност да се отбелязватъ ясно, удобно и точно всички думи, сѫществуващи въ даденъ езикъ, безъ да става нужда да се помни изцѣло написанието на всѣка отдѣлна дума. Затова звуковото писмо с по-съвършено отъ всички други системи на писане. То е най-високата точка, до която е достигнала развоятъ на човѣшката писменостъ.

Освенъ звуково писмо сѫществува още и идеографично, при което за всѣка дума се употребява особенъ знакъ, който нѣма връзка съ нейния звуковъ съставъ. Съ такова писмо си служатъ днесъ китайцитъ и отчасти японцитъ. То е твърде неудобно поради извѣнредно големия брой знакове, които трѣбва да се изучаватъ съ огромни усилия и да се помнятъ по-вече механически. При това чрезъ идеографичното писмо не могатъ да се предаватъ различни фонетични оттенъци въ изговора на думите. Любопитно е да се отбележи, че идеографичното писмо може да биде разбирано отчасти и отъ хора, които сѫ запознати съ значението на знаковете, безъ да сѫ запознати съ самия сътвъстенъ езикъ.

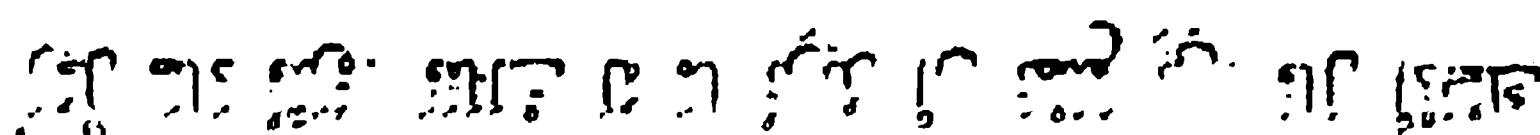
Нѣкои народи, като отчасти японцитъ, си служатъ и съ слогово писмо, при което всѣка сричка се означава съ отдѣлна „буква“.

Исторически слоговото писмо се е развило отъ идеографичното, а отъ тѣхъ пъкъ се е развило звуковото.

§ 6. Българската азбука се състои отъ следните 32 букви:

Печатни малки главни	Ръкописни малки главни	Названия
а	ꙗ	„а“
б	ꙕ	„бж“
в	Ꙙ	„вж“
г	Ꙗ	„гж“
д	ꙑ	„дж“
е	ꙓ	„е“
ж	ꙗ	„жж“
з	ꙙ	„зя“
и	ꙙ	„и“
й	ꙙ	„и съ кратка“ ("и кратко")
к	ꙗ	„кж“
л	ꙗ	„лж“
м	ꙗ	„мж“
н	ꙗ	„нж“
о	ꙗ	„о“
п	ꙗ	„пж“
р	ꙗ	„рж“
с	ꙗ	„сж“
т	ꙗ	„тж“
у	ꙗ	„у“
ф	ꙗ	„фж“
х	ꙗ	„хж“
ц	ꙙ	„цж“
ч	ꙙ	„чж“
ш	ꙗ	„шж“
щ	ꙗ	„щж“
ъ	—	„еръ голъмъ“
ь	—	„еръ малъкъ“ —
ѣ	—	„е двойно“
ю	ꙗ	„йу“
ѧ	ꙗ	„йа“
ѩ	ꙗ	„ж“ —

§ 7. Ръкописните букви съд пригодени за по-бързо изписване, което се постига чрезъ движение на ръката по възможност все въ една посока и безъ прекъжсане. Въ старобългарско време съд се употребявали само единъ видъ букви, които отговарятъ по начертание на днешните печатни. По-сетне отъ тяхъ съд се развили постепенно и днешните ръкописни букви, наричани първоначално скорописни. Нѣкои азбуки, като арабската, иматъ по-вече „скорописенъ“ характеръ, затова „ръкописното“ арабско писмо се отличава твърде малко отъ „печатното“.

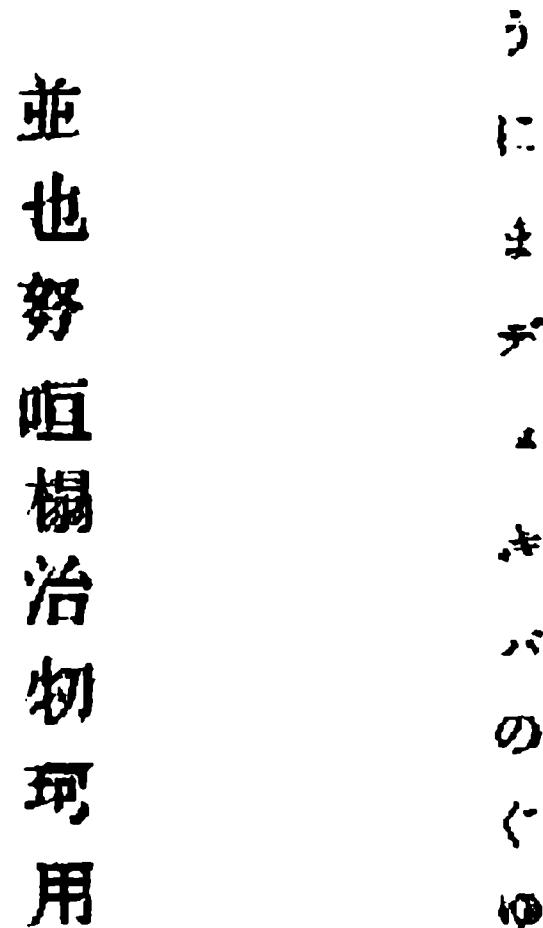

Обр. 1. Арабско писмо (скорописенъ характеръ)
(посока на писане отъ дясното къмъ ляво)

Обр. 2. Еврейско писмо
(посока на писане отъ дясното къмъ ляво)

Нареждането на буквите, думите и страниците при нашето писмо става отъ ляво къмъ дясно, а редовестъ следватъ отгоре надолу. Въ нѣкои писмени системи, като арабската (употрѣбявана по-рано и отъ турцитъ) и еврейската — буквите, думите, а също и страниците следватъ отъ дясното къмъ ляво (т. е. обратно на нашите); въ китайската и японската писмена система пъкъ знаковете следватъ отгоре надолу.

Обр. 3. Китайско пи-
смо (идеографично)
(посока на писане
отгоре надолу)

Обр. 4. Японско пи-
смо (идеографично)
(посока на писане
отгоре надолу)

За да се постигне по-голъма яснота и удобство при четенето, употребяватъ се покрай обикновените („малки“) букви още и „главни“, които се поставятъ въ началото на изречения и на собствени имена. При печатане е присто въ нѣкои случаи (обикновено въ заглавия) да се употребяватъ само главни букви. Затова не съществуватъ главни ръкописни букви Ѹ, ъ, Ѣ, които не се срещатъ въ началото на думи, но главни печатни Ѹ, ъ, Ѣ съществуватъ.

Въ старобългарско време не е съществувало дългие на главни и малки букви. Покрай обикновените букви, които съм отговаряли по видът по-вече на днешните главни, съм се срещали и заглавни украсени букви, употребявани при заглавия или въ началото на отдълни глави отъ ръкописите (св. обр. 8).

Въ нѣкoi други азбуки, като ѣбисинската и грузинската, сѫщо не се различаватъ малки и главни букви.

ΦΤΙΩΗΣ ; ΦΦ ; ΦΛΦΨΓΥ ; ΦΔ.Ρ :

Обр. 5. Дбисинско писмо
(безъ различаване на главни и малки букви)

არ არის არც ერთი მსარე ქადაგისას 'ზურგზე'. ოუნდაც უველავარ

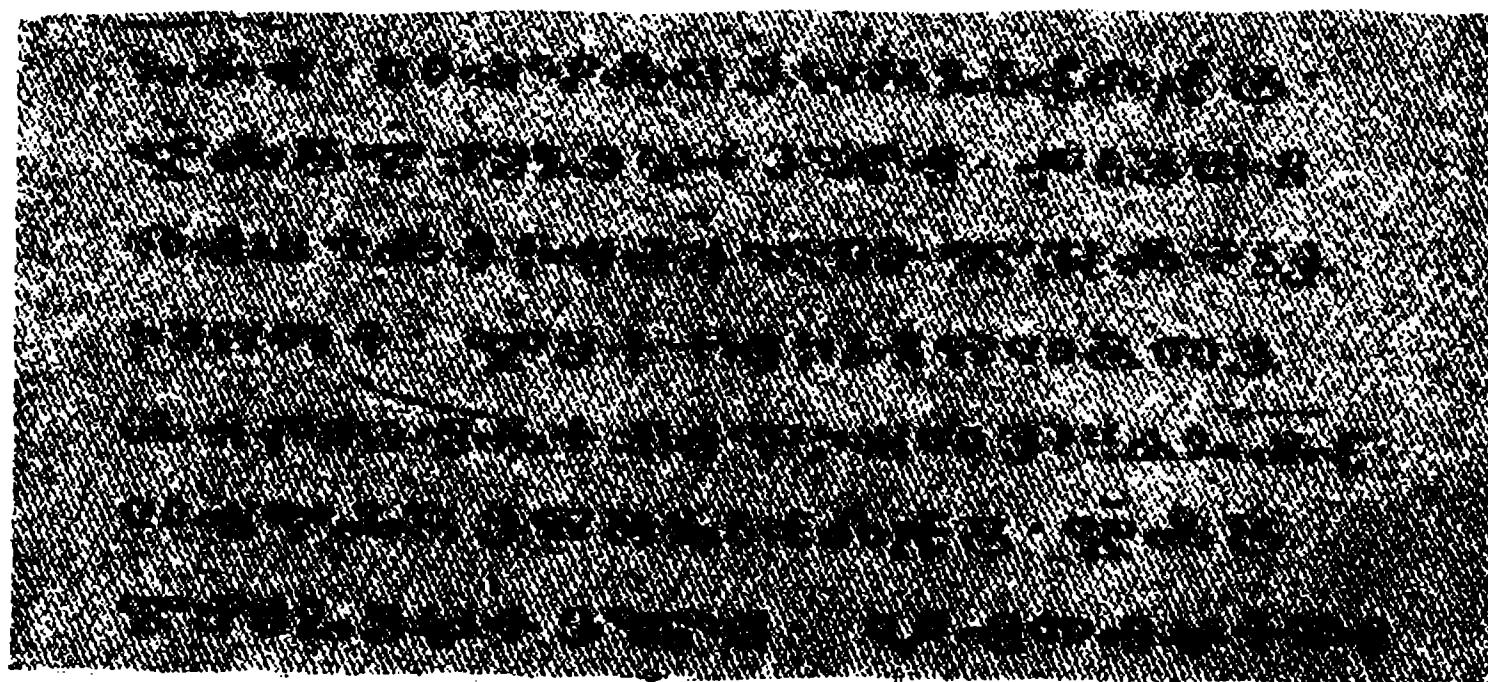
Обр. б. Грузинско писмо
(безъ различаване на главни и малки букви)

2. Произходъ на българското писмо

§ 8. Българското звуково писмо, както и латинското, произхожда отъ гръцкото, което пъкъ води началото си отъ финикийското. Присма се, че финикийската звукова азбука е произлъзла отъ староегипетските иероглифи, които съд представляват идсографично писмо (вж. § 1). Отъ финикийската азбука съд произлъзли и арабската, староеврейската и много други азбуки въ свѣти.

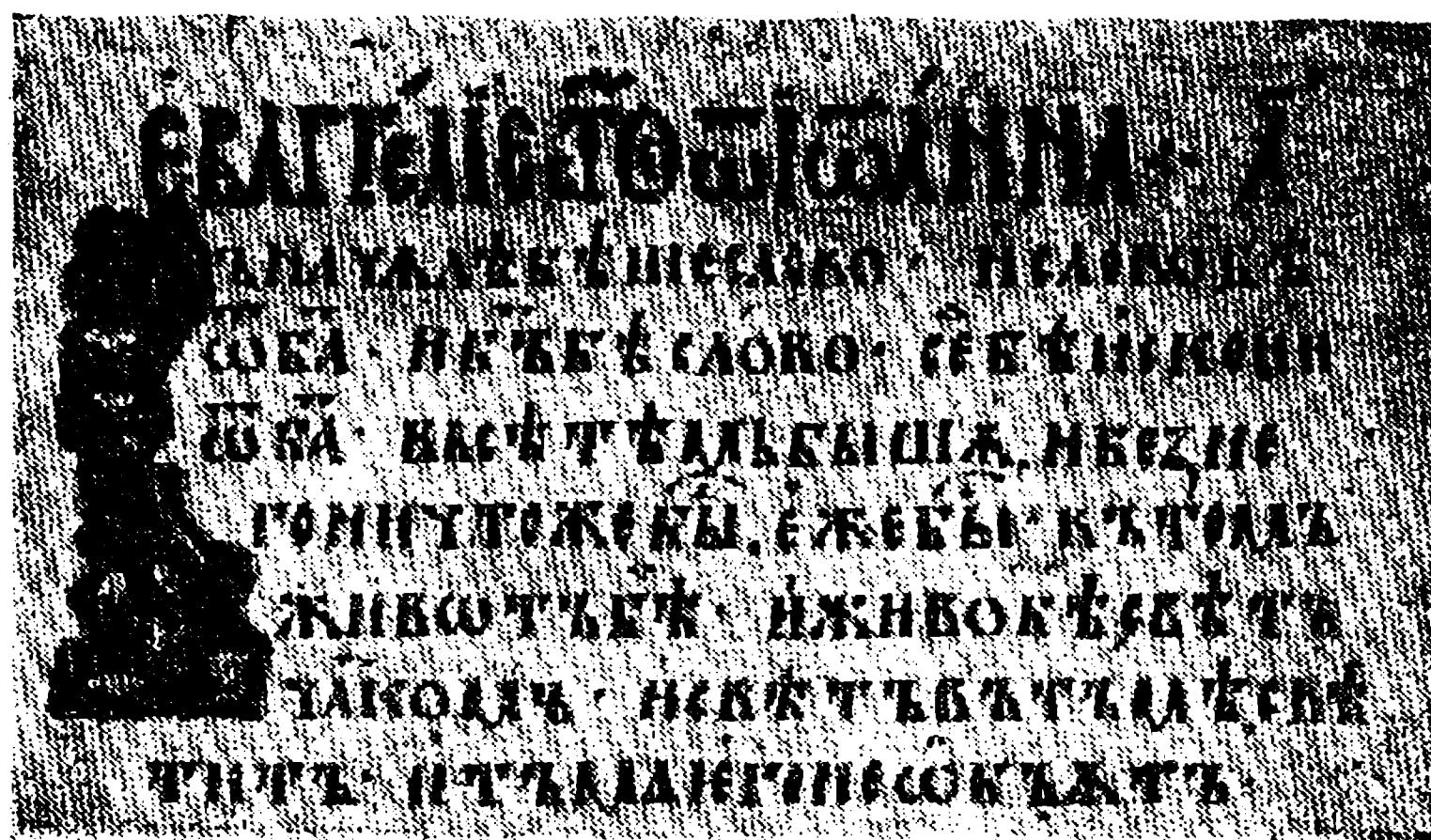
Нашето писмо води началото си още отъ IX в. Както е известно, неговиятъ произходъ с свързанъ съ дейността на братята Кирилъ и Методий. Българскиятъ сънкъ е най-стариятъ писменъ славянски сънкъ. Писмеността на другите славянски народи се появява по-късно и то

въ по-вечето случаи подъ прѣкото влияние на старобѣлгарската писменостъ. Въ старобѣлгарския ръкописи се срѣщатъ две азбуки: глаголица и кирилица. Прие-

Обр. 7. Старобѣлгарска глаголица

ма се, че глаголицата е била съставена отъ св. Кирила, а малко по-късно кирилицата е била съставена по образецъ на глаголицата (споредъ нѣкои — отъ св. Клиmentа),

Обр. 8. Старобѣлгарски кирилица

понеже последната е била по-трудна за писане. Днешната наша азбука е кирилица, но тя се различава до известна

степень отъ азбуката на нашите стари ръкописи и черковнославянски книги. Въ днешния си видъ нашата кирилица е въведена въ употреба най-напредъ въ Русия по времето на Петъръ Велики (1672 — 1725), който е искалъ да направи славянското писмо по-удобно и поблизко до латинското въ Западна Европа. Въ нѣкои случаи днешната кирилица се нарича и гражданска азбука или „гражданка“, за разлика отъ черковната. Съ кирилица днесъ си служатъ още сърби, руси, украинци, белоруси и нѣкои други по-малки народи въ Русия. Въ миналото сѫ си служили съ кирилица и румънците.

Задележка. Освенъ съ буквитъ отъ българската азбука, ние си служимъ при опредѣлени случаи и съ нѣкои други знакове отъ различенъ произходъ и за различни цели: арабски и римски цифри, знакове като №, §, преципителни знакове и пр.

3. Названия на българските букви

§ 9. По-вечето български букви нѣматъ особени имена. Тѣ се назоваватъ съ звука, който означаватъ (при което съгласните, като несамостоятелни звукове, се изговарятъ съ гласна ж(ъ) следъ тѣхъ): а „а“, б „бж“, в „вж“ и т. н. Когато се употребяватъ за означаване на нѣкои понятия, съгласните се изговарятъ съ гласна е, а не съ ж: линия АБ — „а-бе“, триъгълникъ АБВ = „а-бе-ве“, IV б класъ = четвърти „бе“ класъ, § 4, т. в = паррафъ четвърти, точка „ве“ и т. н.

Особени названия иматъ само буквитъ ю, ъ, ѹ, ѫ, Ѫ.

Буква ю се нарича „ю просто“, за разлика отъ ъ „ю двойно“, понеже първата има „просто“ произношение — винаги като ю, а втората има двояко произношение — ту като ю, ту като я. Понѣкога ъ се нарича още и „яты“, понеже така се е наричала тая буква по старобългарски.

Буквитъ ѹ и ѹ, които се пишатъ предимно въ края на думите, безъ да се изговарятъ, се наричатъ „ерове“. За да се прави разлика помежду имъ, ѹ се нарича „еръ голѣмъ“, понеже има сравнително по-сложно начертание. а ѹ се нарича „еръ малъкъ“.

За разлика отъ ѹ, буква ъ се нарича „и съ кратка“ („кратка“ — „знакъ за краткостъ“) или „и кратко“, а по-рядко „йота“ или „Йотъ“.

Съ изключение на названията „еръ голѣмъ“, „еръ малъкъ“ и „йота“, всички други названия на българските букви и звукове се смятатъ като съществителни имена

отъ сръденъ родъ; затова казваме напр.: главно *a*, малко *б*, двойно *и*, мско *л*, широко *е* и пр.

4. Изговоръ на нѣкои по-особени български букви

§ 10. Въ оръзка съ нѣкои особности на нашия езикъ и на неговата писмена традиция, въ нашата азбука днесъ се сръщатъ следните по-особни по значение и употреба букви: *й*, *ю*, *я*, *ъ*, *ж*, *ь*, *иц*.

Знакъ *й* означава „кратко“ или „есричково *и*“, и отговаря на знака ј отъ латинската азбука: *майка*, *пътеш*, *кой* и пр. Сръща се почти винаги следъ гласни, а понякога и предъ гласна *о* (въ началото на думи или следъ друга гласна: *Йорданъ*, *Пътеш*).

Знакове *я* и *ю* въ началото на дума или следъ гласна означаватъ звукови съчетания *ий*, *иу*: *ябълка* („*Йабълка*“), *коя* („*Койа*“), *юлий* („*Йулий*“). Следъ съгласни тъ означаватъ гласни *а*, *у*, предъ които съгласната е мека (вж. § 26): *преживлявамъ* („*преживъвам*“), *тя* („*тьа*“), *зюля* („*дъгуля*“), *ключъ* („*клъуч*“).

За значение на *а*, *у* въ нѣкои особени случаи вж. § 15.

§ 11. Знакътъ *ъ* е особено характеренъ за българската писменост. Изговорътъ му е различенъ въ отдалечните диалекти. Въ книжовния езикъ е възприетъ източнобългарскиятъ му изговоръ: когато се намира сдновременно подъ ударение и предъ твърда сричка (или въ края на думата), *ъ* се изговаря като *л*: *въра*, *мълко*, *търпъхъ*, *търпъ* (= *вяра*, *мляко*, *търпях*, *търпя*). Въ останалите случаи, т. е. когато не отговаря едновременно на тия две условия, което се случва много по-често, *ъ* се изговаря като *е*: *въри*, *мълка*, *тарпъли* (вж. по-вече подробности въ § 55). Въ западните български говори *ъ* се изговаря винаги като *е*. Всички образованъ българинъ тръбва винаги да се стреми къмъ по-точно усояване на случаите, когато *ъ* се изговаря като *и*. Въ старобългарско време буквата *ъ* е означавала особена гласна, сръдна между *е* и *я*, и оттукъ изговорътъ *й* е миналъ въ нѣкои случаи къмъ *е*, а въ други – къмъ *я*.

§ 12. Буквите *ж* и сръдословенъ *ъ* означаватъ единъ и същи звукъ. Това е особена гласна, която прилича на гласна *а*, изговорена съ по-затворени уста (вж. § 30): *джобъ*, *дъно*, *ръжъ*, *скръбъ* и пр. Въ старобългарско време тия букви съ означавали два съвсемъ различни звука

(*ж* — носово *о*, вж. § 33, а *ә* — звукъ, близъкъ и до двешиния му изговоръ), които по-късно постепенно съвпаднали въ единъ звукъ. Буква *ж* днесъ се употребява на първоначалното (етимологическото) си място въ коренитъ на думитъ, т. е. тамъ, където се е писала и въ старобългарски. Въ всички останали случаи звукъ „*ж*“ се бележи съ *й*, освенъ въ края на думитъ, където *й* не може да има звукова стойност: *аслж*, *Канлж дерј* и др. (вж. по-долу и § 15).

Знакъ *ъ* се пише, безъ да се изговаря, въ края на думитъ, които свършватъ на съгласна. Въ старобългарско време той се е изговарялъ и въ това положение.

§ 13. Знакътъ *ъ* има трояка служба въ нашето писмо:

1. Като знакъ безъ звукова стойност той се пише, подобно на *ъ*, въ края на нѣкои съществителни и числителни имена: *конъ*, *овчаръ*, *учителъ*, *соль*, *радостъ*, *петь*, *седемъ* и др. По-рано тия съгласни предъ *ъ* се изговаряли меко (вж. § 26), но днесъ такова произношение не се сръща въ книжовния езикъ.

2. Като самостоятелна гласна *ъ* се пише срѣдословно въ члена на нѣкои съществителни имена отъ межки родъ и се изговаря като *ъ*, съ смекчаване на предшествуващата съгласна: *конъти*, *учителъти*, *овчаръти*.

3. Като знакъ за мекостъ *ъ* се пише предъ гласната *о*, когато предъ нея се изговаря мека съгласна: *гионъ*, *Колъ*, *Цонъ*. Също така, когато искаме въ нѣкои случаи да означимъ по-точно мекъ изговоръ на съгласни въ български или чужди думи, пишемъ като знакъ за мекостъ следъ тѣхъ *ъ*: *ходенъ*, *Кокилъски*.

§ 14. Знакътъ *иц* означава съчетание отъ две съгласни *и*. Това звукосъчетание с особено важенъ отличителенъ белегъ на българския езикъ. То произхожда обикновено отъ нѣкогашно съчетание *ий*: *плаща-мъ* отъ по-старо *платий*. (Успоредно на *иц* се получава *жд* отъ нѣкогашно съчетание *дий*: *проплъсада-мъ* отъ по-старо *проплѣдай*-).

Съчетания отъ букви *джс* и *дз* означаватъ особени съгласни, подобни на *ч* и *ц* (вж. § 21). *Джс* се сръща често въ чужди думи, а *дз* е съвсемъ рѣдъкъ звукъ: *джсамия* (а не *д-жамия*, *оджакъ* (а не *од-жакъ*), *дзънкамъ* (а не *д-зънкамъ*) и пр.

5. Съотношение между букви и звукове

2. — § 15. Тръбва да се прави точно разграничение между попятията буква и звукъ. Звуковетъ съ съставни елементи на думитъ, а буквитъ съ само писмени знакове на тия елементи. Въ нашето писмо съществува добра точно съответствие между звукове и букви. Въ по-вечето случаи за всички български звукъ съществува отдельенъ писменъ знакъ, но има и някои отклонения отъ това начало: буквитъ *ж* и *ю* означаватъ една и съща гласна; въ определени случаи *ъ* и *ь* нѣматъ звукова стойност; *ъ* може да означава две гласни — *е* и *я*; *ж* и *ю* могатъ да означаватъ *йа*, *йу* и *иа*, *иу*; *щ* означава съчетание отъ две съгласни — *шт*; а съчетания отъ букви *дж*, *зв* означаватъ отдельни съгласни. Отъ това следва, че по броя на буквитъ въ нашата азбука нс можемъ направо да съдимъ за броя на звуковетъ въ българския езикъ. Ние си служимъ съ 32 букви, но езикътъ ни има 28 основни звука (вж. по-нататъкъ).

Съществуватъ и следните по-особени несъответствия между букви и изговоръ. Въ 1 л. сд. ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. на глаголите пишемъ *-а*, *-ятъ*, *-я*, *-яты*, а изговаряме *й*, *йи*, *йй* вм. *а*, *я*: *чета* („четъ“), *честатъ* („четът“), *търпи* („търпъ“), *търпятъ* („търпът“), *стоя* („стойъ“), *стоятъ* („стойът“) и т. н.

Също така и въ кратката членена форма *-а*, *-я* за м. р. и въ пълната *-яты* изговаряме *й*, *йи*, *йй* вм. *а*, *я*: *зъба* („зъбъ“), *мъжа* („мъжъ“), *деня* („денъ“), *добрия* („добрийъ“), *добриятъ* („добрийтъ“) и т. н.

6. Фонетична транскрипция

3. — § 16. Изтъкнатите несъответствия между звукове и букви съж прилича често пъти думитъ да не се четатъ точно тъй, както се пишатъ. Това се случва въ по-голяма или по-малка степенъ въ всички езици съ писмена традиция. Ако искаме да означаваме думитъ точно споредъ изговора имъ, ние тръбва да си послужимъ съ такова писмо, при което всички звукъ да се означава само по единъ начинъ, и всички звакъ да има само едно значение. Такъвъ начинъ на писане се нарича фонетиченъ, а когато се употребява съ по-специална целъ покрай обикновеното писмо, наричи се фонетична транскрипция. Въ чисто научни работи върху езика се използу-

ватъ различни системи за точна фонетична транскрипция. Тукъ ние ще си послужимъ въ нѣкои случаи съ по-слементарна транскрипция, за която ще използваме следните знакове: а, б, в, г, д, с, ж, з, и, ѹ, к, л, м, н, нг, о, р, с, т, у, ў, ф, х, Ѣ, ц, дз, ч, дж, ш, ъ, знакъ за мекостъ ^в, знакъ за ударение ^ъ.

Знакътъ ъ при фонетична транскрипция важи за ъ и ѡ отъ обикновеното писмо и се изговаря въ всъко положение въ думата, също и въ края: върхът, зъбът, върхъ („върха“), зъбъ („зъба“), връх, зъп, стойъ, стойът („стоя“, „стоятъ“).

Знакътъ ^в означава при фонетична транскрипция мекостъ на предходната съгласна: н^вамам („нъмамъ“), т^ва („тя“), см^вана, смсн^вам („смина“, „сминаямъ“), г^вул („гулъ“), йазд^ви („изди“), кон^вът („конътъ“), ден^въ („денъ“).

Знакътъ ў означава несричково ў (както ѿ означава несричково и): аў, баў, м"аў (вж. § 58). Знакътъ ў означава „звукично“ х (вж. § 47). Знакътъ нг означава „задноезично“ н (вж. § 48).

Образецъ отъ книжовна фонетична транскрипция

Една лѣтна вѣчср нй(ї)е з дѣда Вѣл^ва, стѣрийъ горск^ви стражар, сед^вхме под голѣмите брех^ви край сѣло. Слѣнцето потѣваше зад горйтс на Разбойна и насрѣшта по сѣните зѣбери на Балкайна догар^ваха пурпурните огн^вове на вечерната зара. Току над нас се издигаше висока камениста чука, цѣла вѣче обгърната ф сѣнгка, прилиюща на гол^вма птица с отпуснати крилѧ, пот който се гушеха една до друга като пилци къштите на сѣлото. А прѣко по ребрата на тайна чука, като нагъната чёрна лентя, се тъмнѣ(ї)еха корийте.

(Изъ „Старопланински легенди“)

Йорданъ Йовковъ

ЗВУКОВА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ

I. ПРЕГЛЕДЪ НА ОТДѢЛНИТЕ ЗВУКОВЕ

Образуване и основно дѣление на звуковете

— § 17. Звуковетъ въ нашия говоръ се образувава съ помощта на издишната въздушна струя, която излиза изъ бѣлите дробове, когато говоримъ, и минава презъ гръклена, между така наречените гласови мускули (които сѫ въ такъвъ случай тѣсно сближени) и презъ устата, или отчасти и презъ носа. Отъ трептението на гласовите мускули въ гръклена при движението на въздуха се образува човѣшкиятъ гласъ, който е основата на нашия говоръ и участвува въ образуването на повечето звукове въ езика, като се видоизменя по различни начини при преминаване презъ устата и носа. Така, въ зависимост отъ положението и движението на гласовите мускули, макаро не бъде съ „междата“, долната челюсть, езика и устните, можемъ чрезъ движението на издишвания въздухъ да образуваме съзначително различни звукове, чийто съществования се свързватъ въ нашето съзнание съ определено смислово съдържание. Това сѫ звуковетъ на човѣшката речь. Броятъ и видътъ на звуковетъ въ разните езици не е еднакъвъ и се мѣни дори и въ отдалените епохи отъ развоя на единъ и сѫщи езикъ.

Работата, която извършватъ говорните органи около изговарянето на звуковетъ, се нарича артикуляция или учленение.

§ 18. Обикновено звуковетъ на човѣшката речь се дѣлятъ на две основни групи: гласни и съгласни.

Гласните се изговарятъ при свободно преминаване на звуковата въздушна струя презъ устата, които сѫ въ този случай по-широко отворени, отколкото при съгласните. Затова гласните звучатъ по пълно и по-ясно отъ останалите звукове. Въ тѣхния гласежъ преобладава идещиятъ отъ гръклена правилни или музикални въздушни трептения, тъй като при по-широкото отваряне на устата се избѣгва образуването на шумъ отъ

триенето на въздушната струя о стените на устната празднина. Съ своята максимална отвореност и пълнозвучност гласните са най-удобна основа за групирание на звуковете въ срички (вж. по-долу). Броят на гласните е по-малък от броя на съгласните.

Съгласните се изговарят при образуване на известна пръчка за движението на въздушната струя през устата. Тази пръчка представя обикновено стъпене пропуск или моментално пълно затваряне на устата. Въ тъхния гласежъ музикалните въздушни трептения, идещи отъ гръклъна, са значително примесени съ немузикални шумове, които се образуват отъ движението на въздушната струя при преминаване през образуваната пръчка въ устата. Некои съгласни се състоят само отъ шумове, образувани въ устата (вж. по-долу). Съгласните са значително по-краткотрайни отъ гласните.

A. СЪГЛАСНИ

§ 19. Въ българското писмо служатъ за означение на съгласни следните 21 букви отъ алфабета: б, в, г, д, ж, з, ѫ, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, Ѣ. Като вземемъ предвидъ, че буква Ѣ означава съчетание отъ съгласни, които съществуватъ и отдълно (ш и т), а за звуковете дж и дз не съществуватъ парочни букви, идемъ до точния списъкъ на българските съгласни звукове, обхващащи следните 22 съгласни: б, в, г, д, ж, з, ѫ, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, дж, дз. Съгласните се дълятъ на различни групи, като се изхожда отъ различни тъхни особености.

а. Шумови и сонорни съгласни

§ 20. Споредъ акустичния си съставъ съгласните се дълятъ на **шумови** и **сонорни**. Въ гласежа на шумовите съгласни преобладава шумонетъ, които се образуватъ отъ движението на въздушната струя през тъсния отворъ на устата. Такива са по-вечето съгласни, а именно: б, к, г, д, ж, з, ѫ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, дж, дз.

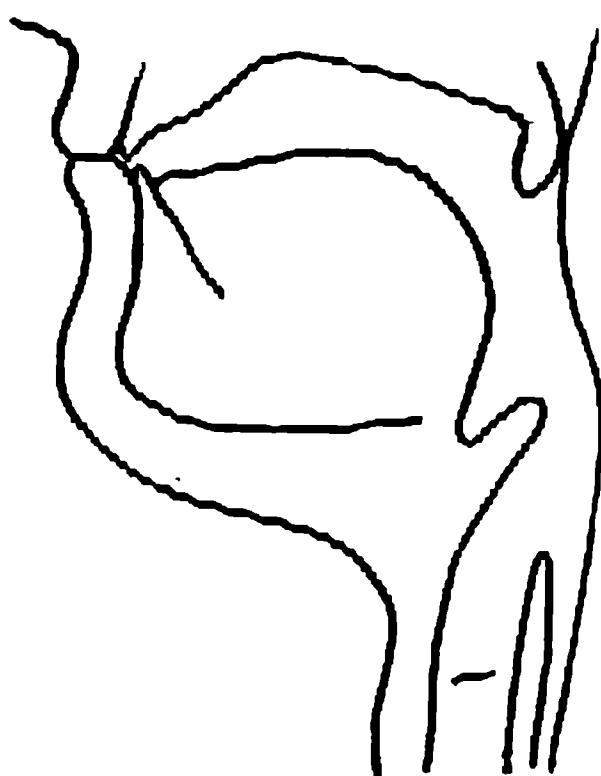
При сонорните съгласни (л, р, м, н, ѫ) въздушната струя преминава по-свободно през устата или носа, поради по-особения характеръ на образуваната пръчка, вследствие на което въ гласежа имъ се получаватъ значително по-слаби шумове. Отъ това се вижда, че сонорните съгласни представляватъ известенъ преходъ между шумови съгласни и гласни. Затова некои отъ

тѣхъ (*л, р*) могатъ да играятъ въ нѣкои езици ролята на гласни при образуване на срички (срѣб. први, прст; чеш. prst, vlna).

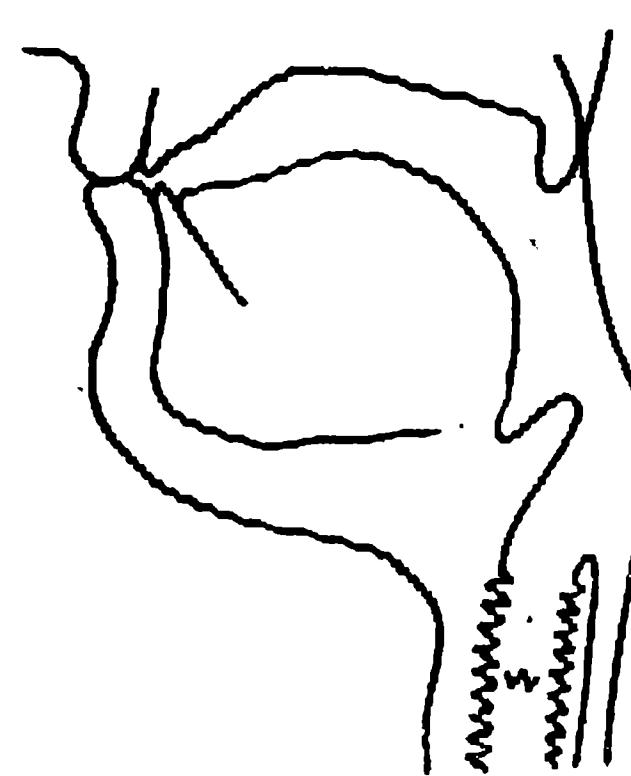
6. Звучни и беззвучни съгласни

§ 21. При изговора на нѣкои съгласни (както и на гласните) въ грѣклена се образува звукъ или гласъ отъ трептението на два мускула, наричани често гласни струни или гласови врѣзки, между които минава въздушната струя. Такива съгласни наричаме звучни или ясни; тѣ сѫ следните: *б, в, д, з, ж, ѳ, Ѱ*. Въ трептението на гласовите мускули при тия съгласни можемъ да се убедимъ лесно, като поставимъ отвѣтъ прѣститѣ си върху грѣклена при изговарянето имъ. (Вж. обр. 10).

Има и такива съгласни, които се изговарятъ при сѫщото положение на устата, както звучните съгласни, но безъ да се привеждатъ въ трептение гласните струни: *л* (срѣб. *б*), *щ* (срѣб. *в*), *т* (срѣб. *д*), *с* (срѣб. *з*), *ш* (срѣб. *ж*), *ц* (срѣб. *Ѡ*), *ч* (срѣб. *Ѡж*), *к* (срѣб. *Ѡ*), *х*. Такива съгласни наричаме беззвучни или тѣмни. (Вж. обр. 9).

Обр. 9. Ученение на *л*
(беззвучна съгласна)
Положение на устните като при
б, но гласовите мускули не
трептятъ

Обр. 10. Ученение на *б*
(звукна съгласна)
Положение на устните като при *л*,
но гласовите мускули трептятъ
(означено съ зигзагъ)

На всѣка звучна съгласна отговаря и една беззвучна, която се образува по сѫщия начинъ и на сѫщото място въ устата, но беззвучно, т. е. безъ да трептятъ гла-

съвсъ мускули. Само беззвучната съгласна *х* нъма срещу себе си съответна звучна. Съответствието между звучни и беззвучни съгласни може да се представи така:

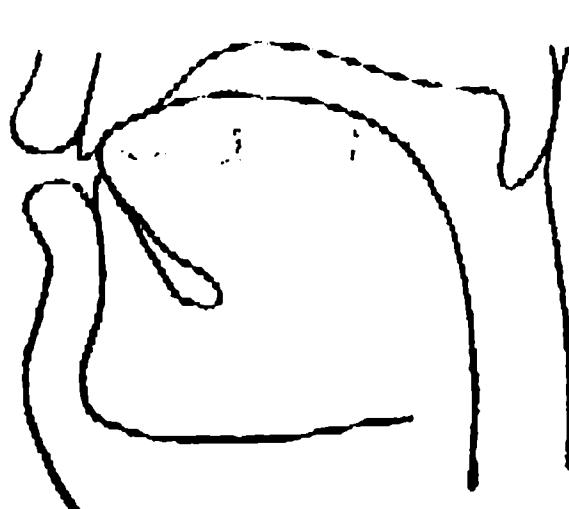
|| звучни: *б, в, д, з, ж, зж, г* —
// беззвучни: *л, ф, т, с, ш, ц, ч, к, х*

Дъленистото на съгласните на звучни и беззвучни се разбира обикновено само за шумовите съгласни. Сонорните съгласни *м, н, л, р, ѹ* също звучни и нъматъ срещу себе си съответни беззвучни.

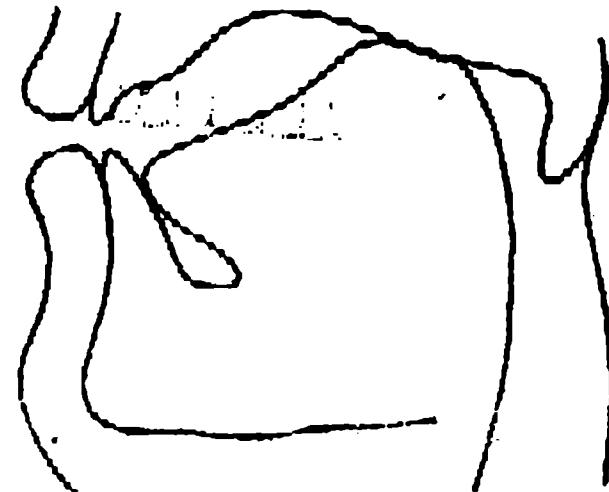
в. Начинъ на учленение на съгласните

§ 22. Преградни и пропускни съгласни. Споредъ начина, по който се учленяватъ съгласните въ устата, различаваме преградни и пропускни съгласни.

Преградните съгласни се изговарятъ, като се разтвори подъ натиска на къздушната струя мигновената преграда въ устата, образувана чрезъ прилепване на езика къмъ небцето или на долната устна къмъ горната (вж. обр. 11, 12, 19). Въ момента, когато се разрушатъ

Обр. 11. Учленение на *т*
(преградна съгласна)

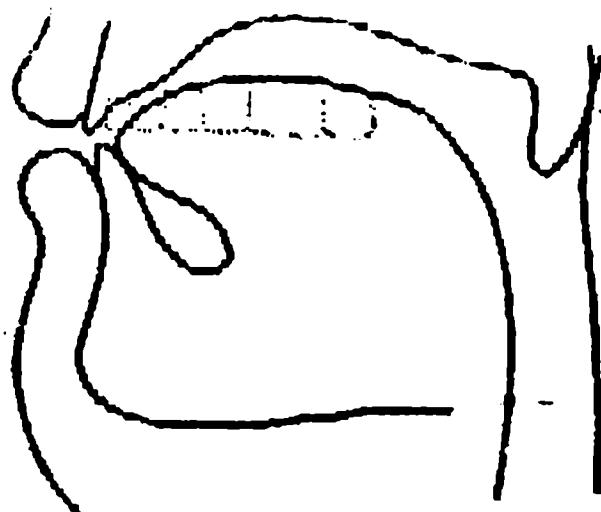
Обр. 12. Учленение на *к*
(преградна съгласна)

образуваната преграда, се получава характеренъ шумъ, наподобяващъ също избухване; затова тия съгласни се наричатъ още „експозивни“ или „избухливи“, „избуши“. Такива съгласни въ българския езикъ също следните: *п, б, т, д, к, г, ц, з, ж, зж, м, н*. (За последните 2 съгласни вж. и по-долу).

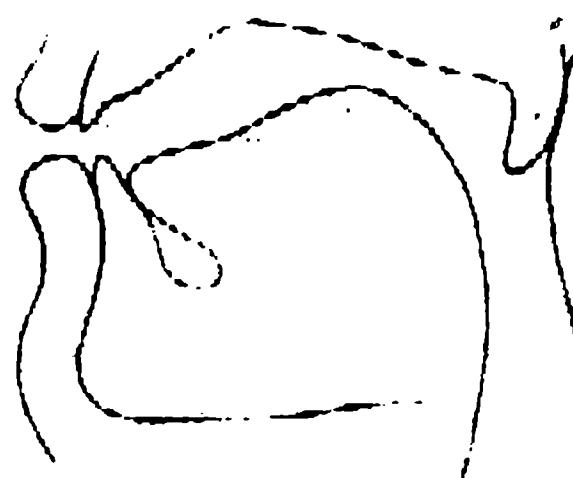
При съгласните *ц, з, ж, зж* се долавятъ елементи отъ *т, д, свързани тъсно съответно съ* елементи отъ *с, з или ш, ж, но така, че се получава единъ цѣлостенъ*

звукъ, който има трайностъя на една, а не на две съгласни.

Пропускните съгласни се изговарятъ, като се образува въ устата тъсенъ проходъ между езика и небцето или между долната устна и горните зъби (вж. обр. 13, 14, 20). При преминаване на въздушната струя презъ

Обр. 13 Учленение на с
(пропускна съгласна)

Обр. 14. Учленение на ш
(пропускна съгласна)

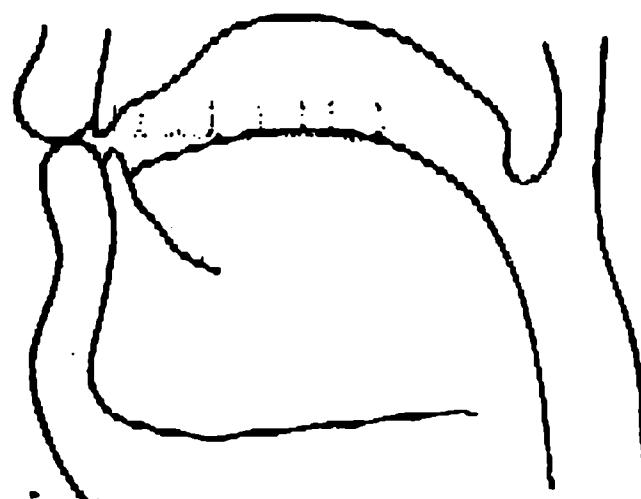
този проходъ се получава характеренъ шумъ отъ триенето на въздуха о стените на прохода; затова тия съгласни се наричатъ още „фрикативни“ или „търкави“. Такива съгласни въ българския езикъ сѫ ф, в, с, з, иш, ж, х. Докато преградните съгласни могатъ да траятъ само единъ мигъ, пропускните могатъ да траятъ и по-продължително, но само когато ги изговаряме отделино. Въ думите двата вида съгласни не се различаватъ по продължителност.

§ 23. Начинъ на учленение на сонорните съгласни м, н, л, р, ю. Сонорните съгласни се учленяватъ съ нѣкои особености, които позволяватъ да се образуватъ по-малко количество шумове при тъхния изговоръ (вж. § 20).

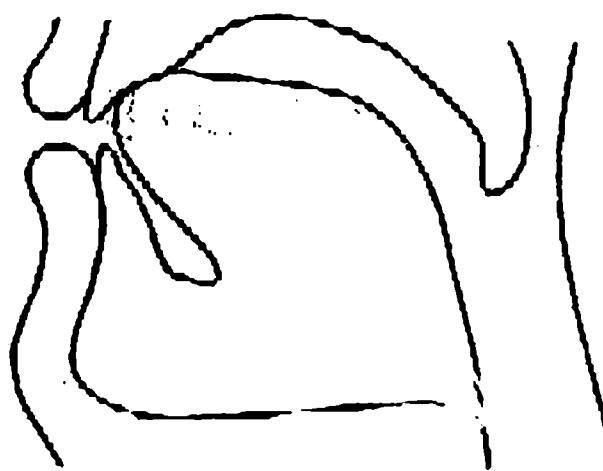
При съгласни м и н, наречени носови, достатъпътъ на въздушната струя къмъ носната празнина остава отворенъ¹⁾, та въздухътъ излиза отъ части презъ носа, кое то придава особенъ носовъ тембъръ на звука. Въ същото време, поради раздвоеването на въздушната струя, въ устата се получава по-слабо избухване, вследствие на което звукътъ получава сравнително по-слабъ примѣсъ

¹⁾ При останалите звукове той е винаги затворенъ отъ некоето небце съ „междата“, който се опира о задната стена на гърлото (вж. приложените рисунки).

отъ шумове. Затова тия два звука спадатъ къмъ сонорните. (Вж. обр. 15 и 16).

Обр. 15. Положение на езика и мъжеца при *м* (носова съгласна)

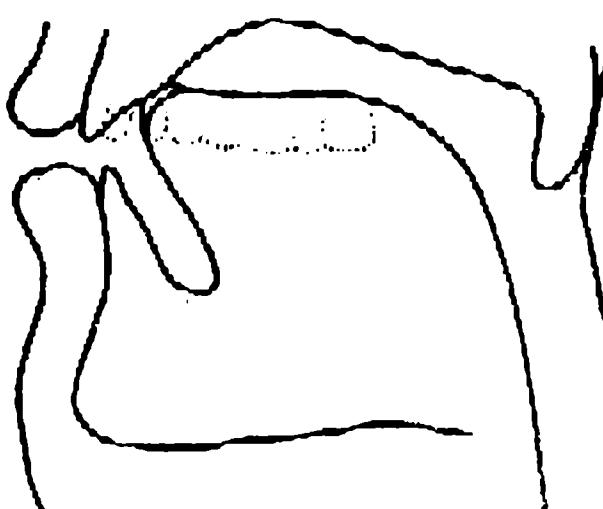

Обр. 16. Положение на езика и мъжеца при *н* (носова съгласна)

При *л* върхътъ на езика опира задъ горните зъби, а въздухътъ минава доста свободно отстрани (само отъ едната страна, или и отъ двете). При нашето обикновено „твърдо“ *л* се повдига нагоре и задната часть на езика, косто не става напр. въ френски, немски и италиански езикъ (затова тъхното „l“ звучи нѣкакъ „по-меко“ отъ нашето *л*). При *р* върхътъ на езика трепти задъ горните зъби, въ връзка съ което въздушната струя може

Обр. 17. Положение на езика при *л*

Обр. 18. Положение на езика при *р*

да минава презъ по-широкъ отворъ и също така образува по-слабо триене. При това и разтварянето на устата (чрезъ движението на долната челюсть) при *л* и *р* е малко по-голъмо. (Вж. обр. 17 и 18). — Въ немски и френски езикъ *r* (*r*) се изговаря съ трептение на „мъжеца“, а не на върха на езика.

Ученението на *й* представя хлабаво образуващо неслогово *и*, при което обикновено не се долавя почти никакво триене (вж. обр. 26).

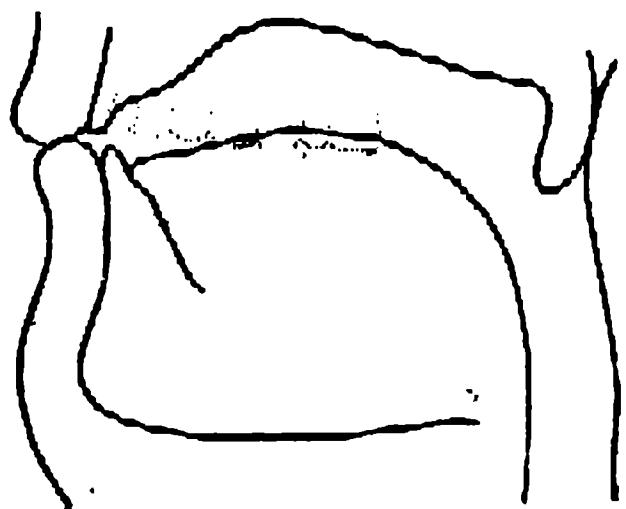
г. Мѣсто на учленение на съгласните

§ 24. Преграда или тѣснѣ пропускъ по пътя на въздушната струя може да се образува на различни мѣста въ устата – било между устнитѣ, било между различни части на езика и небцето. Споредъ това и звукътъ, полученъ отъ триенето на въздуха презъ тѣсния проходъ или отъ разтварянето на образуваната преграда, получава различни специфични оттенъци. Така напр. съгласните *к*, *т* и *п* сѫ все преградни, но звучатъ различно, понеже преградата се образува на различни мѣста въ устата: при *к* – между задната часть на езика и небцето, при *т* – между предната часть (върха) на езика и небцето, при *п* – между дветѣ устни. Така различаваме, споредъ мѣстото на учленение, устнени, предпбѣзични, срѣдноѣзични и задноѣзични съгласни.

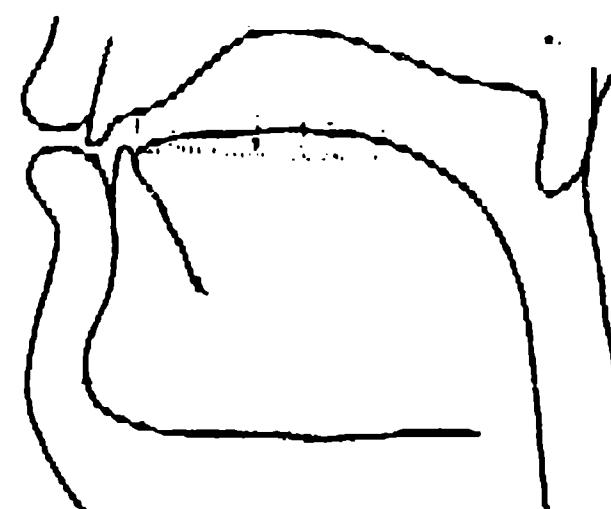
Общъ прегледъ на българските съгласни

§ 25. Споредъ установената въ практиката класификация на съгласните, прието е тѣ да се дѣлятъ на групи най-напрѣдъ по мѣсто на учленение, а въ тия групи се разглеждатъ и разпредѣлятъ отдѣлните звукове споредъ останалите имъ особености. Въ връзка съ това системата на българските съгласни се представя по следния начинъ:

1. Устнени съгласни: преградни *п* (беззвучно) и *б* (звукично), образувани между дветѣ устни („двуустни“ съгл.) и пропускни *ф* (беззвучно) и *в* (звукично),

Обр. 19. Положение на устните при *п*, *б*

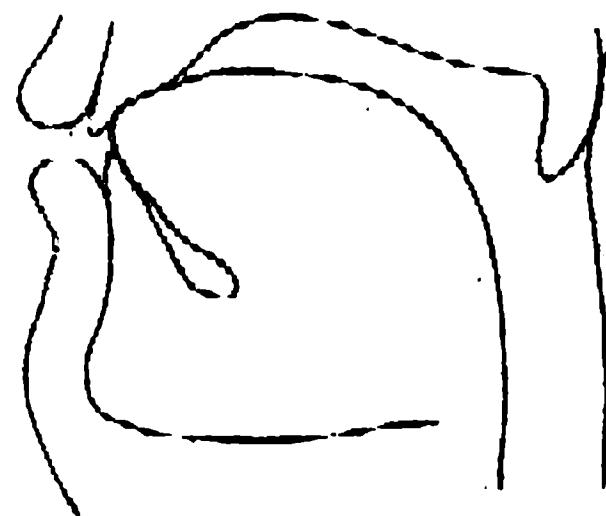

Обр. 20. Положение на устните при *ф*, *в*

образувани между долната устна и горните зъби („устно-зъбни“ съгл.). (Вж. обр. 19 и 20). Съгласната м е едновременно носова и устно-преградна (вж. обр. 15).

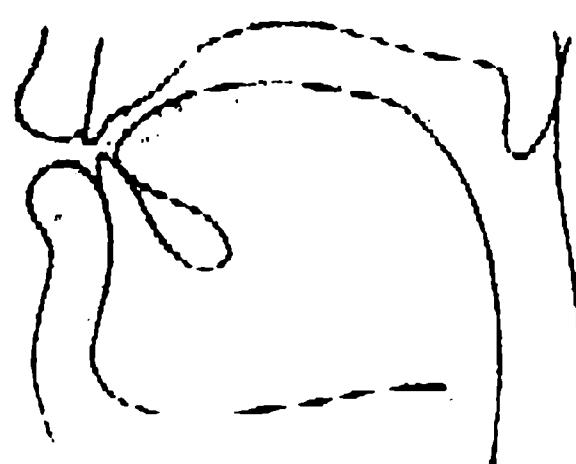
2. Предноезични съгласни: преградни т, д, ц, да, ч, дж, пропускни с, з, ш, ж и сонорни: плавни р, л и носово н.

Съгласните т (беззвучно) и д (звукично) се образуват съ върха на езика при основата на горните зъби (вж. обр. 21).

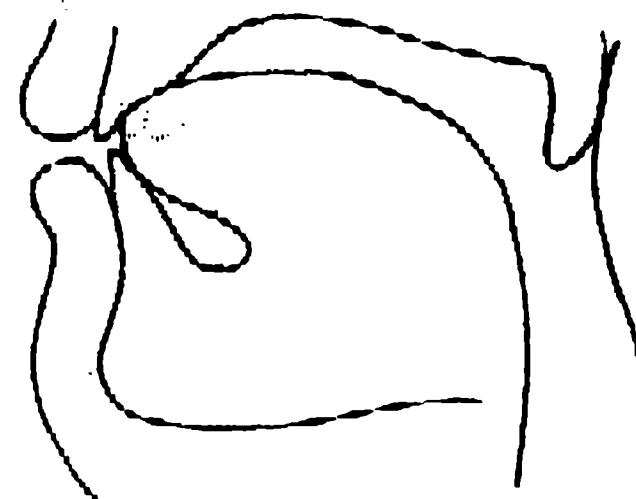

Обр. 21. Положение на езика при т, д

Съгласните с, з (пропускни — беззвучна и звучна) и ц, дз (преградни — беззвучна и звучна) се образуват съ предния край на езика при основата на горните предни зъби, като съмиятът връхът на езика остава опрънът въ областта на долните зъби (вж. обр. 22 и 23). Поради особения оттенъкът въ гласежа си тия четири съгласни (с, з, ц, дз) се наричатъ съскави

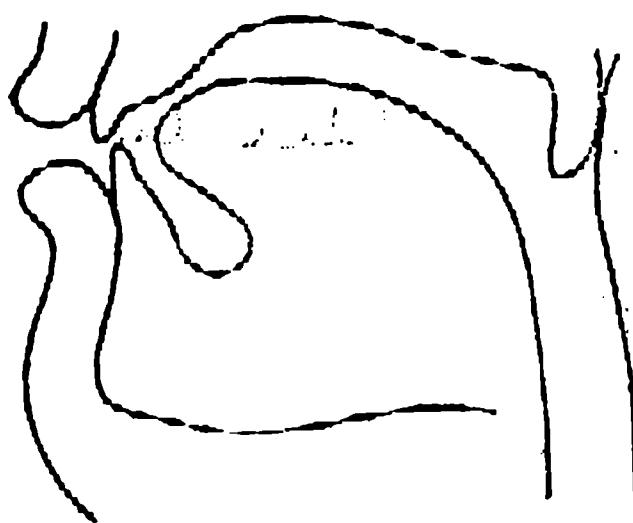

Обр. 22. Положение на езика при с, з

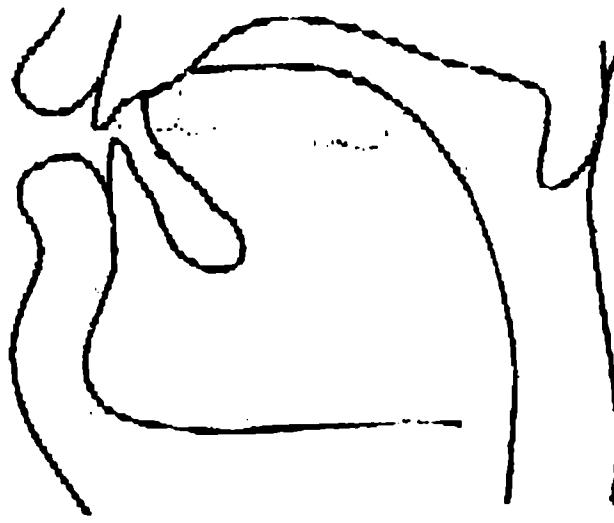

Обр. 23. Положение на езика при ц, дз

Съгласните ш, ж (пропускни — беззвучна и звучна) и ч, дж (преградни — беззвучна и звучна) се образуват съ предния край на езика въ областта на горните вънци (вж. обр. 24 и 25). Сръща се и другът типът учленение при тия съгласни, съ по-външна част на езика, отколкото при съскавите, като върхът му също остава опрънът въ областта на долните предни зъби. Вътъя случай се получават по-„меки“ звукове. Поради особения оттенъкът въ гласежа си тия четири съгласни (ш, ж, ч, дж) се наричатъ шушкачи.

Обр. 24. Положение на езика при *ш, ж*

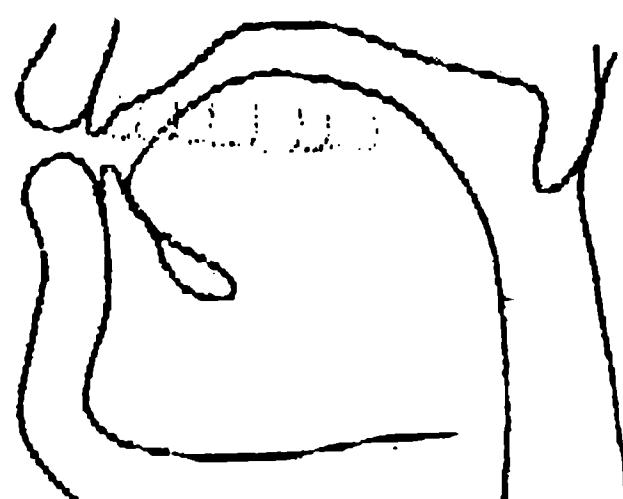

Обр. 25. Положение на езика при *ч, дж*

Съгласната *к* е едновременно носова и предноезично-преградна отъ типа на *т, д* (вж. обр. 16).

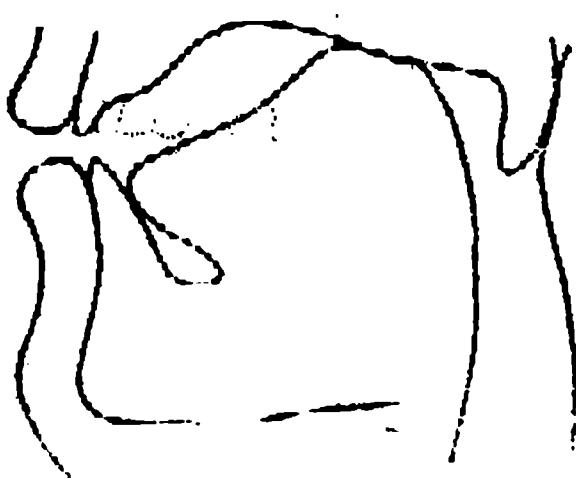
Съгласната *р* се образува чрезъ трептение на върха на езика въ областта на вънците задъ горните зъби, а *л* — чрезъ опиране на върха на езика въ основата на горните зъби (вж. обр. 17 и 18). Поради особения оттенъкъ въ гласежка си *р* и *л* се наричатъ **плавни съгласни**.

3. Сръдноезични съгласни: тукъ принадлежи съгласната *й* (вж. обр. 26) и т. нар. меки съгласни (вж. § 26).

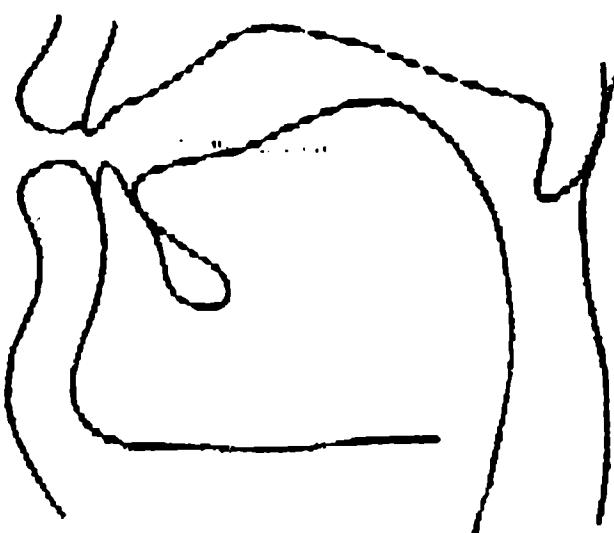

Обр. 26. Положение на езика при *й*

4. Задноезични съгласни. Преградни *к* (беззвучно) и *г* (звукно) и пропускно *х* (беззвучно). Звучна пропускна съгласна отъ типа на *х* въ българския езикъ не съществува като самостоятелен звукъ (вж. § 47). Задноезичните съгласни въ нашия езикъ се образуватъ отъ задната часть на езика при границата между твърдата и

Обр. 27. Положение на езика при *к, г*

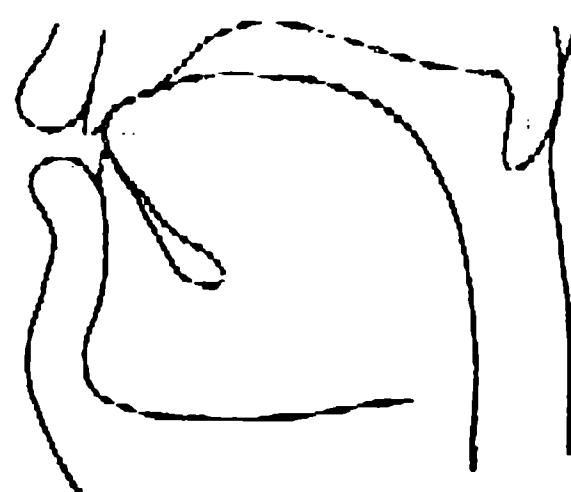
Обр. 28. Положение на езика при *х*

меката часть на небцето (вж. обр. 27 и 28). Въ нѣкои езици (напр. арабски) се срѣща и по-задно учленение на тия съгласни.

д. Твърди и меки съгласни

§ 26. Когато мястото на образуване на една съгласна се премѣсти или разшири малко къмъ срѣдата на небцето и на езика (при запазване на другите учленителни особености), найниятъ изговоръ получава особенъ оттенъкъ, който наричаме мекъ: *л—л^б*, *н—н^б*, *т—т^б*, *к—к^б* и пр.

Отъ това следва, че мекото учленение на предноезичните съгласни съ премѣства малко по-назадъ, а това на задноезичните — малко по-напредъ, за да се приближи къмъ срѣдата на устата (вж. обр. 29—36).

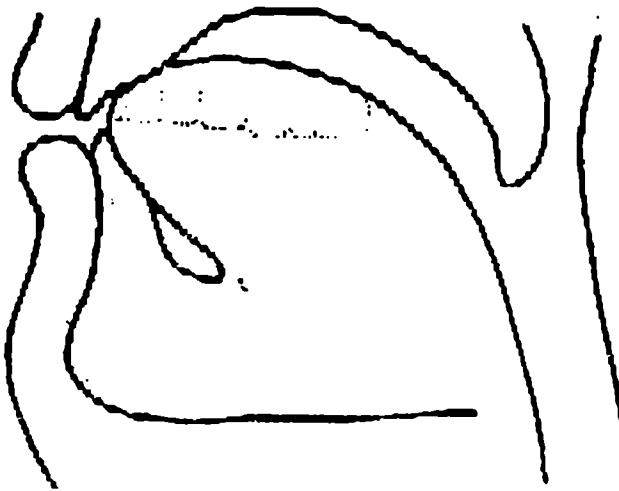
Обр. 29. Положение на езика
при *л*

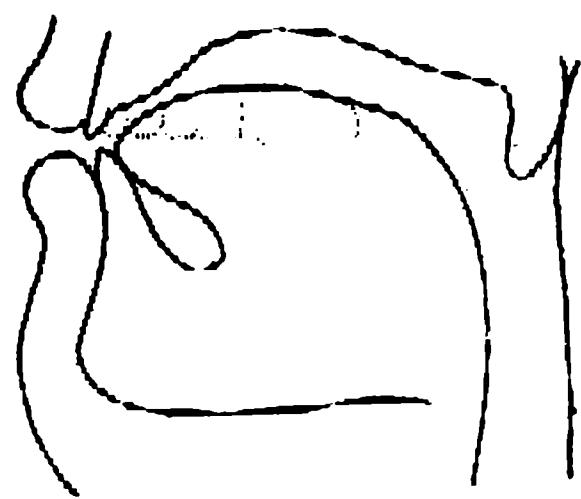
Обр. 30. Положение на езика
при *т^б*

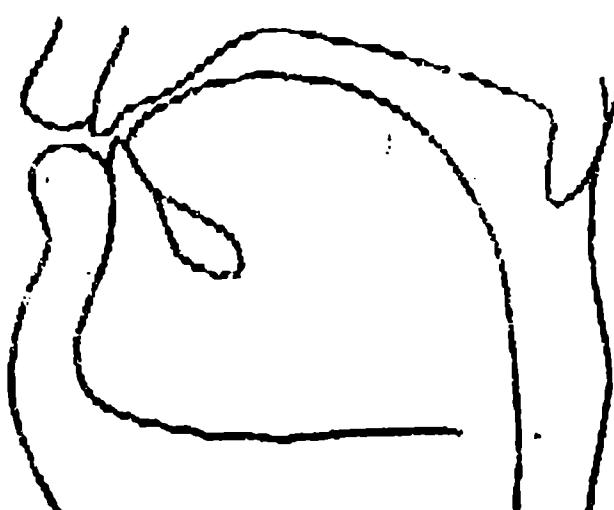
Обр. 31. Положение на езика
при *к^б*

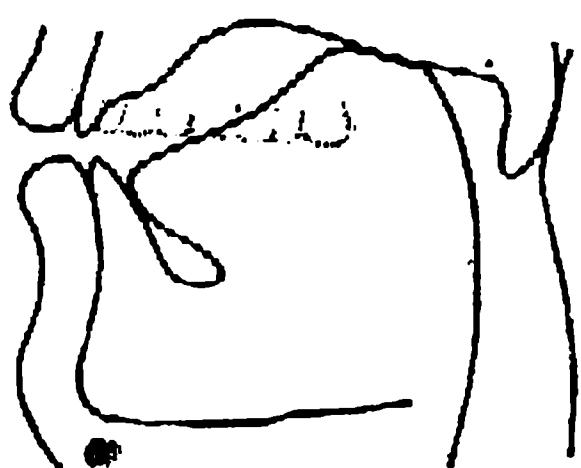
Обр. 32. Положение на езика
при *н^б*

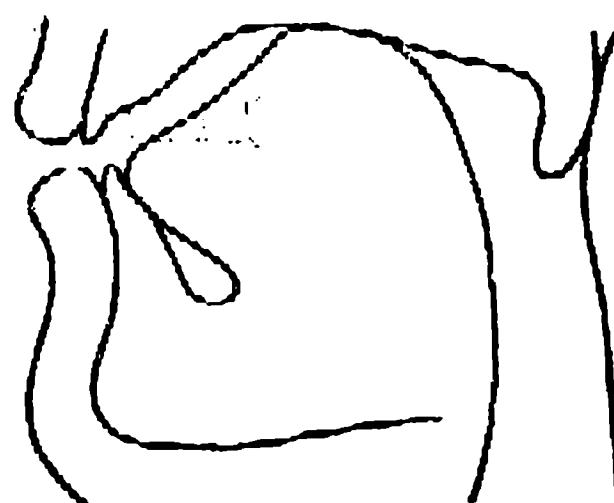
Обр. 33. Положение на езика
при *с*

Обр. 34. Положение на езика
при *съ*

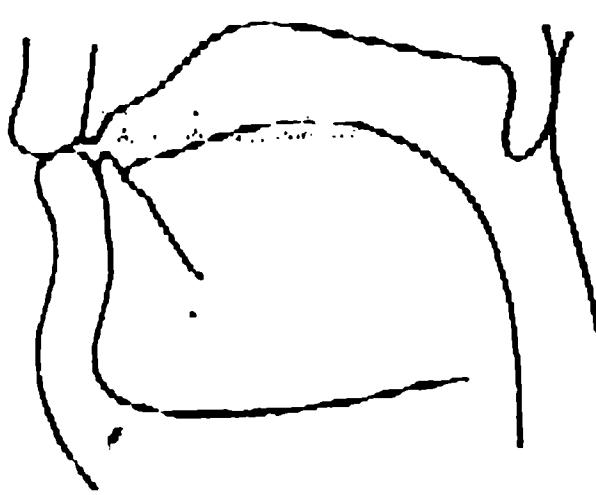

Обр. 35. Положение на езика
при *к*

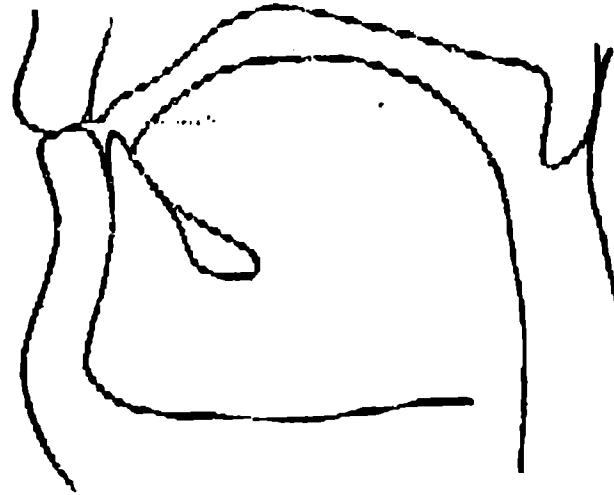

Обр. 36. Положение на езика
при *къ*

При мекия изговоръ на устните съгласни *л, б, ф, в, м* мястото на учленението имъ не се измества напредножадре, а само средната част на езика се издига към небцето едновременно съ образуването на преградата или пропуска при устните (вж. обр. 37 и 38).

Обр. 37. Положение на езика
при *л*

Обр. 38. Положение на езика
при *лъ*

Смекчането на съгласните въ книжовния български езикъ е сръдно по степень, т. е. тъхното учленение не се отдалечава много отъ първоначалното си място.

Въ източнобългарското произношение се подаватъ на смекчение всички съгласни. Въ западното произношение могатъ да се смекчаватъ главно само *t*, *d*, *k*, *g*, *l*, *n*, чието смекчение пъкъ е по-силно отъ източнобългарското. Усвояването на мекото произношение на съгласните с твърде важенъ елементъ на нашия правоговоръ.

Съгласната *й* е никаги мека. Шушкавитъ съгласни *ш*, *ж*, *ч*, *дж* съж никаги „ривни на себе си“ по мякотъ у насъ; въ нъкои области изговорътъ имъ е самъ по себе си по-твърдъ, а въ други — по-мекъ, но въ изговора на думите не се противопоставятъ твърди и меки шушкави съгласни. Затова следъ тъхъ не се допушта писане на *я*, *ю*, *ю* покрай *a*, *u*, *o*, както при другите съгласни: *шишка*, *шуми*, *жаба*, *жумель*, *чудо*, *чакамъ* и др. Независимо отъ тъхното произношение, въ книжовния езикъ шушкавитъ съгласни играятъ ролята на мъски звукове при прегласа на *и* (вж. § 55).

Б. ГЛАСНИ

§ 27. Въ българското писмо служатъ за означение на гласни следните 11 букви отъ азбуката: *a*, *e*, *и*, *o*, *у*, *ѣ*, *ѣ*, *ъ*, *ю*, *я*, *ѧ*. Въ действителностъ броятъ на гласните въ българския езикъ е по-малъкъ отъ броя на буквите, съ които си служимъ за тъхното означение, тъй като *ѣ* и *ѧ* означаватъ една и съща гласна, *ъ* нъма отдельенъ изговоръ, а съвпада ту съ *е*, ту съ *я*, „меките“ букви *я*, *ю*, *ѣ*, *ѫ* означаватъ въ същностъ гласни *a*, *u*, *ѣ*, *o*, *а* предъ които се изговарятъ мъски съгласни или евентуално (при *ѧ*, *ю* въ началото на сричка) — *и*. Така че въ българския езикъ различаваме следните 6 основни гласни:

a, *e*, *и*, *o*, *у*, *ѣ*

Гласните се изговарятъ при значително по-широко отваряне на устата, отколкото съгласните; степенът на отварянето бива различна при различните гласни.

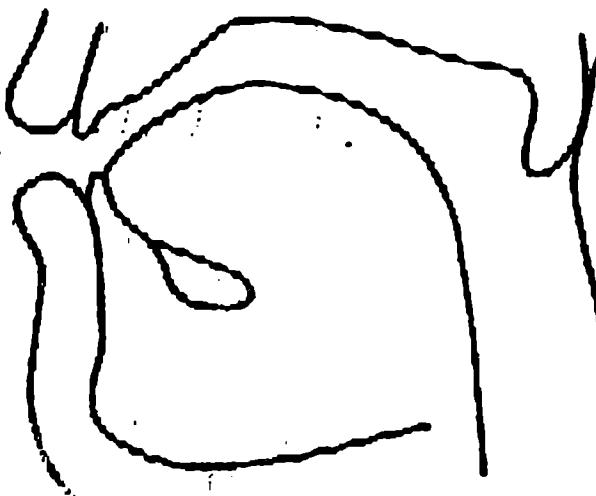
Всички гласни съ „звукни“, т. е. изговарятъ се съ гласъ, полученъ отъ трептението на гласовите мускули, който е и основата на нашата звукова речь въобще. Гласътъ, който иде отъ гръклъна, се промъня въ устата

„резонаторно“ въ зависимост отъ степенъта на отварянето и отъ положението на езика и устните, и така се получаватъ различните гласни.

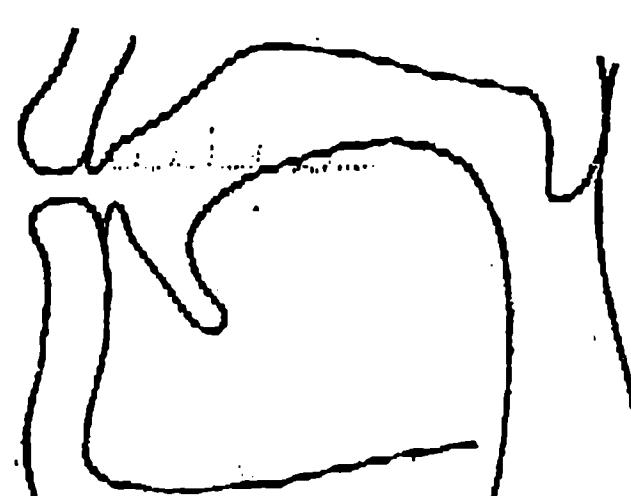
По продължителността на траенето българските гласни не се делятъ на кратки и дълги, както въ нѣкои езици като сърбохърватски, чешки, нѣмски, френски, английски и др. Българските гласни сѫ винаги еднакви, кратки, както напр. въ руски, полски, италиански и пр.

a. Срѣдноезични и задноезични гласни

§ 28. Учленението на гласните става чрезъ движение на долната челюсть за образуване на необходимия отворъ на устата и същевременно чрезъ известно издигане на срѣдната или задната част на езика, което придава особенъ резонаторенъ оттенък на идущия гласъ отъ гръкляна. Споредъ това различаваме, по място на учленение, срѣдноезични гласни *e, e¹*) и задноезични — *a, ɔ, o, u* (вж. обр. 39 и 40).

Обр. 39. Положение на езика при *e* (срѣдноезични гласни)

Обр. 40. Положение на езика при *o* (задноезични гласни)

При това изгърбването на езика е по-силно при *e—i*, *o—u* и по-слабо при *a—ɔ* (при *a* е почти незабележимо).

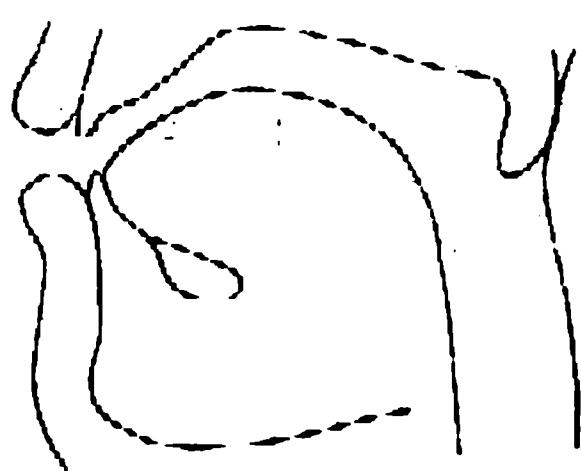
§ 29. Меки и твърди гласни и срички. Срѣдноезичните гласни *e, i* се наричатъ още *меки*, понеже звучатъ сами по себе си донѣкъде по-меко отъ другите гласни, а също така могатъ да причинятъ съ съседството си и смекчаване на съгласни (напр. *k, g, x*) предъ тяхъ: *керван* — *кърван*, *Кирилъ* — *кърил*, *геология* — *гъеология* и др. Задноезичните гласни *a, ɔ, o, u* сѫ *твърди*.

¹⁾ Нѣкои автори съмѣтатъ *e, i* по-скоро за предноезични гласни. Все пакъ тия гласни иматъ по-„срѣдно“ учленение отъ останалите предноезични звуконос (съгласни). Иначе би било необяснимо тѣхното смекчаващо въздействие върху следващи следъ тяхъ предпазнични съгласни (вж. § 29 и 53).

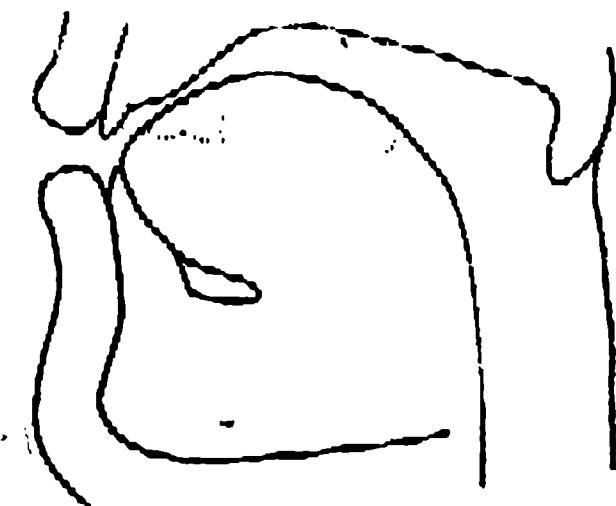
Особеностите на нашата писмена система ни налагат да говоримъ практически и за „меки гласни“ я, ю, ъ, макаръ тия букви да не означаватъ отдеjни звукове. Така практически въ българския езикъ се различаватъ меки гласни е, ъ, и, и, ю, ъ и твърди а, о, у, ь, ѹ. Сричка, която съдържа мека гласна, и или шушкава съгласна, с мека, а сричка, която не съдържа такива звукове, е твърда. Както ще видимъ, изговорът на ъ като е или като я зависи отъ мекия или твърдъ характеръ на следващата сричка (§ 55).

б. Широки и тъсни гласни

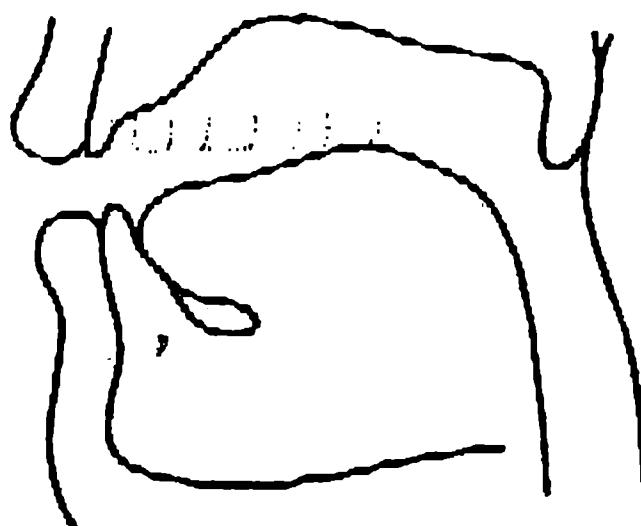
§ 30. Въпръшки че при разните гласни разтварянето на устата бива различно по степень, гласните въ българския езикъ могатъ да се поделятъ на две основни групи въ това отношение: широки и тъсни. Широки гласни сѫ е, а, о, а тъсни - и, ь, у. На всяка широка гласна отговаря една тъсна гласна, която има приблизително същото място на учленение (повдигане на езика), но съ по-малко отваряне на устата. Такова е отношението между е и и, между а и ь, и между о и у.

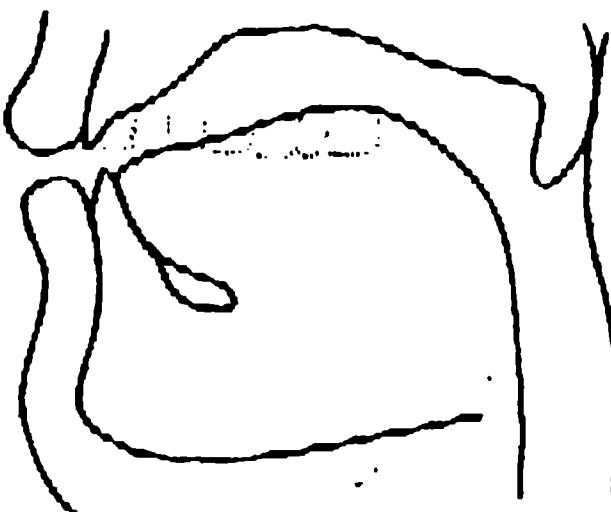
Обр. 41. Учленение на е

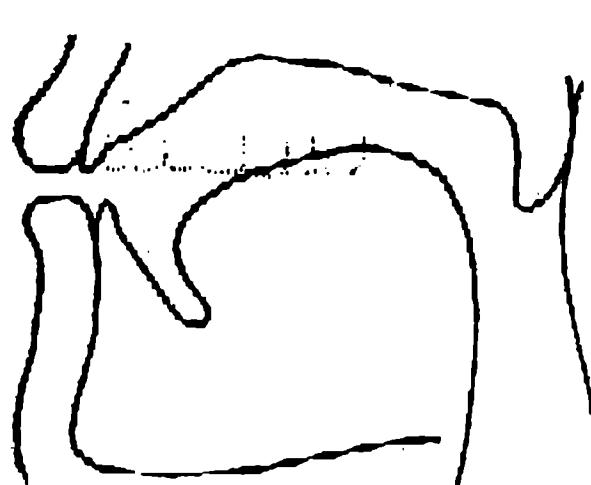
Обр. 42. Учленение на и

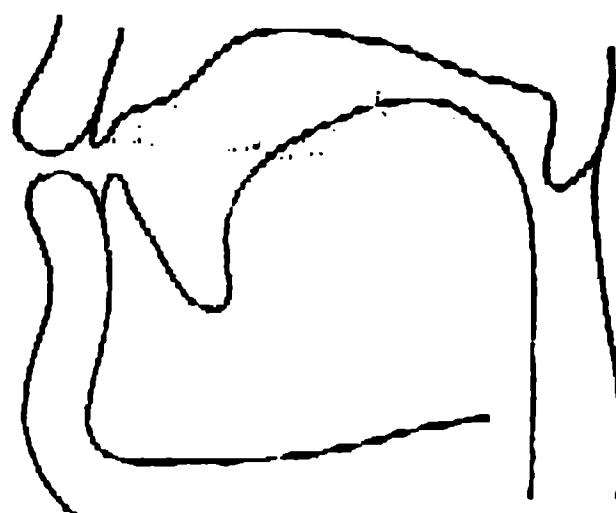
Обр. 43. Учленение на а

Обр. 44. Учленение на ѿ

Обр. 45. Учленение на о

Обр. 46. Учленение на у

Въ нѣкои езици, като нѣмски, френски, унгарски, съществуватъ при отдѣлните гласни по-широки и по-тѣсни разновидности, които представляватъ за тия народи самостоятелни звукове. Така напр. френско є се изговаря съ по-тѣсно отваряне на устата, а є - съ по-широко отваряне. За това обстоятелство ние българите трѣба да държимъ сметка, когато изучаваме такива чужди езици.

в. Устнени гласни

§ 31. При гласните о и у, едновременно съ повдигането на задната часть на езика, устните образуваатъ по-тѣсенъ отворъ, отколкото при другите гласни. Това става въ по-силна степенъ при у и въ по-слаба степенъ при о. Гия гласни се наричатъ устнени, за разлика отъ останалите е, и, а, ъ, които се наричатъ чисти. Въ българския езикъ сѫ устнени само западноевропейските гласни о, у. Въ нѣкои езици, като френски, нѣмски и турски, съществуватъ и срѣдноевропейски устнени гласни є, ю изговаряни съ издигане на езика като при е, и, а съ положение на устните като при о, у. Въ заети отъ тия езици думи и собствени имена не замѣстваме такива гласни съ ио, ю: *Гюте, Мюнхен, Кюл, разлом, бюро, Илюоню*. Въ нѣкои езици отворътъ на устните при устнените гласни съ не само стѣсненъ, но и закръгленъ, затова тия гласни се наричатъ въ такъвъ случаи „закръглени“.

Общъ прегледъ на българскиятъ гласни

§ 32. Споредъ установената въ практиката класификация на гласните, прието е тѣ да се дѣлятъ на основни групи най-напредъ по място на учленение, а въ тия групи се разглеждатъ отдѣлните звукове споредъ останалите имъ особности. Въ връзка съ това системати

на българските гласни се представя по следния начинъ.

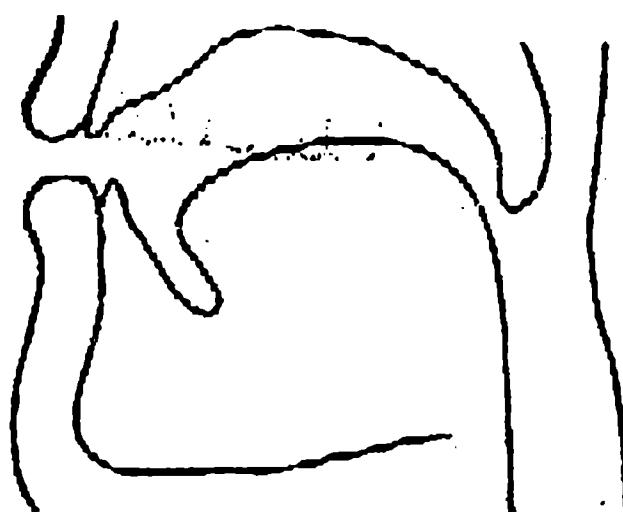
1. Средноезични гласни: *е, и* (вж. обр. 41—42)

2. Задноезични гласни: чисти *а, ѿ, и* устнени *о, у*. Чистите иматъ малко по-предно учленение отъ устнените (вж. обр. 43—44 и 45—46).

Въ всѣка отъ тия три двойки гласни различаваме една широка и една тѣсна гласна: *е—и, а—и, о—у*

г. Носови гласни

§ 33. При изговора на звуковете въ българския езикъ мякото небце, заедно съ „мѫжеца“, се повдига и, като опира о задната стена на гърлото, прегражда достъпа на издишвания въздухъ къмъ носа. Изключение правятъ само съгласни *и, н*, при които издишната струя минава отчасти и презъ носа. Въ нѣкои езици обаче, като френския и полския, съществуватъ и носови гласни, които представляватъ обикновени гласни (напр. *и, є, и*), изговаряни съ отпущеното надолу мяко небце, вследствие на което издишната струя излиза единовременно и презъ устата, и презъ носа. Такива гласни се наричатъ носови поради особения носовъ отсъгъвъ въ тембъра си. За означение на носовите гласни въ френския езикъ не се употребяватъ особени букви, а съчстания отъ обикновени гласни съ *и, т* следъ тѣхъ; така напр. въ думи като *fin*, *ton*, *days*, *jamb*, съгласните *и, т* не се изговарятъ като отдѣлни звукове, а означаватъ, че гласните *е, о, и* предъ тѣхъ сѫ носови: *f€, tɔ, dø, ja�*. При изучаване на френския езикъ трѣбва да се обрѣща особено вниманиe върху изговора на носовите гласни.

Обр. 47. Положение на езика и мѫжеца при носово *о*

ното носово произношение на гласните.

Въ старобългарския езикъ сѫщо сѫ съществували носови гласни *о* и *е*, отбележвани съ букви *ж*, *л*: *ажкъпътъ*, *плътъ*, *грлда*. Покъсно изговорътъ на *ж* = носово *о* се промѣня въ *и*, а изговорътъ на *л* = носово *е* — въ чисто *є*, но въ нѣкои южномакедонски говори и днесъ се чува изговоръ *эмб*, *пътъ*, *гренда*, кѫдето се вижда следа отъ нѣкогаш-

В. ТАБЛИЦА НА ЗВУКОВЕТЕ ВЪ БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕНЪ ЕЗИКЪ

§ 34. Всичко казано дотукъ за звуковете въ книжовния български езикъ може да се представи нагледно въ долната таблица. За по-лесно ориентиране въ табли-

цата тръбка да се има предвидъ, че тя е наглисена схематично споредъ разположението на говорните органи, както е представено то въ дадените по-горе рисунки.

Затова звуковете съжнаредсни отъ лъво къмъ дясно по място на учленение, т. е. отъ устните къмъ задносъзични, и отгоре надолу по степенъ на отвореностъ, т. е. отъ преградни съгласни къмъ гласни. Ще напомнимъ, че звучните съгласни, макаръ и поставени въ дясно отъ беззвучните, се учленяватъ на едно и също място съ тяхъ.

СВЪРЗВАНЕ НА ЗВУКОВЕТЪ ВЪ ДУМИТЕ И ИЗРЕЧЕНИЯТА

1. Сричка

§ 35. Когато говоримъ, ние произнасяме различни съчетания отъ звукове, които съставятъ нашите думи и изречения.

При изговаряне на думите ние не отваряме устата си отдељно за всички звуци, а най-често произнасяме по два или по-вече звука съ едно разтваряне на устата. Напр. думите *два*, *день*, *плетъ*, *голямъ*, *голямина* ние не изговаряме *д-в-а*, *д-е-нъ*, *п-л-е-тъ*, *г-о-л-я-м-*, *г-о-л-я-м-и-н-а*, а *два*, *ден*, *плет*, *го-лям*, *го-ле-ми-на*. Отъ тия примери виждаме, че различните думи се изговарятъ съ различенъ брой разтваряния на устата, при което не е трудно да се убедимъ, че тяхниятъ брой е равенъ на броя на гласните въ думата. Съгласните въ думите не се изговарятъ съ отдељно отваряне на устата, а за тяхъ, като по-затворени звукове, се използватъ началните или крайни фази отъ отварянето и затварянето на устата при гласните. (Самото название на тия звукове — „съгласни“ — иде именно отъ тази тяхна особеностъ да се изговарятъ въ думите не самостоятелно, а заедно съ гласните).

Звуковетъ, който изговаряме въ даденъ случай съ едно разтваряне на устата, образуватъ сричка. Сричката може да се състои или само отъ една гласна, или отъ една гласна и една или по-вече съгласни, които могатъ да бъдатъ различно разположени спрямо нея: *а*, *на*, *аз(и)*, *ам(и)*, *плет(ъ)*, *прѣст(ъ)*, *страст(ъ)* и пр. Сричка, която завършва на гласна, се казва отворена, а сричка, която завършва на съгласна, се казва затворена. Когато една съгласна е между две гласни, тя минава къмъ сричката на втората гласна: *си-ма*, *го-ля-ми-на*. Когато между две гласни има по-вече съгласни, границата между сричките може да бъде различна, спо-

редъ характера на съгласните или споредъ нашия собственъ усътъ: *дъс-ка, кот-ка, пъс-тро, радост(ъ)-та* и др.

§ 36. Пренасяне на части отъ думи на новъ редъ. Когато пренасяме частъ отъ дума на новъ редъ, пренасяме цѣла сричка, а не разпокъсанъ звуконе, за да не се отклоняваме отъ естествената групировка на звуковетъ въ думата, което би затруднило ясното и правилно четене. При пренасянето се спазватъ за еднаквостъ следнитѣ практически правила:

1. Сама съгласна между две гласни се пренася съ втората гласна: *го-лъмъ, кръ-гълъ*.

2. При по-всич съгласни между две гласни присто е да се пренасятъ заедно ония отъ тѣхъ, съ които може да започва коя да е друга дума въ българския езикъ: *мъ-сто* (сравни *стож*, *стига*), *вж-глища* (срв. *глини*, *гладъмъ*), *зи-мнинा* (срв. *много*), обаче: *път-никъ*, *бъл-гарски*, *всич-ки*, *читан-ка*, понеже нѣма думи, които да започватъ съ *ти*, *лг*, *рск*, *чк*, *нк*.

3. Въ кръзка съ това правило двойните съгласни винаги се раздѣлятъ: *имен-но*, *над-дакамъ*, *от-тегли-мъ*.

4. Сама гласна не се оставя на отдѣленъ редъ нито въ началото, нито въ края на думата. Неправилно е да се пренася *и-блъка*, *о-гънъ*, *о-писанie* или *описани-e*, а правилно е *яблъка*, *опи-sание* или *опи-са-nие* и пр.

5. Представките могатъ да се запазватъ като отдѣлни срички, независимо отъ казаното въ т. 2: *без-уко-ро-но* (а не *бе-зукор-но*), *раз-умъ* и пр.

○ 2. Ударение

§ 37. Всѣка самостоятелна дума въ езика се учленява съ единъ цѣлъ издишени тласъкъ, който се разпредѣля на толкова отдѣлни момента, колкото срички има въ думата. Издишилиятъ тласъкъ представя процесъ, който, като всѣки процесъ въ природата, си има начало, кулминационна точка и край. Затова и изговорътъ на всѣка дума стига въ нѣкой мигъ отъ траенето си до своята най-голѣма сила, следъ което отслабва. Това значи, че една отъ сричките въ всѣка дума се изговаря съ по-голѣма сила отъ останалите *пре-ска-чамъ*, *ти-ци-ми*. За такава сричка казвамс, че носи ударение, или че върху нея пада ударение, или че е ударена или акцентувана. Ударението на сричката се чувствува най-ясно въ изговора на гласната въ тая сричка, затова обикновено се говори за ударени гласни, а не за ударени

срички. Ударението на думите обикновено не се означава на писмо, но когато искаме да го отбележимъ за по-голъма яснота, служимъ си съ знакъ надъ гласната: *прескічамъ, тѣчамъ; говори—говори—говори; само самъ; чѣте—чѣте*. Въ гръцки езикъ думите винаги се пишатъ съ ударенис (*γλῶσσα, γνωτές*). Така е и въ нашите черковнославянски книги (молитва, жена).

Българското ударение е силово, понеже ударениятъ гласни въ нашия езикъ се изговарятъ съ по-голъма сила отъ останалите. Съществува въ нѣкои езици, като напр. въ сръбския, и музикално ударение, при което ударената гласна се изговаря напърво, съ повишениe или понижение на височината на тона, като най-голъмата височина може да бѫде или въ началото на гласната, и следъ това да дойде понижение (рука — низходящо

ударенис), или въ края на гласната (глаза — възходящо ударение).

§ 38. Мѣсто на ударението. Мѣстото на ударението, т. е. сричката, върху която пада най-голъмата сила на издишната струя, не следва една и съща схема при всички думи въ българския езикъ. Въ нѣкои думи ударението пада върху началната сричка: зѣми, вѣнаги, блѣсканица, въ други — върху крайната: вода, планинѣ, ученикъ, а въ трети — върху нѣкая вътрешна сричка: учитель, воденница, печатница, председателствувамъ. Такова ударение се нарича свободно. Освенъ това българското ударение е още подвижно, понеже то често може да се мѣсти въ различните думи, произведени отъ единъ и същи коренъ, и дори въ различните форми на една и съща дума: глава — главенъ, десетъ — десети — десетица, уча — учитель — ученикъ, градъ — градътъ — градове, столъ — столове и т. н. Съществуватъ и езици съ „опредѣлено“ ударенис, въ които ударението пада върху определена по редъ сричка въ думата. Така напр. въ френски и турски езикъ ударението пада върху последната сричка; въ чешки, словашки и унгарски върху първата; въ полски и албански — върху предпоследната. Българскиятъ говори въ срѣдна и западна Македония иматъ опредѣлено ударение върху третата сричка отъ края на думата: чѣвекомъ — чѣвѣчите, манастир — манастиромъ — манастирите, а говорятъ въ югозападна Македония иматъ опредѣлено ударение върху предпоследната сричка: баба — бабичка, отворен — отворена. Свобо-

дата и подвижността на ударението е твърд с ценно качество на българския книжовен езикъ.

Мъстото на ударението е важна особеност на всяка дума. Съществуват доста думи и форми, съставени от едини и същи звукове, а различаващи се само по място на ударението: *ръденъ* — *роденъ*, *каленъ* — *калёнъ*, *говори* — *говори* — *говори*, *била* — *били*, *кола* — *кола*, *преграденъ* — *преградена* и пр.

Въ нъкни случаи съществува въ практиката на книжовния езикъ известна неустановеност въ мястото на ударението: *ходихъ* и *ходихъ*, *гледахъ* и *гледахъ*, *снобове* и *снобове* и др. Въ по-вечето случаи обаче ударението въ книжовния езикъ е ясно установено и тръбва от всички да се спазва.

§ 39. Безударни думи. Всяка едносрична дума, произнесна отдељно, се изговаря съ силата на ударна сричка: *азъ*, *градъ*, *край*, *й*, *на*, *къмъ*, *ме*, *си*. Въ изречението обаче нъкни думи, обикновено едносрични (предлози, съюзи, кратки мястоименни форми, нъкни форми от спомагателния глагол *съмъ* и др.) не се изговарятъ съ свое отдељно ударение, а заедно съ следващата или предходната съседна дума, като да съ само срички от нея: *на масата*, *отъ прозреца*, *и азъ*, *пъкъ и ти*, *дъждъ и синъгъ*, *касий ми пазът се*, *челъ съмъ* и пр.

Думи безъ самостоятелно ударение, които се изговарятъ заедно съ предходната дума, се наричатъ енклитични думи или енклитики, а такива, които се изговарятъ заедно съ следващата дума, се наричатъ проклитични думи или проклитики. Съществуватъ и нъкни двусрични и дори трисрични проклитики: *между* настъ, *около* тъхъ. Въ нъкни случаи енклитиките могатъ да получатъ ударение: *не съмъ знаелъ*, *не ме за-
качай* (вж. подробности въ синтаксиса).

§ 40. Двойно ударение. Нъкни сложни думи се изговарятъ поинъкога съ два ударения, отъ които едното е основно, а другото — вторично, по-слабо: *главнокомандуващъ*, *краткотраенъ*, *далекогледъ*. Вторичното ударение въ такива думи не е задължително, и дори е по-добре да се изоставя. Частните за степенуване *по-* и *най-*, както и представките *въз-*, *пре-* и *при-*, означаващи също степень, се изговарятъ съ отдељно ударение отъ главната дума: *по-голъмъ*, *най-здравъ*, *по-юнакъ*, *най-обичамъ*, *възвеленъ*, *преголъмъ*, *придейдо*. Въ такъвъ случай изго-

врътъ на днегът ударения с задължителенъ; обикновено на практика второто е малко по-слабо.

§ 41. Логическо ударение. Всички думи въ изречението не сѫ за насъ еднакво важни въ момента, когато говоримъ. Нашето внимание може да се спира по-вече върху една или друга отъ тѣхъ, споредъ мисълта, която искаме да изкажемъ. Думата, която е по-важна за насъ въ даденъ случай, се изговаря и съ по-голяма сила отъ останалите думи: *азъ ще дойда* — *азъ ще дойда*. За такава дума казваме, че тя носи логическо ударение. Правилното долавяне и изтъкване на логическият ударенис е важно условие за хубаво четене. Въ немърени речь то се долавя обикновено докола лесно. Не с така обаче при мърената речь, където стихотвореният размѣръ налага несъзнателно по-друго движение на гласа. За да четемъ мърена речь съ естественъ гласъ, важно е да внимаваме особено върху логическият ударения (можемъ и предварително да си ги отбеляваме).

3. Промѣна на звуковете

§ 42. Ако се вслушаме напр. въ изговора на думата *врабче*, не ще бѫде трудно да схванемъ, че изговаряме въ действителностъ „*врабче*”, т. е. *и* вмѣсто *б*. Устнениятъ съгласни *б* и *и* се различаватъ помежду си по това, че първата е звучна, а втората — беззвукъна. Въ всѣко друго отношение тѣ сѫ сдѣлки. Преминаването на звучно *б* въ беззвукно *и* въ изговора тукъ се дължи на влиянието на следващата беззвукъна съгласна *ч*. Отъ изговоръ на една звучна съгласна къмъ изговоръ на непосрѣдно следваща беззвукъна се минава по-мѣжно, отколкото отъ една беззвукъна къмъ други, сѫщо беззвукъна, понеже въ пърния случай трѣбва да се промѣня не само положението на говорните органи къ устата, но и положението на гласовите органи въ гръденя. За да се опости тоя преходъ, при изговора на думата *врабче* гласовите мускули заематъ недеятелното положение характерно за *ч*, още при изговора на предходната съгласна *б*, и по тоя начинъ тя се промѣня въ *и*.

Нека разгледаме и изговора на думите *въра* (—*вяра*), *въри* (—*вери*), *върност* (—*вярност*), *въроятно* (—*вероятно*); *млѣко* (—*мляко*), *млѣченѣ* (—*млечен*), *млѣкарѣ* (—*млекар*). Гласната *и* се изговоря въ иѣкои отъ тия думи като *и*. Изговоръ *и* представя въ сѫщностъ гласна *а* съ предходна мека съгласна (вж. § 10): *вѣара*, *вѣарност*,

мл^hако. Гласната *а* е задноезична, сама по себе си твърда, а гласната *е* е сръдноезична, мека. Ако обърнемъ внимание на характера на следващите въ тия думи следът срички, виждаме, че въ слушаниетъ, които следващата сричка съдържа твърда гласна, ѝ се изговаря като *и* (^h*a*): *вл-ра, вър-ност, мля-ко*, а въ случаите, когато следващата сричка съдържа мека гласна, ѝ се изговаря като *е*: *ве-рен, мле-чен*. Ясно е, че тукъ твърдиятъ или мекъ характеръ на следващата сричка влияе върху изговора на гласната *и* и я приспособява къмъ себе си. Изговоръ на *и* като *и* предъ твърда сричка обаче се среща само когато върху ѝ пада и ударението на думата. Когато не поси ударението, ѝ, макаръ и предъ твърда сричка, не минава въ *и*, а звути като *е* (напр. *въроятностъ, мълчай*), понеже изговорътъ на неударените гласни въ българския езикъ клони изобщо къмъ известно стъсняване.

Глаголната форма *течешъ*, сравнена съ *тека*, показва замъна на съгласна *к* съ *и* предъ гласната *е*. Ако сравнимъ по място на учленение звуковете *к*, *и* и *е* ще видимъ, че *и* се учленява по-близо до мястото, кждето се учленява *е*, а *к* — по-далечъ и по-назадъ. Това значи, че тукъ съгласната *к*, приспособявайки се по място на учленение къмъ *е*, е преминала постепенно въ *и*.

Думи като *градъ, градежъ* се изговарятъ „грет“, „градеши“, съ беззвучни съгласни на края. Това явление е въ връзка съ крайното положение на тия съгласни въ думата, при което положение действостта на говорните органи клони вече къмъ известни опростявания и съкращения, поради изчерпане на нейния първоначаленъ физически и психически тласъкъ.

И тъй, нашата речь не е механиченъ сборъ отъ отделни звукове, а органична цѣлостъ, къто звуковетъ, така да се каже, съ сглобени въ по-голъми единици — срички, думи и изречения. При свързването или „сглобяването“ на звуковетъ могатъ да настъпятъ известни приспособявания въ движениета на говорните органи, за да се улесни преходът отъ единъ звукъ къмъ другъ, или изговорътъ на нѣкои звукове въ зависимостъ отъ положението имъ въ думата (напр. крайно положение, различно място спрямо ударенисто). Въ резултатъ на тия нагаждания настъпватъ и известни промѣни въ гласежа на звуковетъ. Нека да изтъкнемъ, че въ много случаи „улесненията“ при тия нагаждания иматъ относителенъ

характеръ. Принципът за „улеснението“ не може да се прилага механически въ фонетиката и въобще въ науката за езика.

§ 43. Звукови закони. Промѣната, която става съ беззвучната съгласна въ думата *врабче*, става и въ всички думи, въ които се срѣтатъ подобни съчетания отъ звучни и беззвучни съгласни: *грабче* (=гратче), *книшка* (=книшка), *изтокъ* (=исток) и т. н. Сѫщо такъ и промѣната, която става съ въ въ думите *въра*, *върностъ*, *мълко* става и въ всички други думи, кѫдега ѝ се намира при подобни условия: *голъмъ*, *голъма* — *голъми*, *голъмина*; *стръха*; *бртъгъ* — *безбръзженъ*, *бртъгове*. Такива звукови промѣни се наричатъ звукови (фонетични) закони, понеже тѣ сѫ въ сила въ всички случаи, кѫдесто сѫ на лице опредѣлени условия. Промѣната на сричка *ке* въ *че* нѣкога е била сѫщо така фонетиченъ законъ, но силата на който изговорътъ на съгласна к предъ е била невъзможенъ, както е невъзможенъ въ днешно време напр. изговоръ *врабче* съ б. Днесъ обаче ние пакъ можемъ да изговаряме свободно сричка *ке*, а изговорътъ *че* вмѣсто *ке* е запазенъ по традиция въ опредѣлени случаи, главно при образуване на думите и въ нѣкои граматични форми: *мжка* — *мжченъ*, *човѣкъ* — *човѣче* (зв. и. или умалит. ф.) и пр.

Отъ това виждаме, че фонетичните закони не сѫ вѣчни. Съ течението на времето тѣ могатъ да престанатъ да „действуватъ“, и въ езика могатъ да се явятъ нови звукови съчетания, които по-рано сѫ били изключени отъ нѣкои звукови закони, а промѣните, предизвикани отъ тия закони, могатъ да се запазятъ по традиция въ по-пълна или по ограничена мярка и да играятъ роля въ езика само въ опредѣлени случаи. Споредъ това различаваме въ сънка съвременни и исторически звукови закони.

Въ известни случаи нѣкои звукови промѣни настъпватъ не поради постепенно нагаждане на звуко-ветъ единъ къмъ другъ, а поради замѣстване на единъ звукъ направо съ други по аналогия на близки, думи или форми. Така напр. по аналогия на форми *печещъ*, *печемъ*, *печете* въ нѣкои български говори се изговаря днесъ и вм. *к* и въ форми „*печа*“, „*печатъ*“ вм. *пека*, *пекатъ*; старобългарски глаголни форми като *веждѫ*, *вождѫ*, *нашѫ* днесъ сѫ замѣнени съ форми като *водѫ*,

возя, нося съ д, з, с вм. жд, ж, и подъ влияние на водащъ, води, водишъ, води, носишъ, носи и пр.

По долу ще разгледаме нѣкои по-важни звукови закони въ нашия диашенъ езикъ съ огледъ къмъ нормите на съвременното книжово произношение, а следъ това ще разгледаме и нѣкои исторически звукови закони, чиито отражения идватъ опредѣлена роля и въ съвременната граматична система на езика ни.

A. СЪВРЕМЕННИ ЗВУКОВИ ЗАКОНИ ВЪ БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕНЪ ЕЗИКЪ

§ 44. Съвременните звукови закони представлятъ същественитѣ за насъ ученически навици, по които ние свързваме отдѣлните звукове на нашия езикъ въ звукосъчетания. По силата на тия навици ставатъ съ нѣкои звукове въ изговора ни известни промѣни, за които ние обикновено не си даваме ясна сметка и затова ги допушчаме въ по-голѣма или по-малка степень и когато говоримъ чужди езици. Всѣки езикъ обаче си има свои характерни норми за свързване на звуковстѣ въ звукосъчетания, които норми, засега съ особеностите на отдѣлните звукове, характеризиратъ неговата звукова или фонетична система. Това, което е естествено за изговаряне отъ лица, които говорятъ даденъ езикъ като свой роденъ езикъ, може да биде трудно, а понѣкога и невъзможно да изговаряне отъ лица, чиито говорни навици идатъ отъ другъ езикъ. Всѣки образованъ българинъ трѣбва да знае по-важните звукови закони на съвременния български езикъ, за да усвои по-добре нашия пракоговоръ и правописъ и за да може по-добре да осъзнава и усоява и произношението на чуждите езици.

При свързване на звуковете различаваме следните основни видове звукови промѣни: I. прегласъ на звукове (видоизменяване на нѣкои звукове или замѣна на едни звукове съ други), II. премѣтане на звукове (промѣна на мястата имъ), III. вмѣкване на нови звукове и IV. изпуштане на звукове.

I. ПРЕГЛАСЪ НА ЗВУКОВЕ

a. Уподобяване между звучни и беззвучни съгласни

§ 45. Въ българския езикъ могатъ да се изговарятъ една следъ друга или само беззвучни, или само

звукни шумови (вж. § 20 и 21) съгласни. Ако се събратъ ёдна следъ друга разнородни по звучностъ шумови съгласни, тъквиши се уединяватъ, като предходните се уподобяватъ на следващите следъ тяхъ, т. с.: звучни съгласни предъ беззвучни преминаватъ въ съответните беззвучни и обратно беззвучни съгласни предъ звучни преминаватъ въ съответните звучни. Такова явление се нарича уподобяване или асимилация на звуковестъ. Когато уподобяването става подъ влияние на следващия звукъ, то се нарича регресивно (*врабче — врапче*), а когато става подъ влияние на предходния звукъ, нарича се прогресивно (*ламба — ламба*, отъ гр. εζ.; *твой — твой*). Въ българския езикъ, както и въ другите европейски езици, преобладаватъ регресивните уподобявания, въ нѣкои езици, като турския напр., преобладаватъ прогресивните уподобявания (напр. окончанисто за мястенъ падежъ -де следъ беззвучна съгласна стави -te: *үз-de* 'на лицето', обаче *ектекте* 'въ хлѣбъ').

Уподобяване на звучна съгласна предъ беззвучни имаме напр. въ следните случаи:

<i>врабче</i>	<i>врапче</i>
<i>усмивка</i>	<i>усмифка</i>
<i>кишива</i>	<i>шибивим</i>
<i>кръгче</i>	<i>крыкче</i>
<i>председателъ</i>	<i>претседател</i>
<i>лъжици</i>	<i>льици</i>

Разложки — *Ризложки*

изтокъ — *исток*

Уподобяване на беззвучна съгласна предъ звучна се срѣща въ по-рѣдки примери:

<i>сватба</i>	<i>свадба</i>
<i>отгоре</i>	<i>одгоре</i>
<i>сбора</i>	<i>збор</i>
<i>отдѣление</i>	<i>одделение</i>

Предъ сонорните съгласни (вж. § 20), както и предъ съгласната в, такова уподобяване не става: срв. напр. *градъ* и *край*; *гледка* и *клетка*; *змей* и *смѣя*; *зло* и *слогъ*; *двоенъ* и *твой*; *гвоздей* и *какво* и т. н.

Въ българския правописъ уподобените звучни и беззвучни съгласни се пишатъ не споредъ изговора, а споредъ произхода си (етимологически правописъ): *врабче*, *сватба*, а не „*врапчс*“, „*свадба*“. За правописа на такива съгласни можемъ да правимъ проверка при нѣ-

кои сродни думи (врабецъ—врабчс, сватувамъ—сватба и т. н.), или тръбва да помнимъ правописа на съставните части на думитъ: представка *из-* се пише винаги съ з, представка *от-* винаги съ т, наставка *-тба* винаги съ т и пр.

б. Звучни съгласни въ края на думитъ

§ 46. Въ края на думитъ всички звучни шумови съгласни (б, в, г, д, ж, з, дж, дз) ставатъ въ българското произношение беззвучни:

<i>скръбъ</i>	— <i>скръп</i>
<i>суропъ</i>	— <i>суроф</i>
<i>снъгъ</i>	— <i>сняк</i>
<i>градъ</i>	— <i>грат</i>
<i>ножъ</i>	— <i>нош</i>
<i>грозъ</i>	— <i>грост</i>
<i>указъ</i>	— <i>укас</i>
<i>бриджъ</i>	— <i>бриц</i>

Крайните съгласни се пишатъ също етимологично, споредъ произхода си, а не споредъ днешния изговоръ. За правописа на такива съгласни можемъ да правимъ проверка при формата за множ. число на думитъ: изговаряме „грат”, „укас”, но — „градове”, „укази”, следователно тръбва да пишемъ *градъ*, *указъ*.

Съществуватъ същици, като сръбски, украински, френски, английски, унгарски, въ които звучните съгласни въ края на думитъ се изговарятъ безъ промъна: сръб. *град*, зуѣ, ножъ се изговарятъ съ ясни крайни д, б, ж; въ френски ѹде 'възрастъ', gradс 'градусъ', gраве 'тежъкъ' се изговарятъ „аж”, „град”, „грав”, а не „аш”, „грат”, „граф”.

Междусловна фонетика

§ 47. Когато изговаряме думитъ свързани въ изречения, обикновено между тяхъ не оставяме паузи: *Градъ Скопие с разположенъ на ръка Вардаръ*. Въ такъвъ случай крайните звукове отъ едни думи идватъ въ непосредно съседство съ началните звукове отъ следващите подиръ тяхъ думи. Промъните, които могатъ да ставатъ въ крайните и начални звукове на думитъ при тяхнотъ свързване въ изречения, съ явления отъ т. н. междусловна фонетика. Най-важните промъни въ този случай се отнасятъ до звучността на съгласните.

1. При струпване на съгласни във междусловната фонетика ставатъ същите уподобявания между звучни и беззвучни шумови съгласни, както и въ „вжтросната“ фонетика на думите, напр.:

Уподобяване на звучни съгласни предъ беззвучни:

градъ Кратово — грат <u>Кратово</u>
дълъгъ пътъ — дълък <u>път</u>
пинъ пътъ и надъ пътъ — пот <u>път</u> и наст <u>път</u>
и т. селото — ис <u>селото</u>
безъ пари — бес <u>пари</u>
коинејсъ по родината — копнеши <u>по родината</u>
милостивъ човъкъ — милостиф <u>човек</u>

Уподобяване на беззвучни съгласни предъ звучни:

девестъ души — десед <u>души</u>
дълбокъ долъ — дълбог <u>дол</u>
мъченникъ за правда — мъченег <u>за правди</u>
борецъ за свобода — боредз <u>за свобода</u>
искашъ да кажешъ — исказис <u>да кажеш</u>
отъ града — од <u>града</u>
съ болка — з <u>болка</u>
страхъ го е — страх <u>го е</u>
щъхъ да дойда — ици <u>да дойда</u>

Забележка. Знакъ ў въ последните два примера означава „звукично ю“, т. с. задноезична пропускна звучна съгласна, отговаряща на беззвучната ю. Тя съгласна не съществува въ българския езикъ като самостоен звукъ, но въ други езици се среща.

2. Предъ начални гласни или сонорни съгласни (л, р, м, н, в сжицо и в) крайните звучни съгласни отъ предходната дума се замънятъ съ беззвучни, макаръ че това не се налага отъ характера на следващия звукъ:

градъ Охридъ — грат <u>Охри</u>
строгъ учитель — строк <u>учител</u>
правъ жълтъ — правф <u>жълт</u>
скръбъ и радостъ — скръп <u>и радост</u>
градъ Русе — грат <u>Рус</u>
хубинъ разказъ — хубаф <u>расказ</u>
градъ Ломъ — грат <u>Ломъ</u>
дългъ лътенъ денъ — дълък <u>летен</u> ден
градъ Никополъ — грат <u>Никопол</u>
жилиакъ народъ — жилиаф <u>народ</u>
градъ Мелникъ — грат <u>Мелник</u>
новъ месецъ — новф <u>месец</u>

*градъ Варна — градъ Варни
сънъгъ вали сънякъ вали*

Забележка. Предъ начално въ нѣкой говори областъ могатъ да се изговарятъ само звущи крайни съгласни, т. с. звучните въ такъвъ случаѣ си оставатъ непромѣнени, а беззвучните се замѣнятъ съ съответни звучни; *градъ Варна — градъ Варни, спънъ вали = сънъгъ вали, пътъ вола — подъ вола, човѣкъ съ воля — човесъ воля*. Въ книжовния езикъ трѣба да се предпочтита изговоръ на беззвучни съгласни предъ начално в.

3. Предъ начални гласни или сонорни съгласни (*л, р, м, н, а* сѫщо и *в*) крайните звущи съгласни на предлогътъ, обратно на останалите видове думи, запазватъ винаги звучността си:

подъ и хото — подъ хото (а не „*потъ хото*“)

безъ огледъ — безъ оглед (а не „*бесъ оглед*“)

презъ есенъта — презъ есената (а не „*пресъ есената*“)

изъ огъня — изъ огъня (а не „*исъ огъня*“)

презъ реката — презъ реката (а не „*пресъ реката*“)

подъ леда — подъ леда (а не „*потъ леда*“)

предъ новата година — предъ новата година (а не „*претъ новата година*“)

задъ мене — задъ мене (а не „*зитъ мене*“)

Предлогътъ *отъ* въ книжовното произношение трѣбва да се изговаря въ подобно положение (т.е. предъ гласна или *р, л, м, н, в*) винаги като *от*, а не като „*од*“, както е въ диалектите: *отъ огъня — отъ огъня* (а не „*одъ огъня*“), *отъ утре — отъ утре* (а не „*одъ утре*“), *отъ реката — отъ реката* (а не „*одъ реката*“), *отъ нивата — отъ нивата* (а не „*одъ нивата*“) и пр.

Предлогътъ *въ*, *въвъ* се изговаря въ такова положение (предъ гласни или сонорни съгласни *р, л, м, н*) често като *ф*, *въф*: *въ огъня — ф огъня, въф огъня, въ ливадата — ф ливадата, въф ливадата, въ морето — ф морето, въф морето* и пр. Това произношение е твърде разпространено и не трѣбва да се смята за неправилно въ всѣдневния езикъ. Трѣбва обаче да се избѣгва изговоръ „*фъф*“ вм. *въф*.

в. Други прегласи при съгласните

§ 48. Съгласна *н* предъ задноезични съгласни *к, г, х* се уподобява на тѣхъ по място на учленение, като запазва носовия си характеръ; така се получава особено задноезично *н*: *стънка — сянгка, Пенка — Пенгка, Бонка — Бонгка, градинка — градингка, ангелъ — ангелъ* и пр.

§ 49. Въ говоримия езикъ често става уподобяване (ретрогресивно) между съседни съскави и шушкави съгласни: *лъжици* — *лъщи*, *изживъя* — *изживея*, *изчакамъ* — *изчакам*, *вихъ си работата* — *вихъси* работата, *безъ шумъ* — *бешъшум*; *съ чукъ* — *шъчук* и т. н. Въ изисканото книжовно произношение такива уподобявания тръбва да се избъгватъ; съскавите и шушкави съгласии тръбва да запазватъ основния си характеръ, допускайки уподобяване само по звучностъ

<i>лъжици</i>	<i>лъщи</i>
<i>вихъ си работата</i>	<i>вихъси работата</i>
<i>изживъя</i>	<i>изживея</i>
<i>изчакамъ</i>	<i>изчакам</i>
<i>изтия</i>	<i>истия</i>
<i>презъ жетви</i>	<i>презъ жетва</i>
<i>изъ широкия святъ</i>	<i>ицъ широкия свят</i>
<i>безъ шумъ</i>	<i>бес шум</i>
<i>съ чукъ</i>	<i>с чук</i>

§ 50. Съчетанието *тс* (*дс*) се изговаря често като *ц*: *братски, градски* — „брацки“, „грацки“. Въ по-изисканото книжовно произношение това тръбва да се избъгва. Изобщо съчетания отъ съгласни *т, д -| с, з, ш*, *ж* тръбва да се изговарятъ отчетливо, за да не се стига до *ц, дз, з, дж*: *подземенъ, отзивъ, отшуумя, подшин, наяджена, чтиживъи* и др.

§ 51. Въ източното произношение пропускните съгласни *з, ж* следъ сонорни (*r, л, м, н*) често се замънятъ съ преградни *дз, дж*: *полза* — „полдза“, *пълзи* — „пълдзи“, *бързамъ* — „бърдзимъ“, *онзи* — „ондзи“; *държава* — „дърдява“, *ръмжи* — „ръмджи“ и пр. Въ книжковното произношение тукъвъ изговоръ тръбва внимателно да се избъгва.

§ 52. Обратно на явленietо уподобяване, сръща се въ рѣдки случаи и явление разподобяване (дисимиляция) на звукове: *сашисвамъ* вм. „шищисвамъ“, „похче“, „похче“ вм. *кохче, поище*, *злѣчка* вм. *жлѣчка* (— разподобяване между две шушкави съгласни); „новня“, „стовна“ вм. *номня, стомна* (— разподобяване между две носови съгласни); *конашки* вм. „коначки“ (— разподобяване между две преградни съгласни). Обикновено разположенията иматъ диалектиченъ, некнижоненъ характеръ (съ изключение на последния типъ).

г. Смекчаване на съгласните

§ 53. Меките съгласни въ българския книжовен език се срещатъ само предъ гласни: *бълѣ-бѣл*, *дѣлѣ-дѣлѣ*, *нѣма-нѣма*, *тя-тѣя*, *дѣволѣ-дѣволѣ*, *уподобѣякамъ-уподобѣякамъ*, *Ганѣо*, *Гатѣо*, *Гатѣо, кѣрванѣ* къ срѣданъ, *милки-милки*, *учителѣть-учителѣть* и т. н. Навикъ за изговаряне на меки съгласни предъ други съгласни (срв. рус. *вольный*, *мальчик*, *маленький*) или въ края на думитѣ (срв. рус. *день*, *радость*, *голубь*, *вижѣдъ*, *словарь* и т. н.) въ нашия книжовен езикъ и въ по-вечесто диалекти не сѫществува. Затова при изучаване на други славянски езици, напр. руски, полски, чешки, българите трѣбва да полагатъ по-особени усилия, за да свикнатъ да изговарятъ меки съгласни въ такива случаи.

Нарочно меки съгласни въ българския книжовен езикъ се изговарятъ предъ гласни *я* (— "а или "ѣ"), *ѣ* (— *я*), *ю*, *ю*, *и* (въ члене *-ѣтѣ*), вж. по-горните примери. Мекостта на съгласните въ книжовния изговоръ е срѣдна по сила.

Освенъ това съгласни *к*, *г*, *х*, се изговарятъ несъзначително меко и предъ гласни *е*, *и*: *кѣрванѣ* — *кѣрван*, *килимѣ* — *кѣилим*, *герой* — *герой*, *Своге* — *Свогѣ*, *дѣлги* — *дѣлгѣ*, *хиляда* — *хѣлида* и т. н.

Въ източнобългарското произношение се изговарятъ несъзначително меко предъ *с*, *и* и всички останали съгласни: *село* — *сѣло*, *петь* — *пѣтъ*, *дѣвѣтъ* — *дѣвѣтъ*, *тихо* — *тихо*, *пиша* — *пиша*, *времѣ* — *врѣемѣ*, *нищо* — *нѣшто* и т. н. Такъва грѣдно, смекчаващ на съгласните предъ *с*, *и* с препоръчително и за книжовното произношение, като по-благозвучно.

§ 54. Въ пѣкои наши говори, особено въ западнобългарските, мекостта на съгласните е значително загубена. Подъ влиянието на такова диалектично произношение мнозина занемаряватъ мекостта на съгласните и въ книжовния езикъ. Това е най-важниятъ недостатъкъ на западнобългарския книжовен изговоръ. Главните случаи, въ които се занемаряват мекостта въ книжовния езикъ, сѫ следните:

1. Въ окончания *-я* и *-ѧтѣ* въ 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., сег. вр., на глаголите отъ II спреж.: *вѣря*, *забракя*, *правя*, *помня*, *ходи*, *види*, *мисля*, *нося*, *возя*, *тѣртия*, *чертия*, *спя*, *тѣкли*, *паля*, *мокря*, *свирия*, *клатя*, *платя*, *обясня*.

и т. н. Също и при нѣкои глаголи отъ I спреж.: *дръмъ, кѫня* и пр.

2. Въ глаголната наставка *-ямъ* при нѣкои несвършени глаголи (вик., по-нататъкъ): *донасамъ, пренасямя, затварямя, изголярямя, повторямя* и пр.

3. Въ члена *-ътъ, -я* при сѫществ. имена отъ м. р., окончаващи на *ь* (главно съ наставка *-тель, -арь*): *учителътъ, учителя; писателътъ, писателя; ржководителътъ, ржководителя; овчарътъ, овчаря; стражарътъ, стражаря; царътъ, царя; кралътъ, краля; пожътъ, пожни; конътъ — коня; сънътъ — съни* и т. н.

При изучаване на чужди езици българитѣ трѣбва да иматъ винаги предвидъ особения характеръ и положение на мекостъта въ нашата фонстична система, която не е и съвсемъ еднаква, както видѣхме, у източни и западни българи. Отъ една страна ние трѣбна да можемъ да отстраняваме несъзнательното смекчаване на съгласните въ нѣкои случаи (напр. въ срички *кѣ, гѣ, хѣ*, а у изт. бълг. *още* и *ле, бѣ, те* и пр.), а отъ друга страна — да свикваме да произнасяме меки съгласни съ по-силна мекостъ, и въ положения, несвойствени на българския езикъ. Особено голѣма роля играе мекостта на съгласните въ езици като руски, полски, украински.

д. Прегласъ на *ъ* въ *е* и *я*

§ 55. Изговорътъ на *ъ* като е въ новобългарския книжовенъ езикъ се срѣща значително по-често отъ изговора като *я*. Извинъ изговорътъ на *ъ* може да се представи по следния начинъ.

1. Когато *ъ* не стои подъ ударение, изговаря се винаги като *е*: *голъмна, ръка, хόдихъ, вътрове, бръгове, мълка, мълкаръ* и т. н.

2. Когато *ъ* стои подъ ударение и предъ твърда сричка (съдѣржаща твърда гласна *а, о, у, ѹ, ю*) или въ крайна сричка, изговаря се като *я*: *въри, мълко, бълъ, лъкъ, вътвъръ, вървихъ, вървъ, голъмъ, голъма, голъмо, бръгъ, мълъко, сънка*.

Изключение правятъ нѣкои думи, приети въ книжовния езикъ отъ западно-български говори или отъ черковнославянски или руски езикъ, като *апъкъ, човъкъ, лъкаръ, Пропла* и др. (отъ западно-бълг.), *размъръ, лицемъръ, водомъръ, дъло, предълъ, успъхъ, смълъ, смълостъ, напътъ* и др. (отъ руски или черковнославянски). Бъ думи като *ръбъкъ, спъвка, Бълградъ, донъкъде* и *дъло*, е уста-

новенъ изговоръ на *и*, като я независимо отъ чуждия имъ произходъ.

3. Когато *ъ* стои подъ ударение, но предъ мека сричка (съдържаща мека гласна *е*, *и*, *ъ*, *ю*, *ю*), изговаря се като *с*: *опри*, *въренъ* (но: *върна*, *върно съ я*), *поприе*, *мълчешъ*, *бъли*, *бъдящъ*, *льви*, *львиятъ*, *опирън*, *голъми*, *голъмиятъ*, *стънки*, *стънчестъ* и др.

Изключение правятъ формите на мин. свършено и мин. несвършено време за 1 и 2 л. мн. ч. на *-ихме*, *-ихте*, които се изговарятъ винаги съ *я*: *отривхме*, *вървихте* (мин. св. и мин. несв. вр.), *живихме*, *живихте* (мин. св. вр.), *плетихме*, *плетихте* (мин. несв. вр.).

4. Когато следъ *ъ* стои *й* или шушкава съгласна (*ч*, *ж*, *щ*, *щ*), изговаря се винаги като *с*, независимо отъ мястото на ударението и твърдостта на следващата съгласна: *гръцки*, *Пътко*, *птий*, *пръшка*, *засънча*, *ръжса*, *изнъжда*, *нъжно*, *грънка*, *вървъше*, *плетъше*, *нъщо*, *сътъцъ*, *устьцамъ* и др.

Както казахме, случайнѣ, когато *ъ* се изговаря като *я*, сѫ значително по-рѣдки отъ случайнѣ на изговоръ като *е*. Въпрѣки това изговорътъ на *ъ* като *я* по т. З., макаръ и да се смята едва ли не за най-сѫществена черта на книжовното българско произношение, остава за съжаление и дисъ пренебрегванъ отъ западнобългарската интелигенция, която обикновено изговаря *ъ* по-стотично като *е*: „млско“, „вера“, „нской“, „вървех“ и пр. Отъ друга страна българите отъ югоизточна България изговарятъ *ъ* като *я* вм. *е* и предъ мека сричка (особено предъ *и*): „бали“, „всяки“, „голями“, „цяли“, „цялият“, „балият“, „голямият“, „кървяли“.

Необходимо е нашата интелигенция да обърне поголѣмо и сериозно внимание върху правилния изговоръ на *ъ* като *я*.

е. Диалектично потъмняване на неударени е, а, о въ и, ѿ, у

§ 56. Общо взето, въ българското произношение неударените срички се изговарятъ съ по малка енергия, по затворено и по-нейсно отъ уларените. Въ нѣкои източнобългарски области това явление стига дотамъ, че широките гласни *е*, *а*, *о* въ неударени срички минаватъ несъзнателно въ съответните тѣсни гласни *и*, *ю*, *у*: *слово*, — *селу*, *поле* — *пуле*, *къща* — *ништа*, *гръбшишъ* — *гришиш*, *дубъкъ* — *дубър*, *време* — *времи*, *единъ* — *един*, *знае*

— знаи — знай, градо~~нѣ~~ — гръдуве, глѣдамъ — гледъм,
огледало — уgliдалу, дяволи~~я~~ — дѣвулийъ и т. н.

Въ нѣкои случаи (обикновено въ съседство съ р, л, м, н) неударено е се промѣня въ *ѣ*: *чевенѣ* чървен, *сѣдемѣ* — седъм, *осемѣ* — осъм, *ученикѣ* — учъник, *горѣ* — горъ, *мѣне* — менъ, *млѣкарѣ* — млѣкар и пр.

Това явление се нарича обикновено потъмняване или редукция на гласните. То е най-голѣмиятъ недостатъкъ на източнобългарското книжовно произношение.

Въ по-изискания книжовенъ говоръ потъмняването на неударените гласни трѣбва да се избѣгва, но практически е невъзможно да се отстрани то напълно, поради несъзнателния му характеръ и твърде честото му явяване. Навикътъ къмъ несъзнателна редукция на неударените гласни прѣчи и при говорене на чужди съзи.

Въ нѣкои случаи източнобългарската редукция на неударените гласни се отразява и на правописа на нѣкои думи, като напр. *Корданѣ*, *Колю*, *Ганю*, *Пъю*, *канки* вм. правилно *Кординѣ*, *Колю*, *Ганю*, *Пъю*, *канки* (рус. коньки, изг. каньки).

§ 57. Въ изговоръ *четъ*, *четътѣ*, *стойѣ*, *стойѣт* за форми *чета*, *четатѣ*, *стоя*, *стоятѣ* не трѣбва да се мѣсли, че има редукция на *и* (я) въ *ѣ*, понеже редукция при ударени гласни не става. Въ тия случаи изговоръ ѝ иде правилно отъ старо *ж*, а писането на *а*, *и* има условъ характеръ. Въ изговоръ „главѣ“, „рѣкѣ“, за глава, рѣка сѫщо нѣмаме редукция, а имаме отражение на старо окончание *ж*, за винителенъ падежъ; произношението „главѣ“, „рѣкѣ“, е диалектично, а правилно книжовно е *глава*, *рѣка*, което отразява стария именителенъ падежъ. Въ изговоръ *брегѣ*, *градѣ*, *денѣ* за брѣга, града, деня имаме въ действителностъ истиински ѹ, а писмената употреба на *а*, *я* и тука има условенъ характеръ.

~~и~~ Образуване на дифтонги

§ 58. Съединение отъ две гласни, които се сливатъ въ една сричка, се нарича дифтонгъ или двугласна; въ такъвъ случаи едната гласна, обикновено по-широката, играе ролята на слогообразуващъ елементъ, а другата изпада фактически въ служба на съгласна: *ай*, *ой*, *ей*, *ий*, *ау*, *оу*, *ша* (*я*), *шу* (*ю*), *ие* и пр. Въ по-вечето езици ролята на консонантенъ елементъ въ дифтонгите играятъ обикновено най-тѣсните гласни — *и*, *у*.

Дифтонги, въ които основната гласна стои на първо място (*ай, аӯ*), се наричатъ низходящи, понеже силата на изговарянето имъ намалява къмъ края. Дифтонги, въ които основната гласна стои на второ място (*йа, ѹу, ѹе*), се наричатъ възходящи.

§ 59. Въ българския книжовенъ езикъ низходящи дифтонги съ у се срещатъ нормално само въ нѣкои междуиметия: *бау-бау, мяу, ау* и пр. Обикновено дифтонги *аӯ*, *су* отъ чужди езици минаватъ въ български като *ак, ев: авторъ* (лат. *auctor*), *августъ* (лат. *augustus*), *Аврелий* (лат. *Aurelius*), *Акстричъ* (срв. фр. *Autriche*), *авто-* (гр. *авто-*): *автономия, автомобилъ, автобусъ* и пр., *Евлогий* (гр. *Εὐλόγιος*), *Евтилий* (гр. *Εὐτίλιος*), *Европа* (гр. *Εύρωπη*), *евристика* (гр. *εύρισκω*) и т. н. Въ по-ново време сѫ приети и нѣкои думи съ запазено у, което обаче се изговаря най-често като самостоятелна гласна: *аудиенция, аудитория, шутопсия, скаутъ, клоунъ*; дифтонгиченъ изговоръ се запазва ясно само подъ ударснис върху основната гласна, и то въ отворена сричка: *аұто—шутъ*.

Дифтонги съ ѹ сѫ единствениятъ естественъ типъ дифтонги въ българския книжовенъ езикъ. Понеже всѣко съчетание отъ коя да е гласна + ѹ се изговаря у на съ общиковено като дифтонгъ (ако ударснисът не пада върху ѹ), често пъти форми за множ. ч. отъ сѫществителни като *славей, ратай, случаи, копой, бъркотии, позиции, чорбаджии* се изговарятъ съ ѹ на края (при което форми за мн. ч. „*славей*“, „*ратай*“, „*случай*“, „*копой*“ съ смѣсватъ съ форми за ед. ч. *славей, ратай, случаи, копой*). Изговоръ на ѹ въ мн. ч. следъ гласна като ѹ трѣбва да се избѣгва въ книжовния езикъ.

§ 60. Възходящи дифтонги (*йа, ѹп, ѹу, ѹе*) въ българския книжовенъ езикъ сѫ възможни само въ началото на сричка, т. с. въ началото на дума или следъ друга гласна: *иблки* (изг. *и-и-*), *Иенчъ, Йоанъ, Йоакимъ, Йорданъ, Юда* (изг. *иу-*), *Юдя* (изг. *иу-*), *християнство, религия*. Правописъ „*Йоянъ*“, „*Йоакимъ*“, „*Йорданъ*“, „*Йуда*“, „*Йудя*“, „*Йерусалимъ*“, „*Йаковъ*“ съ оправданъ въ религиозни съчинения дотолкова, доколкото наистина отразява действителенъ изговоръ на ѹ като самостоятелна гласна въ говора на духовенството. Иначе е оправдано да се изговаря и пише само *Яковъ, Йоанъ, Юда, Йерусалимъ* и т. н. Правописната двойственостъ при *йерей* и *иерей*, *йеродяконъ* и *иеродяконъ*, *йерархия* и *иерархия*, *йер-*

глифи и иероглифи стои във връзка съ двойствения изговоръ на тия думи.

Възходящи дифтонги съ й следъ съгласна (напр. *пийе*, *вийе*, *тийе*, *сийе*, *пийа*, *вийа*, *тийа*, *сийа*) не съж характерни за нашата фонетична система. Въ такъвъ случай й обикновено се губи, а въ замънна на това, съгласната предъ *а*, *у*, *о* се смекчава: *из-имъ* — изъам, *об-явление* — объявление, *раз-юзданъ* — разъуздан. По-правилно е да се пише *обемъ*, *подемъ*, *отеквамъ*, а не „обийемъ“, „подийемъ“. „стийеквамъ“, понеже изговоръ съ й въ това положение не е естественъ за книжовния ни езикъ. Затова и вм. „обийскъ“, „субийскъ“ (лат. *obieclum*, *subieclum*) ние из говоряме и пишемъ *обектъ*, *субектъ*, вм. „аудиенция“ (лат. *audientia*) — *ауденция* или *аудиенция*. — Особено съж разпространени възходящите дифтонги въ френски езикъ, къдъто напр. всъко *l* предъ друга гласна се из говоря като *й*, а *o*, *ou* предъ *l* се из говоря като *ү*:

ried 'кракъ': „пийе“ (една сричка!), fier 'гордъ': „файер“, troisième 'трети': „труазийем“ (две срички!), moi 'азъ': „муа“ (една сричка!), voilà 'ето': „вуа-а“ (две срички!), oui 'да': „уй“, ouest 'западъ': „уест“ и т. н.

При изучаване на чужди езици, напр. френски, руски и др., българитѣ трѣбва да из говорятъ възходящите дифтонги съ по-голѣмо старание: не „тро-а-зи-ем“, в *труа-зийем* (цѣлата дума две срички!), не „фи ер“ а *файер* (едносрично); рус. семья = „семъя“ (не „семъ“ или „семия“) и пр.

II. ПРЕМѢТАНЕ НА ЗВУКОВЕ (МЕТАТЕЗА)

Премѣтане на ё при *r* и *l*

§ 61. Когато ё е въ съседство съ плавна съгласна *r* или *l*, тя може въ различни форми на една и съща дума или въ различни думи, произведени отъ единъ и същи коренъ, да стои ту предъ плавната съгласна, ту следъ нея: *грѣмъя*—*грѣмя*, *мѣлча*—*млѣквамъ* и пр. Това премѣтане на ё става, за да се избѣгне струпването на много съгласни въ трудно произносими и неблагозвучни съчетания. То става при следната последователност:

1. Предъ крассловна съгласна или група съгласни се из говоря и пише *rъ*, *лъ*, за да се избѣгне струпване на съгласни въ края на думата: *врѣхъ*, *грѣбъ*, *грѣкъ*, *грѣмъ*, *дрѣжъ*, *крижъ*, *прѣкъ*, *крѣстъ*, *прѣстъ*, *прѣстъ*, *скрѣбъ*, *стѣвъ*, *трѣнъ*; *плѣть*, *плѣхъ*, *глѣчъ*, *жлѣчъ*, *на длѣжъ*, *млѣстъ*, *млѣкъ*! и др.

Изключения (поради стремежъ къмъ уеднаквяване съ други форми на думата): *сърпъ* — срв. *сърпътъ*, *сърпове*; *бързъ* — срв. *бърза*, *бързи*; *щъркъ* — срв. *щъркове*; *хълкъ* — срв. *хълкътъ*, *хълци*; *хълмъ* — срв. *хълмътъ*, *хълмове*; *дълга* — срв. *дългътъ*, *дългове*.

2. Предъ една сръдословна съгласна се изговаря и пише *бр*, *лр*, а предъ две и повече сръдословни съгласни се изговаря и пише *ръ*, *лъ*, за да се избегне струпване на съгласии:

<i>върба</i>	— <i>връбница</i>
<i>връхъ</i>	— <i>върхътъ</i> — <i>връшица</i>
<i>гръбъ</i>	— <i>гърбътъ</i> — <i>гръбникъ</i>
<i>скръбъ</i>	— <i>скърбънъ</i> — <i>скръбна</i>
	— <i>вързанъ</i> — <i>връзка</i>
	— <i>сърбинъ</i> — <i>сръбски</i>
<i>надлъжъ</i>	— <i>дължина</i>
<i>обърнахъ се</i>	— <i>обръщамъ се</i>
<i>сърбамъ</i>	— <i>сръбнахъ</i>
<i>плътъ</i>	— <i>пълтникъ</i> — <i>плътно, пълтски</i>
<i>глъцъ</i>	— <i>гълча</i>
<i>млъкъ</i>	— <i>мълча</i> — <i>млъкни</i>
	— <i>дълбокъ</i> — <i>вдлъбнатъ</i>

Изключения: *гръмове* (срв. *гръмъ*), *стъркове* (срв. *стъркъ*) покрай *стъркове, трънътъ, тръни* (срв. *трънъ*), *стърменъ* (срв. *стърмни*), *сърдце* (привидно изключение, понеже д не се изговаря), *плъхове* (срв. *плъхи*), *плътенъ*, (срв. *плъти*); *изхърчвамъ, избързвамъ, скързвамъ, свършивамъ, прекърчвамъ, посърбвамъ* (различно отъ *посръбвамъ*), *избръсвамъ* (различно отъ *избръсвамъ*) и др. под.

Подъ влияние на черковнославянски и руски езикъ имаме: *смъртъ, умъртвя, повърхност, ускърдно, търненъ, вънешъ*, срв. рус. *смерть, мертвый, поверхность, усердно, терновый*). Въ нашите форми тукъ ѝ запазва мястото на черк.-слав. и рус. с.

III. ВМЪКВАНЕ НА НОВИ ЗВУКОВЕ.

а. Вмъкване на ъ

§ 62. Освенъ по горния начинъ натрупването на съгласни въ българското произношение може да се избегва и чрезъ вмъкване на нова гласна между съгласните (обикновено ъ) или чрезъ изпуштане на нъкоя съгласна (вж. по-долу).

Вмъкване на ъ между съгласни може да стане във края на думитъ, когато днешното българско произношение не търпи съчетания отъ шумова + сонорна съгласна, като напр. -змъ, -гръ, -кли. Най-ясно се вижда във днешно време действието на този фонетичен законъ във думи, заети отъ чужди езици:

рус. идеализм — бълг. идеализъмъ
реализм — реализъмъ
ритм — ритъмъ
тигр — тигъръ
негр — негъръ
театр — театъръ
семестр — семестъръ
метр — метъръ
спектр — спектъръ
министр — министъръ
кадр — кадъръ
калибр — калибъръ
мавр — махъръ
дубл — дубълъ

Забележка. Когато краесловната сонорна съгласна стои следъ друга сонорна, не се вмъква въ помежду имъ: *химнъ*, *концернъ*, *Карлъ*, *жанръ*.

Въ връзка съ действието на този фонетиченъ законъ имамъ въ днешния български езикъ форми *могълъ*, *рекълъ*, *тъклъ*, *жгълъ*, *мисълъ*, *топълъ* вм. постари *моглъ*, *реклъ*, *тсклъ*, *жглъ*, *топлъ*, *мисль*; *храбъръ*, *добъръ*, *вътъръ*, *остъръ* вм. постари *храбъръ*, *добъръ*, *вѣтръ*, *остръ*; *косъмъ*, *седемъ*, *осемъ* вм. постари *космъ*, *седмъ*, *осмъ*; *огънъ*, *пъсени*, *плесени* вм. постари *огнь*, *пѣсни*, *плѣсни* и др.

Ако съгласни *r*, *л*, *м*, *н*, *в* останатъ въ думитъ между други съгласни, предъ тъхъ също се вмъква ъ: *ребро* — *ребъре*, *мждрецъ* — *мждърци*, *масло* — *ма-сълце*, *писмо* — *писъмце*, *красно* — *красънце*, *червъ* — *чертъвце*.

Когато изучаваме чужди езици, особено френски и руски, тръбва да се стигнемъ да изговаряме краесловни групи отъ шумова + сонорна съгласна безъ да вмъквамъ ъ (вж. по-горните примери).

б. Вмъкване на ѿ (прейотация на гласни)

§ 63. Въ източното произношение предъ ѿ въ началото на думитъ или следъ гласна обикновено се вмъ-

ква несъзнателно й: *есен* — „йесен“, *застъ* — „зайст“, *кое* — „койе“, *поезия* — „пойезия“. Това явление се нарича *прейотация* (‘пред-йотуване’) или по-кратко

йотуване. Въ чисто българските думи прейотациите на *е* нъма защо да се избъгва, но въ заети отъ чужди езици думи, особено следъ *o*, *a* (*поетъ поезия*) тръбва да се отстранява. Въ западното произношение прейотацията на *e* обикновено не се среща. При чужди езици тръбва особено да се внимава, дали въ тъхъ се среща такава прейотация и точно въ какви случаи.

По-рѣдко се среща прейотация на *u*, главно при стремежъ къмъ отчетливо произношние: *ко-ий*, *славе-ши*, *слуша-ий* (за разлика отъ ед. ч. *славей*, *случай*).

Съчетание *-иа-* въ чужди думи обикновено се изговаря като *-ийа-* (*ия*): *гимнасиален* (-ия-), *италиански* (-ия-), *официален* (-ия-).

IV. ИЗПУЩАНЕ НА ЗВУКОВЕ

§ 64. По-важните случаи отъ изпушане на звукове, които се срещатъ въ практиката, сѫ следнитъ:

1. Съгласна *s* се изпуша въ наставка *-ски*, когато предъ нея стои друга съскава или шушкава съгласна (*s, з, щ, ч, ж*): *Бургас-ки*, *Айтос-ки*, *рус-ки*, *юнаш-ки*, *войниш-ки*, *Париж-ки*, *Разлож-ки*, *Костенеч-ки*, *Добрич-ки*.

2. Въ групи отъ три или повече съгласни сръдна съгласна *t, ð* обикновено изчезва въ изговора предъ други преднеблизични съгласни. Думи като *сърце*, *страстно*, *празно*, *нуждно*, *кръстици* и др. се изговарятъ обикновено „сърце“, „страсно“, „празно“, „нужно“, „кръсци“.

3. Краесловни *t, ð* се изпушатъ въ говоримия езикъ следъ съскава или шушкава съгласна: *мостъ*, *радостъ*, *кръстъ*, *пръстъ*, *грозъ*, *дрозъ*, *нощъ*, *същъ*, *чуждъ* — „мос“, „радос“, „кръс“, „пръс“, „грос“, „дрос“, „нош“, „свеш“, „чуш“. Въ по-изисканъ говоръ това не тръбва да се допушта.

4. Двойни съгласни въ говорите често се изговарятъ като една съгласна: „есено време“, „оттатък“ и др. Въ книжовния езикъ двойните съгласни тръбва да се изговарятъ винаги ясно: *есенно*, *временно*, *оттатъкъ*, *наддавамъ*, *отдавамъ*, *извидамъ*, *изсичамъ*, *отиввамъ* и пр.

5. Въ простонародния говоръ съгласна *x* често се изпушта: *хлъбъ* — „ляп“, *дрехи* — „дреи“, *хубавъ* — „убав“, *ходя* — „одя“, *писахме* — „писаме“ (съ известно удължение

на *a*), оръхъ—„орей“ и пр. Въ книжовния езикъ х тръбва да се изговаря навсъкъде, къдосто се пише.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ЗВУКОВА СИСТЕМА

§ 65. Българскиятъ книжовенъ езикъ притежава фонетична система отъ 28 основни звука, отъ които б гласни и 22 съгласни. Къмъ тия основни звукове тръбва да се прибавятъ и 17 меки съгласни (вж. таблицата на стр. 39). Нашиятъ езикъ, както и въобще славянските езици, се отличава съ по-голямо разнообразие въ областта на съгласните; езици като френски и немски се отличаватъ съ по-голямо разнообразие на гласните.

Съ своята опростена система отъ 6 гласни, между които не се различаватъ по-деликатни оттенъци, българскиятъ езикъ звучи съществено и енергично. Отъ друга страна богатата система отъ съгласии, между които не се срещатъ необичайни или неблагозвучни елементи, му придава значително разнообразие. Равномърното застъпване на твърди и меки звукове въ системата на съгласните придава на българския езикъ и благозвучност, и гъвкавост, правейки го по тия начинъ годно оръдие за хармониченъ изразъ на най-разнообразно съдържание.

Въ звукосъчетанията на българския езикъ се забелязва избъгане на труднопроизносими и неблагозвучни групи отъ съгласни, което се постига главно чрезъ равномърно разпределение на гласните. Подвижността на ударението засила още по-вече неговата гъвкавост и звучност.

Тръбва обаче да призаемъ, че ние не сме се научили още достатъчно да чувствувааме и ценимъ естественото благозвучие и гъвкавост на нашия езикъ. Най-често ние говоримъ небрежно, безъ грижа и старание за ясно и благозвучно учленение на звуковете и за хармонично отсъняване на гласа. Благозвучието на единъ езикъ зависи не само отъ естествената звучност на неговите фонетични елементи, но така също и отъ начина, по който говорителите го осъществяватъ въ своята речь.

Сравненъ съ други европейски езици, нашиятъ езикъ изпитва съ редица индивидуални особености на своята фонетична система, които тръбва да бждатъ до-

бре осъзнати отъ насъ, за да можемъ по-добре да схващаме звуковите особености и на чуждите езици.

Б. ИСТОРИЧЕСКИ ЗВУКОВИ ЗАКОНИ

§ 66. Както видяхме (§ 43), въ нашия езикъ съществуватъ и нѣкои звукови промѣни, които не се извършватъ по силата на съвременни звукови (фонетични) закони, а само по традиция. Така напр. ние днесъ образуваме отъ *вълкъ* множ. число *вълци* или отъ *мъка* — глаголъ *мъчи*, съ переходъ на *к* въ *ц* или *ч* предъ гласни *и*, *я* (*а*) не по нѣкаква фонетична необходимостъ, и само по езикова традиция. Въ други категории думи съчетания *ки*, *хи* сѫ за насъ напълно естествни, срв. при множ. число на прилагателните имена *милъкъ* — *малки*, или въ нѣкои думи като *кирѣ* и др. Но въ определенна струха отъ миналото всъка такава промѣна е настъпвала като фонетична необходимостъ, наложена отъ фонетични законъ, който съ течение на времето е загубвалъ своята сила, безъ обаче да изчезнатъ следитъ отъ него-вото действис. Въ редица случаи промѣните, наложени отъ тия исторически звукови закони, оставатъ и днесъ характерни отлики за определени граматични категории (напр. множ. число на *-ци* е характерно за сѫщ. имена отъ м. р. на *-къ*, докато множ. ч. на *-ки* е характерно за прил. имена на *-къ*). За нашата днешна граматика действието на историческите звукови закони е важно именно отъ гледна точка на тѣхната връзка съ образуването на определени категории думи и граматични форми въ днешния езикъ.

По-важните отъ тия исторически звукови промѣни сѫ следните¹⁾.

Промѣни на гласните въ корени, наставки и окончания

а. Редуване на гласните въ корена

§ 67. Ако сравнимъ думи и форми като *бера*, *брахъ*, *избирамъ*, *изборъ*, за насъ е ясно, че тъ сѫ обра-

¹⁾ Освенъ разглежданиетъ тукъ исторически звукови промѣни, по-важни отъ съвременна гледна точка, въ нашия езикъ сѫ станали и много още други звукови промѣни, които сѫ предметъ на разглеждане отъ историческата граматика.

зувани все отъ единъ коренъ, въпрѣки че той се явява въ *бера* подъ форма *бер-*, въ *брахъ* подъ форма *бр-* въ *избирамъ* подъ форма *бир-* и въ *изборъ* подъ форма *бор-*. Също така коренътъ на съществителното име *дыхъ*, сир. *дах-*, се явява подъ форма *дих-* въ *диханис* и подъ форма *дух-* въ *духъ*, *въдухъ* и др. Виждаме, че коренитѣ на думите могатъ да се явяватъ въ различни разновидности, въ които кореновата гласна се мѣни или може съвсемъ да отсѫствува. Това явление се нарича *редуване на гласните въ корена*. То е едно отъ най-старите явления въ историята на езика.

Редуването на гласните въ корена не е чисто фонетично явление. То е свързано преди всичко съ значението на думата, а не съ фонетичния характеръ на останалите ѝ елементи. Първоначалниятъ му смисълъ и първоначалниятъ му принципи се явяватъ въ днешно време значително затъмнени отъ разни други езикови процеси. Ето защо то не може да бѫде представено днесъ съ желаната пълнота и яснота. Въ днешно време това явление личи главно въ образуването на нѣкои глаголи и имена отъ единъ и същи коренъ и при образуването на нѣкои глаголни форми съ различни видови отсънки (вж. по-долу).

Редуване на гласни въ корена при образуване на глаголи и имена

§ 68. Основното съотношение на гласните, които се редуватъ въ нѣкои глаголи и имена, образувани отъ единъ и същи коренъ, е *е—о*. Съществуватъ досега случаи, въ които единъ коренъ се явява въ глаголна основа съ гласна *е*, а въ именска основа съ *о*, напр. *бера* *сборъ*, *теки* — *токъ*, *река* — *пророкъ*, *лежа* — *пологъ*, *стеля* — *столъ*, *дера* — *раздоръ*, *неса* — *носъ* и др.

Въ други случаи, въ резултатъ на нѣкои по-сетнетинни звукови процеси, или други причини, въ корена на глагола се явява друга гласна вм. *е*, или нѣма никаква гласна: *бил* — *бой*, *вил* — *викой*, *гния* — *гной*, *пия* — *водопой*, *лья* — *лой*, *пъя* — *пъснopol(и)ецъ*; *крия* — *покровъ*, *рия* — *ровъ*, *взра се* — *взоръ*, *изора* — *изворъ*, *мри* — *моръ*, *запра* — *запоръ*, *простра* — *просторъ* и др.

Това първоначално ясно положение по-късно значително се загъмнява поради образуването на множество глаголи отъ именни основи съ гласна *о*: *нося*, *подя*, *уморя*, *ровя*, *поя*, *загнои*, *сложи* и т. н. Също така въ по-ново време сѫ образувани и доста имена отъ глаголни

основи съ запазване на глаголната гласна: *пробивъ* (а не „пробой“), *допиръ* (а не „допоръ“), *унесъ* (а не „уносъ“), *постелка*, *покривъ* (юкрай черк. сл. *покровъ*, съ по-друго значение), *завивка* (а не „звойка“) и т. н.

Редуване на гласни въ корена при образуване на несвършени глаголи отъ съвършени

§ 69. Когато се образуватъ несвършени глаголи отъ свършени (вж. по-нататъкъ) съ помощта на наставка *-амъ* (понъкога и *-ямъ*), съ кореновата гласна ставатъ следните промъни:

Въ известенъ брой глаголи гласна *е* се замъня съ *ъ*: *впрегна опръгамъ*, *легна — лтгамъ*, *седна — съдимъ*, *посекна — постгамъ*, *срещна — сръщамъ* и др.

Коренови гласни *е*, *ъ* се замънятъ съ *и*: *прочета — прочитамъ*, *изплета — изплитамъ*, *изпреда — изпри-дамъ*, *изсъка — изсичамъ*, *изолъка — изоличамъ*, *изрека — изричамъ* и др.

Корени безъ гласна получаватъ гласна *и*: *изври — извирамъ*, *изра се — изиралъ се*, *запри — запиралъ*, *умра — умиралъ*, *простра — простирамъ*.

Коренова гласна *о* се замъня съ *а*: *сложа — слагамъ*, *пробода — пробадамъ*, *помогна — помогамъ*, *нося — донасямъ*, *повторя — повтарямъ*, *събира — съба-рямъ* и т. н.

Съ посочените случаи не се изчерпва разнообразието въ редуване на кореновите гласни. Това също само основни случаи, въ които изпъкватъ по-ясно както звуковите съответствия, така и тъхниятъ граматиченъ смисълъ. Въ редица други примери пътищата на производството и звуковите съответствия се явяватъ по-усложнени и затъмнени. Така е напр. въ случаи като *клиника — кли-тва* — *про-клиник-амъ*; *но-чин-а* — *на-чен-а* — *на-ча-ло* (рус.) — *по-чин-ъ* — *за-кон-ъ*; *върти-я* — *врет-ено* — *врат-а*.

б. Преглазъ на о въ е въ наставки и окончания

§ 70. Наставки *-ость*, *-овъ* (*рад-ость*, *Иоан-овъ*) се сръщатъ и подъ форма *-есть*, *-евъ* (*свеж-есть*, *Пъ-евъ*). Въ окончанията на съществителни и прилагателни имена отъ сръденъ родъ се сръщатъ успоредно *о* и *е*: *село — лице, сегашко — бѫдеще* и пр., а въ нѣкои случаи съществуватъ и колебания между *о* и *е* въ една и съща форма: *овчо — овче, решавающо — решаваще* и пр.

Основна въ тия случаи е гласни *о*, а *е* се явява първоначално като прегласъ на *о* следъ меки или получени при смекчение звукове (главно *ч*, *ж*, *ш*, *ц*, *й*). Съ течение на времето това съотношение между *е* и *о* се нарушава отчасти.

Следъ „меки“ звукове при собствени имена днесъ може да се употребяват освенъ наставка *-евъ* също и *-овъ*, съ известна разлика въ значението: форми на *-евъ* означаватъ фамилни имена (*Ильевъ*, *Петровъ*, *Иванчевъ*, *Ганевъ*, *Колевъ*, *Пешевъ*, *Петенъ*), а форми на *-овъ* съ обикновени притежателни прилагателни отъ собствени на *йо*, *-о* (-*о*): *Пъйовъ*, *Петровъ*, *Иванчовъ*, *Ганчовъ*, *Кольовъ*, *Пешковъ*, *Петровъ* (напр. Пенчова книга, бай Ганьови дисаги и пр.).

Наставка *-овенъ* се употребява км. *-евенъ* въ прилагателни като *мъжовенъ*, *грижовенъ*, *книжовенъ*, но се запазва въ други прилагателни като *душевенъ*, *плачевенъ*.

Въ сложни съществителни, ако първата имъ частъ иде отъ мека основа (срв. 136), тя завършва нормално на *е*: *земя-дълие*, *душа-ведеци*, *лъже-класицизъмъ*, *огнепоклонникъ*, *овче-душие* и пр. (срн. обаче *ръко-дълие*, *езико-ведеци*, *идоло-поклонникъ*, *просто-душие* и пр.).

При прилагателните имена съ „мекъ“ завършъкъ съществува борба между окончание *е* и *о*: *овчи* — *овче*, *пачо* — *паче*, *кокоши* — *кокошъ*, *подходящо* — *подходяще*, *смайващо* — *смайваще*, *трагващо* — *трагваще* и пр. Докато въ всъкидневния езикъ преобладава при тия форми окончание *-о*, понекога при „по-високъ стилъ“ се предпочита врханичното окончание *-е*. Въ нѣкои случаи окончание *о* вм. *е* е напълно установено: *синьо*, *лоши* и др. Въ други случаи се употребява само окончание *е*: *низше*, *висше*, *бѫдеще*, *височайше*, *мое*, *твое* (диал. „мойо“, „твойо“ трѣбва да се избѣгватъ въ книжовния езикъ).

В. Изпуштане на *ъ*, *е* въ наставки

§ 71. Въ известни случаи гласните *ъ* и *е* (е получено отъ по-старъ *ъ*!) се изпушватъ въ отворни срички: *вътъръ* — *вътръкъ*, *добъръ* — *добри*, *храбъръ* — *храбри*, *малъкъ* — *малки*, *стрѣлъцъ* — *стрѣлицъ*.

Това става въ следните по-важни случаи:

1. Въ множ. ч. на съществителни имена като *момъкъ* — *момци*, *тѣни* — *огньове*, *театъръ* — *театри*, *министъръ* — *министри*, *пъвеца* — *пѣвици*, *орелъ* — *орли*, *архаизъмъ* — *архаизми*; *пъсънъ* — *пѣсни*. Също и въ

звателсънъ падежъ: *момко, театре, министре* и др.

2. Въ женски и сръденъ родъ и множ. ч. на прилагателни имена: *горенъ — горна — горно горни; сладъкъ — сладка — сладко — сладки*; също и въ нѣкои минали действителни причастия: *рекълъ — рекла — рекло — рекли*.

3. При образуване на нови луми чрезъ наставки, започващи съгласна: *храбъръ — храбр-ецъ, конеци — оконч-ание, тънъкъ — изтънч-енъ, тъменъ — тъмн-ина, седемъ — седм-орка*.

Фактически тукъ въ *добри, храбрецъ, седморка*, както и чю-горе въ *театри, министри, архиизми, пъсни*, гласната *е* не се изпушта, а се вмъква тъкмо въ *добъръ, храбъръ, седемъ* и пр., но отъ днешни гледна точка съотношението изглежда обратно.

Когато наставки *-ецъ, -енъ* сѫ следъ гласна, при изпушане на *е* се явява *й*: *боецъ — бойци, двоенъ — двойна*.

Въ рѣдки случаи се изпушта *е*, тъкъ въ корена: *день — дни, зълъ — зли*.

Прегласъ на съгласни въ корени и наставки

§ 72. Въ нѣкои случаи, при образуване на различни луми отъ единъ и сѫщи коренъ или на различни граматични форми отъ една и сѫща дума, крайните съгласни на корена или основата претърпяватъ известни промѣни въ връзка съ съседството си съ нѣкои настъпващи следъ тѣхъ звукове: *на-ука-а, уч-енник-а, уч-енци-и* и пр.

Много отъ тия промѣни се дължатъ на действието на нѣкогашни, исторически звукови закони (вж. § 43, 66). Запазените по традиция промѣни при съгласните, причинени отъ действието на нѣкогашни звукови закони, играятъ и въ днешния езикъ сѫщественъ роля, придобивайки служба на вторични характеристични явления при образуване на опредѣлени форми и думи.

По-важните исторически звукови закони, застъгащи съгласните звукове, сѫ следните:

а. Прегласъ на *к, г, х* въ *и, ѹ, ъ*

(„Първа палатализация“ на задноезичните съгласни)

§ 73. Както видѣхме, меките гласни въ българския езикъ (*я, ю, е, и, ѿ* и съгласната *й*) иматъ свойството да привличатъ участието на съгласните къмъ срѣдната

часть на езика и пебцето (§ 29, 53). Това тъхно действие се нарича смекчение. Факти отъ разни езици показватъ, че особено лесно се поддаватъ на смекчение задноезичните съгласни *к*, *г*, *х*. Въ една доста стара епоха отъ живота на славянските езици съгласни *к*, *г*, *х* съ стигнали до такова силно смекчение, че съ преминали въ сръдноезични меки съгласни *ч*, *ж*, *ш*: *пекемъ* — *печ'емъ*, *можемъ* — *можс'емъ*, *мухица* — *муш'ица*. Това явление е известно въ науката подъ името „палатализация“ („онебняване“) на задноезичните съгласни (наричани, особено въ миналото, още и „гърлени“). Тая палатализация се нарича първа, за разлика отъ друга, настъпила по-късно, и наречена втора (вж. въ следващата точка). Съ течните на времето меките сръдноезични съгласни *ч*, *ж*, *ш* съ загубили въ по-голяма или по-малка степенъ мякотъта си, като съ преминали и къмъ предноезично учленение. Първата палатализация на задноезичните съгласни, т. е. присъдътъ на *к*, *г*, *х* въ *ч*, *ж*, *ш* е едно отъ основните звукови явления въ българския и въобще въ славянските езици. Поради голъмия брой случаи, въ които се сръща, то придава осо-бенъ обликъ на славянската фонстика. Въ днешния български езикъ проглашъ на *к*, *г*, *х* въ *ч*, *ж*, *ш* изпъква въ следните по-важни случаи:

1. При спрежнието на глаголи като *пска*, *слка*, *тека*, *влъка*, *река*, *плача*, *мога*, напр. сег. в р. *пека* — *печеши* — *пече* и пр., мин. не св. вр. *печахъ*, *печеше* и пр.; мин. св. вр. *пече* (2 и 3 л. ед. ч.), нѣкои причастия: *печенъ*, *печещъ*, *печаль*; повел. накл. *пчи*, *печете*; — сег. вр. *плача*, *плачени* и пр., мин. не св. вр. *плачехъ*, *плачеше*, прич. *плачелъ*, пов. накл. *плачи*, *плачете* (обаче мин. св. вр. *плакахъ*).

2. Въ формата за звателенъ падежъ на нѣкои имена: *човъче*, *защитниче*, *Боже*, *друже* и др. Въ по-вечето случаи обаче тия звателни форми се съмъсватъ съ съответните умалителни съществителни имена и затова се употребяватъ обикновено вместо тъхъ форми за звателенъ падежъ на *о*: *защитишко*, *началнико* и пр. (вж. 162).

3. При образуване на глаголи отъ II спреж. съ наставки *-я* (-ши^я), *-тя* (-ти^я) отъ имена, закършващи на съгласни *к*, *г*, *х*: *мжка* — *мжча*, *кръгъ* — *обкряжжа*, *гръхъ* — *гръша* и пр.; *глухъ* — *заглуша*, *оглушия*; *страхъ* — *дострашее ме* и пр.

4. При образуване на съществителни имена главно съ наставки *-ецъ*, *-ща*, *-ество*, *-е*, *-ле*, *-ило*, *-ина*, *-ице*, *-никъ*, *-ба*, *-янина* и др., напр.: *човекъ* — *човъч-ецъ*, *човъч-е*; *ржка* — *ржч-ща*, *ржч-ице*; *муха* — *муши-ща*; *друг-аръ* — *дружс-ба*, *дружс-ество*, *дружс-ина*, *съдружс-никъ*; *Разлогъ* — *разложс-анинъ* и пр.

5. При образуване на прилагателни имена главно съ наставки *-енъ*, *-ески*, *-естъ*, *-и*, *-ски*, напр.: *мъжка* — *мъжч-енъ*, *гъръхъ* — *гърлиш-енъ*, *празъ* — *празч-ески*, *вълкъ* — *вълч-и*, *Разлогъ* — *разложч-ки*, *стънка* — *стънч-естъ* и пр.

§ 74. Въ днешния български езикъ обаче съществуватъ и случаи, въ които *к*, *г*, *х* оставатъ непромънени предъ меки гласни. Тия случаи показватъ най-ясно, че прогласътъ на *к*, *г*, *х* въ *ч*, *ж*, *ш* въ днешно време не е фонетиченъ законъ, а има само граматична служба, т. е. свързанъ е съ образуването на определени граматични категории. Непрегласени *к*, *г*, *х* се срещатъ напр. въ следните по-важни случаи:

1. Имена отъ ж. родъ на *-ка*, *-га* образуватъ често звателенъ падежъ на *-е*, безъ да се промъня съгласната *к*, *г*: *Радке*, *Недке*, *Благе*, *Олге*.

2. Притежателни прилагателни съ наставка *-инъ*, образувани отъ същ. имена на *-е*, *-и*, *-а*, обикновено запазватъ *к*, *г* непромънени: *Радкинъ*, *Недкинъ*, *Благинъ*, *Олгинъ*, *Стоянкинъ*.

3. Съгласни *к*, *г*, *х* се запазватъ непромънени и въ съществителни имена предъ наставка *-ия*: *домкинъ*, *туркинъ* (обаче *турчинъ*), *служия*, *манахия* (-и въ тая наставка идс отъ нѣкогашното твърдо *ы*, което не е предизвиквало промъна на предходно *к*, *г*, *х* въ *ч*, *ж*, *ш*).

б. Прегласъ на *к*, *г*, *х* въ *ч*, *з*, *с*

(„Втора палатализация“ на задноезичните съгласни)

§ 75. Следъ първата палатализация на задноезичните съгласни, съ течение на времето, съж се появили отново въ езика ни съчетания отъ *к*, *г*, *х* + мека гласна. Постепенно и въ тия съчетания задноезичните съгласни се смякчаватъ все повече и покче, докато се промънятъ въ срѣдноезични — тоя путь обаче въ *ч^b*, *з^b*, *с^b*: *отрокъ* — мн. ч. *отроц^bи*, *полозъ* — мн. ч. *полоз^bи*, *коужухъ* — мн. ч. *коужус^bи*. Тия меки срѣдноезични съгласни *ч^b*, *з^b*, *с^b* следъ време също стигатъ до предноезично учлене-

нение и загубватъ първоначалната си силна мякотъ, превръщайки се въ обикновени съскави съгласни.

Въ днешния български езикъ тоя прегласъ се сръща при образуване на множ. число отъ сжщ. имена отъ межки родъ: *ученикъ* — *ученици*, *вълкъ* — *вълци*; *пологъ* — *полози*; *кохсухъ* — *кохсузи*, *сиромахъ* — *сиромасии* и т. н.

По изключчие имаме въ ж. родъ: *ръка* — *ръце*, *нога* — *ноге* (старо двойствено число).

Като остатъкъ отъ старобългарски езикъ, сръща се прегласъ на *к*, *г* въ *ц*, *з* и въ стари падежни форми за лателенъ и мъстенъ падежъ, като *майце си*, *о Бозе почивши*, и въ нѣкои глаголни форми: *помози Богъ*, *подвигъ* — *подвигавамъ се*, *река* — *порицавамъ*, *паричателно име* и пр.

Прегласътъ *к*, *г*, *х* — *ц*, *з*, *с* при образуване на множ. ч. се сръщува само при съществителните имена отъ межки родъ. При съществителни отъ ж. родъ и при прилагателни имена *к*, *г*, *х* се запазватъ непроменени предъ окончаниес *-и*: *ръка* — *ръки*, *стъпка* — *стъпки*, *книга* — *книги*, *тология* — *тологии*, *муха* — *мухи*, *гладъкъ* — *гладки*, *дългъ* — *дълги*, *глухъ* — *глухи* и пр.

Прегласъ *к* — *ц* въ случаи като *гръбъ* — *гърцизъмъ*, *ратификация* — *ратифицирамъ*, *историкъ* — *историцизъмъ* има латински произходъ.

в. Прегласъ на *ц* въ *ч*.

§ 76. Нко се вгледаме въ състава на думи като *вратчанинъ*, *окончание*, *отечество*, *сърдеченъ*, *главичка*, лесно ще открисмъ въ тѣхъ основата на думи *Брати-и*, *конецъ* въ 'край', *отецъ*-*и*, *срдци-е*, *главицъ-а*. Въ тия случаи вместо съгласната *ц* отъ основните думи се явява въ производните ч. Исторически погледнато, пръкъ преходъ на *ц* къ *ч* тукъ нѣма, тъй като и *ц*, и *ч* сѫ получени отъ по-старо първоначално *к* (при това по-напредъ е настъпилъ прегласътъ *к* — *ч*, а следъ това *к* — *ц*). Отъ гледна точка на днешния български езикъ обично е допустимо тукъ да се говори, за по-голяма прегледностъ, за прегласъ *ц* — *ч*. Тоя прегласъ се сръща въ следните по-главни случаи:

1. При образуване на нѣкои производни съществителни и прилагателни отъ съществителни на *-ецъ*, *-ница*, *-це*: *младенецъ* — *младенчество*, *старецъ* — *старчески*, *листецъ* — *листче-е*, *Ивановица* — *Иванович-инъ*, *сестри-*

ца сестрич-енце, седмица — седмич-енъ, страница — страницич-ка, лъжица — лъжич-ка, птица — птич-и, лице лич-ице и пр.

2. При образуване на звателенъ падежъ отъ името на -ецъ: отецъ — отче, творецъ — творче и пр. Въ съвременния езикъ обаче такива звателни форми се избягватъ, поради смъсването имъ съ умалителни форми отче, творче и под.

3. Успореденъ прегласъ з—жс намираме въ зват. падежъ княже отъ князъ и прилаг. княжески.

Г. Прегласъ на с, з въ и, жс

§ 77. Глаголи като *пиша*, *мажа* гласятъ въ мин. свършено вр. *писахъ*, *мазахъ*. Други сродни думи, като *писмо*, *писателъ*, *мазенъ*, *мазилка*, показватъ, че първоначалниятъ видъ на коренитъ на тия глаголи е запазенъ въ мин. св. време: *пис-*, *маз-*, а въ сег. вр. е настяпилъ прегласъ с — и, з — жс. Тоя прегласъ се дължи на влиянието на итогашенъ звукъ й: нъкога тия форми сѫ се изговаряни приблизително като *пис-йж*, *пис-йеш(i)*, *маз-йж*, *маз-йеш(i)* и т. н.

Въ съвременния български езикъ прегласъ с, з — и, жс се сръща въ следните основни случаи:

1. Въ сегашната основа на пъкот глаголи отъ I спрж. (V разр.): *пиша*, *чеша*, *кижа*, *мажа* (срв. въ мин. св. вр. *писахъ*, *чесахъ*, *казахъ*, *мазахъ*).

2. Въ пъкот глаголи отъ несвършенъ видъ, образуви съ първоначална наставка -янямя: *изкуся* — *изкушавамъ*, *отразя* — *отражавамъ*, *изобразя* — *изобразавамъ*. Покрай тия глаголи, дошли въ съвременния езикъ по книжовенъ път отъ старобългарски презъ черковнославянски и руски езикъ, се употребяватъ днесъ и чисто новобългарски форми съ непрегласени с, з: *изкусявамъ*, *отразявамъ*, *изобразявамъ*.

3. Въ нъкот отглаголни съществителни (отъ свършени глаголи отъ II спрж.), стигнали до настъвъ непромъненъ старобългарски обликъ презъ черковнославянски и руски езикъ: *изкушение*, *отражение*, *унижение*, *смъщение*, *жертвоприношение* и др.

Глаголни форми за 1 л. ед. ч. като *изкуся*, *отразя*, *униzia*, *нося* въ миналото сѫщо сѫ се изговаряли като *изкушж*, *ношж*, *унижж*, *отражж*, т. е. съ и, жс, получени отъ сий, эй (*нос-ий*, *униз-ий*), но по-късно се възстановява въ българския езикъ с, з по аналогия на останалите форми

за сег. вр. *носишъ*, *носи*, *носимъ* и пр. (въ руски езикъ *ношу* — *носишъ*, *изобразжу* — *изобразишь* и пр.). Покрай унизя, унизишъ, употребява се и *унижса*, *унижисъ* и пр.

д. Прегласъ на *т*, *ð* въ *щ*, *жд*

§ 78. Глаголи като *платя* и *родя* сж отъ свършенъ видъ (вж. нат.). Образувани сът отъ тѣхъ несвършени глаголи *гласягъ* *плащамъ*, *разгдамъ*. Въ тоя случай съгласни *т*, *ð* се прегласятъ въ *щ*, *жд*. Това се дължи също на влиянието на нѣкогашенъ звукъ *й*: нѣкога основата на форми *плащамъ*, *разгдамъ* се е изговоряла приблизително като *платай-*, *радай-*. Прегласътъ *тий* — *щ*, *дий* — *жд* е твърде важна отлика на българския езикъ, понеже не се среща въ никой другъ славянски езикъ.

Въ съвременния български езикъ тоя прегласъ се среща въ следните по-важни за граматиката случаи:

1. Въ несвършени глаголи, образувани отъ свършени отъ II спреж., съ първоначална наставка *-ямъ*: *ратя* — *ратцамъ*, *сътя* се — *стыцамъ се*, *платя* — *плащамъ*; *събудя* — *събудждамъ*, *изадя* — *изваждамъ*, *споходя* — *спохождамъ* и пр.

2. Въ нѣкои наследени по книжовенъ черковнославянско-руски путь отъ старобългарския езикъ глаголи отъ несвършенъ видъ, образувани съ първоначална наставка *-явамъ*: *смутя* — *смущавамъ*, *прекратя* — *прекращавамъ*, *посветя* — *посвещавамъ*, *победя* — *побеждавамъ*, *наградя* — *награждавамъ*, *предупредя* — *предупреждавамъ* и пр. Покрай тия форми се употребяватъ и чисто новобългарски форми съ непрегласени *т*, *ð*, които тръбва по възможностъ да се предпочитатъ: *смутявамъ*, *прекратявамъ*, *посвещавамъ*, *наградявамъ*, *предупредявамъ* и пр.

3. Въ нѣкои отглаголни съществителни (отъ свършени глаголи отъ II спреж., I разр.), наследени по черковнославянско-руски путь отъ старобългарски езикъ: *просвещение*, *смущение*, *прекращение* (по-добре: *прекратяване*), *посещение*, *посвещение*; *предупреждение*, *наслаждение* и пр.

Глаголни форми за 1 л. ед. ч. като *смутя*, *платя*, *видя*, *водя* въ миналото сж се изговоряли като *смущъ*, *плащъ*, *виждъ*, *вождъ*, т. е. съ *щ*, *жд*, получени отъ *тий*, *дий* (*плат-ий*, *вид-ий*), но по-късно се възстановява въ новия езикъ *т*, *ð* по аналогия на останалите форми за

сег. вр. *платишъ, плати, видишъ, види* и пр. (срв. обаче въ руски езикъ *видису видишь, плачу платишь*).

е. Прегласъ на *ст*, *ск* въ *щ* и на *зг* въ *жд*

§ 79. Покрай по-горните прегласи сръщатъ се значително по-редко още и следните:

стий — *щ*: *простя* — *прощаамъ, прощение*; *гостя* — *гощавамъ, угощение*; *помъстя* — *помъщавамъ, помощение* и др. Съществуватъ обаче и по-нови форми, като *опростякамъ, нагостякамъ* и пр., безъ прегласъ.

ск — *щ*: *драця, дращемъ*, по *драскахъ* (употребява се *също* и *драскамъ*).

зг — *жд*: *гложди, глождешъ, по гложгахъ*.

ж. Вметнато *л*

§ 80. Отлаголни съществителни като *оскърление, престиление*, образувани отъ глаголи *оскърбя* и *престия*, съгласъли първоначално *оскърб-иение, престил-иение* (както по-горе *изкус-искане, просвѣт-иение, предупред-иение*). Оттукъ виждаме, че следъ устиеците съгласни *б*, *п* при съчетание съ *нѣкогашно й*, се е вмъкнала съгласна *л* (меко *л*). Същото е ставало и следъ други, устнени съгласни. Въ старобългарски езикъ вметнато *л* се е сръндало към много по-вече случаи. Въ новобългарски то е изчезнало, и днесъ се сръща почти само въ отлаголни съществителни (отъ свършени глаголи отъ *II спреж., I разр.*), наследени по книжовенъ черковнославянско-руски пътъ отъ старобългарски, напр.:

следъ *б*: *оскърление, уподобление, употребление*

следъ *п*: *престиление, изкупление, подкрепление*

следъ *в*: *представление, явление, обявление*

следъ *м*: *изумление* и др.

МОРФОЛОГИЯ

(НАУКА ЗА ДУМИТЪ)

ОБЩИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

1. Видове думи

§ 81. **Части на речта.** Думите могатъ да означаватъ различни видове понятия: предмети, действия, признаки, отношения и др. Споредъ понятията, които изразяватъ думите въ българския езикъ, тѣ иматъ различенъ строежъ и различни формални особености. Затова тѣ се дѣлятъ, еднакво отъ гледна точка на означаваните понятия, както и отъ гледна точка на своите формални особености, на нѣколко основни категории, наречени части на речта. Въ българския езикъ различаваме следните 10 части на речта:

1. **Съществителни имена**, които означаватъ предмети или същности (действителни или въображаеми): книга, камъкъ, дърво, човекъ, поле, земя, въздухъ, мисълъ, болка, действие, четене.

2. **Прилагателни имена**, които означаватъ признаки на предмети или същности: голъмъ, хубавъ, зеленъ, здравъ, каменистъ, уморенъ, горещъ.

3. **Числителни имена**, които означаватъ брой или броевъ редъ на предмети: единъ, четири, петъ, десетъ, триста и петдесетъ; първи, четвърти, пети, десети, триста и петдесети.

4. **Мѣстоименния**, които могатъ да замѣстватъ въ определени случаи имена на предмети, признаки и числа: азъ, ти, ище, мой, твой, нашъ, тоя, кой, който, никакъ и пр.

5. **Глаголи**, които означаватъ действия на предмети или същности: пиша, ходишъ, гледа, пада, лежи, цѣвти, тече.

6. **Наречия**, които означаватъ признаки или обстоятелства на действия или на други признаки: хубаво, бѣрво, горе, лътве, твърде, малко.

7. **Предлози**, които означаватъ отношения между съществителни имена и други части въ изречението: вървя по улицата, пиша съ моливъ, село безъ кучета, боленъ отъ преумора.

8. Съюзи, които означаватъ отношения между еднородни части въ простото изречение или между цѣли прости изречения въ сложното изречение: *Ръката шума и се пъни, а пътятъ лжкатуши край нея. Ръката и пътятъ вървятъ заедно.*

9. Частици, които иматъ самостоятелно значение, а само засилватъ или видоизмѣнятъ значението на други думи, при които стоятъ: *кажи дѣ, можа я, мога ли, ище можа, какъто-то дѣ.*

10. Междуметия, които изказватъ непосредно чувствено съдържание или звукоподражание: *ахъ!, охъ!, оо!, ее!, тропъ, цапъ, пълъсъ.*

§ 82. Самостояйни и служебни думи. Съществителни, прилагателни, числителни, местоименния, глаголи, наречия и междууметия означаватъ отдѣлни самостояйни съдържания. Затова е прието тѣ да се наричатъ **самостояйни думи**. Предлогите и съюзите пакъ се наричатъ **служебни думи**, понеже означаватъ **отношения** между други думи. Тукъ спадатъ и частиците, понеже служатъ само за частично видоизменение на нѣкои понятия.

§ 83. Промѣнливи и непромѣнливи думи. Нѣкои части на речта — съществителни, прилагателни, числителни (съ нѣкои изключения), местоимения, глаголи — могатъ да промѣнятъ своите окончания (вж. § 90), за да изразяватъ чрезъ формата си нѣкои граматични категории, като число, родъ, падежъ, лице, време, наклонение и пр. Такива думи се наричатъ **промѣнливи**. Изменението на имспата (съществителни, прилагателни, числителни и местоимения) се нарича **склонение**, а изменението на глаголите се нарича **спрѣжение**. Останалите части на речта — наречия, предложи, съюзи, междууметия, частици (съ изключение на члената) не сѫ способни да промѣнятъ формата си, за да изразяватъ нѣкакви други граматични категории, затова тѣ се наричатъ **непромѣнливи**.

2. Съставъ и образуване на думите и граматичните форми

§ 84. Образуването на думите е една отъ най-занимливите области отъ науката за езика, чието изучаване ни показва най-ясно богатството на нашата речь,

разкриваши пътищата на човешката мисъл, хвърля съгледа върху развой на народната култура, дака ни върни насоки за творческа езикова работа и за правилно отношение към новите езикови факти, които възникват във време във връзка съ обществения и културен развой. По какви пътища се раждат названията на различните понятия във нашата мисъл? Отъ какви изходни точки излизат тък и по какъв начин се достига до изказване на различни нови оттенъци? — Предстои ли вътре глава да осветлимъ именно тия интересни и важни въпроси отъ живота на езика.

§ 85. Обикновено всички отъ насъ, когато чуе нѣкоя нова дума, се мъчат да си обяснят нейния смисълъ и произходъ, като се опитва да я оприличи по изговоръ и по значението съ нѣкои други, познати думи. Така напр., когато единъ българинъ отъ Македония чуе книжовната дума *повеля*, която значи 'заповѣдъ', той я свързва по смисълъ съ своя позната дума *велим*, *велиши* 'казвамъ, говоря', която не се употребява въ книжовния езикъ. А когато единъ българинъ отъ Северна България напр. чуе къжномакедонската дума *оряоя* или *вреким*, която също значи 'говоря', той долавя, че тя има нещо общо по изговоръ и по смисълъ съ книжовната дума *връвва*, която значи 'силенъ шумъ отъ говорене на по-вече хора'. Ала залисани въ своите всекидневни работи и грижи, че обикновено не се замисляме надъ произхода на думите, съ които самите ние си служимъ постоянно, и които сме научили още отъ детинство. А между тъхъ често пъти могатъ да се откриватъ при по- внимателно вникване любопитни връзки. Така напр., яко за насъ е ясно отъ пръвъ погледъ, че думите *ограда* и *преграда* произхождатъ отъ глагола *градя*, не всички би се досътили, че и думата *градина* произхожда отъ същия глаголъ и означава 'заградено място'. А можемъ да прибавимъ тукъ и думата *градъ*, която нѣкога е означавала укрепено, оградено съ стени или крепости място, и по-късно започва да означава само населено място, различно отъ „село“. Също така ние обикновено не си дакаме смѣтка, че глаголъ *троша* 'правя на късове' произлиза отъ думата *троха*, или че *призорецъ* може да се свърже съ *взоръ*, *зрение*, *прозиръ* и означава отворъ въ стена, презъ който може да се вижда или „прозира“ накънъ.

Отъ друга страна, както думата *градина* е образувана отъ глагола *градя*, така пъкъ отъ *градъ* имаме

образувана нова дума *гражданинъ*, която значи 'човѣкъ, който живѣе въ градъ', а отъ нея пъкъ на свой редъ се образува прилагателно *граждански* и пр. Също така отъ глагола *троша*, който произлиза, както видѣхме, отъ *трихи*, можемъ да образуваме нова дума — прилагателното *трошилъ*, а отъ него пъкъ и отвлѣчено сѫществително *трошиливостъ*.

Коренъ

§ 86. Отъ всичко това виждаме, че думитѣ въ нашия езикъ, както и въ другите езици, се образуватъ едни отъ други. Ако разгледаме състания на думитѣ *градъ*, *градъ*, *градски*, *градище*, *гражданинъ*, *градина*, *ограда*, *преграда*, виждаме, че тѣ всички съдържатъ една единаква частичка *град-*, въ която се крие и тѣхниятъ основъ смисълъ. Тая частичка се нарича коренъ на тия думи. Най-често коренътъ се състои само отъ една сричка. Обикновено отъ единъ коренъ въ езика има образувани нѣколко десетки, а понѣкога и стотици различни думи. Така и думитѣ, които съдържатъ корена *град-*, сѫ много по-вече отъ тия, които изброяхме тукъ. Първоначалните корени въ нашия езикъ не сѫ по-вече отъ нѣколко стотици. Ако съберемъ всички думи, образувани отъ тия корени въ книжовния езикъ и народните говори, тѣ ще надминатъ значително числото петдесетъ хиляди!

Наставки и представки

§ 87. По какъвъ начинъ стига езикътъ до това истинско чудо да образува нѣколко десетки хиляди различни думи само отъ нѣколко стотици първоначални корени? Това ще ни станѣ ясно, като забележимъ, че освенъ корена обикновено думитѣ съдържатъ и други частици, които допълватъ и специализиратъ неговото значение. Така напр. думата *гражданинъ* съдържа освенъ корсна *град-* още и частичка *-анинъ* (-янина), която срѣщаме и въ множество други думи като *селянинъ*, *пловдивчанинъ*, *скопянинъ*, *охридчанинъ*. Въ всички тия думи частичата *-янинъ* служи да означи човѣкъ, който е жителъ на дадено място: *градъ* (въ общество), *село* (въ общество), *Пловдивъ*, *Скопие* и т. н. Думата *градина* съдържа покрай корена *град-* и една друга частичка *-ина*, която срѣщаме и въ думи като *равнина*, *долина*, *котловина*, *планина*, *хладоина* и др. Въ такива думи частичата *-ина* служи да покаже, че значението на корена се свързва съ часть отъ земната повърхност.

Думата *градски* съдържа покрай корена *град-* и частича *-ски*, която срещаме и въ думи като *селски*, *български*. *Софийски* и която служи за образуване на известен родъ прилагателни имена отъ нѣкои сѫществителни. Така отъ синъ и сѫщи коренъ, съ помощта на различни словообразователни частици, поставени следъ него, се получаватъ различни думи. Тия частици се наричатъ **наставки** (**суфикс**и).

Отъ друга страна пъкъ въ думи като *преграждамъ*, *прекъсвамъ*, *пресичамъ*, *изграждамъ*, *изкопавамъ*, *изработвамъ* намираме частици като *пре-* и *из-*, които стоятъ предъ корена, а не следъ него. Такива частици се наричатъ **представки** (**префикс**и).

Отъ всичко това следва, че въ нашия езикъ думите сѫ образувани отъ корените съ помощта на словообразователни частици, които се прибавятъ обикновено следъ корена (**наставки**), но нѣкои се прибавятъ и предъ него (**представки**). Има езици, като напримѣръ турскиятъ, кѫдето словообразователните частици могатъ да се прибавятъ само следъ корена, но не и въ началото — предъ него. Въ нѣкои езици пъкъ словообразователните частици могатъ да се вмъкнатъ и между звуковете на корена (напр. въ единъ отъ езиците на Филипинските острови отъ думата *kaui* 'гора' съ 'вмъкване на' частичка *-in-* въ корена се обраzuва дума *k-in-auui*, която значи 'дърва'). Словообразователните частици въ българския езикъ сѫ около 200 на брой. Това число говори за едно голѣмо богатство. Но то е въ действителностъ още по-голѣмо, понеже покрай тия частици има и нѣкои сложни, съставени отъ основните. Освенъ това и много отъ тѣхъ иматъ по нѣколко различни значения.

§ 88. Словообразователните частици, които се употребяватъ въ нашия книжовенъ езикъ, сѫществуватъ обикновено и въ народните говори. Но има и частици, които сѫ преминали въ книжовния ни езикъ отъ старобългарски (обикновено чрезъ посрѣдството на черковнославянски). Така въ думи като *писатель*, *читатель*, *лизатель*, намираме частичка *-тель*, която е била много употребявана въ старобългарския езикъ, а днесъ не е характерна за народните говори. Тя е особено ценна за нашия книжовенъ езикъ, понеже дава възможност да се образуватъ редица думи съ по-особено значение. Така напримѣръ за насъ има разлика между думите *писатель*

и писачъ, читатель и четецъ, пазител и пазачъ, и т. н., макаръ че всички тия думи означаватъ лица, които извършватъ сднакви въ основата си действия.

§ 89. Най-често словообразователните частици служатъ за означаване на различни представи или тънкости на мисълта, но има и доста случаи, когато тъ изказватъ и нашето чувствено отношение къмъ нѣщата. Когато кажемъ напр. *сестрица*, *братецъ*, *кѫщица*, *хлъбецъ*, ние долавяме ясно, че тукъ частиците *-ецъ* и *-ица* изказватъ предимно нѣжност. Затова ние правимъ ясна разлика между *сестрица* и *сестричка* или *сестриче*, между *братецъ* и *братче*, между *кѫщица* и *кѫщичка*, между *хлъбецъ* и *хлъбче*. Докато думите *сестрица*, *братецъ*, *кѫщица*, *хлъбецъ* означаватъ предимно нѣжност, *сестричка*, *сестриче*, *братче*, *кѫщичка*, *хлъбче* означаватъ предимно физическа умалителност (малка сестра, малъкъ братъ, малка кѫща, малъкъ хлъбъ), а покрай тия — вѣче косвено — и нѣжност. Има много езици, въ които тая разлика не може да се направи тъй добре, както въ българския.

Окончание

§ 90. Освенъ нови луми, съ помощта на различни частици, прибавени въ края на думите, могатъ да се образуватъ и различни граматични форми, които изказватъ нашиятъ представи и понятия въ връзка съ нѣкои отвлѣченни постоянни категории на мисленето, като *число* (*град-ъ*, *град-ове*, *учител-ъ*, *учител-и*), *родъ* (*градск-и*, *градск-а*, *градск-о*), *лице* (*плете-шъ*, *плете-мъ*, *плете-те*), *време* (*ходи-мъ*, *ходи-хме*), и пр. Такива частици, които служатъ за образуване на различни форми отъ думите, се наричатъ **окончания**.

Наставките и представките служатъ обикновено за образуване на нови думи; тъ сѫ елементи на словообразуването. Окончанията пъкъ служатъ за образуване на нови форми, наречени граматични форми, или граматични изменения на думите: тъ сѫ елементи на словоизменението.

Въ нашия езикъ елементите на словоизменението, както показва и самото имъ название („окончания“), се прибавятъ винаги въ края на думата. Въ нѣкои езици такива елементи могатъ да стоятъ и въ началото на думите, или да се вмъкватъ вътре между звуковете на корена (арабски). Сѫщо така и самите граматични категории, които се изказватъ чрезъ елементите на слово-

измѣнението, не сж еднакви въ различните езици. Нѣкои езици, като турския и английския, не различаватъ напр. граматиченъ родъ. нѣкои, като френския и италиански, различаватъ само два рода, други като руския и полския, различаваъ само три глаголни времена и т. н.

Само въ рѣдки случаи, напр. при спрѣжението на глаголитъ, се използватъ въ езика ни нѣкои наставки за образуване на граматични форми: *плет-е-мѣ*, *плет-о-хме*, *плет-ъ-хме* и пр.

Известна роля въ словообразуването и словоизмѣнението може да играе въ нѣкои случаи и мѣстото на ударението и промѣната на кореновата гласна (§ 38.67 9) За образуване на сложни форми и думи вж. § 95.

Основа

§ 91. При граматичното измѣнение на думитъ обикновено се мѣни окончанието, а останалата часть остава една и съща (разбира се, нѣкои чисто фонетични промѣни въ нея не сж изключени). Прието е постоянната часть на думата да се нарича основа, независимо отъ това, дали въ нея се съдѣржа само коренъ (*стол-ъ*, *стол-овъ*, *млѣк-о*, *млѣк-а*) или съчетание отъ коренъ и други словообразователни елементи (наставки, представки); *стол-ар-/-ъ*, *стол-ар-/-и*; *млѣч-ен-/-и*, *млѣч-н-/-а*, *млѣч-н-/-и*, *млѣк-ар-ск-/-и*, *пр-гриш-/-а* и пр.

Понятието основа играе важна роля не само въ словоизмѣнението, но също така и въ словообразуването. При образуване на думитъ въ съвременния езикъ словообразователните елементи — наставките — се прибавятъ не къмъ чисти корени, а къмъ готови основи на живи думи отъ езика, които твърде често съдѣржатъ покрай корена и разни други наставки и представки: *пис-а+тель*, *паз-и | тель*, *рад-ост+енъ* и т. н.

§ 92. Както изтѣкнахме, думитъ въ съвременния стадий на езиковия развой се образуватъ или изваждатъ отъ други готови думи, а не отъ отвлѣчено съществуващи корени. Отъ тоя основенъ фактъ произлизатъ нѣкои особено важни положения за нашата граматика:

1. За да си обяснимъ образуването на една дума, не е достатъчно само да откриемъ схематично нейния коренъ, но трѣбва да посочимъ, отъ коя и отъ каква друга изходна дума е образувана тя, и съ помощта на каква наставка.

2. Когато схематичниятъ анализъ открива въ една дума по-вече отъ една наставка, отношението между тия наставки може да бъде различно.

Обикновено наставката отъ изходната основа остава ясно отдълена по смисълъ отъ новата наставка и продължава да се схваща като една смислова цѣлост съ корена: *град-ин-/ка*, *писа-тел-/ски*, *рад-ост-/енъ*, *мил-ост-/ия*, *учи-тел-/ство*.

Въ такъвъ случай при анализъ на думитъ тръбва да се взема подъ внимание само последната по редъ наставка.

Въ други случаи наставката отъ изходната основа може да образува съ течение на времето съ новата наставка една обща цѣлостъ, която се схваща отъ нашето езиково съзнание днесъ като прибавена и зъло къмъ основа отъ по-първична степень. Така напр. думитъ *ученикъ* и *учение* сѫ получени въ миналото чрезъ прибавяне на наставки *-икъ*, *-ие* къмъ основи *уч-ен-*, съдържаща наставцата *-ен-* на миналото страдателно причастие. Въ днешно време обаче ние схващаме тия думи като образувани направо отъ глагола *уч-а* съ помощта на сложни наставки *-енникъ*, *-ение*. Също така и съществителни *млъкарница*, *българщина* ние схващаме днесъ по смисълъ като образувани отъ изходни съществителни *млъко*, *българ-инъ* съ помощта на сложни наставки *-арница*, *-щина*, а не отъ *млъкаръ*, *български* съ помощта на прости наставки *-ница*, *-ина*, както е било първоначално.

Въ такъвъ случай можемъ да говоримъ за сливане на наставки или за образуване на сложни наставки. При анализъ на думитъ такива наставки тръбва да се взематъ като една цѣлостъ.

Отъ всичко това следва, че въ словообразователно отношение думитъ тръбва да се разглеждатъ като съставени преди всичко отъ две части: 1. изходна основа, т. е. основата на онай дума, отъ която се извежда споредъ нашето днешно езиково съзнание дадената дума, и 2. специфицираща наставка. Тия две части отъ своя страна могатъ да иматъ и по-сложенъ съставъ, който също може да бъде предметъ на анализъ, но вече не въ рамките на цълата дума, а въ рамките на нейните отдълни основни части: *млък-/ар-и-ца*, *див-аш-/ки*, *див-а-/щ-ина*.

§ 93. Между наставките, които откриваме въ състава на думитъ въ нашия езикъ, намираме такива, които

се сръщатъ само въ ограниченъ брой думи въ езика; такава е напр. настаниката *-тай* въ думите *ратай*, *глатай*, *ходатай*, или наставките *-ѧкъ*, *-ѡръ* въ прилагателните *гладѧкъ*, *сладѧкъ*, *малѧкъ*, *ръдѧкъ*; *остѡръ*, *мокѡръ* и др. н. Такива наставки се наричатъ неплодовити (мъртви, непродуктивни). Обикновено тѣхното значение не изпъква ясно въ нашето съзнание. Съ тѣхъ се занимава по-вече историческата граматика на езика.

Много по-голъмъ е броятъ на плодовитите (живи, продуктивни) наставки въ езика, които могатъ да се използватъ и въ днешно време за образуване на нови думи: *млнк-аръ*, *ðѡрв-аръ*, *учи-телъ*, *слуша-тель*, *учител-сткувамъ*, *студент-сткувамъ* и пр. Значението на такива наставки изпъква по-ясно и по-определено въ нашето съзнание. Обикновено плодовитостта на наставките се движки въ известно „производствено поле“, въ кръга на известни категории изходни думи, ограничени по-вече или по-малко ясно въ граматично или смислово отношение. Така напр. наставка *-аръ* се прибавя само къмъ съществителни имена, наставка *-амъ* служи главно за образуване на прилагателни, означаващи отрицателни качества, и пр.

Съвременната българска граматики тръбва да разглежда главно живите или плодовити наставки въ езика, като ги подрежда споредъ степента на тѣхното разпространение и плодовитост и държи сметка за характера и вида на думите, къмъ чинто основи се прибавятъ тѣ. По значение наставките могатъ да се подредятъ въ нѣкои основни групи (напр. при съществителните имена имаме наставки за означаване на лица, предмети, места, отвлѣчени понятия, умалителност, и др. н.), но потребно е и въ границите на тия общи групи да се определатъ особеното значение и производственото поле на всѣка отдельна наставка.

§ 94. Въ нѣкои случаи, поради известни фонетични промѣни, не могатъ да се разграничаватъ точно въ звуково отношението словообразователните елементи на думите. Така напр. въ *гражданинъ* съчетанието *ж-и* е получено отъ крайната съгласна *и* на корена *град-* и нѣкогашния началенъ звукъ *и* на наставката *-янинъ*; въ *юначе* пие схващаме по-скоро присъствието на накърънена основа *юна-* и наставка *че* (срв. *лист-че*, *кон-че*, *блок-че*), а не пѣла основа *юнач-* и наставка *-е*; въ окончанието *-а*, *-я* на глаголните форми *плета*, *ходи* памираме сливане на

нѣкогашна наставка съ лично окончание (срв. *плет-е-шъ*, *ход-и-шъ*) и пр.

Често пак при словообразуването и словоизменението ставатъ нѣкои фонетични процеси, които промънятъ крайниятъ звукове на основата: *юнак-ъ* — *юнац-и*, *юнац-ки*, *юнач-енъ*; *пек-а* — *печ-еща*; *пис-мо* — *пиши-а*; *грах-ъ* — *грахсд-анинъ* и пр. По-вечето отъ тия промъни се дължатъ на исторически звукови закони, а по-малко на съвременни; тъ сѫ разгледани на съответните места въ първия дѣлъ на граматиката.

Нѣкои наставки могатъ да се явяватъ и разширени съ отдельни звукове въ началото, преминали къмъ тѣхъ поради неправилно разчленение на нѣкои основи. Така напр. наставка *-икъ* (*жалост-икъ*, *лен-икъ*) се срѣща по-често подъ форма *-ливъ* (*бояз-ливъ*, *мирз-ливъ*, *страх-ливъ*, *сан-ливъ*), кѫдето съгласна *л* е присъдена въроятно отъ прилагателни като *мързел-ивъ*, *мъгл-икъ* и др.

Сложни думи и форми

§ 95. Нови думи въ езика могатъ да се образуватъ не само чрезъ прибавяне на наставки къмъ единъ коренъ, но и чрезъ съединение на два (рѣдко по-вече) корена въ една основа: *тѣрно-копъ*, *пристиг-дущие*, *развий-прахъ*, *хлоро-/водо-родъ* и пр. Такива думи се наричатъ **сложни**.

Срѣщатъ се, по рѣдко, и другъ типъ сложни думи, образувани отъ сливаие на нормални синтактични съчетания въ едно цѣло: *Димитров-день*, *Бъл-градъ*, *педя-човѣкъ*. Въ нѣкои езици се срѣщатъ и значително по-сложни такива образувания: фр. *аigle-ciel* '(небесна джга', пол. *zmartwychwstanie* 'възкресение' (буквално: "ставяне отъ мъртвите").

Къмъ сложните думи обикновено се причисляватъ съществителните, образувани отъ съединение на предлогъ и друго съществително име: *край-брдъжие*, *подземие*, *мескду-часие* и пр. Обаче съществителни имена, образувани отъ глаголи съ представки, не трѣбва да се смятатъ за сложни думи (*пред-логъ*, *до-ходъ*, *про-бивъ*, *зигуба* и пр.), понеже тукъ предложните елементи иматъ службата на представки, както и при съответните глаголи.

Покрай сложни думи различаваме и сложни граматични форми, които представлятъ синтактични съединения отъ писани отдельно елементи, изразяващи една смислова цѣлостъ: *ходилъ съмъ*, *бѣхъ ходилъ*, *ще съмъ ходилъ*, *щѣхъ да ходя*, *щълъ съмъ да ходя* и пр.

СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

А. ОБЩИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Значение на съществителните имена

§ 96. Съществителните имена означават нѣща които можем да си помислимъ като нѣкакви същности сами за себе си, съществуващи било като предмети или явления въ материалистата действителност, било като непосрѣдни чувства или представи въ нашето съзнание: предмети — книга, столъ, машина, облъкло, лица — човѣкъ, жена, дете, Василъ, Иванъ, животни и растения — конь, орелъ, дърво, дъбъ, кокиче, цвете, мѣстности — поле, планина, врѣхъ, гора, явления и действия — изгрѣвъ, разсъмване, грѣмъ, окисление, ходене, писане, игра, строежъ, душевни явления — преживяване, мисълъ, понятие, радостъ, жаждъ, и т. н. Прието е въ граматиката всички тия имена да се наричатъ съ една дума предмети, та затова назоваме още, че съществителните имена сѫ думи, които означаватъ предмети.

Дѣление на съществителните имена по значение

§ 97. Наричателни и собствени съществителни имена. Въ свѣта съществуватъ твърде много предмети, та е невъзможно да имаме въ езика отдельна дума за всѣки отдельенъ предметъ. Но това не е и необходимо, тъй като, когато имаме много предмети, които си приличатъ единъ на другъ, можемъ да си служимъ за тѣхното означаване съ една и съща дума. Такъ напримѣръ ние наричаме „село“ всѣко неголъмо заселено място, чиито жители се занимаватъ предимно съ земедѣлие; „планина“ — всѣка голѣма земна издигнатостъ, и т. н. Такива съществителни, които могатъ да означаватъ всѣки единъ отъ множество подобни единъ на другъ предмети, наричаме съществителни наричателни имена.

Често пакъ обаче ние имаме нужда да различаваме и нѣкои отдельни, определени предмети. Въ такъвъ случай често назоваваме предмета заедно съ нѣкой неговъ особенъ белегъ: „бѣлиятъ конь“, „старатка кѣща“

„новиятъ учитель“ и т. н. Но тоя начинъ за разграничаване не е удобенъ да се означава всички лица и животни около насъ, всички градове и села, планини и рѣки, улици, празници и пр. Затова си служимъ и съ „собствени“ съществителни имена, съ които можемъ да означаваме само отдѣлни лица, животни и нѣща: *Иванъ, Петъръ, Бълдо, Чернио, София, Сливница, Рила, Оборище, Марика, ул. „Риковски“, Коледа, Петровденъ* и т. н. Съществителни имена, съ които ние означаваме определени отдѣлни предмети, се наричатъ съществителни собствени имена.

Правописна бележка: Въ българския езикъ, както и въ другите езици, собствените имена се пишатъ съ главна начальная буква; при това собствените имена на организации, заведения, улици, заглавия на съчинения (когато става дума за тия съчинения) и малко известни географски имена съ поставятъ въ кавички: *дружество „Прогръстъ“, читалище „Развитие“, училище „Учител Наумий“, ул. „Хр. Ботевъ“, разказъ „Една българка“, местностъ „Левенника“* и т. н.

§ 98. Съществителни имена съ нагледно и отвлѣчено значение. Предметите съ дѣлятъ на нагледни или конкретни и отвлѣчни или абстрактни. Нагледни предмети сѫ всички материални нѣща, достъпни за нашите външни сътива съ своята форма или маса: *човѣкъ, трска, столъ, улица, въздухъ, вода, дъждъ*. Отвлѣчени предмети сѫ всички нематериални нѣща, които съществуватъ като явления въ външната действителност или въ нашето съзнание: *звукъ, теплина, гръмъ, движение, писане, болни, радостъ, понятие*.

§ 99. Съществителни имена за одушевени и неодушевени предмети. Отъ друга страна предметите се дѣлятъ на одушевени и неодушевени. Одушевени предмети сѫ лицата (хората) и животните, а неодушевени — всички останали предмети. Токи дѣлението на предметите и съществителните имена нѣма особено значениес за съвременния български езикъ, но е твърде важно за старобългарския и за нѣкои чужди езици, като напр. руския, и затова трѣбва да се има предвидъ.

Граматични особености на съществителните имена

§ 100. Ако вземемъ напр. съществителните имена *моливъ, писалка и перо* и поискаме да ги свържемъ съ нѣкое прилагателно име, ще употребимъ въ третъ слу-

чая три различни форми на прилагателното — *голъмъ моливъ*, *голъма писалка*, *голъмо перо*, тъй като освенъ своето „предметно“ значение съществителните имена въ българския езикъ иматъ още и значение на междудиални, женски или сръденъ родъ, който изисква и съответна форма на прилагателното. Освенъ това, чрезъ нѣкои промѣни въ формата на съществителните, българскиятъ езикъ може да означава, дали става дума за единъ или за по-вече предмети (единствено и множествено число: *моливъ* — *моливи*, *писалка* — *писалки*, *перо* — *пери*), дали става дума за определенъ или за неопределенъ предметъ (членувана и нечленувана форма: *дай ми молива* — *дай ми моливъ*, *вземи си писалката* — *вземи си писалка*) и най-после — само въ нѣкои случаи — дали съществителното име представя въ изречението подлогъ (именителенъ падежъ: *Стоянъ дойде*), допълнениес (чинителенъ или дателенъ падежъ: *видяхъ Стояна, срецихъ се съ Стояна, казахъ Стояну, на Стояна*), или обращение (звателенъ падежъ: *ела, Стояне*).

Така че покрай своето „предметно“ значение съществителните имена въ българския езикъ притежаватъ още и „граматично“ значение за родъ, число, членъ и отчасти падежъ.

Съществуванетъ езици, като немския напримѣръ, въ които съществителните имена се отличаватъ съ същите (приблизително) граматични особности. Обикновено обаче въ това отношениес езиците се различаватъ по-вече или по-малко помежду си. Така напримѣръ френскиятъ езикъ различава само междудиални и женски родъ, а английскиятъ и турскиятъ не различаватъ никакъвъ родъ; старобългарскиятъ езикъ е различавалъ освенъ единствено и множествено число още и днайствено число; рускиятъ и сръбскиятъ езикъ, както и старобългарскиятъ, не различаватъ определеностъ и неопределеностъ при съществителните (не притежаватъ определителенъ членъ), а различаватъ много по-вече падежни форми и т. н.

Б. ОБРАЗУВАНЕ НА СЪЩЕСТИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 101. Съществителните имена се образуватъ главно съ помощта на наставки отъ други съществителни, прилагателни и глаголи. Има и немалъкъ брой съществителни имена, създадени въ по-далечното минало,

чиито наставки съднесь изтрити по форма или избледнели по значение и не се използватъ за по-нататъшени езиковъ градежъ: *стол-ъ, ход-ъ, би-чъ, кож-ухъ, пр-ъхъ, ра-тай, глаш-а-тай* и т. н. Такива наставки наричаме **неплодовити** (непродуктивни) или **мъртви**. Поважни за граматиката на съвременния езикъ съднесь **плодовитите** или **живи** наставки, които изпъкватъ съотчетливо доловимъ смисълъ и могатъ да се използватъ и за по-нататъшени езиковъ градежъ.

Ролята на представките във градежа на съществителните имена е във по-вечето случаи косъсна: обикновено те не влизатъ като пръсти съставни елементи на съществителните, а се явяватъ като съставна част на глаголите основи, отъ които съднесь образувани нѣкои съществителни: *подпиш-а — подпис-ъ, разиредѣл-я — разиредѣл-енис* и т. н. Само въ рѣдки случаи тия елементи влизатъ направо като предлози къмъ състава на съществителни имена като *за-гор-е, по-мор-ие* и др. (образуваните по такъвъ начинъ съществителни трѣбва да се разглеждатъ като сложни).

Съществуватъ и други типъ, именно — сложни съществителни имена, образувани отъ съединението на дъс или рѣдко по-вече думи (основи) и следователно съдѣржащи два или по-вече корена: *слънчо-гледъ, земе-тресение, въдо-само-летъ*. Образуването на сложните съществителни ще бѫде разгледано тукъ въ особенъ дѣлъ отъ главата за словообразуването на съществителните имена, въ която първото място се пада на „простите“ съществителни, образувани съ помощта на наставки, прибавени къмъ сдюкоренна основа.

§ 102. Когато искаме да вникнемъ въ състава на нѣкоя дума, ние трѣбва да диримъ не само каква е службата на наставката, съ помощта на която съобразувана тя, но също така трѣбва да обрѣнемъ вниманието и къмъ каква по-обща категория спада по значение тая дума, както и отъ какъвъ видъ друга основна дума съобразувана. Така напримѣръ при съществителните *учителъ, макаръ и слъпецъ* не е достатъчно само да посочимъ, че тѣ съднесь образувани съ помощта на „лични“ наставки *-тель, -арь и -ецъ*. Макаръ и да означаватъ все лица, тия съществителни постигатъ това означение по различни пѫтища. Първото съществително — *— учителъ*, означаващо лице, което обучава нѣкого, е образувано съ помощта на наставка *-тель* отъ гла-

голи учи. Второто съществително — *млъкаръ*, означаващо лице, което произвежда или продава млъко, с образувано съ помощта на наставката *-аръ* от съществителното име, което означава тоя продуктъ. Докато първите две съществителни означаватъ лицата споредъ тъхното занятие, третото — *слъпецъ* — означава също така лице, но вече споредъ друга негова особеност, и затова личната наставка *-съцъ* е прибавена тукъ къмъ основата на прилагателното име *слияй*.

I. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА ЛИЦА

1. Нарицателни лични имена

§ 103. Нарицателни лични имена се образуватъ съ помощта на различни наставки, като се излиза било отъ действия, които извършватъ лицата, било отъ предмети, които съ свързани съ тия действия, било отъ нѣкои други индивидуални качества на лицата или отъ произходъ имъ по място; съществуватъ също така наставки за образуване на названия за женски родъ отъ съответните форми за мъжки родъ.

§ 104. За означаване на лица споредъ извършвано или извършено отъ тъхъ действие се употребяватъ главно следните наставки, които се прибавятъ къмъ глаголни основи:

Наставка *-ачъ* се използува въ народния езикъ обикновено за означаване на лица споредъ тъхното занятие: *водачъ*, *готвачъ*, *ковачъ*, *кипачъ*, *кроячъ*, *метачъ*, *орачъ*, *пазачъ*, *помагачъ*, *скирачъ*, *шилачъ* и т. н. Въ нѣкои случаи въ значението на тия наставка въ книжовния езикъ изпъква известенъ пренебрежителенъ оттенъкъ: *писачъ*, *рисувачъ*, *свирачъ* и пр.; това обаче не се чувствува винаги: думи като *водачъ*, *преводачъ*, *разказвачъ* не съдържатъ такъвъ оттенъкъ. Продуктивната роля на наставка *-ачъ* въ книжовния езикъ се ограничава главно отъ употребата на наставки *-тель* и *-съцъ*.

Наставка *-тель* (*-итель*, *-атель*) е особено разпространена въ книжовния езикъ, въпръшки че не се употребява въ днешните народни говори: *будитель*, *веститель*, *владетель*, *издатель*, *изълнителъ*, *любитель*, *мечтатель*, *писатель*, *покровитель*, *преподаватель*, *ректор*, *спаситель*, *създатель*, *учитель*, *читатель* и т. н. Въ нѣкои случаи тя означава понятия отъ по-висше

естество, отколкото наставка **-ачъ**, срв. напр. *писателъ* и *писачъ*, *пазителъ* и *пазачъ*, *носителъ* и *носачъ*. Ролята на тая наставка въ книжовния езикъ е огромна, поради по-широкото ѝ значение (не само занятие въ тъсния смисълъ на думата) и поради голтмата леснота, съ която тя може да се свързва съ основата на всички глаголи.

Наставка **-ецъ**, служеща първоначално за производство отъ прилагателни имена (вж. по-долу), показва известно разширение на своето производствено поле и въ областъта на глаголните основи: *борецъ*, *крадецъ*, *летецъ*, *ловецъ*, *лъжецъ*, *плувецъ*, *пъвсъцъ*, *стрелецъ*, *търговецъ*, *честецъ* и пр. Въ нѣкои случаи, като напр. въ *бъглецъ*, *скиталецъ*, *страдалецъ*, тая наставка се прибавя къмъ основата на мин. действ. причастие на **-лъ**.

Още по-редко се свързва съ чисти глаголни основи наставката **-никъ**: *изедникъ*, *кръстникъ*, *наставникъ*, *преселникъ*, *прислушникъ*, *проповедникъ*, *скитникъ*, *уродникъ*, *годеникъ*, *мъженикъ*, *применикъ*, *ученикъ* и др. (въ последните нѣколко случая личи първоначална основа на мин. страд. причастие на **-енъ**). Също и тая наставка се употребява главно за производство отъ прилагателни имена (вж. по-долу).

Въ категорията на личните нарицателни имена нис употребяваме и доста съществителни отъ небългарски произходъ, въ чийто съставъ изпъкватъ за часъ доста ясно следните по-важни наставки въ областъта на отглаголното производство:

-антъ, -ентъ (лат.): *лаборантъ*, *стажантъ*, *практикантъ*, *стимулантъ*, *агентъ*, *асистентъ*, *доцентъ*, *референтъ*, *рецензентъ*, *студентъ* и др.

-(т)оръ (лат.): *администраторъ*, *диктаторъ*, *директоръ*, *императоръ*, *инкасаторъ*, *инспекторъ*, *конспираторъ*, *операторъ*, *професоръ*, *ревизоръ*, *редакторъ*, *сигнализаторъ* и др.

-(т)ьоръ (фр.): *актиоръ*, *мониторъ*, *позворъ*, *сабо-тъоръ*, *суфльоръ*, *треньоръ*, *шофьоръ* и др.

-атъ (лат.): *адвокатъ*, *делегатъ*, *депутатъ* и др.

-чикъ (рус.): *докладчикъ*, *доставчикъ*, *закупчикъ*, *превозчикъ* и др.

§ 105. За означаване на лица споредъ предмети, които съ свързани съ тъхъ чрезъ тъхното занятие или въ другъ нѣкакъвъ смисълъ, се употребяватъ главно

следните наставки, които се прибавят към основата на съществителни имена:

Наставка **-аръ** е особено разпространена въ съществителни, които означават занятие: *баничаръ, би-
воларъ, говедаръ, воловаръ, въглищаръ, гостиличаръ, дър-
варъ, златаръ, кацаръ, козаръ, месаръ, мечкаръ, млткаръ,
обуещаръ, очаръ, рибаръ и мн. др.* Въ *бръснаръ, писаръ,
пъдаръ* същата наставка е прибавена по изключение към глаголна основа.

Наставка **-инъ** се среща въ ограничен брой съществителни от чуждъ произходъ, служейки за подчертаване на тъхното лично значение: *архитинъ, ба-
башинъ, бакалинъ, вагабонтинъ, гавазинъ, дюлгеринъ,
касанинъ, пандуринъ, пехливанинъ, протестантинъ, сер-
даринъ, хамалинъ, хекиминъ, християнинъ.* Въ днешно време употребата на тая наставка въ такива случаи е престанала да се разширява.

Наставка **-никъ** (вж. и по-долу) се среща тукъ въ редица думи, които за пасъ днесъ изглеждатъ образувани направо отъ съществителни имена: *вестникъ, властникъ, върстникъ, любовникъ, макостникъ, правникъ, стълпникъ, хубостникъ* и пр.; също и въ разширена форма **-овникъ**: *книжовникъ, къщовникъ, сановникъ, чи-
новникъ* и др.

Въ думи отъ гръцко-латински произходъ се среща често наставката **-икъ**, сродна на нашата **-никъ**: *грама-
тикъ, историкъ, класикъ, методикъ, техникъ, химикъ* и др.

Особено разпространена е въ чужди думи наставка **-истъ** (гр.-лат.): *авантюристъ, автомобилистъ, ар-
тилеристъ, артистъ, идеалистъ, кавалеристъ, мили-
нистъ, материалистъ, мотоциклетистъ, парашутистъ,
спортистъ, туристъ, финансистъ.* Подобно на **будистъ,** **диргинистъ, калвинистъ** се образуватъ и на българска почва отъ собствени имена съществителни за означаване на последователи на разни учения и обществени движения: **фъновистъ, стамболовистъ, цанковистъ** и пр. Съ подобна служба се употребява и наставка **-(и)ансци** (при чужди собствени имена): *волтерианецъ, кантиланецъ,
ремкеансци* и др.

Наставка **-(и)връ** (фр.), сродна съ нашата **-аръ**, се среща въ редица съществителни като *банкеръ, ин-
женеръ, касиеръ, легионеръ, миллионеръ, пенсионеръ, пио-
неръ, портиеръ, рентнеръ* и др.

Особено разпространена е въ думи отъ турски произходъ наставка **-джия** (следъ беззвучни съгласни **-чия**), отговаряща по служба на нашата наставка **-аръ**: **абаджия**, **бозаджия**, **бостанджия**, **бояджия**, **варзаватчия**, **килийджия**, **кафеджия**, **кебапчия**, **рушветчия**, **сапунджия**, **симитчия**, **халваджия** и мн. др. Освенъ занятие тая наставки може да означава и особеностъ на характера: **инатчия** — 'който има инатъ', **кафеджия** — не само 'който прави кафе', но също и 'който обича да пие кафе', **кукурджия** 'който обича да намира „кусури”, **келепирджия** и пр.

§ 106. За означаване на лица споредъ различни тѣхни качества или особености се употребяватъ главно следните наставки, които се свързватъ съ основи на прилагателни имена.

Наставка **-икъ** се употребява за производство отъ прилагателни имена на **-енъ**: **болникъ**, **гръшникъ**, **гладникъ**, **двойникъ**, **длъжникъ**, **духовникъ**, **клетникъ**, **мазникъ**, **мрясникъ**, **нехайникъ**, **сродникъ**, **самотникъ**, **хищникъ** и т. н. (отъ прилагателни **боленъ**, **гръщенъ**, **гладенъ**, **двоенъ**, **длъженъ** и т. н.). Нѣкои такива съществителни имена се сващатъ въ днешно време като образувани съ наставка **-никъ** направо отъ други съществителни или отъ глаголи, а не отъ съответни прилагателни на **-енъ**: **връстникъ**, **правникъ**, **кръстникъ**, **уредникъ** и пр. (вж. по-горе).

Наставка **-ецъ** се употребява за производство отъ други прилагателни имена, които не завършватъ на **-енъ**: **глупецъ**, **голимецъ**, **лакомецъ**, **ленивецъ**, **мързеливецъ**, **мъртвецъ**, **мѫдрецъ**, **пиджецъ**, **слъпецъ**, **старецъ**, **сънливецъ**, **хищрецъ**, **хубавецъ** и пр. (отъ прилагателни **глуп(а)ъ**, **голямъ**, **лакомъ**, **ленникъ**, **мѫдръ**, **слъпъ** и т. н.). Понѣкога тая наставка се свързва и съ глаголни основи: **борецъ**, **летецъ** и пр. (вж. по-горе).

Наставка **-акъ** съдѣржа обикновено оттенъкъ на подценяване, затова се свързва най-често съ прилагателни, означаващи отрицателни качества: **глупакъ**, **голтакъ**, **дебелакъ**, **дивакъ**, **мѣртакъ**, **простакъ**, **слабакъ**, **тѣжакъ**, и пр. Не се чувствува такъвъ оттенъкъ въ **юнакъ**.

Чрезъ наставка **-якъ** се изказва известно добродушно отношение къмъ ладеното лице: **боднякъ**, **веселякъ**, **доброякъ**, **хубавелякъ** и др.

§ 107. За означаване на лица споредъ тѣхния географски или народностенъ произходъ се употребяватъ главно следните наставки:

а. Отъ названия на селища:

Най-често се употребява тукъ наставка **-янинъ**, обикновено въ разширена форма **-чанинъ**: *селянинъ, гражданинъ, вратчанинъ, столичанинъ, ловчанинъ, ломчанинъ, скопянинъ, щипянинъ, кременчанинъ, трънчанинъ, пловдивчанинъ, драгалевчанинъ, парижанинъ, виенчанинъ и т. н.*

Наставка **-ецъ** се употребява при названия на селища, които сж по произходъ прилагателни имена, и въ други нѣкои случаи: *габровецъ* (отъ Габрово), *дръновецъ, севлиевецъ, плъвенецъ; варненецъ, русенецъ, пинаргирецъ.*

Поинъкога се срѣща и наставка **-янецъ (-чанецъ)**, получена отъ кръстосването на **-янинъ** и **-ецъ**: *софиянецъ, ловчанецъ, вратчанецъ* и др.

Думи съ турска наставка **-лия**, като *видинлия, самоковлия, свищовлия, сливнелия*, трѣбва да се избѣгватъ.

б. Отъ названия на области, страни и народности:

Наставка **-инъ** се срѣща въ народностни названия, които нашиятъ народъ е усвоилъ по-отдавна: *българинъ, сърбинъ, хърватинъ, русинъ, арнаутинъ, циганинъ, евреинъ, турчинъ, татаринъ, французинъ, арапинъ, маджаринъ, куманинъ, казаринъ* и др.

Въ по-ново време названия на народности и въобще на обитатели се образуватъ отъ географски названия на страни и облисти съ помощта на наставка **-ецъ**: *американецъ, африканецъ, европеецъ, албанецъ, албиецъ, баварецъ, германецъ, естонецъ, италианецъ, испанецъ, канадецъ, португалецъ, ромънецъ, унгарецъ, финландецъ и т. н.* Сжъто така и у насъ: *добруджанецъ, македонецъ, триакиецъ* и пр.

§ 108. Наричателни лични имена за женски родъ се образуватъ отъ сѫществителни за мжжки родъ по следнитѣ пжтица:

Обикновено къмъ сѫществителното за мжжки родъ се прибавя особена наставка **-ка** за означаване на женски родъ: *готвач-ка, копачки, шивачки; изпълнител-ка, писателка, покровителка, учителка; козар-ка, овчарка, писарка; глупач-ка* (отъ глупакъ), *дивачка, беднячка, всеселячка* и т. н. Сжъто така и при лични наставки отъ чуждъ произходъ: *лаборант-ка, стажантка, студентка, асистентка; директор-ка, редакторка; поззор-ка, супъльорка, делегатка; артист-ка, идеалистка, туристка;*

касиер-ка, пенсионерка; кафеджийки (отъ кафеджия), сапунджийка и т. н.

Нѣкои отклонения въ това отношение намиратъ при личните наставки -ецъ, -(н)икъ и -инъ:

Въ по-вечето случаи отъ межките имена, образувани съ наставка -ецъ, не може да съ образуви съответно название за женски родъ: борецъ, кридецъ ("крадла" отговаря на „крайльо", а не на „крадецъ"), лестецъ, плувецъ, глупецъ, мѫдрецъ, слъпецъ, хитрецъ и пр. Само въ нѣкои случаи наставка -ецъ се замѣня въ ж. р. съ -ка, -ка, -киня: пъвецъ — пъвоща, свестецъ — свестница, старецъ — старица, хубавецъ — хубавица, лакомецъ — лакомка, голъмецъ — голъмка (и голъмкиня), мързеливецъ — мързеливка и др. Обаче при названия на народности и жители на селища и области наставка -ецъ редовно се замѣня съ -ка за образуване на женски родъ: габровка, пътешенка, парненка, софиянка, добруджанка, македонка, тракийка, американка, европейка, германка, италианска, испанка, естонка, унгарка и др. (срв. габровецъ, пътешенецъ, добруджанецъ, европейецъ, италианецъ и т. н.)

Наставка -(н)икъ се замѣня съ -(н)ичка: кръстница (срв. кръстникъ), годеница, наставница, преселница, прислужница, врѣстница, пакостница, къщожница, гръшница, нехайница, сродница, самотница и т. н. Въ нѣкои случаи къмъ наставка -(н)икъ се прибавя направо -ка. та се получава -(н)ичка: ученички, работничка (като занятие, в работница като „качество"), уредничка (покрай уредница) и др.

Наставка -инъ се замѣня съ -ка (-янинъ съ -янка), а при названия на народности понѣкога — съ -киня: аргатка (срв. аргатинъ), протестантка, хамалка; селянка, гражданка, скопянка, пловдивчанка, драгилевчанка, парижанка; българка, хърватка, сврѣйка, циганка; рускиня (срв. русинъ), срѣбкиня, туркиня, донкиния, хайдуткиня. Названия отъ тая категория, както и други нѣкои лични имена, които не съдържатъ лична наставка, присматъ въ женски родъ наставка -(к)инъ: влахиня (срв. влахъ), гъркиня, полякиня, чехкиня, бъгиина, служиная, ратайкиня, робини, монахиини, спромахкиня, графиня, херцогиня, княгиня и др.

Форми като актриса, постеса, офицерша, генералиша трѣбва да се избѣгватъ, като небългарски. Трѣбва да назоваме актьорка, поетка; за названия на жени по занятието на съпруга имъ вж. § 117 (забележката).

При нѣкои титли е прието да не се употребява специална форма за женски родъ: *д-ръ Иванова, архитектъ Петрова* и др.

2. Собствени лични имена

§ 111. Собствените лични имена, употребявани отъ европейските християнски народи, сѫ главно отъ гръцко-латински и староеврейски произходъ. Въ малко случаи европейските народи сѫ могли да запазятъ известна частъ отъ старите си собствени имена. Можемъ обаче да изтъкнемъ, че ние българите притежаваме днесъ, покрай имената отъ християнски произходъ, и едно голѣмо богатство отъ хубави чисто български собствени имена, отчасти наследсни още отъ старобългарско време, отчасти въведени по-късно.

Собствените имена сѫ свързани винаги съ нѣкакъвъ вжтресенъ смисълъ. Въ нѣкои случаи тѣ се избиратъ именно заради тоя вжтресенъ смисълъ, а въ други случаи — за да напомнятъ за нѣкои други лица, носещи тия имена. И въ двата случая, по традиция още отъ езическо време, даването на името се свързва съ смисълъ или пожелание за нѣщо хубаво, ценно и добро въ живота на кръстеното лице. Само въ рѣдки случаи собствените имена иматъ характеръ на такива пожелания, а се нагаждатъ къмъ нѣкои външни особности на носещите ги лица.

Въ нѣкои случаи нашите собствени имена представляватъ преводъ на нѣкои чужди имена (напр. *Божидаръ* отговаря на *Тодоръ*, *Богданъ* — на *Теодосий*, *Възкресия* на *Anastasия*, *Кименъ* — на *Петъръ*, *Крестьо* — на *Ставри* и пр.), а въ други случаи сѫ плодъ на дълбоката житетска мѫдростъ, тънкия естетиченъ усътъ и върната привързаностъ на нашия народъ къмъ родната действителностъ. За съжаление обаче нашата интелигенция още не умѣе достатъчно да цени и използува това наше скжпо народно достояние и изпада често пти въ различни крайности, или се поддава на нелепи чужди влияния.

§ 112. Сравнително най-малъкъ брой собствени имена се образуватъ отъ глаголи, съ помощта на различни наставки:

Наставка **-янъ (-анъ)** срѣщаме въ имена като *Боянъ*, *Деянъ*, *Станъ*, *Траянъ*, *Радованъ*, образувани отъ глаголи *боя се*, „дая“, *стоя*, *трая*, *радвамъ (се)*.

Въ нѣкои имена се срѣща и наставка **-инъ, -чинъ**: *Владинъ, Дойчинъ, Птичинъ* и др.

Срѣщатъ се и имена, които представляватъ по форма съответни страдателни причастия: *Виденъ, Любенъ, Нийденъ, Проданъ* и др.

Употребяватъ се тукъ и наставки **-ко, -во (-йо), -чо**: *Станко, Станво, Станчо, Стойко, Стойво, Стойчо* и др.

§ 113. По-значителенъ брой собствени имена се образуватъ съ помощта на различни наставки отъ прилагателни имена, които означаватъ хубави и възвишени качества, като *бистъръ, благъ, Божи, вакълъ, великъ, веселъ, добъръ, драгъ, кръстъ, милъ, младъ, първи, радъ* ('радостенъ'), *руменъ, русъ, свѣтълъ, тихъ, хубавъ* и др. По-важни наставки тукъ сѫ следнитѣ:

Доста чести сѫ наставки **-анъ (-янъ), -инъ**, а по-редка **-енъ**: *Драганъ, Божанъ, Люцкинъ (Людскинъ), Първанъ, Радинъ, Хубанъ, Румяна; Божинъ, Добринъ, Веселинъ, Миладинъ, Ваклинъ, Велинъ; Добрена, Милена, Младенъ* и др.

Сѫщо така сѫ разпространени и наставки **-ко, -чо, -во**: *Здравко, Божко, Велко, Величко, Милко, Радко, Руско; Величо, Милчо, Райчо* (отъ *Радчо*), *Русчо; Вельо, Мильо* и др.

По-редко се срѣщатъ наставки **-ой, -и, -ушъ, -ошъ**: *Радой, Благой, Милой; Добри, Ради, Руси; Милошъ, Милушиъ, Радушиъ* и др.

Нѣкои женски имена представляватъ напрavo взета форма за женски родъ на съответното прилагателно: *Бистра, Блага, Велика, Добра, Драга, Здрава, Мила, Рада, Свѣтла*.

Отъ нѣкои мжжки имена се образуватъ женски съ помощта на окончание **-а**: *Драгана, Божана, Добрина, Веселина, Добрена, Милена; Стаяна, Вела* (отъ *Станъо, Вельо*) и др. Женски имена на **-ка** иматъ обикновено умалително значение (което почти не се долавя у успоредни мжжки имена на **-ко**): *Велки, Величка, Здравка, Милка, Радка* и др. (срв. съ мжжки имена *Велко, Величко, Здравко, Милко, Радко* — почти безъ умалителенъ оттенък). Границата между умалително и неумалително значение тукъ не е ясно доловими.

§ 114. Най-голѣмъ брой и най-изразителни собствени имена се образуватъ отъ сѫществителни. Стреме-

жътъ да се даде чрезъ собственото име изразъ на най-нѣжнитѣ чувства и най-съкровенитѣ мечти, които вълнуватъ родителите, се осъществява най-добре чрезъ прѣки асоциации съ предмети изъ конкретната или идсалната действителност, които се отличаватъ съ нѣжностъ, красота, скъпоценностъ, възвишеностъ. Покрай имената, образувани съ нѣкои отъ познатите вече наставки отъ § 912 и 113, срѣща се въ тая група и доста сѫществителни имена, употребени направо като собствени, безъ никаква специална наставка.

Известенъ брой имена, по-вече женски, се образуватъ отъ названия на цветъ или други нѣкои растения: *Божура, Босилка, Върбовъ, Детелинъ, Грозданъ, Иглица, Калина, Латинка, Лиляна, Лозанъ, Малина, Ружа, Теменуга, Цветанъ* и др.

По-малко сѫ имената, образувани отъ названия на птици или други животни, като напр. *Гълъб, Гълъбина, Ейлко, Вълчина, Орликъ, Соколъ* и др.

Отъ названия на разни други предмети сѫ образувани собствени имена като *Бисера, Братанъ, Горинъ, Желъзко, Захарина, Звезденъ, Златанъ, Златко, Каменъ, Кръстаниъ, Кръстъ, Росица, Свиленъ, Сълзинка* и пр.

Сѫществуватъ и имена, образувани отъ сѫществителни, които означаватъ отвлѣчени понятия: *Въра, Душманъ, Зора, Мирче, Надежда, Недъли, Нъгуль, Правда, Свобода, Сияние, Слава, Съботиня, Събка* и пр.

§ 115. Нѣкои отъ днешнитѣ наши собствени имена сѫ получени исторически направо отъ думите, съ които ние днесъ ги свързваме, а нѣкои могатъ и днесъ да търсятъ по-вече различни тълкувания. Тъй напр. *Боянъ, Бойко* могатъ да се изведатъ единакво отъ глагола *боя се* (срв. *Бъясанъ, Стойко*, обръзувани отъ глаг. *бъяма и стан*), както и отъ сѫществителното *бой* (срв. *Душанъ, Славко* — отъ сѫщество *душа* и *слава*). Преосмислянето на собственитѣ имена съ течение на времето е явление, за косто тукъ трѣбва да се държи по-рсаенна смѣтка, отколкото при други категории думи.

§ 116. Доста голѣмъ брой отъ днешнитѣ собствени имена се явяватъ като съкращения на старобългарски сложни собствени имена. Така напр. днешнитѣ форми *Ради, Радко* произхождатъ отъ старобългарски *Радомиръ* или *Радославъ; Драганъ, Драго* — отъ *Драгомиръ; Мирче*

и *Слави* се извеждатъ по другъ начъп пакъ отъ имена като *Радомиръ*, *Драгомиръ*, *Радославъ* и пр.

За умалително-гальовните форми на собствените имена и за сложните собствени имена вж. по-долу.

3. Собствени фамилни имена

§ 117. Българските фамилни имена се образуватъ или отъ лични собствени и нарицателни имена и про-
жнища, или, по-рѣдко, отъ названия на мѣстности, съ след-
ните наставки:

Най-разпространена наставка въ нашите фамилни имена е **-овъ**: *Ивановъ*, *Драгановъ*, *Петровъ*, *Тодоровъ* и т. н. Имената, образувани съ тая наставка, сѫ отъ типа на „патронимичните“ имена, т. е. образувани отъ името на бащата. Наставката **-овъ** има въ основата си прите-
жателно значение и се прибавя къмъ името на бащата,
за да се означи именитъ синъ. Стала веднъжъ фа-
милно име, патронимичната форма се предава вече по-
нататъкъ отъ поколѣние на поколѣние безъ промѣна.
Следъ мекъ звукъ тая наставка приема форма **-енъ**:
Ботевъ, *Илиевъ*, *Пеневъ*, *Пенчевъ*, *Първи* и т. н. (за раз-
лика отъ *Ботьовъ*, *Пеньовъ*, *Пенчоовъ*, *Пъйовъ* – обикно-
вени притежателни прилагателни). Освенъ отъ лични собствени имена, съ тая наставка се образуватъ фамилни имена и отъ нарицателни имена, означаващи занятието на бащата, а също и отъ прѣкори: *Абиджевъ*, *Ласка-
ловъ*, *Ковачевъ*, *Шивачевъ*, *Поповъ*; *Бързаковъ*, *Гардженевъ*,
Крушкиовъ, *Ушковъ* и др.

Съвсемъ рѣдко се срѣща успоредната наставка **-инъ** за образуване на фамилни имена отъ женски лични имена: *Господининъ* (отъ *Господинка*, *Мари(й)кинъ*, *Ан-
дрейчинъ* (отъ *Андреица* 'жсна на *Ландрея*) и др.

Отъ названия на мѣстности се образуватъ съ на-
ставка **-ски** фамилни имена, които означаватъ произходъ по място: *Албански*, *Балкански*, *Македонски*, *Бобошевски*,
Стамбийски и др. Същата наставка се използва по-
нѣкога и за образуване на патронимични фамилни имена
отъ лични нарицателни имена, обикновено означаващи
занятие, а понѣкога и прозвище: *Златарски*, *Кацарски*,
Лъкарски, *Чорбаджийски*, *Мераклийски* и др.

Форми за женски родъ се образуватъ отъ обикнове-
ните типове фамилни имена съ помошта на окончание

-а: Ботева, Даскалова, Ковачева, Македанска, Златарска и т. н.

З а б е л е ж к а. Съ наставка **-ща** се образуваат „**неофициални**“ имена на съпруги отъ мажки лични или фамилни имена: *Андреица* — жена на *Андрей*, *Андреенца* — жена на *Андреев*, *Илийца*, *Илиешица*, *Ивановица* и т. н.

Употребата на същата наставка съ подобна функция при нарицателни лични имена съ слабо и неоследователно застежение. Казва се по-често *офицерка*, *докторка*, *началничка*, *министрка* (вм. *официерца*, *началницица*, *докторица*, *министрица*), за да се означаватъ съпругите на съответните лица.

4. Прозвища

а) Прозвищни нарицателни имена

§ 118. Прозвищните нарицателни имена се образуватъ съ наставки, подобни на тия при собствените лични имена, и означаватъ лицата споредъ нѣкоя тѣхна, обикновено отрицателна, особеностъ.

Наставка **-ко** се свързва обикновено съ прилагателни и глаголни основи и изразява известна пренебрежителностъ къмъ даденото лице: *бѣбрилко*, *лѫжко*, *парциаливко*, *присмѣхулко*, *сърдитко*, *сънливко*, *треперко*, *шишко* и др. (ж. р. *бѣбринка*, *парциалионка* и пр.).

Още по-силенъ пренебрежителенъ оттенъкъ се съдържа въ значението на наставката **льо**: *глазльо*, *дрипльо*, *зѣплльо*, *крадльо*, *кръслльо*, *куцльо*, *мигльо*, *плачльо*, *сънльо* и др. (ж. р. *глазла*, *дрипла*, *крадла*, *куцла* и пр.).

Наставка **-чио** се свързва обикновено съ прилагателни имена: *глухчио*, *глупчио*, *голчио*, *дивчио*, *къорчио*, *щурчио* и др.

Известенъ оттесъкъ на присмѣхулство се съдържа въ значението на наставка **-анъ**: *готованъ*, *дебеланъ*, *мѣрзеланъ*, *патаранъ*, *патиланъ*, *повлѣканъ*, *царвланъ* и др.

б) Прозвищни собствени имена

§ 119. Прозвищните собствени имена сѫ по произходъ съществителни или прилагателни имена, употребявани като прѣкори безъ никакви специални наставки, но винаги членувани: *Караджата* (правилно е да кажваме *Стефанъ Караджата* а не *Стефанъ Караджи*), *Кольо Камбаната*, *Петъръ Фъртуната*, *Селямъзътъ* (герой у *Иванъ Вазовъ*), *Маринъ Кривин*, *Петъръ Къоравин* и др.

II. СЪЩЕСТВИТЕЛИ И ИМЕНА ЗА ПРЕДМЕТИ

§ 120. Както във всички езици, така и във българския съществуватъ големън брой названия на предмети, по чийто образецъ днесъ не се образуватъ нови думи: *брадва, врата, дъска, камъкъ, пещъ, столъ, чукъ* и мн. др. Тукъ ние ще се занимаемъ само съ нѣкои продуктивни типове съществителни имена за предмети.

Названията на предметите съ свързани преди всичко съ тѣхната служба въ практическия животъ, затова те се образуватъ най-често отъ глаголи, а въ по-рѣлки случаи изхождатъ отъ нѣкои други особености на предмета и се образуватъ отъ прилагателни или съществителни имена.

Названия на предмети, които се използватъ като срѣдства или орждия за извършване на различни действия, се образуватъ често съ помощта на наставка **-ло** (-ало, -ило) отъ съответни глаголи: *гребло, левло, кидло, шило, духало, пипало, седало, смукало, съмтало, бодило, бълило, кормило, мърило, носило, плашило, сантило* и др.

Подобна служба, но съ по-общо значение, има и наставката **-ка**: *грѣйка, дръжка, лъйка, мивка, мърка, ронка, свирки, огръбка, подложка, подметка, подпорка*, и пр. По-често обаче тая наставка се използува за разширение на наставката **-ло** въ сложна наставка **-лка**: *буцилка, бърсалка, въялка, закачилка, носилка, писалка, тегилка, точилка, цедилка, тупалка* и др. (за разширение на **-ачъ** въ **-ачка** вж. по-долу).

§ 121. Въ по-ново време, въ връзка съ напредъка на техниката и разпространението на уреди и машини съ по-вече или по-малко автоматично действие, се използватъ все по-широко деятелните наставки **-тель** и (от части) **-ачъ, -никъ** за означаване на предмети, които иматъ характеръ не на „орждия“, а на автоматични деятели: 1. *взривламентель, зажигатель, изтрѣбитель, двигатель, предаватель, предазимтель, разпределитель*; 2. *бомбардировачъ, олькачъ, изхвиргачъ, кръстосвачъ*; съ разширенис **-ка** (вж. по-горе): *вършачка, вързичка, пръскачка, ръзничка, спирачка, трошачка*; 3. *будилникъ, приемникъ, проводникъ, свѣтилникъ* и т. н.

Подобна служба има въ чужди думи отъ латински произходъ и наставката **-торъ**: *генераторъ, детекторъ,*

моторъ, прожекторъ, радиаторъ, регулаторъ, рефлексторъ, сигнализаторъ и др.

Съ наставка **-никъ** се образуват отъ съществителни имена названия на предмети, които служатъ за въмѣстяване на предмета, съ чието название се свързва пастанката: *изгеникъ, лъжичникъ, пепелникъ, пешкирникъ, сътицникъ, сунникъ, чайникъ* (срѣница се по-рѣдко и **-ница**: *мастилница, пепелица, солница*). По-отвлѣченъ смисълъ иматъ *вестникъ, зиконникъ, моливеникъ, писовникъ, правилникъ, съновникъ* и др. Тая категория съществителни образуватъ преходъ между названия на предмети и названия на място (вж. по-долу).

Подобна служба изпълнява въ думи отъ френски произходъ наставка **-ера**: *бомбонер(к)а, бутонера, жардиниера, пудриера, сапунер(к)а, табакера, фруктиера* и др.

§ 122. Значително по-рѣдко се срѣщатъ названия на предмети съ наставка **-ника**, **-ница**, означаващи веществото, отъ което е направенъ предметътъ, или нѣкоя друга негова особеностъ: *вълненикъ, медникъ, просеникъ, сламеникъ, сребреникъ; желязвница, воденица, моторница, подводница* и др.

III. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА МѢСТА

§ 123. Наричателни названия на място се образуватъ обикновено, като се излиза отъ функцията на тия места въ обществения животъ, както видѣхме това и при названията на предмети.

За означаване на място въ конкретния смисълъ на думата служи пастанка **-ще**, която се свързва съ съществителни и глаголни основи: 1. *бунище, купинце, огнище, пазаринце, пепелище, пладнище, пожарище, хорище*; 2. *бранище, игрище, лътвище, изходище, пасище, находище, пристанище, селище, стрелбище, спирталище, чистилище* и др. Въ рѣдки случаи тая наставка означава помѣщения и институции: *пазилище, писалище, съдилище, училище, читалище*.

Наставка **-ница**, обикновено свързана въ една цѣлостъ съ личните наставки **-ачъ, -аръ, -джия**, служи за образуване на названия на заведения отъ съответните глаголи и съществителни имена (споредъ занятието, което се упражнява въ тѣхъ): 1. *гладачница, кроичница,*

ковачница, перичница, предачница, шивачница; 2. бръснарница, книжарница, мълкарница, обущарница, сладкарница; 3. бозаджийница, бояджийница, зарязатийница, тенекеджийница, кебапчийница и др.

По-рѣдко се срѣща сѫщата наставка, употребена безъ врѣзка съ друга лична наставка: *кланица, мелница, пивница, продавница, постница, пѣкница: болница, житница, гробница, лудница, личебница, митница, тѣмница* и др.

Наставка **-никъ**, употребявана по-рѣдко, служи за означаване на помѣщения и заведения: *зимникъ, курникъ, рудникъ, краварникъ, змиярникъ, разсадникъ, рибарникъ, хладилникъ* и др.

Наставка **-алня, -илня**, която се свързва съ глаголни основи, означава обикновено части отъ помѣщения съ опредѣлено предназначение, а по-рѣдко цѣли заведения: *спалня, чакалня, пушалня, пералня, читалня, ядалня, къпалня, сушилня* и др.

За означаване на учреждения и институции се използува главно наставка **-ство**: *агрономство, издателство, инженерство, кметство, комисарство, лесничество, министерство, представителство, царство* и др.

Подобна служба има въ думи отъ латински произходъ наставка **-ория** (-ария, -ерия, -ориумъ): *амбулатория, консерватория, обсерватория, крематориумъ, санаториумъ, канцелария, парфюмерия, рафинерия* и др.

§ 124. Собствени названия на населени места се образуватъ главно по следнитѣ пътища:

а. Отъ името на нѣкое лице, обикновено родоначалникъ, съ притежателна наставка **-ово, -ево**: *Прагиново, Княжево, Мирково, Райково* и т. н.

б. Отъ произхода (по родъ или по място), или отъ занятието на жителите:

Съ наставка **-овци, -евци**: *Бойчиновци, Велчевци, Драгалевци, Коевци, Поповци* и др.

Съ наставка **-яне (-ане)**: *Горубляне, Иваняне, Павликени* и др.

Съ наставка **-аре, -арци**: *Габаре, Говедаре, Соколаре, Брусарци, Говедарци* и др.

в. Отъ нѣкоя обществено-стопанска особеностъ на селището, обикновено безъ нарочна наставка: *Баня, Джумая, Пазаръ, Назарджикъ, Градище*.

Хисаръ, Казанлъкъ, Бъла Черка, Голъмо —, Малко —, Старо —, Ново —, и пр.

г) Отъ нѣкоя природна особеност, като напр.:

Отъ названия на растения — съ наставки *-енъ, -ово*: *Първеникъ, Сливенъ, Шуменъ, Габрово, Дрънovo, Търново, Джбово, Крушево, Оръхово, Ракитово* и др.

Отъ нѣкоя топографска особеност на мѣстността: *Врата, Вършикъ, Загори, Извор(ово), Клисури, Котелъ, Пещера, Слатина, Широка лѣжа, Две могили* и др.

Въ нѣкои случаи селището приема самото название на околната мѣстност, в — по-рѣдко на съседната рѣка: 1. *Вѣрбовка, Лъсковецъ, Каменица, Оръховица, Тръстеникъ, Ябланица*; 2. *Искъръ, Йомъ, Бистрица* и др.

IV. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА СБОРНИ ПРЕДМЕТИ

§ 125. „Сборнитѣ“ или „колективни“ съществителни имена означаватъ сборъ отъ множество еднородни предмети или лица, взети като една цѣлост. Тия имена се образуватъ отъ названията на съответните единични предмети съ следните наставки:

Съ наставка *-акъ, -якъ* се образуватъ сборни имена за нѣкои растения, предмети и животни: 1. *букакъ, лещакъ, оръшакъ, ракитакъ, сливацъ*; 2. *камънацъ, парцалакъ*; 3. *мравунякъ, орлякъ* и др. Съ разширение *-ал-, -ул-* на наставката имаме: *вѣрбалакъ, храстилакъ, тревулякъ*.

Съ наставка *-ство* се образуватъ сборни имена за лица: *воинство, гражданство, духовенство, офицерство, работничество, селячество, учителство, чиновничество* и др.

V. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА ОТВЛЕЧЕНИ ПОНЯТИЯ

а. Съществителни имена за действия

§ 126. Съществителните имена за действия се образуватъ, естествено, отъ глаголи. Основно място между тия имена заематъ т. н. отглаголни съществителни, които се образуватъ отъ всѣки глаголъ съ помощта на наставка *-не* или *-ние*: *глѣдане, игране, лудънене, миене,*

носене, писане, съдение, хидене; допълнение, запустение, изпълнение, наказание, нападение, освобождение, престъпление, събранние, умение и т. н. От глаголите съществителни на *-ние* не се срещатъ въ народа говоръ. Тѣ сѫ отъ старобългарски произходъ, преминали въ днешния ни книжовенъ езикъ чрезъ посредството на черковнославянски и руски езикъ. Образуватъ се предимно отъ глаголи отъ свършенъ видъ (локато съществителни на *-не* не могатъ да се образуватъ отъ такива глаголи, срв. *наказание — наказване, нападение — нападине* и др.), и означаватъ по-вече резултата на действието, а самото действие се изказва отъ съществителните на *-не*, срв. напр.: *наводнение и наводняване, запустение и запустяване, наказание и наказване, приложение и прилагане, изречение и изричане*.

Съ наставка *-а* се образуватъ обикновено съществителни съ резултативно значение отъ глаголи, които съдържатъ въ основата си и нѣкоя представка: *заблуда, намъса, наслада, пощада, пробуда, проява, принуда, просвѣта, провала, промъна, развали, размъна, разгласа, украса, употреба, замъна, смина* и т. н. Голѣмъ брой отъ тия съществителни сѫ нови образувания, които замѣстватъ успѣшно съответни отлаголни съществителни на *-ние*.

Наставка *-енъ*, означаваща действията въ самото имъ извършване, има сърнително по-слабо разпространение: *вървежъ, гласенъ, грабежъ, хърмежъ, дълежъ, кипежъ, коллежъ, стремежъ, сърбесъ, годежъ, бадежъ, валесъ, палежъ, строежъ, кърпежъ* и пр.

Съ наставка *-би (-ит-ба)* се образуватъ известенъ брой съществителни, които изказватъ действия предимно съ отсънка на продължителност или усилсност: *борба, веселба, дилба, жалба, служба, стрелба, свитба, наредба, молба, просби, крижби; беритба, отрицитба, жениитба, коситба, ловитба, стъйтба* и пр.

Съ наставка *-ница* се образуватъ нѣкои съществителни, които означаватъ действия съ по-голяма и непрекъсната повторителност: *блъсканица, бъганица, виканица, гоненица, караница, криеница, тупаница, скачаница* и др.

Наставка *-ка* служи за означаване на единократни действия: *гръшка, прошка, дръмка, милувка, цълувка, почивка, разтривка, смильтка, разкопка, попрянка*.

Тази група съществителни се увеличава отъ редица по-нови думи на *-ов-ка*, взети отъ руски езикъ или об-

разували по руски образци: бомбардирка, зистриховка, командирка, обрисовка, осигуровка, подготовкa, инсци-нировка, облицовка, тапицировка, ретушировка, маршировка, нотирачки, спринцовка и др.

Наставка -ция се сръща въ отлаголни съществи-телни отъ латински произходъ: акция, окупация, абсорб-ция, еволюция, революция, драматизация и пр.

6. Съществителни имена за признания

§ 127. Съществителни имена за признания се обра-зуватъ отъ прилагателни и отчасти отъ съществителни имена съ помощта на особени наставки.

Най-разпространена въ днешно време отъ тия на-ставки с -ость (-есть), която се свързва съ прилага-телни имена: бедностъ, близостъ, бодростъ, гордостъ, • младостъ, мякостъ, радостъ, хубостъ, бъбривостъ, на-следственостъ, поетичностъ, благодарностъ, пъргавостъ, засмънностъ; горестъ, соежестъ и пр.

Известенъ брой съществителни отъ тая категория съ образувани съ наставка -ина: тия съществителни означаватъ по-конкретни признания: бързина, голъмина, далечина, широчина, дължина, дълбочина, височина, тем-жина, топлина, студенина, горещина, хладина, скътлина, тъмнина, празнина, леснина, добрина, червенина и др.

За наставка -ница вж. по-долу.

Наставка -ота служи за образуване на известенъ брой съществителни отъ прилагателни, които означа-ватъ признания, отнасящи се въ преносенъ смисълъ главно до душевни качества. Това съ най-отвлѣчената категория думи въ нашия езикъ, изразяващи субстанти-виран признаки на отвлѣчени предмети. Въ по-вечето случаи успоредно съ всѣко отъ тия съществителни имена съществува и друго съ наставка -ина или -ость, което означава същото качество въ по-прѣкъ и конкретенъ сми-сълъ, напр. леснота — леснина, доброта — добрина, широта — шир(оч)ина, висота — вис(оч)ина, празнота — празнина, топлота — топлина; лекота — лекостъ, мякота — мякостъ, тежота — тежостъ; красота (хубостъ).

Съ наставка -отин се образуватъ съществителни съ оттенъкъ на отрицателно емоционално отношение къмъ даденото понятие: беднотил (срв. бедностъ), гро-

зотия (срв. грозота), дивотия (срв. дивостъ), лошотия (срв. лошота), мръсотия (срв. мръсата), межнотия, нъмотия, простотия (срв. простота), самотия (срв. самота), склонотия, страхотия (срв. страхотностъ) и пр.

§ 128. Отвлечени имена отъ съществителни се образуватъ главно съ наставка **-ство (-ество)**, за да означать качества, прояви, състояния, занятия: апостолство, братство, дружество, робство, тиранство, юначество, болярство, крепостничество, старишинство, генерийство; боядисийство, вестникарство, овощаство, предачество, тъкачество, посръдничество и др.

Нѣкои съществителни отъ тази категория съ образуващи отъ други видове основни думи: *богатство*, *лукавство*, *коварство*, *удобство*, *качество* (отъ *какъвъ*), *количество* (отъ *коликъ-о*), *мнозинство*, *малцинство* (отъ *мнозин-а*, *малцин-а*), *майчинство*, *моминство*, *естество* и др.

Наставка **-щина**, получена отъ прибавянето на наставка **-ина** къмъ прилагателни имена на **-ски**, **-шки** (*човѣшк-и* *човѣщ-ина*. *българск-и*—*българщ-ина*), въ днешно време се схваща като самостоятеленъ елементъ, който се прибавя направо къмъ съществителни имена: *българщина*, *човѣ(к)-щина*. По тоя начинъ наставка **-щина** се доближава по значение до наставка **-ство**, отъ която се отличава главно съ по-голяма конкретностъ: *юнащина*, *юначество*, *човѣщина* — *човѣчностъ*, *дивищина* — *дивачество*, *дяволищина*, *българщина*, *маймунищина* и др.

Наставка **-изъмъ**, отъ гръцко-латински произходъ, се срѣща въ множество думи отъ чуждо потекло въ служба, подобна на службата на нашата наставка **-ство** (за качества и прояви): *героизъмъ*, *архаизъмъ*, *провинциализъмъ*, *ревматизъмъ*, *психологизъмъ*, *русизъмъ*, *германизъмъ*, *оптимизъмъ* и др.

Особено много се използува тая наставка за означаване на идейни (въ най-широкия смисълъ на думата) течения — отъ нарицателни и собствени (чужди и български) имена: *патриотизъмъ*, *туризъмъ*, *атеизъмъ*, *символизъмъ*, *мимикализъмъ*, *идеализъмъ*, *социализъмъ*, *расизъмъ*; *дарвинизъмъ*, *хитлеризъмъ*, *толстишъмъ*, *дѣницизъмъ*, *цанковизъмъ* и др.

Наставка **-лѣкъ** (**-ликъ**, **-лукъ**, **-ликий**), отъ турски произходъ, се срѣща обикновено въ турски думи и отговаря на нашата наставка **-ство**. Въ нейното значение се съдѣржа оттенъкъ на известна пониженостъ въ емо-

ционалната стойност на даденото понятие: *агалъкъ*, *сръгелъкъ* (срв. *ергенство*), *войникълъкъ*, *сиромашлъкъ* (срв. *сиромашия*), *даскалъкъ* (срв. *учителство*), *пашалъкъ* (срв. *пишовство*), *аваджилъкъ*, *кираджилъкъ* (срв. *кираджийство*), *бекярлъкъ* (срв. *бекярство*), *пешкинликъ*, *боллукъ* и пр.

VI. УМАЛИТЕЛНИ, ГАЛЬОВНИ И СЪКРИГЕНИ ИМЕНА

1. Нарицателни имена

§ 129. Българският езикъ, както и въобще славянските езици, се отличава съ значителен брой наставки за изразъ на различни степени на умалителност и гальовност при съществителните имена. Общо взето, умалителността е винаги свързана съ известна гальовност, поради естествените нѣжни чувства, които булятъ у насъ малките същества и предмети. Характерно за българския езикъ обаче е, че той притежава наставки, въ които основнът оттенъкъ е гальовността, а не умалителността (*брат-ецъ*, *сестр-ица*). На второ място характерно е за българския езикъ, че за засилване на умалителността могатъ да се съединяватъ сдна следъ другъ и по две умалителни наставки: *брат-че* — *брат-ч-енце*, *сестр-иче* — *сестр-ич-енце*, *градин-ка* — *градин-ч-ица*. На трето място тръбва да се изтъкне интересниятъ фактъ, че при образуване на умалителните форми може да настъпи въ българския езикъ и промъна на граматичния родъ. Характерно е, че това става при съществителните имена отъ межки родъ, чиито умалителни форми сѫ отъ сръденъ родъ (*камъкъ* — *камъче*, *столъ* — *столче*, *клонъ* — *клонче*, *моливъ* — *моливче*, *файтонъ* — *файтонче* и т. н.), докато при имената отъ женски родъ това обикновено не става (*кѫща* — *кѫщичка*, *теменуга* — *теменужска теменужчица*). Изглежда, че понятието за межки родъ е свързано съ нѣкаква естествена представа за супорост и поради това е трудно съвместимо съ понятието за умалителност. Зато и наистина и умалителните отъ межки родъ промънятъ рода си на сръденъ. Понятието за женски родъ обаче е свързано вече само по себе си съ известна представа за деликатност и нѣжност, и затова при умалителните форми тукъ не е потрѣбно да се промъня родътъ. Форми отъ ср. р. като *градинче*, *кошниче*, *кѫщиче*, *теменужче* (отъ *градина*, *кѫща*, *кошница*, *теменуга*) се срѣщатъ рѣдко и звучатъ пресилено и малко иронично.

**а. Умалително-галъвни наставки за имена
отъ межки родъ**

§ 130. При наставка **-ецъ** галъвниятъ отгънъкъ преобладава надъ умалителния. Поради тоя си по-специаленъ характеръ тя се сръща значително по-рѣдко отъ наставка **-че**: *братецъ, волецъ, дворецъ, камъче, крачче, листецъ, хлъбецъ* и пр.

Наставка **-че** (ср. р. I) е въ съвременния езикъ основна умалително-галъвна наставка при имената отъ межки родъ, изразяваща преди всичко физическа умалителност: *братче, волче, дворче, камъче, краче* (вж. § 94), *листче, хлъбче* и пр.

Наставка **-енце** се сръща рѣдко сама (напр. *лиственце*). Обикновено се сръща свързана съ наставка **-че**: **-ченце** — за засилване на умалителността: *брат-ченце, вол-ченце, двор-ченце, камъ-ченце, кра-ченце, хлъб-ченце* и пр.

Наставка **-е** (напр. зап.-бълг. *вол-е, кръст-е, мост-е*) не се сръща въ книжовния езикъ, освенъ при думи, които свързватъ на *к*: *камъче, краче* и др. За нашето съзнание обаче въ такива думи съгласната *ч*, получена отъ по-старото *к*, се свързва по-скоро съ наставката: *камъ-че, кра-че, а не камъ-е, кра-е*.

Наставка **-ле**, слабо разпространена, съдържа пре-небрежителенъ оттенъкъ: *градле, грошиле, носле; братле, вратле*; също така: *брат-л-енце, врат-ленце, град-ленце, гроши-ленце, нос-ленце* и пр.

**б. Умалително-галъвни наставки за имена
отъ женски родъ**

§ 131. При наставка **-ица**, успоредна на **-ецъ** (вж. § 130), галъвниятъ отгънъкъ преобладава надъ умалителния: *главица, горица, душица, къщица, сестрица, трекица, корица, ръчица, ръчица, беритбичца, книжница, ружица, рибница, крушица, листоилица* и пр.

Основна умалително-галъвна наставка за женски родъ е **-ка**, изразяваща преди всичко физическа умалителност: *градин-ка, топлинка, теменужка, свѣтлинки, сливки, книжка, ружска, крушка, рибка, лисичка, листоиличка, млъкарнички, бозаджийничка, кутийка, редакцийка, търговийка* и т. н.

Наставка **-ичка** е получена отъ съединението на галъвната наставка **-ица** и умалителната **-ка**: *главичка, горичка, душичка, къщиичка, коричка, сестричка, трекичка, ръчиичка* (по-често *рък-ичка*), *ръчица, беритбичка* и пр.

Поради по-особеното значение на наставката *-ща* въ съвременния езикъ, връзката на наставката *-шка* съ нся не се чувствува вече, затова и тукъ не се долавя особено засилена умалителностъ, както при другите сложни умалителни наставки.

Наставка *-шица* е получена отъ съединението на умалителните наставки *-ка* и *-ща* и изразява засилена умалителностъ: *градиншица*, *топлинчица*, *свътлинчица*, *теменужчица*, *книжчица*, *ружчица*, *крушчица*, *сливчица*, *кутийчица*, *търговийчица* и др.

Съществителни отъ женски родъ, завършващи на съгласна, образуватъ умалителни форми направо съ *-шица*, затова въ тяхъ не се чувствува засилена умалителностъ: *крабчица*, *кръвчица*, *радостница*, *солница*; засилена умалителностъ имаме въ *-чи-ка*: *крабчица*, *крабчица*, *радостничка*, *солничка* и др.

Наставка *-че*, *-иче* (ср. р. I) се сръдица само при названия на малки същества: *момиче*, *булче*, *лисиче*, *льстовиче*, *рибче*, *сестричес*, *русинче*, *слугинче*, *юнакинче* и др.

Въ останалите случаи тая наставка, приложена къмъ имена отъ женски родъ, звуци пресилено и малко иронично (вж. § 129): *градинче*, *кошниче*, *кжииче*, *ливадче*, *мотиче*, *теменужче*.

Наставка *-ченце* е получена за засилване на умалителността чрезъ прибавяне на наставка *-енце* къмъ *-че*¹): *момиченце*, *лисиченце*, *льстовиченце*, *меченце*, *рибченце*, *сестриченце*, *кжииченце* и пр.

Наставка *-е* (напр. зап.-былъ: *глаге*, *кжице*, *моме*), вж. и § 130, се сръща въ книжовния езикъ само при нѣкой имена на малки животни: *коте*, *птиче*, *сърне* и др.

Наставка *-ле* (вж. и § 130) придава пренебрежителенъ оттенъкъ на съответните имсни: *книж-ле*, *миш-ле*, *риз-ле*; също: *книж-ленце*, *миш-ленце*, *риз-ленце* и др.

в. Умалително-галтовни наставки за имсни отъ сръденъ родъ

§ 132. Наставка *-че* се използува при имена на *-о*: *дръвче*, *зрънче*, *колънче*, *масълче*, *месце*, *писъмче*, *ребърце*, *селце*, *челце*, *занятийче* и пр.

Наставка *-енце*, сръщаща първоначално при имена, които образуватъ множествено число на *-ен-а* (*им-ен-а*

им-ен-це, *сем-ен-а* — *сем-ен-це* и др.), се използува днесъ като умалителна или преумалителна при всички

¹⁾ Първоначално тукъ имаме *чен+че*, а отъ съвременна гледна точка схващаме *ч+енце*.

имена отъ ср. родъ съ наставки **-ле, -е, -че:** *пил-е — пил-енце, теле — теленце; момиче — момиченце, момче — момченце; градинченце, мостченце и пр.* (вж. и по-горе).

Наставка **-ице** се използва за умалителна или преумалителна при имена па **-це** и **-ко:** *лице — лицице, слънце — слънчице, сърдце — сърдчице, яйце — яйчице, млък — млъчице, око — очище: зърно — зърнице зърничице, коляно — колънце — колънчице, масло — масълце — масълчице и др.*

2. Собствени лични имена

§ 133. При собственитѣ лични имена се образуватъ освенъ умалително-галъовни още и съкратени форми, които сѫ по-удобни за употреба при обикновени обстоятелства. Тойна граница между умалителни и съкратени форми не може да се постави. Често пѫти умалителните форми се образуватъ отъ основата па съкратенитѣ, или съкратенитѣ сѫ едновременно и умалителни. Отъ едно и сѫщо име могатъ да се образуватъ съкратено-умалителни форми по разни начини.

Съкращаването на имената става било чрезъ изпуштане на крайни срички: *Борисъ — Боръ, Костадинъ Коста, Тодоръ — Томо, Петъръ — Петъо — Пешо, Георги — Гошо Гочо: Мария Мара, Надежда — Нада, Стефана — Стефа, Цвѣтана — Цвѣти;* било чрезъ изпуштане на начални срички: *Никола Колъо, Иванъ Ванъо, Симеонъ — Монъо, Хараламби — Ламби; Ангелина — Лина, Елена — Лена, Тодора — Дора, Параскеса — Кева, Стефана Фана;* било чрезъ едновременно изпуштане и на начални, и на крайни срички: *Александъръ — Санъо — Сашо, Атанасъ — Танъо — Тачо, Цимитъръ Митъо, Анастасия — Наста, Екатерина — Ката Кина.*

Обикновено съкратенитѣ, собствени имена приематъ нѣкои особени окончания, които имъ придаватъ по-силънъ оттенъкъ на галъовностъ. Такива окончания сѫ за мжжки родъ обикновено **-ъо, -ко, -чо:** *Ванъо, Ванко, Ванчо: Танъо, Танко, Танчо* и т. н. (Неправилно е да се пише Ваню, Ганю, Таню, Пъю, Стою вм. Ванъо, Ганъо, Танъо, Пъйо, Стойо и др.), а за женски родъ **-ка, -е, -че:** *Линка, Ане, Анче; Дорки, Доре, Дорче; Финка, Фане, Фанче* и т. н.). Окончания **-о** за м. р. и **-а** за ж. р. обикновено нѣматъ такъвъ оттенъкъ (срв. *Владо, Мито, Тано, Рана, Дора, Кати, Мара* и т. н.). Въ различните диалекти се срѣщатъ и други нѣкои наставки съ подобна служба,

като напр. *-е*, *-че* за м. р. въ македонските говори (срв. *Ламе*, *Диме*, *Гоце*, *Ванче*, *Лимче* и т. н.).

§ 134. Въ много случаи обаче днесъ нашата интелигенция пренебрегва чисто българските съкратени и галъвно-умалителни форми на собствените имена и изпъна въ осъдително чуждопоклонство, като си служи съ подобни форми, засти отъ чужди езици. Такива сѫ напримѣръ формитѣ на *-я*, взети отъ руски езикъ: *Ваня*, *Вася*, *Катя*, *Надя*, *Петя*, *Соня*, *Таня* и др. за женски имена, и дори *Гриша*, *Митя*, *Саша* и др. за межжки имена. Още по-чужди и неумѣстни въ нашия езикъ сѫ формитѣ на *-и*, взети отъ западноевропейски езици (главно отъ английски и нѣмски); такива сѫ форми като: *Веси* (вм. *Василка*), *Вили* (вм. *Ревлика*), *Циди* (вм. *Лонка*), *Жени* (вм. *Евгения*), *Кети* (вм. *Парискева*), *Лили* (вм. *Лилия* или *Лилиана*), *Мими*, *Мери*, *Мици* (вм. *Мария*), *Нели* (вм. *Надежда* или *Нестина*), *Сиси* (вм. *Сийка*), *Тити* (вм. *Тодорка*), *Фани* (вм. *Стефанка*), или за межжки родъ *Боби* (вм. *Борисъ*), *Джони* (вм. *Цоню*), *Кики* (вм. *Кирилъ*), *Мони* (вм. *Симеонъ*), *Непи* (вм. *Петръ*), *Тони* (вм. *Тодоръ*) и др. Имена на *-ета*, като *Анета*, *Лорета*, *Жанета* и др., се дължатъ пъкъ на френско подражание.

Употребътата на такива имена е дори по-лосадна отъ употребътата на други думи отъ чуждъ произходъ, които ние вече свикнаме доста грижливо да отбѣгваме. Крайно време е да правимъ сѫщото и въ областта на собствените лични имена, а преди всичко въ областта на тѣхните съкратени и галъвни форми. Нашиятъ езикъ разполага съ достатъчно разнообразни и изразителни такива свои форми.

VII. УВЕЛИЧИТЕЛНИ ИМЕНА

§ 135. При увеличителните имена разнообразието на наставки и оттенъци въ значениета е по-малко, отколкото при умалителните.

Увеличителността се свързва обикновено съ промѣна на граматичния родъ: отъ межжки и женски — на срѣденъ (*межжище*, *женнице*). Въ този случай промѣната на рода стои въ връзка съ пренебрежителното значение на увеличителната наставка.

Най-разпространена увеличителна наставка, свързана съ пренебрежителенъ оттенъкъ въ значението, е *-ице*: *межжище*, *носице*, *крачище*; *женнице*, *мечище*, *рѣ-*

чище, дракище, кърпище, слявище; кучице, детице, бърнище, месице, очице. Съ разширение -ов-, -ет-: чудовище, кучетице, попетице.

Наставка **-ице** може да се прибавя и къмъ собствени лични имсна, които въ такъвъ случай винаги се членуватъ: *Петрището, Драганището, Маринщето, Анинщето, Стефанището* (отъ *Стефанъ*), *Стефанището* (отъ *Стефана, ж. р.*) и др.

Наставка **-ага (-яга)**, свързана съ ласкателенъ оттенъкъ въ значението, се сръща по-рѣдко, при имена отъ мъжки родъ: *момчага, синчага, хайдутяга, юнчага, коняга* и др.

Наставка **-ина**, също съ ласкателенъ оттенъкъ въ значението, се сръща напр. въ *юнчина*; по-вече се сръща въ разширена форма **-ет-ина**: *лудетина, мечетина, халсттина*.

VIII. СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

§ 136. Сложни думи, т. е. съдържащи въ основата си два корена, се сръщатъ сравнително рѣдко въ българския народенъ езикъ (напр. *гроzdо-бъръ, търнокопъ, развлѣй-прахъ*). Подъ влияние обаче на чрковнославянския и руски езикъ, въ нашата научна, техническа, административна и религиозна терминология, а също и въ поетичния ни езикъ сѫ въведени множество сложни думи, които съставятъ значителенъ дѣлъ отъ съвременното ни слонно богатство.

I. Единиятъ отъ съставните елементи въ сложното съществително, обикновено вториятъ, е основенъ по смисълъ. Най-често той е отъ глаголенъ произходъ: *гроzdо-бъръ, листо-падъ, плодо-родие*. Другиятъ, обикновено началниятъ, опредѣля по-точно и конкретно значение на първия, като посочва: прѣко или косвено допълнение, поллогъ, начинъ и пр.; най-често той произхожда отъ съществително име, но може да бѫде и отъ местоимение, нареchие или глаголъ: *търно-копъ, земе-дѣлце: листо-падъ, кръво-теченie; бѣрзо-писъ, далеко-гледъ; само-летъ, само-запазване, само-увѣреностъ; гръхо-падение, море-плаване, радио-предаванѣ, бого-служение, чрево-угодникъ, редостъялка, въро-учение, гроzdо-лъчиене, водо-снабдяване; любо-знание* и пр.

Смислово-сintактичното отношение на опредѣляция членъ къмъ основния може да бѫде различно и се

долавя отъ общия смисълъ на думата. За формална връзка между двата члена служи обикновено гласната *о* или *с*, наречена съединителна. За крайната наставка вж. по-долу. Ако началният елементъ е предлогъ, съединителна гласна не се явява: *крайбръжие*, *междуцарство*.

Когато основният (глаголен) елементъ стои на първо място, съединителната гласна между него и втория членъ е *и* (следът гласна — *й*): *ланни-муха*, *развѣй-прахъ*, *нехрани-майко* и пр.

Когато сложното съществително не съдържа глаголен елементъ, обикновено вторият му членъ е основен по смисълъ и представля съществително име, я първият произхожда от прилагателно, или от друго съществително: *бого-човѣкъ*, *матиуно-човѣкъ*, *жельзо-бетонъ*, *стъро-водородъ*, *северо-изтокъ*, *юго-западъ*, *англо-саксонецъ*, *носи-рогъ*, *римо-католикъ*, *дено-нощие*, *сладоледъ*, *води-самолетъ*, *царе-дворецъ* и пр.

II. Втори основен типъ сложни съществителни съния, които съзникнали отъ срастването на нормални синтактични съчетания, когато определящият членъ представя напълно оформлено прилагателно или съществително име, което се свързва съ основния членъ безъ съединителна гласна: *Цар-гризъ* (вж. и по-долу), *Бъл-грашъ*, *Иоанов-денъ*; *псая-човѣкъ*, *кандидатъ-учителъ*, *помощникъ-клиентъ* и пр.

I. Сложни съществителни съ съединителна гласна въ основата

Сложни съществителни съ основен глаголен коренъ

За лица

§ 137. Особено характерни са тукъ съществителните, къмъ чиято сложна основа се прибавя никаква наставка: *лесовъдъ*, *лицемъръ*, *благовестъ*, *евиковедъ*, *вътрогонъ*, *чародей*, *психологъ*, *социописъ*, *глазоръзъ*, *коходеръ*, *водомъръ*, *топломъръ*, *електромъръ*, *кръволокъ* и пр. Този типъ съществителни съ твърде старинни.

По-често обаче къмъ сложната основа се прибавя личната наставка *-ецъ*: *скотовъдецъ*, *заседателецъ*, *женомразецъ*, *сърдцеведецъ*, *кръстоносецъ*, *виночерпецъ*, *самолюбецъ*, *звездобросецъ*, *бързоходецъ*, *бързописецъ*, *машинописецъ*, *душегубецъ*, *самодържецъ*, *пънитоецъ*, *виношецъ*, *шегобиецъ*, *богоборецъ* и пр.

Останалите лични наставки се сръщат по-редко:

-ачъ: *билетопродавачъ, бомбохвъргачъ, златотърсачъ, картогледачъ, коминочистачъ, минохвъргачъ* и др.

-тель: *благодетель, боготърсителъ, високоговорителъ, душеспасителъ, дълговодителъ, кръвосмъстителъ* и др.

-никъ: *богоугодникъ, богохулникъ, злонамърникъ, злосторникъ, клетвопрестъпникъ, огнепоклонникъ, чревоугодникъ* и др.

Въ тия случаи по-скоро наставката образува самостоятелна цълост съ втория членъ от основата, а първият членъ служи да конкретизира и специализира неговото значение.

§ 138. Както посочихме въ § 136, когато глаголният коренъ (основенъ членъ) стои на първо място въ думата, той се свързва съ втория (определлящъ членъ) чрезъ съединителна гласна *и* (изключение: *Любомиръ, любобсловие*). Логически погледнато, вторият елементъ тукъ изказва прѣкото допълнение на първия: *нехрана-майка, разтый-прахъ, губи-дълникъ, лапни-шаранъ, вари-клечка, изгори-погача* и др. Когато вторият членъ представя съществително отъ женски родъ, формата на сложното съществително, поради окончанието *-а*, става неудобна за означаване на лице отъ межки родъ, поради косто окончанието често се промъня на *-о*: така напримъръ, покрай *нехрана-майка, вари-клечка*, назва се още и *нехрана-майко, вари-клечко*.

Къмъ тоя типъ сложни съществителни спадатъ и нѣкои собствени имена, като *Бориславъ, Бранимиръ, Владимири, Владиславъ, Станиславъ, Станимиръ* и т. н.

За предмети

§ 139. И тукъ съществуватъ доста имена, образувани безъ особена наставка (стариненъ типъ): *самолетъ, бомбовозъ, водопадъ, водолазъ, водопроводъ, водородъ, кълноломъ, въглеродъ, далекогледъ, паходъ* (вм. *пароходъ*), *слънчогледъ, търнокопъ* и др.

Сръщатъ се също и имена съ наставка *-ачъ* (*небостъргачъ, самолетоносачъ*), съ наставка *-тель* (*вътропоказателъ, пътеводителъ*), съ наставка *-(ач)ка* (*вратовръзка, каменотрошачка, минохвъргачка, редосълъчка, снопомързачка*), въ които случаи наставката образува самостоятелна дума съ втория членъ отъ основата, а първият служи да конкретизира и специализира неговото значение.

За отвлѣчени понятия

§ 140. И тукъ на първо място ще отбележимъ редица сѫществителни, образувани безъ особена наставка: *водопой*, *гроздоберъ*, *бързописъ*, *злоболът*, *кружоворътъ*, *кружозоръ*, *кръвотокъ*, *листопадъ*, *правописъ*, *риболотъ*, *сънокосъ* и т. н.

По-често обаче къмъ сложната основа се прибавя наставка *-ие* или *-ство* (*-ствие*), за да ѝ се приладе отвлѣчено субстантивно значение: *гостолюбие*, *земеделие*, *властолюбие*, *мъстопроизшествие*, *плодородие*, *правосъдие*, *суевърие*, *честолюбие*; *богоборство*, *боготърсителство*, *братоубийство*, *въроломство*, *градоустройствство*, *законодателство*, *звездобойство*, *любопитство*, *идолопоклонство*, *мореплавателство*, *мъстожисителство*, *скотводство* и т. н.

Търде разпространенъ типъ отъ тая категория сѫществителнитѣ, чийто втори членъ представя оформлено отлаголно сѫществително, а първиятъ служи да конкретизира и стѣсни неговото значение: *благовещение*, *богослужение*, *бракосъчетание*, *водоснабдяване*, *въздухоплаване*, *въроучение*, *гроздолъжение*, *гръхопадение*, *двоумение*, *езикознание*, *естествознание*, *жертвоприношение*, *здравопазване*, *колънопреклонение*, *корабокрушение*, *кръвосмъщение*, *кръвопролитие*, *кръвотечение*, *льтобрение*, *морепливане*, *мъстопресвиване*, *мъстопрестиление*, *пъснопъние*, *самовнушение*, *словообразуване*, *словосъстание*, *стражопочитание*, *чинопочитание* и т. н.

2. Сложни сѫществителни съ основенъ имененъ корень

§ 141. За означаване на лица се използува обикновено личната наставка *-ецъ*, прибавена къмъ сложната основа, за да ѝ приладе лично значение: *другоаррецъ*, *светогорецъ*, *царедворецъ*, *черноморецъ* и др.

Когато вториятъ членъ представя самостойно оформлено лично сѫществително, специална наставка не се прибавя: *богочовъкъ*, *военачалникъ*, *главнокомандуващъ*, *градоначалникъ*, *римокатоликъ*, *маймуночовъкъ*.

За означаване на предмети е разпространенъ повече типътъ съ самостойно оформленъ втори членъ: *водо-самолетъ*, *желъзобетонъ*, *проектопограми*, *североизтокъ*, *съро водородъ*, *югозападъ*.

§ 142. За отвлъчени понятия и тукъ се използва широко наставката *-ие*, която служи да придае на сложната основа значение на нова, отвлъчена същност: *благоденствие, благонравие, благоразумие, всъкидневие, голословие, доуначалие, дебелоглавие, денонище, единомислие, междуцарство, милосърдие, мъсточинение* (не „*мъсточиме*“), *послесловие, привославие, пълноводие, разногласие, стилътие*.

Съществителни като *благоразумност, всъкидневност, своеизолност* съ образувани отъ сложни прилагателни *благоразуменъ, всъкидневенъ, своеизоленъ* и др.

II. Сложни съществителни безъ съединителна гласна въ основата

§ 143. Тия съществителни съ първоначални нормални синтактични съчетания, които се схващат днесъ като една дума. Въ нѣкои случаи тъ се пишатъ слѣто като цѣло дума, въ други членовете имъ се свързватъ съ съединителна чертица.

Тукъ различаваме два основни случая: когато първиятъ членъ е прилагателно, а вториятъ — съществително име, и когато и двата члена съ съществителни имена.

По-типични примери отъ първия случай съ названията на празниците, като *Ивановденъ, Петровденъ, Реликденъ, Игнаденъ* (отъ старо *Игнай* 'Игнатовъ') и нѣкои географски названия, като *Цариградъ* ('Царски градъ'), *Ботевградъ, Бълградъ*.

Въ втория случай обикновено първото съществително играе ролята на опредѣление спрямо второто: *помощникъ-кметъ, кандидатъ-учителъ* (ж. р. *кандидатъ-учителка*), *педя-човѣкъ, чимшири-порти, бисеръ-сълза, самуръ-калмакъ, паунъ-перо, планина-човѣкъ, човѣкъ-звѣръ*; въ *дете-герой, корабъ-придружителъ* ролята на опредѣление играе вториятъ членъ.

Сложни съществителни отъ чуждъ произходъ

Въ международната научна и техническа терминология съ особено разпространени сложните думи отъ старогръцки и отчасти отъ латински произходъ. Голямъ брой такива думи се употребяватъ и въ нашия езикъ. По-често сръщани сленгови въ състава на тия думи съ следните:

а. Като основна съставна частъ

За лица и предмети:

- графъ '-писецъ', напр. географъ, *стенографъ*, *фотографъ*.
- манъ '-любецъ' (съ оттенъкъ на въстрастеностъ), напр. *библиоманъ*, *гъркоманъ*, *клептоманъ*, *театроманъ*.
- логъ '-словъ', напр. *геологъ*, *графологъ*, *патологъ*, *филологъ*.
- номъ '-управляващъ', '-разпредѣлящъ', напр. *агрономъ*, *астрономъ*, *икономъ*, *метрономъ*.
- скопъ '-гледъ', напр. *микроскопъ*, *стереоскопъ*, *телескопъ*.
- филъ '-любецъ', напр. *болгарофилъ*, *туркофилъ*.
- фобъ '-мразецъ', напр. *болгарофобъ*, *туркофобъ*.
- фикаторъ '-творецъ', напр. *фалшификаторъ*, *версификаторъ*.
- грама '-пись', напр. *телеграма*, *радиограма*, *фонограма*.
- тека '-вмѣстилище', напр. *библиотека*, *картопеки*, *дискотека*.

За отвлѣчени понятия:

- графия '-писъ', напр. *география*, *стенография*, *фотография*, *цинография*.
- мания '-любие' (съ оттенъкъ на въстрастеностъ), напр. *библиомания*, *клептомания*, *театромания*.
- логия '-словие', напр. *геология*, *графология*, *патология*, *филология*.
- номия '-управление', напр. *агрономия*, *астрономия*, *икономия*.
- скопия '-гледанс', напр. *дактилоскопия*, *рентгеноскопия*.
- филство '-лѫбие', напр. *болгарофилство*, *туркофилство*.
- фобия, -фобство '-мразие', напр. *болгарофобство* (-ия), *туркофобство* (-ия).
- фикация '-творство' (лат.), напр. *фалшификация*, *електрификация*, *радиофикация*.

б. Като начилна (определѣлаща) съставна частъ на такива сложни думи сѫ особено употребителни следнитъ елементи:

- авто- 'само-', напр. *автомобилъ*, *автобиография*, *автопортретъ*.
- архи- 'главно-', напр. *архиепископъ*, *архистратигъ*.

ев-, су- 'благо-', напр. *евфемизъмъ, евангелие, Евгений, еуфония.*

квази- (лат.) 'лъже-' ('ужъ'), напр. *квази-наука, квазиученъ.*

макро- 'голъмъ', напр. *макрокефалъ, макрокосмъ.*

микро- 'малъкъ', напр. *микроскопъ, микроорганизми, микрокосмъ.*

псевдо- 'лъже-', напр. *псевдонимъ, псевдокласицизъмъ.*

теле- 'далеко-', напр. *телеграфъ, телефонъ, телескопъ.*

хомо- 'едно-', напр. *хомология, хомопластика, хомофония.*

хетеро- 'разно-', напр. *хетероморфизъмъ, хетеропластика, хетерохромия.*

При названия на мърки се сръщатъ:

За дължина по-малки отъ единица:

деси- 'десета част', напр. *десиграмъ, десимилитъръ, десиметъръ.*

санти- 'стотна част', напр. *сантиграмъ, сантиметъръ.*

мили- 'хилядна част', напр. *милиграмъ, миллиметъръ.*

За мърки по-голъми отъ единица:

дека- 'десетократно', напр. *декаръ („лека-аръ“), декаграмъ, декалитъръ.*

хекто- 'стократно', напр. *хектаръ, хектограмъ, хектомилитъръ.*

кило- 'хилядократно', напр. *килограмъ, киловатъ, километъръ.*

РОДЪ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 101. Всъко съществително име въ българския езикъ е или отъ мъжки, или отъ женски, или отъ сръденъ родъ, независимо отъ това, дали означаваниетъ отъ него предметъ притежава или не свой естественъ родъ или полъ: *баща, ученикъ, пътъ, столъ, подвигъ* (мъжки родъ), *майка, ученичка, маса, улица, радостъ* (женски родъ), *дете, столче, село, търпение* (сръденъ родъ).

Граматичниятъ родъ на съществителните, които означаватъ лица и нѣкои животни, отговаря на тъхния естественъ родъ. Споредъ това отъ мъжки родъ сѫ всички имена на лица и нѣкои имена на животни отъ мъжки полъ: *мъжъ, братъ, ученикъ, учителъ, баща, слуга, дъво, аташе, колъ, кълкъ, овенъ, пътешественикъ* и др.; отъ жен-
ската полъ: *мъжка, братка, ученичка, учителка, бащичка, слугичка, дъвичка, аташка, колка, кълчица, овчарка, пътешественичка* и др.

ски родъ съ всички имена на лица и нѣкои имена на животни отъ женски полъ: *женя, сестра, ученичка, учителка, майка, служия, баба, крака, кълшица, овца, котка* и др.; отъ срѣденъ родъ съ имената на малки сѫщества: *дете, момче, момиче, братче, сестриче,tele, вълче, агне* и др. (сѫщо и нѣкои увеличителни имена, въпрѣки че означаватъ лица отъ мжжки или женски полъ: *млъжище, женщице* и др.).

Имената на животните въ по-вечето случаи обаче не посочватъ тѣхния сѫстественъ родъ. Така напримѣръ сѫществителни имена като *бръмбаръ, бухалъ, китъ, охлювъ, сомъ, чакалъ* (грамат. м. р.), *пеперуда, кукумяка, акула, лисица* (грамат. ж. р.), *врабче, магаре* (грамат. ср. р.) се отнасятъ едновременно и до мжжки, и до женски животни. Въ тия случаи, както и при неодушевените предмети, които нѣматъ сѫстественъ родъ (*столъ, камъкъ, къща, жито, мисълъ, чувство, знание* и пр.), принадлежността къмъ опредѣлсъ граматиченъ родъ е наследена отъ минаватъ епохи на езиковия развой; отъ логична гледна точка тя е необяснима днесъ за насъ. Въ тоя смисъль граматичниятъ родъ при тия имена е нѣщо условно, — косто се вижда твърде ясно отъ факта, че въ различни езици често пожи сѫществителни съ еднакво значение нѣматъ еднакъвъ граматиченъ родъ: така напримѣръ въ бѣлг. езикъ имамс *книга* — ж. р., въ нѣмски *das Buch* — ср. р., въ френски *le livre* — м. р.; бѣлг. *край* — м. р., нѣм. *das End* — ср. р., фр. *la fin* — ж. р., и т. н.

§ 102. Важно е да се изтъкне, че граматичниятъ родъ на сѫществителните имена се свързва днесъ въ нашето съзнание доста отчетливо съ тѣхната външна граматична форма, или по-точно — съ тѣхния звуковъзвършицъ. Тази връзка се представя по следния начинъ.

Сѫществителни имена, които свършватъ на съгласна (правописно — *ь, ѫ, ї*), съглавно отъ мжжки родъ: *човѣкъ, примѣръ, вѣзувъ, пожъни, писателъ, обущаръ, край, слакъ* и т. н. Изключсните правятъ известенъ брой сѫществителни имена, свършващи правописно на *ъ*, които съ отъ женски родъ: *радостъ, скрѣбъ, сумрии, соль* и пр. Тѣ обаче не сѫ типични за женския родъ въ съвременния езикъ. Затова, когато вземаме отъ други езикъ сѫществителни отъ женски родъ, които завършватъ на съгласна, слагаме имъ окончание *-а*, ако искаемъ да запазимъ тѣхния родъ, или промѣняме рода имъ

на межки, ако искаме да запазимъ тъхното окончание: гр. *genesis* (ж. р.) — бълг. *генеза* (ж. р.) или *генезис* (м. р.).

Съществителни имена, които свършватъ на гласна *-а* (правописно на *-а* или *-я*), съглавно отъ женски родъ: *жена, вода, маса, болка, воля, роля, спалня*. Изключение правятъ ония съществителни имена на *-а* (*-я*), които означаватъ лица отъ межки полъ: *роднина, служба, владика, пияница, убийца, юнички, межнага, кафеджия, мутафчия, Никола, Илия* и пр.

Съществителни имена, които свършватъ на гласна *-о, -е, -и, -у* (*-ю*), съотъ сръденъ родъ: *село, здрави, чело, поле, лале, агне, име, знание, ходене, жури, бижу, пардесю, меню*. Изключение правятъ и тукъ нѣкои съществителни имена, които означаватъ лица отъ межки полъ: *дъбо, чичо, Нетко, Пенчо, Колю, Пъйп, аташе, дуче, Георги, Добри, Даме, Митре* и пр.

Тази връзка между граматичния родъ и окончанието на думата опредѣля въ нашия езикъ и рода на звѣманитѣ отъ други езици думи. Затова чужди съществителни като *драма* и *поема* съ на български отъ женски родъ, въпрѣки че въ гръцки езикъ съ отъ срѣденъ родъ; съществителни като *санаториумъ* и *опиумъ* съ за настъ отъ межки родъ, въпрѣки че по латински съ отъ срѣденъ родъ; *площадъ* и *шина* съ за настъ отъ межки родъ, въпрѣки че по руски съ отъ женски родъ (*площадь*, *шина*); *комюнике* е за настъ отъ срѣденъ родъ, а по френски е отъ межки родъ, и т. н. Любопитно е да се отбелсжи, че напр. въ чешкия езикъ заетитѣ чужди думи запазватъ своя първоначаленъ родъ, и затова тамъ думи като *драма* и *опиумъ* съ отъ срѣденъ родъ, въпрѣки несъответствието на окончаниета имъ съ славянската морфология.

Различаването на граматиченъ родъ е една отъ основнитѣ особености на българския езикъ, която налага особенъ отпечатъкъ върху цѣлата негова морфология и синтаксисъ.

ИЗМѢНЕНИЕ НА СЪЩЕСТИВЕЛНИТЕ ИМЕНА ПО ЧИСЛО

§ 144. Днешниятъ български езикъ различава две граматични числа — единствено и множествено (въ миналото е различавалъ и двойствено). Формата за множествено число се образува отъ формата за един-

ствено число, като се измѣня окончанието на сѫществителното: *градъ* — *град-ове*, *предметъ* — *предмет-и*, *страна* — *стран-и*, *село* — *сел-а*. По сѫщия начинъ се образува множествено число и въ много други езици, по срѣщатъ се по-тъкога и други начини за неговото изказване: въ арабския езикъ напр. то се образува чрезъ изменение на гласните въ основата (*taraf* 'страна', *elraf* 'страни'), а въ шумерския езикъ — чрезъ повторение на основата (*kur* 'страна', *kur-kur* 'страни').

Окончанието за множествено число въ българския езикъ се мѣнятъ главно споредъ рода на сѫществителните и отчасти споредъ други нѣкои особености (въ други езици, като напр. френския, родътъ въ тоя случай не играе роля).

A. Множествено число на сѫществителните отъ мѫжки родъ

§ 145. Сѫществителните имена отъ мѫжки родъ завършватъ въ единствено число на съгласна, а писмено — на -ъ (столъ, ученикъ и т. н.), на -ъ (наставки -арь, -тель и единичните имена: денъ, земъ, конъ, кралъ, пажъ, сънъ, царь, огнь, Господъ, лакътъ, нокътъ) и на -й (брой, край, строй и др.); нѣкои завършватъ на гласна -а, -я (баша, слуга, чорбаджия) или -о, -ю (дядо, глупче, дрипльо). При сѫществителните отъ мѫжки родъ формата за множествено число зависи отъ броя на сричките въ думата: едносричните сѫществителни приематъ въ множествено число окончание -ове, а многосричните -и: синъ — синове, градъ — градове, предметъ — предмети, самолетъ — самолети. Характерно за тия сѫществителни е още и това, че тѣ иматъ и една втора („бройна“) форма за множествено число — на -а, която се употребявя, когато сѫществителното е придруженено отъ числително име: два града, петъ града (а не: градове), два самолета, петъ самолета (а не: самолети). Сѫществуватъ обаче и нѣкои отклонения отъ тия основни положения, особено между едносричните сѫществителни отъ мѫжки родъ.

1. Едносрични имена отъ мѫжки родъ

§ 146. а) Основно окончание за множествено число тукъ е -ове, което на писмо замѣства -ъ, като при това по отношение на ударснисто се забелязватъ три случая:

1. съ задържане на ударснието върху първата сричка: *влакъ — влакове, знакъ — знакове, димъ — дымове, прагъ — прагове, сватъ — сватове, бръстъ — бръстове, дълъ дългове, хълмъ — хълмове и пр.*, 2. съ пренасяне на ударението върху втората сричка: *волъ волове, дворъ — дворове, ножъ — ножове, столъ — столове и пр.*, и 3. съ пренасяне на ударението върху последната сричка: *бръгъ — бръгове, врагъ — врагове, ледъ — ледове, прахъ — прахове, плодъ — плодове, чисъ — часове и пр.*

Отъ съществителнитѣ на -ъ имаме земъ — земьове; останалитѣ образуватъ множ. число съ други окончания (вж. по-долу).

б) Завършващите на -и имена отъ тая група приематъ въ множествено число обикновено окончание -еве (-йове): *бей — бееве (по-често бейове), бой — боеве, брой — броявеве, вой — воеве, змей — змеве (змейове), рой — роеве, строй — строеве.*

в) Окончание -и (като многосричнитѣ съществителни) приематъ следнитѣ съществителни имена отъ тая група: *вълкъ — вълци, онукъ — внуци, гостъ — гости, денъ — дни, жрецъ — жреци, звукъ — звуци (по-добре звукове), знакъ — знаци (знакове), злбъ — злби (неправилно зжби), клонъ — клони (по-рѣдко клоне), лжчъ — лжчи, неробъ — нерви, посты — пости, прѣстъ — прѣсти, ракъ — раги, робъ — роби, снопъ — снопове (по-рѣдко снопи, снопе), храстъ — хрести, фактъ — факти, пржтъ — пржти (по-рѣдко пржте), пржтоворе, трѣнъ — трѣни (по-рѣдко трѣне), танци — танци и др.*

Не е правилно да се казва „алти“ и „баси“ вм. алтове и басове.

Въ поезия могатъ да се срещнатъ и други подобни форми: *дари — дарове (отъ даръ), двори — дворове (отъ дворъ), врази — врагове (отъ врагъ), листи — листа (отъ листъ), сѣрпе — сѣрпове (отъ сѣрпъ).*

По същия начинъ образуватъ множ. ч. и едносрични имена на народи: *влахи — власи, галъ — гали, гръкъ — гръци, келтъ — келти, чехъ — чехи, тракъ — траки, франкъ — франки.*

г) Окончание -ища присматъ следнитѣ едносрични същ. имена: *край — краища, киръ — кѣрища, пѫть — пѫтища, сънь — сънища, градъ — градища (по-често градове), долъ — долища (по-често долове), друмъ — друмища (по-често друмове), кѫтъ — кѫтища (по-често кѫтоворе), трапъ — трапища (по-често трапове), ханъ*

ханица (по-често ханове) и др. Понъкога въ значението на тия форми се чувствува и оттенъкъ на увеличителностъ.

л) Окончание -е приематъ следните едносрични сжщ. имена: *князъ* — *князе*, *конь* — *коње*, *край* — *крале*, *мажъ* — *мажсе*, *царь* — *царе*.

е) Окончание -а (-я) приематъ следните съществителни имена отъ тая група: *брать* — *братя*, *крикъ* — *крака*, *рогъ* — *рога*, *листъ* — *листа* (*листове*, *листи*).

2. Многосрични имена отъ мажки родъ

§ 147. Основно окончание за множествено число при многосричните имена е -и, което на писмо замѣства ъ, ь и ѹ отъ формата за единствено число. При това трѣбва да се отбележатъ следните явления и особености:

1. Ударението запазва мѣстото си както въ ед. ч.: *другарь* — *другари*, *учитель* — *учители*, *ученикъ* — *ученици*; *славей* — *славеи*, *сънчогледъ* — *сънчогледи*, *стремѣжъ* — *стремѣжи*, *самолюбецъ* — *самолюбци* и т. н. Изключение: *момъкъ* — *момци*.

2. Предъ окончанието -и съгласни к, г, х се промѣнятъ въ ц, з, с (вж. § 75): *ученикъ* — *ученици*, *князъ* — *княци*; *белегъ* — *белези*, *подлогъ* — *подлози*; *којухъ* — *којуци*, *сиромахъ* — *сиромаси*. (Също и въ мн. ч. на -и при едносрични съществителни: *вълкъ* — *вълци*, *внукъ* — *внуци*, *влахъ* — *власи* и др.). Изключения: отъ думите *оръхи*, *устъхи*, *присъхи*, безъ промѣна на х въ с; също така и нѣкои думи отъ чуждъ произходъ образуватъ мн. ч. безъ такъвъ преглъстъ на крайнитѣ съгласни к, г, х: *данциги*, *лупинги*, *смоцииги* и др. (срв. също и при нѣкои едносрични: *траки*, *франки*, *чехи*, *щрихи* и др.). Отъ *ракъ* и *мустакъ* се срѣщатъ въ множ. число въ говоримия езикъ покрай *раци* и *мустаци* още и форми *раки* и *мустаки* съ оттенъкъ на по-грубъ стилъ.

3. Въ сричката предъ окончанието за множ. ч. -и гласните ъ и е (е произхождащо отъ нѣкогашенъ ѹ) се изпушватъ, като следъ друга гласна е се замѣня съ ѹ (вж. § 71): *литъръ* — *литри*, *метъръ* — *метри*, *театъръ* — *театри*, *жезълъ* — *жезли*, *косъмъ* — *косми*, *архитъмъ* — *архитими*, *лакътъ* — *лакти*; *овенъ* — *овни*, *орелъ* — *орли*, *пътесълъ* — *пътли*, *ловецъ* — *ловци*, *борецъ* — *борци*,

боецъ — бойци, пъснопоецъ—пъснотоищи и др. (едноср. денъ — дни). Когато е не произхожда отъ старъ *е*, то се задържа: *учителъ — учители, коренъ — корени, споменъ — спомени, варель — варели* и пр. Случаите, когато се изпуска *е*, не могатъ да се опредѣлятъ съ нѣкаква ясна формула отъ гледна точка на съвременния езикъ.

Гласната *з* се запазва: 1. въ завършъка *-ъкъ* и 2. когато стои подъ ударение: *тръсъкъ — тръсъци, писъкъ — писъци, свитъкъ — свитъци, залъкъ — залъци, замъкъ — замъци, завършилъкъ — завършилъци, мозъкъ — мозъци* (изключени: *момъкъ — момци*); *катъръ — катъри, бакъръ — бакъри, салкъми — салкъми, салъръ — салъри, та-къми — такъми* и пр.

Когато ударението въ ед. ч. пада върху последната сричка съ непостоянна гласна *е*, въ мн. число то минава върху окончанието, и по този начинъ пакъ остава върху последната сричка: *борецъ — борци, летецъ — летци, орелъ — орли, осенъ — осни* и др.

Съществителни на *-рецъ, -лецъ* следъ друга съгласна образуватъ множ. ч. на *-бри, -лици* (споредъ българската фонетика) или на *-реци, -леци* (по черковнославянско и руско влияние): *каждрецъ — каждреци и каждреци, маждрецъ — маждреци* (зжби) и *маждреци* (хора), *мъртвецъ — мъртвци, бъглецъ — бъглаци, подлецъ — подлеци* и пр.

4. Нѣкои умалителни форми на *-ецъ* (отъ едносрочни първоначални съществителни) образуватъ множ. ч. на *-ови-е, -ови-и:* *волецъ — воловци, гласецъ — гласовци, градецъ — градовци, гръшецъ — гръшовци, грънчецъ — грънчовце, дъждецъ — дъждовци, листецъ — листовце, редецъ — редовце, цветецъ — цветовце.* Това окончание стои въ връзка съ окончанието за множ. число на изходните едносрочни съществителни *-ове*, което се преизпита по единъ своеобразенъ начинъ съ умалителната наставка.

5. Съществителните, съдържащи наставка *-инъ*, образуватъ мн. ч. безъ *ея*, като прибавятъ окончанието *-и* направо къмъ останалата часть на основата: *българинъ — българи, сърбинъ — сърби, бакалинъ — бакали, стопанинъ — стопани* и др. Изключение: *домакинъ — домакини* (за господинъ вж. по-долу).

6. Съществителните имена отъ мажки родъ, които окончаватъ на *-а, -я*, също така образуватъ множ. ч. на

-и: баща — бащи, роднина — роднини, убийца — убийци, обиджия — обиджии, чорбаджия — чорбаджии и т. н. (съ промъна на ударението: сѫдия — сѫдии).

Съгласнитѣ к, г се задържатъ непромѣненіи въ слуга — слуги, юнчага — юнчаги, обаче въ други случаи се промѣнятъ: владика — владици, патрика — патрици.

§ 148. Межките собствени имена, както и нарицателните на -о, -льо, -анъ образуватъ множ. число на -(о)вци, -(е)вци: Иванъ — Ивановци, Петъръ — Петровци, Пенчо — Пенчовци, Славейко — Славейковци, Никола — Николовци, Добри — Добревци; дъдо — дъдовци, вуйчо — вуйчовци, сърдитко — сърдитковци, треперко — треперковци, глупчо — глупчовци; дрипъло — дрипъловци, плачъло — плачъловци, голъманъ — голъмъновци, царвуланъ — царвулаковци.

Фамилни имена на -овъ (-евъ) образуватъ множ. ч. на -ци или -и, съ опредѣлена разлика въ значението: Ивановъ — Ивановци (лица съ еднакви фамилни имена) — Иванови (събирателно за цѣло семейство), Славейковъ — Славейковци — Славейкови, Пенчевъ — Пенчевци — Пенчеви и т. н.

Отъ всичко това се вижда, че форми като Ивановци, Славейковци сѫ множ. ч. както отъ лични имена Иванъ, Славейко, така и отъ фамилни имена Иванъ, Славейковъ и пр.

§ 149. Отъ нѣкои названия на близки народи, обществени групи и домашни животни може да се обраzuва и особена форма за множ. ч. на -я (едносрочнитѣ и на -оля), която съдържа пренебрежителенъ оттенъкъ въ значението си: цигани, бѫлгаря, влася, гърча (гърчоли), турча (турчоли), сърболя; гражданя, даскаля, офицеря; биволя, магаря.

§ 150. Единични изключения отъ разгледанитѣ категории представятъ следнитѣ думи: двусрочни огнь, огъти, центъръ образуватъ множ. ч. на -ове: огньове, вътрове, центроне; отъ човѣкъ обикновената форма за множ. ч. е хора (отъ гръцки), нѣкои употребяватъ и люде, а срѣща се съвсемъ рѣдко — и съ особенъ мораленъ оттенъкъ човѣци (срв. израза „хора много, но човѣци малко“). Освенъ това имаме: господинъ — господа, турчинъ — турци, номеръ — номера, сѫдъ — сѫдилища, бодилъ — бодли, камъкъ — камъни, мѣдникъ — мѣдници.

Бройна множествена форма на съществителните имена отъ межки родъ

§ 151. Когато се употребяватъ следъ числително имена, съществителните имена отъ межки родъ (както едносрични, така и многосрични) иматъ особена форма на -а (при завършващите на *и*) и -я (при завършващите на *и* и *й*): *два вол-а, три кожух-а, два кон-я, четири слаге-я.* Останалите съществителни отъ межки родъ—не окончаващи на *и*, *и*, *й*—не образуваватъ тая форма.

За образуването и употребата на тия форми е характерно следното:

1. Ударението си остава винаги както въ ед. ч. (и следователно не може да пада никога на окончанието *-а*): *волъ — два вола, столъ — петъ стола, конъ — шестъ коня, оръхъ — десетъ оръха, учебникъ — десетъ учебника, самолетъ — двадесетъ самолета* и т. н.

2. Подвижните гласни *и* и *е* се задържатъ, както същ въ основната форма за единствено число: *метъръ — два метъра, косъмъ — два косъма, прелъ — три прела, овенъ — петъ овена, жезълъ — два жезъла* и пр. Изключения: *метъръ — два метра, литъръ — три литра, архаизъмъ — петъ архаизма* (същото е и при други съществителни на *-изъмъ*).

3. Съществителното *пътъ* (при означаване на краткостта) образува бройна форма *пъти* (*два пъти, три пъти*). Употребено въ конкретното си значениес, това съществително образува правилно бройна форма на *-я*: *два пъти.* Казва се и (*два...*) *дни, покрай десна и десня.* Формата *дъши* при броене на лица запазва окончание *-и* понеже иде отъ множ. число на съществ. отъ ж. р. *душа*

4. Съществителни съ наставка *-инъ* запазватъ тая наставка и въ бройната множествена форма: *петъ стопанина, трима бакалина.*

5. Бройните форми се употребяватъ и при мястоименни числителни наречия *колко, колкото, няколко, няколкото* и *толкова:* *Прочетохъ няколко разказа. Колко самолета съ свалени? Имамъ толкова и толкова лева.* Когато *колко* и *толкова* означаватъ множество, следъ тяхъ се употребява обикновена множествена форма: *Колко каруци, колко коне! Толкова вестници прочетохъ и не съмъ срециналъ тая новина.*

6. При съществителни имена отъ межки родъ, означаващи лица, се употребява по-често обикнове-

ната форма за множ. число, особено следъ специалните форми двама, трима, четирма, петима: двама ученици, десети ученици (ученика); двама пътници (пътника); десет пътници (пътника); петима кметове; двама адвокати; трима печатари (по-ръдко печатаря), двама сърби, турци (сръбина, турчина).

Въ всички останали случаи при имена на неодушевени предмети или животни употребата на обикновеното вместо бройното множествено число при числителни имена е грѣшка, която трѣба внимателно да се избѣгва.

Б. Множествено число на сѫществителните отъ женски родъ

§ 152. Сѫществителните имена отъ женски родъ образуватъ множествено число съ окончание *-и*, което замѣства *-а*, *-я*, *-ѣ* отъ ед. число: сестра — сестри, кѫща — кѫщи, воля — воли, стая — стаи, костъ — кости, радостъ — радости.

Въ тоя случай трѣба да се отбележатъ следните положения и особености:

1. Ударението запазва мѣстото си като въ единствено число: глава — глави, земя — земи, воденица — воденици, лѣстница — лѣстници — и т. н. Изключения: грѣбъ — грѣби, змия — змии; отъ нощ и пъсека се срѣщатъ покрай нощи и пъсни още и форми нощи, пъсни.

2. Предъ окончанието *-и* въ ж. р. съгласни *к*, *г*, *х* оставатъ непромѣнени: майка — майки, приказка — приказки; снага — снаги, книга — книги; муха — мухи, снаха — снахи, стрѣха — стрѣхи.

3. Само въ малъкъ брой думи се срѣщатъ тукъ непостоянни гласни *ъ*, *е*: мисъль — мисли, отрасъль — отрасли, неприязънь — неприязни, казъни — казни; пъсекъ — пъсни.

4. Отъ собствени женски имена се употребяватъ форми за множ. число на *-ини* и на *-и*, съ известно над-

мощие на последнитѣ: *Мария — Мариини, Марии;*
Радка — Радкини, Радки; също *леля — лелини, лели.*

5. Отъ *ръка* и *нога* се образува множ. число *ръце* и *нозе* (нѣкогашно двойствено число); отъ *овца* и *свиня* имаме *овце* и *свине* покрай *овци* и *свини*.

6. Отъ *нива* и *къща* се образуватъ покрай *ниви* и *къщи* още и форми *ниоя* и *къщи* съ оттенъкъ на съвкупностъ.

В. Множествено число на съществителнитѣ отъ срѣденъ родъ

§ 153. Съществителнитѣ имена отъ срѣденъ родъ завършватъ въ единствено число на -о (*село, корито, махало, дружество*), -с (*поле, видение, викане, щастие, племе, конче*), и въ нѣкои заети думи на -у, -ю, -и (*бижу, меню, такси*).

Съществителнитѣ имена отъ срѣденъ родъ образуватъ множ. число по нѣколко различни начина, въ зависимостъ отъ наставката, съ която сѫ образувани. При окончание -о и наставки -це (но не и -енце!), -же ударението въ множ. число пада върху окончанието -а. Въ останалите случаи, както и при наставка -ство, то запазва мястото си като въ единствено число.

1. Съ окончание -а образуватъ множ. число имената, които завършватъ на -о, или съдържатъ наставки -це, -(e)нце, -ище: *село села, корито — корита, дружество дружества, крилице — крилица, пиленце — пиленца, училище — училища.* За ударението вж. по-горе. Отъ имената на -о запазватъ ударението като въ един. число, освенъ тия съ наставка -ство, още и *говедо — говеда, времено времена, котито — котита, решето — решета.*

2. Съ окончание -я образуватъ множ. число отъ глаголнитѣ съществителни на -ние и -не и всички други имена на -ие: *видение видения, вълнение — вълнения, измѣнение измѣнения, наподнение наподнения, назначение — назначения, опредѣление — опредѣлъ-*

ления, твърдение — твърдения; баяне — баяния (-ин!), биене — биения, викане — викания, сиване — свивания, спиране — спирания, търсене — търсения, ходене — ходения; битие — бития, житие — жития, занятие — занятия, питие — пития, разпътие — разлятия, ястие — ястия; крайбръжие — крайбръжия, огърлие — огърлия, окръжие — окръжия, оржие — оржия, поморие — помория, щастие — щастия.

Тука спадатъ също и лозе — лози и цвътъ — цветътъ.

Нѣкои отглаголни съществителни на -не, предимно двусрочни, образуватъ множ. число по т. 3: бране — бранета, клане — кланета, пране — пранета, ядене — яденета.

Нѣколко имена на с и -о образуватъ множественни форми на а (-я) съ оттенъкъ на съвкупностъ, и на -ета съ конкретно множествено значение: вѫже — вѫжи — вѫжета, дърво — дърва (съвкупностъ, маса, Holz) дървета (множество отъ отдѣлни късове или цѣли растения), колело — колела — колелета, море — моря морета, поле — поля полета.

3. Съ окончание -ета образуватъ множ. число всички имена, съдържащи наставка -е, -че, -ле (най-често съ умалително значение): коте — котета, теле — телета, камъче — камъчета, конче — кончета, копче — копчета, столче — столчета, грошиле — грошилета и т. н. Също и при собствени имена: Фанче — Фанчета, Цоле — Цолета.

Същото окончание -(e)та приематъ въ множ. число и заетитъ отъ чужди езици имена на -e, -у, -ю, -и: дайре — дайрети, кафене — кафенета, комюнике — комюникета, кюре — кюрети, пире — пюрета; колие — колиета; бижу — бижута; меню — менюти, пардесю — пардесиота; такси — таксита.

4. Съ окончание -ена образуватъ множ. число нѣколко имена съ наставка -ме: бреме — бремена, време — времена, знаме — знамена, име — имена, племе — племена, семе — семена, стреме — стремена. Също така рамо — рамена (и рамене, вж. по-долу).

5. Съ окончание *-и* вместо *-о* за сд. ч. (запазвайки ударението на ед. число) образуватъ множ. число имената, които съ по произходъ прилагателни: *олъчуго* — *олъчуги*, *дългимо* — *дългими*, *животно* — *животни*, *множимо* — *множими*, *настъкомо* — *настъкоми*, *сказусмо* — *сказусми*.

6. По особенъ начинъ се образува множ. число отъ следните имена: *дете* — *деца*, *небе* — *небеса*, *дърво* — *дървеса* (въ поезия съ слабъ галъвно-умалителенъ оттенъкъ) — покрай *дървата*, *чудо* — *чудеса*, *око* — *очи*, *ухо* — *уши*, *колъно* — *колъне* (покрай *колъна*), *крило* — *криле* (покрай *крила*), *рамо* — *рамене* (покрай *рамена*).

Последните 5 форми (*очи*, *уши*, *колъне*, *криле*, *рамене*) съ остатъкъ отъ нѣкогашно двойствено число.

Множествено число на сложни имена безъ съединителна гласна въ основата

§ 154. Сложни съществителни имена безъ съединителна гласна въ основата промънятъ въ множ. число обикновено само втория членъ: *кандидатъ-учителъ* — *кандидатъ-учители*, *помощникъ-началикъ* — *помощникъ-началиници*, *помощникъ-кметъ* — *помощникъ-кметове*, *самуръ-калпакъ* — *самуръ-калпаци*, *бисеръ-сълза* — *бисеръ-сълзи*.

Съществителни съ форма само за множествено число

§ 155. Въ българския езикъ, както и въ други езици, съществуватъ нѣкои съществителни, които нѣматъ форма за единствено число, а само за множествено. Тѣ означаватъ обикновено сложни предмети, съставени отъ две или по-вече части, които само заедно образуватъ дадения предметъ.

По значение тия думи се разпредѣлятъ така:

1. Части на тѣлото: *недра*, *плещи*, *уста* (*едни уста*, а не „*една уста*“), *хриле*.

2. Части отъ облъклото: *гаци, панталони* (не „панталонъ“), *потури, шалвари, обуща, навуща*.

3. Разни предмети: *букаи, весни, вжглища, грънци, захлупци, клаещи, книжа, кола* (едни кола, а не „една кола“), *ножици* (а не „ножица“), *нощи, макарони, окови, очила, хали, щипци*.

4. Обичай и вървания: *зиговезни, засивки, повратки, уроки*.

5. Разии: *дъди, прадъди* (отъ ед. ч. *дъда*, неупотръбявано въ книжовния езикъ), *мощи, разносчи, устои, финанси*.

ПАДЕЖНИ ФОРМИ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 156. Съществителните имена могатъ да се намиратъ въ различни смислови отношения съ глагола или съ други имена въ изречението. Тия отношения се свеждатъ къмъ нѣкои основни типове и се наричатъ падежи. Тѣ могатъ да бѫдатъ напр. следните:

1. Даденото лице или предметъ може прѣко да върши действието (именителенъ падежъ): *Пристигнали непознатъ човѣкъ*; на руски: Пришел незнакомый человек.

2. Даденото лице или предметъ може да бѫде „обектъ“ на действието (винителенъ падежъ): *Бидѣхъ непознатъ човѣкъ*; на руски: Я увидел незнакомого человека.

3. Даденото лице или предметъ може да бѫде свързано по място съ действието (мястенъ падежъ): *Въ тоя градъ премина нашето детинство*; на руски: В этом городе прошло наше детство.

4. Действието може да бѫде предназначено за даденото лице или предметъ (дателенъ падежъ): *Кой ще донесе хлябъ на тоя човѣкъ?*; на руски: Кто принесет хлеб этому человеку?

5. Дацното лице или предметъ може да бѫде въ нѣкакъвъ смисълъ притежатель на нѣщо (роди-

теленъ падежъ): *Ето книгатъ на братъ ми*; на руски: Вот книги моего брата.

6. Дадениятъ предметъ може да биде сръдство за извършване на действието (творителенъ падежъ): *Написахъ това писмо съ моливъ*; на руски: Я написал это письмо карандашом.

7. Даденото лице или предметъ може да биде обектъ на нашето обращение (звателенъ падежъ): *Иване, Петре, другари!*; на руски: *Иван! Петр! Друзья! Товарищи!*

Отъ дадените примери се вижда, че докато въ руския езикъ съществителните приематъ различни окончания, въ зависимост отъ различните имъ падежни отношения къмъ другите думи въ изречението (*човек — человек — человеку — карандашом — городе*), въ българския езикъ съществителните се употребяватъ въ всички тия случаи въ една и съща форма (*човекъ, моляхъ, градъ*). Все пакъ не тръбва да се мисли, че въ руския езикъ падежните отношения се изразяватъ само съ окончанията на съществителните. Въ много случаи същите тия съществителни се придвижаватъ и отъ особни думи — предлоzi (вж. по-нататъкъ), които въ действителност често изказватъ съ по-голяма точност даденото отношение (напримър рус. форма *городъ* означава само нѣкаква обща пространствена връзка, но по-точно тая връзка се опредѣля отъ предлога, който стои тукъ предъ тази форма: „*въ*“ (срв. още *на, по, при* и др.). По този начинъ въ руския езикъ падежното отношение се изказва често пакъ същевременно по два начина: по-общо чрезъ падежните окончания на съществителното и по-конкретно чрезъ предлога предъ него. Но и тогава обаче падежното отношение се изказва само чрезъ падежните окончания на съществителните, безъ помощта на предлогъ (срв. напр. по-горе при родителенъ, дателенъ и творителенъ падежъ).

Броятъ на падежните категории и падежните форми е различенъ въ разните езици. Въ славянските езици тѣ сѫ 7 (само въ руски — 6), въ немски — 4, въ францъски 15 и т. н.

Въ днешния български езикъ, за разлика отъ старобългарския, руския, и въобще отъ други славянски

и неславянски езици, падежните отношения по начало не се изказватъ чрезъ формата на съществителните имена, а само чрезъ предлозите, като службата и на безпредложните падежи (освенъ падеж на подлога и пръкото допълнение) е поета също така отъ нѣкои предлози: старитъ безпредложни дателенъ и родителенъ падежи се изказватъ съ предлога *на*, а безпредложниятъ творителенъ падежъ се изказва съ предлога *съ* (вж. по-горе примѣритъ).

Може да се каже, че изоставянето на падежните форми при имната е белегъ на значително усъвършенствуване на езиковата система, до което също се издигнали нѣкои отъ най-високо развититъ езици въ светъ, като френски, италиянски, английски и др.

Все пакъ въ нѣкои случаи съ запазени известни падежни форми при съществителните имена и въ днешния български езикъ. Споредъ това можемъ да говоримъ за именителна, звателна, винителна и отчасти дателна падежна форма на нѣкои съществителни.

Падежни форми при съществителни имена отъ мъжки родъ

§ 157. При нечленувани съществителни отъ мъжки родъ (за членуваниетъ вж. § 162) различаваме следните падежни форми (само въ единствено число):

1. **Основна форма (именителенъ падежъ)** — всичко казано на стр. 121 2 се отнася до „именителната“ падежна форма на съществителните имна.

2. **Форма за звателенъ падежъ** — особена форма, образувана съ различни окончания въ зависимостъ отъ окончанието на основната форма:

а) Съществителни, които завършватъ правописно на *-ъ*, образуватъ звателната си форма на *-е*: *Иванъ* — *Иване*, *Петъръ* — *Петре* (изпуша се непостояненъ *и*), *братъ* — *брате*, *кумъ* — *куме*, *народъ* — *народе*, *попъ* — *попе*, *сватъ* — *свате* и т. н.

б) Съществителни, които завършватъ на *к*, *г*, *х* (задноезични съгласни), *ч*, *ж*, *ш* (шушкави съгласни), *ц* и

наставка *-инъ*, образуватъ най-често звателенъ падежъ на *-о*: *дръвникъ* — *дръвнико*, *началникъ* — *началнико*, *нешастникъ* — *нешастнико*, *разбойникъ* — *разбойнико*, *облакъ* — *облако*, *момъкъ* — *момко*, *сиромахъ* — *си-ромахо*; *младежъ* — *младежо*, *мъжъ* — *мъжо*, *ковачъ* — *ковачо*, *водачъ* — *водачо*, *подлецъ* — *подлецо*, *крадецъ* — *крадеца*; *българиинъ* — *българино*, *стопанинъ* — *сто-панино*.

Отъ тая група се отклоняватъ: *Богъ* — *Боже*, *князъ* — *княже*, *отецъ* — *отче*, *господинъ* — *господине*.

в) Съществителни, които завършватъ на *-ь* и *-й*, образуватъ звателна форма на *-ю*: *царь* — *царю*, *конь* — *коню*, *учителъ* — *учителю*, *покровителъ* — *покрови-телю*, *приятель* — *приятелю*, *другаръ* — *другарю*; *ратай* — *ратаню*, *славей* — *славею*, *секретарь* — *секретарю*.

Сръщатъ се, особено въ говоримия езикъ, и звателни форми отъ тия имена на *-во*: *конъо*, *другаръо*.

Собствени имена на *-й* не промънятъ формата си въ звателенъ падежъ: *Евгений*, *Методий*, *Радой*. Форми *Иаисие*, *Методије* отъ *Паисий*, *Методий* съдържатъ архаични.

г) Наричателни имена на *-а*, *-я* образуватъ звателенъ падежъ на *-о*, а собствени имена на *-и*, *-х* не се промънятъ: *владика* — *владико*, *убийца* — *убийцио*, *юна-чага* — *юнчаго*, *калайджия* — *калайджийо*; *Илия* — зв. п. *Илия*, *Никола* — зв. п. *Никола*, *Сава* — зв. п. *Сава*.

д) Наричателни и собствени имена на *-о*, *-ю*, *-ио* запазватъ същото окончание и въ звателенъ падежъ: *Петко* — зв. п. *Петко*, *Петчо* — зв. п. *Петчо*, *Петко* — зв. п. *Петъо*, *Петъо* — зв. п. *Петъо*; *дъдо* — зв. п. *дъдо*, *вуйчо* — зв. п. *вуйчо*, *треперко* — зв. п. *треперко*, *глупчо* — зв. п. *глупчо*, *брипльо* — зв. п. *брипльо*.

е) Собствени имена на *-и* образуватъ звателенъ падежъ обикновено на *-е*: *Георги* — *Георге*, *Добри* — *Добре*, *Слави* — *Славе*.

Фамилните собствени имена иматъ особена звателна форма.

При много съществителни имена практически не става нужда да се образува и употребява звателна форма.

Думата *господинъ*, последвана отъ званието или името на лицето, въ говоримия езикъ не присъства особена зва-

телна форма: *господинъ директоре, господинъ докторе, господинъ министре, господинъ Ивановъ.*

Въ канцеларския стилъ е прието обаче, безъ нужда, да се пише *господине директоре, господине министре.* Въ обращения къмъ началсткуващи лица, особено въ войската, е установена въ нѣкои случаи практика да не се употребяватъ звателни форми: *господинъ поручикъ, майоръ, полковникъ, господинъ фелдфебелъ, господинъ лекаръ, господинъ агрономъ и пр.*

3. За винителенъ падежъ сѫществуватъ особени форми на -а, -я само за единствено число при собствените лични и фамилни имена и при нарицателните прозвищни имена на -о, -ко, -чо, -льо: *Иванъ Ивана, Петъръ — Петра* (изпушта се непостояненъ ѿ!), *Петко — Петка, Ненко Ненча, Петъо — Петя, Радой Радоя, Добри — Добръ, Пъйо — Пъя, Вазовъ — Вазога, Иванъ Вазовъ Ивана Вазова или Ивана Вазовъ, Славейковъ — Славейкови, Ненко Славейковъ — Ненча Славейкова или Ненча Славейковъ; дъдо — дъда, чичо — чичи, глупчи — глупчи, крадлио — крадля; Богъ — Бога, Господъ Господа, господинъ господина (въ официалния езикъ), братъ, отецъ — брата, отца (въ черковния езикъ): брата Паисия, отца Иеротея.*

Винителната падежна форма се употребява 1. като прѣко допълнение и 2. следъ всички предлози: *търся Ивана; срецихъ Петка; отивамъ при дъдо; съчинения на Иванъ Вазовъ; книга за Ненча Славейковъ; стихотворение отъ Яворова и пр.*

Въ говоримия езикъ обаче доста редовно, а и въ писменния доста често се употребява въ тия случаи основната форма на сѫществителните имена: *търся Иванъ; срецихъ Петко; отивамъ при дъдо; съчинения на Иванъ Вазовъ; книга за Ненко Славейковъ; стихотворение отъ Яворовъ.*

4. За дателенъ падежъ могатъ да се образуватъ особени форми на -у, -ю отъ нѣкои сѫществителни, главно лични собствени и нарицателни имена (само въ единствено число): *Богъ Богу, Стоянъ Стояну, Петко — Петку, народъ — народу, господинъ — господину, ратай ратаю, човѣкъ човѣку.*

Въ днешно време тая форма се замъня съ съчетание отъ предлога *на* и основната или винителна форма на съществителното: *кажи на Стоянъ* (*кажи на Стояна*), *на Петко* (*на Петка*), *на нъкой човекъ*.

Падежни форми при съществителни имена отъ женски родъ

§ 158. При съществителни имена отъ женски родъ различаваме основна (именителна) и звателна падежна форма, а само по изключение и дателна.

1. **Основната (именителна) падежна форма** на съществителните отъ женски родъ завършва на *-а*, *-я*, *-и*: *глава*, *жена*, *воля*, *земя*, *радостъ*, *скръбъ*. При ударение на края изговаряй *а*, а не *ъ* (§ 57).

2. **Звателна падежна форма** се образува само за единствено число отъ имената на *-а*, *-я*. Окончанието на тая форма съответно *-о*, *-бо* (-*йо*): *баба* — *бабо*, *гора* — *горо*, *девойка* — *дсвойко*, *другарка* — *другарко*, *лисица* — *лисицо*, *майка* — *майко*, *планина* — *планино*, *птица* — *птицио*, *Рада* — *Райдо*; *воля* — *вольо*, *земя* — *земъо*, *България* — *Българийо*, *Мария* — *Марио*.

Имената, завършващи на *-ъ*, нѣматъ особена форма за звателенъ падежъ: *О сладка скръбъ, единичка моя радостъ!* (И. П. Славейковъ).

При съществителни съ ударение на последната сричка се забелязва отмѣтане на ударението къмъ началото на думата въ звателната форма: *глава* — *главо*, *гора* — *горо*, *земя* — *земъо*, *планина* — *планино* и пр.

Умалителни имена (собствени и нарицателни) на *-ка* и *-ица* образуватъ звателенъ падежъ обикновено на *-е*: *гридинка* — *градинке*, *льстовичка* — *льстовичке* (и *льстовичко*), *ржичка* — *ржичичке*, *Донка* — *Донке*, *Пенка* — *Пенке*, *Марийка* — *Марийке*, *кжилица* — *кжицице*, *градинчица* — *градинчице*, *майчица* — *майчице*.

Казва се също съ оттенъкъ на галъвностъ или на интимностъ *Доне*, *Боне*, *моме*, *стринке*, *хазайке*, *хаджийке* и др. отъ *Дона*, *Бона*, *мома*, *стринка*, *хазийка*, *хаджийка* и др., въпрѣки че тия имена не се схващатъ като умалителни.

У съвременната интелигенция се забелязва въ нѣкои случаи занемаряване на звателната форма при собствени женски имена: *Ана!*, *Въра!*, *Мария!*, *Маргарита!* вм. *Ано*, *Въро*, *Марио*, *Маргарито*. - Това явление се дължи на чужди влияния и трѣбва внимателно да се избѣгва.

Отъ *госпожа* се образува звателна форма *госпожо*, но се употребява по-вече именителната форма, особено когато се придружава отъ самото име: *госпожа!*, *госпожа Иванова!* Отъ *госпожица* обаче се употребява редовно звателната форма: *госпожице!*, *госпожице Иванова!*

3. Дателна падежна форма може да се образува само при нѣкои лични – собствени и нарицателни имена (въ единствено число): *баба* — *баби*, *майка* — *майци* (*майце*), *мама* — *мами*, *Мария* — *Марии*, *Рада* — *Ради*, *Радка* — *Радки* и пр.

Въ съвременния езикъ тая форма не се употребява. Замѣня се съсътание отъ предлога *на* и основната форма на сѫществителното: *кажи на баба*, *пиши на майка си* и пр.

Падежни форми при сѫществителни имена отъ срѣденъ родъ

§ 159. При сѫществителните имена отъ срѣденъ родъ не сѫществуватъ въ съвременния езикъ никакви други падежни форми освенъ основната (*село*, *корито*, *гражданство*, *поле*, *момче* и т. н.). Отдѣлни форми за звателенъ и винителенъ падежъ при тия имена не сѫществували и въ старобългарски.

ЧЛЕНУВАНЕ НА СѫЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 160. Въ сравнение съ старобългарския и другите славянски езици днешниятъ български езикъ се отличава, освенъ съ отсѫтствието на падежни форми, още и съ една друга важна особеность — да изказва понятие за определеностъ при предметите чрезъ така наречния

членъ. Така напримѣръ руското изречение „Сегодня я не читал газеты“ може да се преведе на български по два начина: *Днесъ не съмъ челя вестникъ* и *Днесъ не съмъ челя вестника*. Докато въ първия случай не се подразбира опредѣленъ вестникъ, а кой да е вестникъ, въ втория случай се разбира, че говорещиятъ има на умъ единъ опредѣленъ вестникъ, който е известенъ и на неговия събеседникъ. Въ израза *Дрехите му сѫ още здрави* формата дрехите означава предметъ, който може и да не е познатъ прѣко на събеседника, или да не е споменаванъ преди това, но с „опредѣленъ“ по предположение, като естествена принадлежностъ на лицето.

Формитѣ *вестници*, *дрехи*, сравнени съ *вестникъ*, *дрехи*, означаватъ, че дадениятъ предметъ се явява въ иѣкакъвъ смисълъ известенъ или „*опредѣленъ*“ (било отъ виждане, било отъ разговоръ, било по предположение) за лицата, които разговарятъ. Така значението формитѣ получаватъ отъ частиците *-а*, *-ти*, които се наричатъ определителенъ членъ. Определителниятъ членъ е важна и цеша особеностъ на българския езикъ, попеже обогатява неговата изразителностъ съ нови оттенъци, които не всички езици могатъ да изкажатъ. Въ това отношение нашиятъ езикъ може да се постави отново наредъ съ френски, немски, английски и други модерни езици.

Членътъ въ българския езикъ произхожда отъ иѣкогашни показателни мѣстоименния тѣ, та, то и пр., които постепенно сѫ загубили прѣката си показателна служба и сѫ останали само отклѣчени показатели на определеността на предмета. Но сѫщия пѣть е възничнала членътъ и въ другите езици. Докато въ езици като френски, немски, английски, арабски, гръцки и др. членътъ е частица, която стои предъ името и се пише отдельно отъ него (фр. *la langue*, нем. *die sprache*, англ. *the language*, араб. *al lûgâ*, гр. γλῶσσα — 'езикътъ'), въ българския езикъ, както и въ ромънския, шведския и др., членътъ стои въ края на думата (и затова се нарича задпоставенъ) и се пише слѣтно: *езикътъ*, *вестника*, *дрехите*.

Забележка. Нѣкои езици, като френски, нѣмски и английски, различаватъ и неопределителенъ членъ: фр. *une langue*, нѣм. *eine Sprache*, англ. *a language*. Въ българския езикъ такъвъ членъ не съществува. Употребата на *единъ*, *една*, *едно*, по аналогия на неопределителения членъ въ другите езици, трбва да се избѣгва.

Въ други езици (немски, гръцки, румънски) се членуватъ и другите падежни форми освенъ именителната. Въ българския езикъ се членува само основната (именителната) падежна форма.

Членуване на съществителните имена отъ межки родъ въ единствено число

§ 161. Съществителни, които завършватъ на ё, ю, ї. При съществителните отъ межки родъ, които завършватъ на съгласна (правописно на ё, ю, ї), членътъ има две форми: пълна и кратка. Въ зависимостъ отъ окончанието тѣ иматъ следния видъ:

Пълна форма -*ътъ* и кратка -*а* — при имената, завършващи на -*ъ*: *бръгътъ*, *бръг-а*, *човѣкътъ*, *човѣк-а*.

Пълна форма -*ътъ* и кратка -*я* — при имената, завършващи на -*ю*: *пѫтътъ*, *пѫт-я*, *учителътъ*, *учител-я*; въ този случай ю се изговаря като 'ю (ю съ предходна мъска съгласна).

Пълна форма -*ятъ* и кратка -*я* — при имената, завършващи на -*ї*: *кра-ятъ*, *кра-я*, *славе-ятъ*, *славе-я*.

За членуване на съществителните отъ межки родъ, които завършватъ на гласна, вж. § 163.

По произходъ краткиятъ -*а*, -*я* членъ е полученъ отъ пълния -*ът*, -*ътъ* следъ изпушсане на крайната съгласна *т*, затова и изговорътъ му е фактически -*ъ*, -*ъ* (а не *а*, *я*), което личи ясно, когато ударението на думата пада върху него: *града* — *град-ъ* (както *град-ътъ*), *день* — *денъ-ъ* (както *денъ-тъ*). Обаче краткиятъ членъ се бслежи съ -*а*, -*я*, за да не се смѣсва въ края на думите съ обновените знакове ѿ и ю, които не се изговарятъ.

При членуване на съществителните не ставатъ никакви звукови промѣни въ тѣхната основа. Непостоянните гласни ѿ и ю и ударението се задържатъ на мястото си: *вътѣръ* — *вътѣрътъ* — *вътѣра*, *тегатѣръ* —

театърътъ — *театъра*; *огънъ* — *огънътъ* *огъня*, *летецъ* — *летеца*, *орелъ* — *орелътъ* — *орела*.

Могатъ да се отбележкатъ само следните отклонения отъ това правило:

1. Въ чуждата наставка *-изъмъ* вътрешниятъ ѝ се изпушта въ членуваната форма редовно: *-изъмътъ*, *-изъма*, а не „*-изъмътъ*”, „*-изъма*”: *патриотизъмътъ*, *патриотизъма*, не „*патриотизъмътъ*”, „*патриотизъма*”.

2. Едносричните луни, които въ множ. число пренасятъ ударението върху последната сричка, правятъ същото и въ членуваната форма въ единствено число: *бръгъ* — *бръгътъ* (срв. мн. ч. *бръгове*), *орагъ* — *орагътъ* (мн. ч. *орагове*), *въкътъ* — *въкътъ* (мн. ч. *въкъвъ*), *гласъ* — *гласътъ* (*гласове*), *градъ* — *градътъ* (*градове*), *звъръ* — *звърътъ* (*звърове*), *класъ* — *класътъ* (*класове*), *редъ* — *редътъ* (*редове*), *свътъ* — *свътътъ* (*свътове*), *синъ* — *синътъ* (*синове*), *цвътъ* — *цвътътъ* (*цвътове*), *частъ* — *частътъ* (*частове*) и пр.

Останалите едносрични съществителни, т. е. ония, които въ множествено число запазватъ ударението си върху първата сричка, или го пренасятъ върху втората, въ членуваната форма запазватъ непромънено ударение върху първата сричка: 1. *влакъ* — *влакътъ* (мн. ч. *влакове*), *знакъ* — *знакътъ* (мн. ч. *знакове*), *прагъ* — *прагътъ* (мн. ч. *прагове*), *сватъ* — *сватътъ* (*сватове*), *бръстъ* — *бръстътъ* (*бръстове*), 2. *волъ* — *волътъ* (*волове*), *дворъ* — *дворътъ* (*дворове*), *ножъ* — *ножътъ* (*ножове*), *столъ* — *столътъ* (*столове*) и др.

При нѣкои сдносрични имена се забелязватъ и известни неспоредователности, напр. *кржъкъ* — *кржътъ*, обаче мн. ч. *кржгове*, *ржбъ* — *ржбътъ*, обаче мн. ч. *ржбове* и др.

Ударението въ кратката членна форма е същото, както и въ пълната: *крагъ* (*крагътъ*), *градъ* (*градътъ*), *влика* (*вликатъ*), *воля* (*волятъ*), *стола* (*столътъ*) и т. н.

Многосричните съществителни запазватъ при членуване ударението си непромънено: *човѣкъ* — *човѣкътъ*, *ученикъ* — *ученикътъ*, *споменъ* — *споменътъ* и т. н.

§ 162. Употребба на пълния и кратъкъ членъ и междки родъ. Употреббата на пълния и кратъкъ

членъ при съществителните имена отъ мъжки родъ въ книжовния езикъ се определя отъ следното правило:

Пълниятъ числъ се употребява, когато съществителното е подлогъ или сказуемо определяне, т. е. когато е въ именителенъ падежъ: *Дъбътъ изригълъ.* — *Работникътъ направилъ хубава бъчва.* — *Градътъ се управлява отъ кмета.* — *Най-големото животно на сушата е слонътъ.*

Краткиятъ членъ се употребява, когато съществителното е пръко или предложно допълнение, т. с. когато е въ винителенъ падежъ: *Работникътъ отстъпилъ дъбба.* — *Кметътъ управлява града.* — *Връщамъ се въ града.* *Работникътъ направилъ отъ дъбба хубава бъчва.*

§ 163. Съществителни отъ мъжки родъ, които завършватъ на гласна. Членътъ при съществителните имена отъ мъжки родъ, които завършватъ на гласна, е *-та* при окончание *-а*, *-я* и *-то* при окончание *-о*, *-ъ*: *слуга* — *слугата*, *баница* — *баницата*, *мужага* — *мужагата*, *съдия* — *съдията*, *кафеджия* — *кафеджията*, *дълдо* — *дълдото*, *чило* — *чилото* и др. Вж. също и § 166

Членуване на съществителните имена отъ женски родъ въ единствено число

§ 164. При всички съществителни имена отъ женски родъ членътъ е *-ти*. Имената, които завършватъ на съгласна, задържатъ на писмо правописния краенъ *и* предъ члена. Въ звуковия съставъ на думите не ставатъ никакви промъни. Примери: *глава* — *главата*, *земя* — *земята*, *воля* — *волята*, *радост* — *радостта*, *мисъл* — *мисълта*, *пъсня* — *пъснъти*.

При съществителните на *-а*, *-я* ударението е еднакво въ членуваната и нечленуваната форма: *глава* — *главата*, *лълка* — *лълката*. Въ книжовния езикъ тръбва внимателно да се избъгва премъстване на ударението върху първата сричка въ нечисловани форми: „глáва”, „ржка” и пр., свойствено на нѣкои говори.

Съществителните на *и* премъстватъ въ членуваната форма винаги ударението върху члена: *радостъ* — *радостти* (изговаряй на края *а*, а не *ъ*!), *скръбъ* — *скръбти*, *невнимателностъ* — *невнимателността* и т. н.

Членуване на съществителните имена отъ сръденъ родъ въ единствено число

§ 165. При всички съществителни имена отъ сръденъ родъ членътъ е *-то*. При членуването на тия имена не ставатъ никакви промъни нито въ звуковия съставъ, нито въ ударението: *село — селото, мляко — млъкото, дете — детето, куче — кучето, поле — полето, желание — желанието, ходене — ходенето, име — името* и т. н.

Членуване на съществителните имена въ множествено число

§ 166. Въ множествено число съществителните имена отъ мъжки и женски родъ приематъ членъ *-ти*, а имената отъ сръденъ родъ приематъ *-ти*, безъ да ставатъ каквито и да било промъни въ основата: 1. *градове — градовети, вътрове — вътровети, ученици — ученицити, учители — учителити; градини — градинити, бури — бурити, есени — женинти, ученички — ученничити, ръце — ръцети, 2. села селата, деца — децата, поля полята, желания — желанията, кучета — кучетити* и т. н.

Имената за мъжки и женски родъ, които образуватъ множествено число съ окончание *-а, -я*, приематъ въ множествено число членъ *-ти*, а имената отъ сръденъ родъ, които образуватъ множествено число съ окончание *-е, -и*, приематъ въ множествено число членъ *-ти*: 1. *крика — краката, братя братити, краища — краищата, ниви — нивити, 2. колие — колънестъ (но колъна — колъната), очи очити, животни — животнити* и др. Отъ казаното тукъ и въ § 163 се вижда, че формата на члена се приспособява къмъ окончанието, а не толкова къмъ рода на съществителното.

Бележки върху употребата на членувани и нечленувани съществителни

§ 167. Както видѣхме по-горе, членътъ въ нашия съзикъ означава опредѣленостъ на предметитѣ, което значи, че дадениятъ предметъ се явява въ нѣкакъвъ сми-

сълъ известенъ или „опредѣленъ“ за нась, било отъ не-
посрѣдно възприемане, било отъ разговоръ, било по
предположенис. Отъ сѫществителнитѣ имена въ бъл-
гарския езикъ се членуватъ само нарицателнитѣ; собственитѣ имена по начало не се членуватъ. Употрѣ-
бата на члена при нарицателнитѣ имена се управлява
отъ нашия основанъ върху природата на езика ни устѣтъ
за изтъкване на представата за опредѣленостъ и неопре-
дѣленостъ при предметитѣ, за които говоримъ. Практи-
чески обаче опредѣлеността не изтъква достатъчно от-
четливо и наложително въ всички случаи, затова и чле-
нуващето нс се налага винаги съ сднаква необходимостъ
и става понѣкога по-вече или по-малко факултативно
или механично. За да се запази изразната сила на члес-
на като важна и ценна особеностъ на българския езикъ,
ние трѣбва да се стремимъ да го употребяваме само въ
случаи, когато той е наистина необходимъ по смисълъ.
Отъ друга страна въ езика ни сж запазени и пѣкои ста-
рииши начини на изразъ безъ членъ, които трѣбва да
бѫдатъ зачитани и днесъ, като установена езикова тра-
диция. Трѣбва при това да се отбележи, че нашата речъ
може да спечели понѣкога и по-голѣма благозвучностъ и
спретнатостъ, като се избѣгва — тамъ, кѫдето смисълъ-
тътъ позволява повторяне и натрупване на по-вече
еднообразни членове.

§ 168. При нарицателнитѣ имена могатъ да
се отбележатъ следнитѣ основни отклонения отъ редовъ-
ната употреба на члена (всичко казано дотукъ и по-
долу се отнася до сѫществителни имена, употребени
сами; за случаи, когато предъ тѣхъ стои прилагателно,
вж. по-нататъкъ).

I. При сѫществителни имена, близки до собствени-
тѣ имена:

а) Наричателни имена, употребени като титли
при собствени лични имена, не се членуватъ: *докторъ Ивановъ, профессоръ Стоиновъ, министъръ Шишмановъ, господинъ Петровъ, архитектъ Петковъ, царь Симеонъ, императоръ Александъръ, поручикъ Илиевъ* и пр. Казва се напр. *докторъ Петровъ ще дойде, професоръ Стоиновъ ще говори, обиче: докторътъ Ивановъ ще говори,*

директорътъ Тодоровъ ще дойде, агрономътъ Найденовъ, депутатътъ Драгановъ и пр. — понеже нарицателните имена доцентъ, директоръ, агрономъ, депутатъ и пр. се схващатъ само като означаващи длъжностни звания. Когато нарицателните имена означаватъ титли, тѣ се сливатъ въ една общца смислова цѣлостъ съ собствените имена и затова не изискватъ самостоятелно членуване. Характерно е, че при неофицерските военни чинове титлите се членуватъ (*ефрейторътъ Иванъ Марковъ, подофициерътъ Петъръ Костомъ, фелдфебельтъ Димитъръ Тодоровъ*), което навѣрно се е наложило несъзнателно като изразъ на по-малка степенъ на достойниство.

Не се членуватъ също и родови нарицателни имена, употребени като апозитивни определения предъ географски и други пѣкни названия: градъ София, село Бояна, врѣхъ Мусала, рѣка Искъръ, улица „Трапезица“, дружество „Просвѣта“, кооперація „Напредъ“, вестникъ „Зора“ и пр. Казва се: градъ Пловдивъ се намира на рѣка Марица (а не „градътъ Пловдивъ“, „на рѣката Марица“). Казва се обаче отъ друга страна: ромънътъ „Война и миръ“, разказътъ „Една бѫлгарка“, песента „Мила родино“, планината Витоша и др.

б) Прозвищни съществителни имена, образувани съ наставките -ко, -ло, -чо, -анъ, не се членуватъ: бѫбрико, парциалико, ж. р. бѫбривка, парциаливка, глезло, криалло, глухчио, глупчио, готованъ, патиланъ и пр. Това се дължи на особената близостъ на тия съществителни до собствените имена, която се чувствува както въ функцията, така и въ наちなа на образуването имъ (съ същите наставки се образуватъ и по-вечето собствени лични имена въ езика ни: *Петър-ко, Петър-чо, Петър-анъ* и пр.).

в) При названия на жители, образувани отъ названия на селища, членътъ често се изпуска: *Почната е предприемчивостта на габровци* (вм. *габровцитъ*). *Софиянци* (вм. *софиянцитъ*) обичатъ да ходятъ на *Витоша*. Тия названия също се доближаватъ по службата си до категорията на собствените имена и затова могатъ да се употребяватъ и безъ членъ.

г) Не се членуватъ и имената на месеците, дните отъ седмицата и посоките на сънта, които също

съ близки по служба до собствените имена: *януарий*, *априлъ*, *понедълникъ*, *сръда*, *изтокъ*, *югъ* и пр.

II. При нѣкои по-старинни форми на изразъ:

а) Роднински названия, когато съ следвани отъ притежателни форми на лични мѣстоимения, не се членуватъ въ единствено число: *майка ми*, *бща ни*, *сестра ѝ*, *дѣдо ти*, *леля имѣ* и пр. Казва се напр.: *майката на Щиповъ*, но *майка му*. Постпозитивните кратки притежателни мѣстоимения тукъ сѫщо иматъ известна определителна служба, и затова такива изрази съ се запазили безъ членъ. Като отклонение отъ този типъ въ книжовния езикъ днесъ съ се наложили изрази *синътъ ми*, *мужътъ ти*, *свекърътъ ти*, *синътъ ѝ*, *мужътъ ѝ*, *свекърътъ ѝ* и пр. въроятно за да се избегне източнобългарското пренасяне на ударснietо върху мѣстоимението при тия три съществителни (*синъ-ми*, *мужъ-ми* и пр.). – Въ срѣденъ родъ и множествено число при роднинските названия членътъ се употребява редовно: *внучето ми*, *братчето ми*, *братята ми*, *чицовци ти*, *лелитъ ви* и др.

б) Срѣщатъ се и множество отдѣлни изрази, наследсни прѣко или като установени типове отъ по-старо време, въ които членътъ не се употребява, въпрѣки че въ други аналогични изрази той е на лице: *живътъ на съло* (но: *живътъ въ града*), *отивамъ ни* *до зък* (но: *отивамъ на никита*), *пращамъ се* *отъ училище*, *отъ работа*, *отъ театъръ*, *вик ми се* *свѣтъ* и пр.

Голѣмъ брой такива изрази се отнасятъ до различните части на тѣлото или до неговите функции (като се изпушта тукъ и съответното кратко притежателно мѣстоимение): *вземамъ на ръце* (вм. *вземамъ на ръцетъ си*), *боли ме глава*, *ставамъ на краки*, *разkjивамъ съ зъби*, *притягвамъ дыхъ*, *напръгамъ сили*, *приковавамъ съ погледъ* и пр.

III. Въ изрази съ общи и отвлѣченъо значение:

а) Доста удобенъ случай за изпушдане на члена представлятъ изрази съ отвлѣчено (най-често обстоятелствено) значение, съдѣржащи отвлѣчени общи понятия, при които често пти нѣма основа да се говори за определеностъ въ обикновения смисълъ на думата, тъй като нѣмаме работа съ отдѣлни предмети, които да иматъ нужда да бѫдатъ индивидуално изтѣкнати и между други

подобни представители отъ обема на същото понятие и на същата дума: *подъ влияние на, по желание на, по обризецъ на* (обаче: *по примеру на*), *при изпълнение на, въ разпореждане на, туряме начало на, по заповедъ на, съ съдействие на* (обаче: *съ помощта на*); *студентъ по филология, учителъ по химия, професоръ по математика, докторъ по философия*; *боленъ отъ треска, отъ шарка и пр.* Тази категория случаи съж най-често сръбъните въ книжовния езикъ и изискватъ най-голъмо внимание въ практиката.

б) При изреждане на по-вече съществителни имена, което дава представа за нѣкаква цѣлостъ или пълнота, предпочита се членовете да се изпушватъ: *Мъже, жени и деца* (а не: „мъжетъ, женитъ и децата“) *премаха единакво участие въ борбата. — Небе и земя* (а не: „небето и земята“) ще преминатъ, но *моите слова ще преодолятъ. — Клонъ отъ международния съюзъ на поети, романисти, новелисти, драматици и художествени критици* (а не: „поститъ, романиститъ, новелиститъ, драматицитъ и художественитъ критици“). Нѣкои съмѣтатъ, че въ такива случаи изпушането на членъ се налага заради по-голъмо благозвучие. Безъ да се отрича моментътъ на благозвучиство, може да се предполага, че граматична основа за изпушкане на членъ тукъ дава представата за нѣкаква цѣлостъ или пълнота, която съ постига чрезъ изброяването; а когато нѣщата се взематъ въ нѣкакъвъ абсолютъ, а не конкретенъ смисълъ, нуждата отъ членуване става факултативна (както е напр. и при членуването на прилагателните *цѣлъ и всички* и при нѣкои нарицателни имена, употребени въ абсолютенъ смисълъ: *цѣлъ свѣтъ и цѣлинъ свѣтъ; всички граждани и всички тъ граждане*; *човѣкъ е разумно създание и човѣкътъ е разумно създание*).

в) Когато членътъ не е съществено необходимъ въ заглавия, за предпочитане е да се избѣгва: „*Осель и славей*“, „*Скжперникъ*“, „*Адъ*“, „*Мъртви души*“, „*Снабдяване на столицата съ вѫглища*“ (а не: „*Осельтъ и славеятъ*“, „*Скжперникътъ*“, „*Адътъ*“, „*Мъртвигъ души*“, „*Снабдяването на столицата съ вѫглища*“). По-добре би било „*Клетници*“, а не „*Клетницитъ*“; когато обаче Вазовъ е поставилъ заглавие на своя романъ „*Подъ игото*“,

а не „Подъ иго“, съ това той е придалъ по-голъма конкретност на заглавието си и по-непосрѣдна връзка съ близката историческа действителност. Като изразъ заглависто има обикновено етикетно-називенъ, а не разказвателенъ характеръ. То е независимо отъ останалия текстъ, представя нѣкаква цѣлостъ само въ себе си, и затова при него се явява по-рѣдко нужда отъ членуване.

§ 169. Като общо правило, следъ всичко казано дотукъ, трѣбва да се помни, че е добре членътъ да не се употребява тамъ, кѫдето изразътъ може да бѫде ясенъ и гладъкъ и безъ иско. Трѣбва обаче да се предпазваме отъ крайни увлѣчения въ тая насока.

Въ народните пѣсни и пословици членътъ може да се изпуска и въ много още други случаи освенъ очертаниятъ тука. Напр.:

Пасила въ рай не се влиза. Но дрехи посрещатъ, по умъ изпращатъ. Както сърдце болъло, тѣй очи плакали.

*Обложила се едини девойка
со едно младо овчарче.*

*Како девойка Бога молише,
со нокъ ми било облично,
а на утриня ведрина,
девойка овчаръ претече,
овчару стадо му зеде.*

Трѣбва обаче да се отбележи, че отсѫтствието на члена тукъ се дължи главно на изискванията на ритъма и се срѣща безъ нѣкаква система и последователностъ. Ето единъ примѣръ, въ който при съвѣршено еднакви условия въ два успоредни израза се срѣщатъ ту членувани, ту нечленувани форми:

*Дайте сито и ситно решето,
да пресъмъ юнакови двори,
да питаме юнакова майка,
играе ли юнаково сърдце. . .*

*Дайте сито и ситно решето,
да пресъмъ момински двори,
да питаме момината майка,
играе ли моминото сърдце. . .*

Когато е въпросът за правилна и икономична употреба на член на нашата книжовна пе́мѣрена (прозаична) речь, не тръбва да се сочать за това образци изъ областъти на народните пѣсни и пословици, където строежът на речта е резултатъ отъ действието на нѣкои по-особени фактори, чужди на обикновената речь. Отъ подобно увлѣчение обаче не сѫ избѣгнали нѣкои автори, които сѫ се занимавали съ употребата на члена въ книжовния езикъ, и затова сѫ стигнали до нѣкои крайности въ свойте твърдения и препоръки. Нормитъ за употреба на члена въ книжовния езикъ тръбва да се градятъ върху основата на свободната говорима народна речь. Въ художествено отношение обаче образците на народните пѣсни и пословици могатъ да бѫдатъ добре използвани отъ нашите писатели. Достатъчно е да споменемъ тукъ П. Ю. Тодоровъ, въ чиито поетични идилии изъ народния битъ икономичната употреба на члена въ духа на народната пѣсень допринася доста за свежестта и оригиналността на стила. Напр.:

Сбере ли на дѣла трапези челядъ, тя сици, че го нѣма, потропа ли нѣкой на врати, бѣрзо надзѣрта — не е ли той. — Кога ти морави заклатиха глави конетъ и подъ пладнешкия зной глѣхнаха дори скакалици околнорѣстъ, овчарката подкара овци съ къмб бромда. — Ала свѣриши се веселба, разотиди се всички.

§ 170. Обратно на парцателните имена, собствените имена се употребяватъ по начало безъ членъ, понеже означаватъ единични лица и предмети, които сѫ сами по себе си определени. Като отклонение отъ това общо правило, срѣща се членуване на собствени имена въ следните основни случаи.

а) При нѣкои географски названия — главно названия на рѣки и планини, особено когато сѫ отъ межки родъ или въ множествено число: *Дунавътъ, Искърътъ, Кардариътъ, Камчията, Балканътъ, Пиринътъ, Босфорътъ, Дарданелитъ, Рилопитъ, Карпатитъ, Алпитъ, Хималаитъ* и пр.

б) При умалителни лични имена на -е, -че, -чице (образувани отъ межки и жѣлски имена) и на -а, -ка (образувани отъ межки имена): *Касето, Касенцето* (отъ

Василъ), Цолето (отъ Цоло), Марето, Марчето (отъ Мара), Монката (отъ Симеонъ), Пецата (отъ Петъръ) и пр. Употребата на членка при тия форми въроятно стои във връзка съ тъхния емоционаленъ характеръ.

в) При пръкори (сжицо и тогава, когато се употребяватъ като презимена): *Хъшлака, Мжорителн, Странджата, Караджата, Гърбата, Рачо Чобанътъ, Селямчийтъ, Конринирката; Майстора, Шмиргели* и пр. За отбележване е тенденцията да се употребява въ такива случаи само едната (предимно кратката) членна форма (когато съ възможни двс), поради тежнението на собствените имсни къмъ по-постоянна форма въобщс: *Напредъ и все напредъ се хвърляше Хъшлака. — Дълго още Мжорителя така разправи.—Мжорителя изви стреперани уста..., но вмигъ го залови отзадъ за рамото ръката на Хъшлака* (П. П. Славейковъ). *При тия думи Калмука подигна бълата си брада. — Моканина се обърна.* Той помълча, привидно спокосиъ, катоели не искаше да удостои Калмука съ отговоръ (И. Иовковъ). Вазонъ обаче различава и въ тоя случай гъленъ и кратъкъ членъ споредъ общото правило: *Рачо Чобанътъ мълкна посрещнъ.—Всички, съ изключение на Рача Чобина, утолихме жаждата си.*

г) Въ множествено число формите на личните собствени имена сжицо така се членуватъ, когато смисълътъ изисква членъ: *.Тукъ Ивановицъ съ по-вече отъ Петровици*. Въ тоя случай собствените имсна губятъ индивидуалната си опредѣлност и подпадатъ подъ действието на общия законъ за употреба на членъ на езика ни. Когато обаче означаватъ цѣли семейства, собствените имсна въ книжовния езикъ не се числуватъ, понеже означаватъ също така нѣщо индивидуално, само че като колективно понятие: *Иванови, Георгиеви* и пр.

ГЛАГОЛЪ

А. ОСНОВНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Значение на глагола

§ 171. Глаголътъ означава действие или състояние, свързано съ нѣкоя сѫщина (лице или предметъ): *пиша, работишъ, пиши, свиши, цвоти, правите, наричамъ се, гледамъ, лежи* и пр. За по-кратко, вмѣсто „действие или състояние“ казваме обикновено само действие, тъй като ние възприемаме обикновено и състоянието като нѣкакво „вършене“ (*стоя, лежа*); също така и вмѣсто „лице или предметъ“ казваме само лице (субектъ), тъй като представата за действуващъ предметъ се приближава за насъ достатъчно много до представата за нѣкакво лице.

Връзката между действие и лице, която се изказва чрезъ глагола, се нарича предикативна или сказуемна. Тя представя въ основата си съобщението или деенъ мисловенъ процесъ на свързване на две представи — лицо и действие (*работи, работишъ, работи*), за разлика отъ атрибутивната връзка, която само назовава, т. е. при нея дветѣ представи се даватъ слѣти безъ движение на мисълъта (*работещъ човѣкъ*). Предикативността или сказуемността є основнъ признакъ на изречението. Затова и глаголътъ, като съдържа този признакъ, може да образува и самъ изречението (вж. за това по-вече въ синтаксисъ).

Дѣление на глаголите по значение

§ 172. Действието, което изказва даденъ глаголъ, ображуви неговото „речниково“ (лексикално) значение. Споредъ нѣкои особености на речниковото си значение, или на изказанното действие, глаголите въ нашия езикъ, както и въ другите езици, се дѣлятъ по значение на преходни и непреходни.

Преходните глаголи означаватъ действие, което минава („прехожда“) изцѣло върху нѣкой предметъ,

като негова пръка цель, изразена съ помощта на пръко допълнение: *чети книга, отварямъ врата, пъя пъсень, обичамъ музика, давамъ пари, оставямъ замъстникъ* и т. н.

Непреходните глаголи означаватъ действие, косто е само за себе си пръка цель на действуващото лице, и само „странично“ или „частично“ може да за- съга иской предметъ, изразенъ съ помощта на непръко допълнение: *ходя (по пътя), излизамъ (из стаята), раста, изгръвамъ, кипя, оставамъ* и т. н.

Преходните глаголи могатъ да се определятъ още като обективни, а непреходните — като субективни. При първите тежкостта на значението пада върху предмета, който се засъга отъ действието, а при вторите — върху действието или състоянието, въ което се намира глаголното лице. Въ изрази като *отивамъ въ планината, влизамъ въ стаята, съдамъ на стола* и др., въпръки че логически и практически предметите *планина, стая, столъ* могатъ да се разбиратъ като цель на действието, граматически тия глаголи съ непреходни, субективни, понеже обхващатъ или засъгватъ само частично предметите *планина, стая, столъ*. Въ изрази *обичамъ да пъи, чета, работя* съ употребени въ субективенъ, не-пръкосъ смисълъ, въпръки че обикновено тъ съ обективни, преходни: *пъя пъсень, работя обуща, чета книги*.

Практически преходните глаголи се различаватъ по това, че могатъ да иматъ пръко допълнение (безъ предлогъ), а непреходните не могатъ да иматъ такова допълнение (вж. по-горе примѣритъ).

§ 173. Отъ друга страна глаголите се делятъ на лични и безлични.

Лични глаголи наричаме ония, при които глаголното лице може да бъде посочено опредѣлено: *той гледа, Иванъ говори, конинъ пише, влязъхъ спря*. Такива съ почти всички глаголи въ българския езикъ.

Безлични глаголи съ ония, при които не може да се посочи иской същина като глаголното лице. Такива съ главно:

1. Глаголи, означаващи природни явления: *съмка, мръкоа, гърми, свърта се, развиделява се, загорява се, стъмнява се, смрачава се, скечерява се, роси, снъжи, скреси, вали* (обаче казваме също: *вали дъждъ, валиятъ дъждове*). Отъ тъхъ нѣкои могатъ да се употребяватъ въ други случаи и като лични глаголи: *гърмя, спъткамъ*.

2. Глаголи, означаващи душевни и тѣлесни състояния: *причернъ ми, прилошее ми, домжинъ ми, покриоъ ми, дондъе ме, донтиоъ ме, боли, сърби* (но също и: *боли ме зъби, болятъ ме ржети, сърбятъ ме ржети*).

Въпросътъ за безличните глаголи не е толкова въпросъ лексикалънъ, застъгащъ дѣлънието на глаголитъ, колкото въпросъ функционаленъ — застъиращъ тѣхната употреба. Въ определени случаи всѣки глаголъ може да биде употребенъ въ безличенъ смисълъ, т. е. безъ да се свързва въ дадения случай съ опредѣлено действуващо лице. По-глакните отъ тия случаи сѫ следнитъ:

а) Безлична употреба на глаголи като имена, *нима, може, изглежда, бива, тръбва, стига, е* и др., напр.: *тука и ма много хора; може да е аурно; изглежда, че...; бива ли да дойда; тръбва ли да...; стига!; ядъ ме е, срамъ ме е, криво ми е* и пр.

б) Безлична употреба на възвратната форма на глаголитъ: *тука не се пуща, не била да се говори, струва ми се, че..., случва се, че..., на пътъ не се тръгва безъ дрехи, тамъ не се влиза безъ разрешение, отъ София до Княжево се отива съ tramvay; спи ми се, играе ми се, яде ми се* (но също и: *яде ми се ябълка, ядатъ ми се ябълки* и др.).

Забележка. Въ следните случаи имаме логически безлични глаголи, но граматически тъп сѫ безлични: 1. *Тукъ се приематъ заявления, придава се кляща, търси със сподружникъ, каменниятъ въглища се копатъ отъ земята, и др.* (Тукъ е опредѣлено граматичното глаголно лице, но не се опредѣля фактическиятъ центръ). 2. *У насъ оратъ съ плугове; отъ виното правятъ оцатъ; какво да правишъ (=какво да се прави); да видишъ да не повървашъ* и др.

§ 174. Глаголитъ се дѣлятъ още на свършиeni и несвършиeni по видъ (*дамъ — давамъ, подпиша — подписвамъ, стана — становъ и т. н.*), но това дѣ-

ление застъги по-вече тъхното граматично значение, та затова ще бъде разгледано по-нататък.

§ 175. По форма глаголите се делят на обикновени глаголи (*отварямъ*, *чета*, *мил*, *моля*, *давамъ*, *пъмъ*) и възвратни, които съдържат възвратно мястоимение *се* или *си* (*отварямъ се*, *отварямъ си*, *чета се*, *мия се*, *миемъ се*, *моля се*, *давамъ се*, *даваме си*, *пъмъ се*, *пъс ми се*). Възвратната форма на глаголите може да има доста разнообразни значения. Според това можем да говорим за възвратни по смисълъ, взаимни, страдателни, безлични и сръдни глаголи.

1. Възвратните по смисълъ глаголи означават, че глаголното лице извършва действието само върху себе си: *мия се*, *обличамъ се*, *огледахамъ се*; *питамъ се* и т. н. Тък се образуват само отъ переходни глаголи, като превръщатъ обективното имъ значение въ субективно, т. е. доближаватъ се донекъде по смисълъ до непреходните глаголи.

2. Взаимните глаголи означават, че глаголните лица извършватъ действието взаимно едно върху друго: *миемъ се*, *биемъ се*, *боримъ се*, *укижаваме се*, *надпреварваме се*, *търсимъ се*, *обичаме се*, *мразимъ се*, *даваме си*. Взаимни глаголи се образуват също само отъ переходни,

3. Страдателните глаголи означават, че действието иде върху глаголното лице отънъкъ: *тази книга се чете много отъ учениците*; *отсъствията се извиватъ отъ класния наставникъ* (вж. § 215).

4. Безличните възвратни глаголи означаватъ безлично действие: *тука не се говори високо*; *съчертва се* (вж. по-горе, § 173).

5. Въ сръдните глаголи значението на възвратното мястоимение е съвсемъ изтрито; някои отъ тяхъ не могатъ да се употребяватъ самостоятелно безъ него: *боя се*, *страхувамъ се*; *моля се*.

Възвратни и взаимни глаголи могатъ да се употребяватъ и съ дателната форма на възвратното мястоимение, *си*, която може да стои и редомъ съ винителната:

пъя си, чета си, мия си се, обличамъ си ие, правимъ си подаръци, размъняме си ролитъ.

Забележка. При нѣкни възвратни глаголи възвратното мѣстоименіе може да се изпуща, безъ да се промѣня смисълътъ: *сѣмва, мрѣква, започва, спира, свѣрши, прекъжси вм. съмъ се, мрѣква се, започка се, спира се, свѣрши се, прекъжси се.* По този начинъ глаголи като *започкамъ, спирамъ, свѣршивамъ, прекъжсвамъ* получаватъ и непреходно значение покрай основното преходно: *занята започнаха* (непрех.) — *започнахъ не занятията* (прех.); *годината свѣрши свѣршихъ же годината* и пр.

Граматични особености на глагола

§ 176. Глаголното лице може да бѫде опредѣлено въ известенъ смисълъ по-точно чрезъ нѣкои промѣни въ окончанията на самия глаголъ (*работ-я, работи-шѣ, работи-мъ* и пр.). Също така и глаголното действие може да бѫде опредѣлено по-точно по време, наклонение, видъ, залогъ и пр. чрезъ различни промѣни въ формата на глагола. Въ всички тия случаи не се промѣня сѫщината на глаголното действие (речниковото значение на глагола), а само се изказватъ различни обстоятелства, свѣрзани съ неговото вършене или изказване. Категориите, изразявани по този начинъ, съставятъ граматичното значение на глагола. Броятъ и характерътъ на тия категории бива различенъ не само въ различните езици, но и въ различните епохи отъ живота на единъ и същи езикъ. Въ това отношение съвременниятъ български езикъ се отличава съ свое то изключително богатство не само между славянските, но и между всички европейски езици. Днешниятъ български глаголъ може да изразява следните граматични категории:

1. Лице. Споредъ това, дали действието се върши отъ лицето, което говори, или отъ лицето, на което се говори, или отъ нѣкакво друго лице, различаваме отдѣлни форми за три лица: първо (*чета, правя*), второ (*четешъ, правишъ*) и трето лице (*чете, прави*).

2. Число. Споредъ това, дали действието се върши само отъ едно или по-вече лица, различаваме отдѣлни форми за две числа: единствено и множествено (*чета — четвъртъ, четешъ — четвърти, чета — четвъртъ*). Ко-

гато говоримъ съ непознато или съ по-високо поставено отъ наше лице, за да изразимъ къмъ него уваженис, поставяме глаголитѣ отъ 2 л. въ множествено вмѣсто въ единствено число: *какво правите; прочетохте ли днешния вестникъ* (— *какво правишъ, прочете ли днешния вестникъ*).

3. Залогъ. Споредъ това, дали действисто се извършва отъ самото глаголно лице, или се върши отъ другъ деятель върху глаголното лице отвѣтъ, различаваме два залога: действителенъ и страдателенъ: *машината движи влака* (действ.) *машината се движи отъ парата* (страд.).

4. Видъ. Глаголното действие може да биде представено като достигнало до нѣкакъвъ „закръгленъ“ завършъкъ, или безъ огледъ на такънъ завършъкъ. Споредъ това различаваме въ българския езикъ два глаголни вида: свършенъ и несвършенъ: *поправишъ — поправляшъ, пробилъ — пробивамъ, купя — купувамъ, седна — сядамъ* и пр.

5. Време. Глаголното действие може да биде представено въ различно време спрямо момента на говоренето или и спрямо нѣкой другъ миналъ или бѫдещъ моментъ. Споредъ това различаваме въ българския езикъ следнитѣ деветъ глаголни времена:

1. сегашно: *правя, чета*
2. минало свършено: *правихъ, четохъ*
3. минало несвършено: *правяхъ, четяхъ*
4. минало неопределено: *прикилъ съмъ, чеълъ съмъ* (3 л. *правилъ съмъ, чеълъ съмъ*)
5. минало предварително: *бъхъ правилъ, бъхъ чеълъ*
6. бѫдеще: *ще правя, ще чета*
7. бѫдеще предварително: *ще съмъ правилъ, ще съмъ чеълъ*
8. бѫдеще въ миналото: *щъхъ да правя, щъхъ да чета*
9. бѫдеще предварително въ миналото: *щъхъ да съмъ правилъ, щъхъ да съмъ чеълъ*

6. Начинъ на изказване. Споредъ това, дали действието се изказва като лично наблюденис или убеждение на лицето, което говори, или се предава по думите на друго лице, различаваме при българския глаголъ две форми на изказване: 1. лично или пръко изказване и 2. преизказване: *правихъ, правихъ — правилъ съмъ, правили; четехъ, четеха — чель съмъ, чели; правъхъ, правъха — правълъ съмъ, правъли; ище чете — щълъ да чете* и пр.

7. Наклонение. Осъществяването на действието може да се представи въ зависимост отъ различни обстоятелства, като положително, условно, заповеддано, желано и т. н. Глаголните форми, които изразяватъ действието въ връзка съ такива обстоятелства, се наричатъ наклонения. Въ българския езикъ различаваме следните три основни наклонения: извително (*правя, ище правя, правихъ; чета, ище четеши, четехме*), повелително или заповедно (*прави, правете; чети, нека да чете*) и условно (*бихъ правилъ, правоамъ, бихъ чель*). Освенъ тия три наклонения срещатъ се и следи или зачатъци и отъ други подобни категории, които не сѫ развити въ българския езикъ, като пълни наклонения (вж. нататъкъ).

8. Причастия (глаголни прилагателни), деепричастия (глаголни наречия) и глаголни съществителни. Покрай чисто глаголните форми съществуватъ при всички глаголъ и нѣкои други форми — прилагателни, наречия и съществителни, които служатъ да изразятъ въ известни случаи глаголното действие като признакъ, обстоятелство или същина.

Различаваме въ българския езикъ следните такива категории:

Три действителни причастия: сегашно (*ходещъ, четещъ*), минало свършено (*ходилъ, челя*) и минало несвършено (*ходилъ, четилъ*).

Едно страдателно причастие — минало: *ходенъ, четенъ*.

Едно деепричастие — действително сегашно: *ходейки, четейки*.

Отглаголни съществителни на *-не, -ние*: *ходене, четене; учение, търпение*.

Забележка. Въ главата за образуване на имената посочихме и редица други съществителни имена, образувани отъ глаголни основи. Тъ стоятъ обаче по-настрана отъ системата на глагола — както поради нѣкои особености въ значението си, таки и поради това, че сѫ застъпени само при ограничнъ брой глаголи. За разлика отъ тѣхъ, посочените тукъ съществителни форми на не могатъ да се образуватъ отъ всѣки глаголъ и могатъ да го „замѣстятъ“ при опредѣлени синтактични условия. Затова ги причисляваме къмъ глаголното спрежение въ по-широкъ смисълъ на думата.

Б. ОБРАЗУВАНЕ НА ГЛАГОЛИТЪ

§ 177. Въ българския езикъ съществуватъ доста голѣмъ брой глаголи, като *кося*, *мил*, *бия*, *чета*, *пина*, които сѫ първични по произходъ, т. е. не се схващатъ като произведения отъ други съществуващи думи въ езика. Съществуватъ обаче още по голѣмъ брой глаголи, които сѫ производни отъ други думи (съществителни, прилагателни, други глаголи и пр.): *димъ* (срв. *димъ*), *черни*, *черния се* (срв. *черенъ*), *купувамъ* (срв. *купя*) и пр.

Производните глаголи се образуватъ по два основни начина: съ помощта на наставки и съ помощта на представки.

НАСТАВКИ ЗА ОБРАЗУВАНЕ НА ГЛАГОЛИ ОТЪ ИМЕНИ¹⁾

§ 178. Наставката *-я (-a)*, 2 л. ед. ч. *-и-шъ*, служи за образуване предимно на преходни глаголи отъ съществителни, прилагателни и числителни имена. Тъ означаватъ цействието по резултата му, изразенъ съ името, отъ което се образува глаголътъ. Примери отъ съществителни: *бележа* ('поставямъ, правя белегъ, снабдявамъ съ белегъ'), *вредя* ('причинявамъ вреда'), *гръща* ('върша гръхъ'), *димя* ('изпушамъ, правя димъ'), *дължя* ('правя на дѣловс'), *звѣня* ('издавамъ, правя звѣнъ'), *кича* ('снабдявамъ съ китка'), *купсти* ('снабдявамъ

¹⁾ За по-голѣма нагледностъ, ще вземаме тукъ наставките за едно съ личнитѣ окончания. За влиянието на нѣкои наставки върху вида на глагола ще говоримъ по-нататъкъ.

съ вѣра („кръстъ“), съ име‘), мѫча, прѣча, славя, срамя, храня, хуля, хвали, ценя и др.; — отъ прилагателни: бѣля ('правя бѣль'), готвя ('правя готовъ'), кривя ('правя кривъ'), мокря ('правя мокъръ'), пълни, суша, топля, честитя и др.; — отъ числителни: по-вторя, у-двой, четворя и др.

Най-голѣмъ брой такива глаголи се образуватъ отъ сѫществителни имена. Въ много случаи едновременно съ наставката *-и-* се прибавя къмъ именната основа и нѣкоя представка: по-здрав-я, об-ясн-я, о-свобод-я, у-пожи-я, по-злат-я, по-втор-я, у-дво-я, съ-жив-я, под-лож-я и мн. др.

Наставката *-увамъ* служи за образуване на глаголи (най-често непреходни) главно отъ сѫществителни имена, които означаватъ различни понятия (лично звание, резултатъ, състояние, обстоятелство и пр.), свързани съ действието: *гостувамъ* ('прескарвамъ като гостъ'), *глидувамъ* ('прескарвамъ въ гладъ'), *господарувамъ* ('прекарвамъ като господарь'), *кметувамъ* ('прекарвамъ като кметъ'); *бунтувамъ* ('причинявамъ бунтъ'), *вълнувамъ* ('причинявамъ вълни, вълненис'), *степенувамъ* ('правя степени'); *пътувамъ* ('прекарвамъ въ пътъ'), *студувамъ* ('прекарвамъ въ студъ'), *лътувамъ* ('прекарвамъ лѣто'), *блъснувамъ*, *добрувамъ*, *празнувамъ*, *плачнувамъ*, *търгувамъ* и др.

Често пъти наставката *-увамъ* се прибавя къмъ отвличени сѫществителни на *-ство*, *-ствие*: *тѣржествувамъ*, *отсѫщствувамъ*. Такива глаголи днесъ по-скоро се схващатъ като образувани съ сложна наставка *-стлавамъ* направо отъ съответните лични имена: *председател-ствувамъ*, *учител-ствувамъ*, *студент-ствувамъ*, *свидетел-ствувамъ*, *покровител-ствувамъ*, *чиновниче-ствувамъ* и др.

Наставката *-ъя (-ъе-шъ)* служи за образуване на глаголи, предимно непреходни, главно отъ прилагателни имена. Тия глаголи означаватъ най-често преминаване (постепенно) въ ново състояние (т. н. ингресивно значение): *блѣл-ъя* 'ставамъ блѣль', *бледи-ъя* 'ставамъ бледенъ', *глуп-ъя* 'ставамъ глупавъ', *дебел-ъя* 'ставамъ дебель', *пуст-ъя* 'ставамъ пустъ' и пр. Нѣкои такива глаголи съ изгубили ингресивния си характеръ: *блъсни-я*,

живъя, лудъя, нъмъя и др. Други губятъ този характеръ, като имъ се прибави възвратно мъстоимение: *чертъя* се 'виждамъ се черъ', 'изпъквамъ съ черъ цвѣтъ' (различно отъ *чертъя* 'ставамъ черъ'), *жълтъя* се 'виждамъ се жълтъ' (различно отъ *жълтъл* 'ставамъ жълтъ'), *момъя* се 'държа се като мома' и др.

Въ много случаи едновременно съ наставката *-ъя* при образуване на такива глаголи се прибавя и нѣкоя представка: *за-късн-ъя, на-мал-ъя, о-глущ-ся, о-слеп-ъя, о-гладн-ъя, по-умн-ъя, о-прост-ъя* и пр.

Наставките *-ая, -амъ, -имъ* въ днешно време не сѫ плодовити. Примѣри: *играя, лаская, куц-амъ, бърз-амъ, ник-амъ, стрел-имъ, кашл-яма* и пр.

§ 179. Наставката *-(н)ича* (*-(н)ичи-шъ*) се употребява по руско влияние. Съ нея се образуватъ нѣкои непреходни глаголи, предимно отъ прилагателни имена: *безобразн-ича, важн-ичи, доносн-ичи, клеветн-ича, инти мн-ича, капризн-ича, кокетн-ича, любезн-ича, маниерн-ича, нервн-ича, оригиналн-ича, посрещн-ича, скромн-ича, сътрудн-ичи, угодн-ича* и др.

Наставката *-ирамъ* се срѣща въ глаголи отъ чуждъ произходъ. Тя сѣ състои отъ нѣмска глаголна наставка *-ир-* и българска *-а-мъ*. Срѣща се въ преходни и непреходни глаголи, образувани главно отъ съществителни имена (отговаря на наставки *-я (-и-шъ)* и *-увамъ* въ българските глаголи): *агонизирамъ, адресирамъ, асимилирамъ, блокирамъ, дебиркирамъ, дипломирамъ, елиминирамъ, инсталлирамъ, кандидатирамъ, коригирамъ, маневрирамъ, окупирамъ, редактирамъ, ресектирамъ, саботирамъ, телеграфирамъ, телефонирамъ, фотографирамъ, фризирамъ* и пр. Въ отдельни случаи тая наставка може да се замѣни съ *-увамъ*: *анализувамъ* (покрай *анализирамъ*), *арестувамъ, интересувамъ, просувамъ, рапортувамъ, стажувамъ, илюструвамъ, спортувамъ* и др. Добре е при удобни случаи да се замѣства *-ирамъ* съ *-увамъ*, но не трѣбва да се стига до крайностъ въ това отношение. Щомъ казваме *гимназ-аленъ, театрап-аленъ, станци-оненъ, позици-оненъ, дисциплин-аренъ* и пр. (съ чужди прилагателни наставки, вж. по-нататъкъ), не е передно да казваме и *дипломирамъ, маневрирамъ, мотивирамъ, редактирамъ, телеграфирамъ* и пр.

Наставката -самъ (-*исамъ*, -*ясямъ*, -*есамъ*, -*исамъ*, -*осамъ*) се състои отъ гръцка наставка **-с-** и българска **-а-мъ**. Освенъ въ заети отъ гръцки езикъ глаголи (**сколасамъ**, **артисамъ**, **орисамъ**, **афаресамъ**, **хиресамъ**, **скопосамъ**), сръща се и въ нѣкои чисто български глаголи, образувани отъ съществителни или прилагателни имена: **бълисамъ** ('набъля, поставя бълило'), **блълосамъ** ('побъля, измажа съ варъ'), **здракисамъ** ('поздравя'), **червисамъ** ('начерня, поставя червило'), **гноисамъ** ('загноя'), **тревисамъ**, **кръстосамъ**, **ядосамъ** и др. Добре е по възможностъ въ тъкия случаи гръцката наставка да се избрѣга.

Наставката -дисамъ (-*тисамъ*) се състои отъ турска наставка **-ди-** (-*ти-*), гръцки **-с** и българска **-а-мъ**. Тя се сръща обикновено въ заети отъ турски езикъ глаголи, като **бак-ти-с-амъ**, **боядисамъ**, **кайдисамъ**, **курдисамъ**, **камайдисамъ**, **сакалдисамъ**, **шидисамъ** (отъ *шаши-тисамъ*) и др.

НАСТАВКИ ЗА ОБРАЗУВАНЕ НА ГЛАГОЛИ ОТЪ ДРУГИ ГЛАГОЛИ

§ 180. Наставката **-на** служи за образуване на три вида глаголи:

1. Глаголи съ еднократно значение, които се образуват отъ други глаголи, чието действие се състои отъ многократно повторяще на единъ и сжици ектъ: **бийни** (единъ пътъ) отъ **бода** (много пъти), **гребна** (отъ **гребя**), **гръмна** (отъ **гръмъ**), **дрънна** (отъ **дрънкамъ**), **звънни** (отъ **звъня**), **мигна** (отъ **мигамъ**), **пукна** (отъ **пукамъ**), **ръзна** (отъ **ръжда**), **хлотна** (отъ **хлотамъ**), **чукна** (отъ **чукамъ**) и пр.

2. Глаголи съ начинателно значение, които означаватъ започване на 'действието или състоянието и се образува отъ глаголи, които означаватъ просто траене на това действие или състояние: **легна** 'мина въ легнато положение, започна да лежа' (отъ **лежда** 'намирамъ се въ легнато положение'), **мъжна** 'пресмина къмъ' 'мълчаниес. започна да мълча' (отъ **мълча** 'намирамъ се въ мълчание'), **плакна** 'започна да горя' (отъ **плактя**), **плувна**

'започна да плувамъ' (отъ *плувамъ*), *съптина* 'започна да свѣтя' (отъ *свѣтия*), *седни* 'започна да седя' (отъ *седи*), *стана* 'започна да стоя' (отъ *стоя*), *харѣкна* 'започна да хвѣркамъ' (отъ *хвѣрча* или *хвѣркамъ*) и пр.

3. Въ нѣкои случаи глаголи съ наставки *-на* иматъ и галъовно-умалително значение: *пийна*, *срѣбна*, *хапна*, *грѣйна* и пр.

§ 181. Наставките *-амъ*, *-ямъ*, *-вамъ* (-*авамъ*, -*явамъ*, -*увамъ*), използвани за отглаголно производство, не внасятъ ново значение въ глагола, а само промѣнятъ вида му отъ свѣршенъ въ несвѣршенъ (вж. § 233 и сл.): *пробод-амъ* (отъ *пробода*), *изплит-амъ* (отъ *изплета*), *помит-амъ* (отъ *помети*) и др.; *поктири-ямъ* (отъ *поктиря*), *измокри-ямъ* (отъ *измокря*), *донес-ямъ* (отъ *донаса*) и др.; *изкопавамъ* (отъ *изкопая*), *изпи-вамъ* (отъ *изпия*), *миг-вамъ* (отъ *мигна*), *подар-явамъ* (отъ *подаря*), *изгасн-увамъ* (отъ *изгасна*) и пр. По-вече за службата и формата на тия наставки ще се говори по-долу въ главата за глаголните видоне.

§ 182. Наставките *-камъ*, *-ничкамъ*, *-учкиамъ*, *-уля* и др. служатъ за образуване на нѣкои глаголи съ умалително значение: *дѣл-камъ*, *свири-камъ*, *бор-ичкиамъ*, *давач-камъ*, *клатучкамъ*, *кривули*, *драскуля*. Глаголите съ умалително значение не сѫ разпространени въ събикновения езикъ. По-чести сѫ тѣ въ детския говоръ, кѫдето най-често се срѣща *-камъ*: *гледкамъ*, *слушкамъ*, *тропкамъ* и пр.

Наставката *-отъ* се срѣща въ нѣкои глаголи съ увеличително и пренебрежително значение: *драскотя*, *лѣготя*, *миготя* се, *мачкотя* и пр.

ОБРАЗУВАНЕ НА ГЛАГОЛИ СЪ ПРЕДСТАВКИ

§ 183. Българскиятъ езикъ притежава следните 18 глаголни представки, които се употребяватъ главно за образуване на нови глаголи отъ други глаголи: *в(ъ)-*, *въз-*, *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *наid-*, *о(б)-*, *от-*, *по-*, *под-*, *пре-*, *пред-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *с(ъ)-*, *у-*. Съ изключение на *пре-*, *про-*, *раз-*, всички други представки се употребяватъ и,

като предлози. Предлозите *за* и *през* се сръщат като представки само въ глаголите *запомина* и *презползва*, затова можем да не ги причисляваме къмъ представките; по значение имъ отговарятъ представките *за* и *през* (вж. по-долу). Предлогъ *без* не се използува като представка при образуване на глаголи, а се сръщува само въ деноминативни глаголни основи (*бездействувамъ*, *безпокоя*, *безумствувамъ*; *обезвредя*, *обезсръдча*, *обезцветя* и пр.). Въ ръдки случаи може да се употребява като представки и други пъкви предлози (напр. *отъх лястя*, *противо-действувамъ*).

Често се сръщатъ и глаголи съ две и по-вече представки: *пре-про-чета*, *на-при-казвамъ*, *раз-по-лагамъ*, *по-раз-глеждамъ*, *из-по-на-при-казвамъ* и др.

Най-често представките се употребяватъ за образуване на нови глаголи отъ други глаголи, но не сърдки и случаите, когато се образуватъ направо съ представки отименни глаголи, чиято основа не се употребява самостоятелно безъ представката: *по-поторя*, *по-зидрия*, *по-живия*, *по-добря*, *по-златя*, *по-гребръ*, *по-българя*, *в-дървя*, *в-каменя*, *в-лоша*, *в-твърдя*, *в-оржъса*, *у-пътъя*, *о-свободя*, *зи-ледя*, *на-водня*, *о-без-вредя* (отъ изразъ „*безъ вреда*“, а не отъ готовъ глаголъ *вредя*), *о-без-смъртя*, *о-без-образя*, *о-без-заразя* (отъ изразъ „*безъ зараза*“, а не отъ готовъ глаголъ *заразя*), *за-ксиня*, *на-малъя*, *о-гладнъя*, *по-уминя*, *по-сашиня*, *до-срамнъя*, *до-гнитъе ме*, *до-гръщее ме*.

Най-много се употребяватъ въ такава служба *по-**въ-*, *о-без-*.

Освенъ това има и първоначални глаголи, които не се употребяватъ днесъ безъ представка, напр. *-пра* (*до-пра*, *опра*, *спра*), *-сма* (*посма*, *засма*, *приема*, *от-н-сма*, *с-н-сма* и др.), *-тискамъ* (*натискамъ*, *стискамъ*).

§ 184. Представките играятъ двояка роля при образуване на глаголите. Отъ една страна тѣ внасятъ нещо ново въ тѣхния първоначаленъ смисълъ (лексикална служба): *пиша*, *запиша*, *допиша*, *напиша*, *подпиша*, *препиша* и пр.), а отъ друга страна промънятъ несъвършения видъ на глаголите въ свършенъ (граматична служба): *пиша* — *подпиша*, *чета* — *прочета*, *правя* *направя* и пр. (вж. § 226 и сл.)

Съ прибавяне на представки може да се променятъ и непрходни глаголи въ переходни: *сегна* — *взеседна*, *ходя* — *изходя, обходя*; *пътувамъ* — *пропътувамъ*, *живѣя* — *преживѣя*, *плача* — *оплаквамъ*, *легна* — *надлегна*, *свѣти* — *освѣтия*, *кисна* — *накисна, падна* — *нападна*. Това явление може да се обясни съ факта, че чрезъ представките, които въ такъвъ случай иматъ по-конкретно и цѣлостно значение, тежестта на смисъла на глагола се пренася върху засигнатия предметъ, и предметътъ се поставя изцѣло въ обсега на действието.

Бидейки първоначални предложи, представките съ запазили въ много случаи и днесъ първоначалното си пространствено значение (*впиша, възнеса, докарамъ, за-веда, извади, наля, надниша, обиколи, отстъпя, положа, подхвърля, премина, предложа, прилепя, пробия, разнеса, свѣтка, укрия*), но твърде често тѣ съ развили и нови преносни и отвлѣчени — значения, напр. *помисля, напоя, избил, прекроя* и др.

Значения на отдаленитѣ представки

§ 185. Представката *я(й)*- означава:

а) Насочване на действието къмъ вътрешностъта на предмета (въ прѣкъ или преносенъ смисълъ): *въведа, възмѣха, вградя, вживѣя се, взра се, клѣя, внеса, оплета, впрегна, вредя, връжда, втурна* и пр.

б) Преминаване къмъ ново качество: *вгорча се, вдѣтия се, вдѣрва се, вкаменя се, окисни се, вкораоя се, оледеня се, вмириша се, вразумя се, въоржка се, втѣлнявамъ се, очовица се* и пр.

§ 186. Представката *въз-* означава:

а) Насочване на действието нагоре (въ прѣкъ и преносенъ смисълъ): *въздигна, възлиза, възнеса, възседна, възкича, възбудя, взора, възмѫжся, възпъя, възхвали, възвѣржестувамъ, възпламеня* и пр.

б) Повратно насочване на действието: *въздържа, възпра, възвикя, възвѣрна, въздалъ, възпрепятствуваъ, въз-противя се*.

§ 187. Представката *до-* означава:

а) Довеждане на действието до неговата граница (достигане до определенъ предмет или изчерпване до край): *добавя, доведа, довляка, дойда, докарамъ, донеси, дотичамъ, допра, добера се; добера, дофриша, допиша, дочета, доямъ и пр.*

б) Достигане до желание за дадено действие: *доиграе ми се, домилъне ми, домжинче ми, допише ми се, даше ми се, дочете ми се, доспи ми се и пр.*

§ 188. Представката *за-* означава:

а) Пренинаване или оставяне въ нѣкакъвъ смисъл „отвъдъ“: *зализа, зайди, закарамъ, загради, заведи, забълъка, забъгна, чайни, чакина, замържа, завия, загърна, застънча, залъя, забравя, захвърля, запиши, запрупамъ, замина, затвори и пр.*

б) Започване на действието: *заприказвамъ, заиграя, зачеста, загледамъ, заплаха, запъти, замисля и пр. (вдълбочаване въ действието: заприказвамъ се, заиграя се, замисля се и пр.).*

в) Пълно пренинаване въ ново състояние: *забогатъя, замръзна, задолжи, вспл, чистя се, запомни, застана, заболъни и пр.*

г) Замъна: *чаема, заложа, замъстя, замъни, застягя и пр.*

§ 189. Представката *из-* означава:

а) Насочване на действието *навънъ* (или нагоре) въ прѣкъ или преносенъ смисъл: *излиза, изнеси, избъгамъ, изведа, издигна, изкача се, избера, изговоря, изрека, изпреваря, извиши, излъжа, издѣни, изпекна.*

б) Извършване на действието въ цѣлостъ, до край: *изработя, измъжа, измина, избрълъл, изпих, изяжъ, извикамъ, изтърми, изчерпи се, щрака я и пр.*

в) Изчерпване на сборно действие съ много подложи или обекти (съ оттенъкъ на известна последователност въ времето): *изпадаме, измръха; изляя, избях и пр. Често пак при това значение *из-* се съединява и съ разпределителна наставка *по-* (вж. по-долу).*

§ 190. Представката **на-** означава:

а) Насочване на действието върху нѣкаква повърхност (въ прѣкъ и преносенъ смисълъ): **натрупамъ, наклада, нарисувамъ, напиша, нападна, насоля, наредя** и пр.

б) Повърхностю или слабо застъгане отъ действието (въ прѣкъ и преносенъ смисълъ): **наболявамъ, пакуцивамъ, наядъмъ (хлябъ), напил (вода), научуя, нащѣрбя** и пр.

в) Изпълване въ прѣкъ и преносенъ смисълъ: **напълня, наполовя, напечча, нагръя, напекъжъ** и пр.

г) Изчерпване на сборно действие съ много подложи или обекти (съ оттенъкъ на натрупване бesъ абсолютна едновременност): **наскочаме, нападаме, наставаме, настыдаме, напръса, нахвърлямъ, напъркалими, наизвадя, накопая, набери, накача, наприказвамъ** и пр.

д) Извършване на действието до насита: **наядъсс, настясе, нагледамъ се, настъпя се, наигрин се, настегля се, нарадвамъ се, наскочамъ се** и пр.

§ 191. Представката **над-** означава:

а) Насочване на действието върху или надъ нѣщо: **надпиша, надзиравамъ, надвесни, надсмѣя се** и пр.

б) Превишаване: 1. превишаване при надпреварване: **надпреваря, надбъгамъ, мийдамъ, надскачамъ** и пр., 2. превишаване на мѣрка: **надценя, надтегля, надшина** (въ смѣтка).

§ 192. Представките **о-** и **об-** означаватъ:

По-широко достъгане или обграждане, обхващане (въ прѣкъ и отвлѣченъ смисълъ) на нѣкаква повърхност: **опра, облегна, обиколя, окопаи, облыка, оголя, опииши, обръсна, обшия, обмисли, отгоря, осрамотя, осамотя, опустоша, опожаря** и пр.

Понѣкога **об-** изказва по-силно понятието 'обхваща-
нс'. Въпрѣки еднакното си значение, въ нѣкои случаи тия
представки образуватъ различни по смисълъ глаголи: **об-
кова — окини, обградя — огради, обслдя — осуди, обкача
— покича** и др.

§ 193. Представката *от-* означава:

- а) Отдъляне или отдалечаване на действието отъ нѣщо: *отклсна, отроня, отдъля, отдалечи, отвлька* и пр.
- б) Извършване на действие въ обратна посока: *отговоря, отвърна, отвърти, отслабна, отстина, отплатя се, отморж, отскоча, отбия* и пр.
- в) Извършване до насита на действие, което се схваща като особено приятно: *отходя си, отигран си, отяжъ си, отживътъ си* и пр.

§ 194. Представката *по-* означава:

- а) Извършване на действие върху нѣкаква повърхност (въ прѣкъ и отвлѣченъ смисълъ): *помета, положа, покрия, постеля, посиля, поставя, позитъ, посребря, проблгаря, позеленъя, пожилътъ, почернъя* и пр.
- б) Извършване на действието за кратко време или въ слаба степень (умалително значение): *поседя, походя, почета, попъя, почакамъ* и пр.
- в) Сборно действие съ оттенъкъ на разпределителностъ: *изпадаме, излагаме*; обикновено въ това значение тая представка се засилва съ представката *из-* (*изпо-*), или понѣкога едновременно съ *из-* и *на-* (*изпона-*): *изпадаме, изпонападаме, изполъгаме, изпоналъгаме* и пр.

§ 195. Представката *под-* означава:

- а) Насочване на действието надолу или подъ нѣщо (въ прѣкъ и отвлѣченъ смисълъ): *подлижа, подкопая, подготвя, подпиша, подпаля, подкова, подценя, подшия, подсуша; подкача, подбера* и пр.
- б) Извършване на действието въ по-слаба степень: *подскоча, подхвърли, подсирна, подвикна*; придаване на ново качество: *подкинуля, подсладя, подмладя* и пр.

§ 196. Представката *пре-* означава:

- а) Преминаване на действието презъ нѣщо (въ прѣкъ и отвлѣченъ смисълъ), по повърхността или напрѣчно: *премина, прескоча, превържа, пребродя, прескопая, пре-късна, преценя, пресъка, пречупя, преживътъ, презимувамъ, пренощувамъ, проболя, прецѣвти, превалия, пресъхна, преспя, претърси* и пр.

б) Прекрачване на действието презъ, надъ нѣкаква норма: *презимъ, преуморя се, пресия се, пребижъ, преваря, прегладниъ, привлънъ, прелънъ, презсеня, преридя и пр.*

в) Повторно извършване на действието: *прекроя, пресия, прерисувамъ, пречертал, превържа, преваря, прелъп, преобълка и пр.*

г) Пренасяне на действието на друго място (въ прѣкъ или отвлѣченъ смисълъ): *преселя, преместя, пренеса, прекарамъ, преведи, пресидъ, предамъ, превзема, престоря се, преточа, прецедя, препиша и пр.*

§ 197. Представката *пред-* означава:

Насочване или място на действието „отпредъ“ предъ или преди нещо: 1. въ пространството — *предваря, предождамъ, предискуквамъ, предпазя, предприими, предпочета, представя*; 2. въ времето — *предвещая, предвидя, предплатя, предреки, предчувствуваамъ, предложи и пр.*

§ 198. Представката *при-* означава:

а) Насочване (само съ доближаване или съ пълно достигане) на действието къмъ нѣщо въ прѣкъ и препо-сънъ смисълъ: *прибера, приближа, приседна, присия, присъня се, привлъка, прикрепя, привържи, прикова, прикрия, пристана и пр.*

б) Действие въ слаба степень, неосъществено въ пълна мѣрка: *примра, приболи ме, причернѣ ми, приподигна се, притворя и пр.*

в) Прибавяне: *придамъ, прибаня, прикупя, притури, приложа, природя и пр.*

г) Достигане до желанис за далено действие (съ по-силенъ емоционаленъ оттенъкъ въ сравнение съ до-, § 187); *прииде ми се, приспи ми се, примъжине ми, прилоши се ми и пр.*

§ 199. Представката *про-* означава:

а) Вжтрешио преминаване на действието презъ нещо (въ прѣкъ и преносенъ смисълъ): *простра, пробода, пробихъ, провъртия, провътря, прозра, просвѣтия, прокълна, проплодя, простила, протръжъ, прочета, прочистя, про-живънъ, проръжа, прочул се, пропустна и пр.*

б) Начало на действие, проявено за пръвъ път: *протека, проговоря, пропътя, прогледамъ, проходя, про-
каля, прогърмя, прочул се и пр.*

§ 200. Представката *раз-* означава:

а) Разпръсване на действието въ разни страни: *раз-
пръсна, разпустна, раздамъ, раздъля, разбия, разговарямъ,
раздълж, разпъдя, разстя, разпродамъ, разтръбя, раз-
хърлямъ и пр.*

б) Навлизане въ действието съ по-голяма сила: *развикамъ се, разскочамъ се, разпън се, разнамъ се, раз-
смъл се, разтичамъ се, разбогатъя се, расчета се и пр.*

в) Осъществяване на действието въ пълна мърка: *разцъктя се, разхубавя се, разкая се, разболтя се, раз-
клатя, разсъмна и пр.*

г) Връщане на действието въ обратна посока: *риз-
валя, разградя, развъртя, разпиля, разплета, разразя и пр.*

§ 201. Представката *с(ъ)-* означава:

а) Събиране зведно вкупомъ (въ пръкъ и преносенъ смисълъ): *събра, сближа, сплети, сложи, съвля,
сборя се, сдигя се, скопоря се, сгодя, скърпя, свърза,
скова, схвана, съпоставя, спомогна, съмъстя, сдипля, сняя,
свържи, скърча, стегна, съединя, съчетая, сприятели се,
сдружса се и пр.*

б) Слизане от оре надолу: *снема, слъза, скича, съ-
блъка, спадна, събуя, скалия, снеса, спустна, стека се,
свалика, съборя и пр.*

§ 202. Представката *у-* означава:

а) Навлизане въ нещо (по-вече въ отвлъченъ смисълъ: въ окръжение на предметъ, въ състояние): *укрия,
уловя, убия, убода, упадна, уморя, уговари, умра, умножа,
установя, уголтмя, утвърдя, удоя, увълча се,увълъка,
улуча, унищожа, унеса се,увъхна, ускори и пр.*

б) Отдалечаване (рълко): *убъгна и др.*

В. СПРЕЖЕНИЕ И КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГЛАГОЛИТЪ

(Образуване и подреждане на глаголните форми)

ЕЛЕМЕНТИ НА СПРЕЖЕНИЕТО ОБЩИ ПОНЯТИЯ

§ 203. Когато образуваме форми за различни лица, числа, времена и пр. отъ даден глагол, казваме, че спрѣгам с глагола, а всички тия форми заедно образуватъ неговото спрѣжение.

Присто с да се възма като основна форма на глагола въ българския езикъ формата за 1 л. ед. ч. сег. вр.: *правя, чета, ходя, пиша, гледамъ* и т. н. Подъ тази форма ние „представяме“ глаголитъ, когато говоримъ за тѣхъ. Подъ нея ги памираме и въ речниците. Чрезъ нея превеждаме и основните инфинитивни форми на глаголитъ отъ чужди езици (рус. *ходитъ* 'ходя', тур. *bilmek* 'знае', нѣм. *schreien* 'пиши', фр. *faire* 'правя').

Глаголните форми биватъ прости, образуващи само отъ основата на дадения глаголъ (*прави-шъ, прави-хъ, прави-хъ* и др.), и сложни, образуващи отъ нѣкои прости форми на дадения глаголъ и нѣкои частици или форми отъ другъ, „спомагателенъ“ глаголъ (*ще правя, правилъ съмъ, бихъ правилъ, нъма да правя, щяхъ да правя, нека да правя, не чети, четешъ ли, привя се* и др.).

§ 204. Прости глаголни форми. Всѣка проста глаголна форма се състои отъ основа и окончание: *прави-шъ, прави-хъ, прави-хъ; чети-мъ, чети-хме, прочете-мъ, прочето-хме; чел-а, прочел-въ, четиъл-въ*. Основата посочва времето, а окончанието — лицето, числото, рода и други нѣкои категории; окончанията за лице и число при различните форми сѫ различни въ по-вечето случаи.

Основата се състои обикновено отъ коренъ и наставка (*прав-и-, прав-и-; чет-е-, чет-о-; прав-и-л-*), твърде често тя съдържа и една или по-вече представки: *прочет-о-, пре-про-чет-о-*) и съвсемъ рѣдко сънпада съ корсна: *би-хъ*. Въ рѣдки случаи наставката и окончанието се сливатъ: *прав-л, чет-а, прав-ята, чет-атъ* и пр.

Простите форми отъ спрѣжението на всѣки глаголъ се образуватъ отъ нѣколко различни основи, между които особена роля играятъ две: основата на сегашно време

(„сегашна основа“), както я намираме напр. въ формите за 2 или 3 л. ед. ч. (*ходи-шъз, ходи; чети-шъз, чете*) и основата на минало свършено време („минала свършена основа“), както я намираме въ формите за 1 л. ед. ч. (*ходи-хъз, чето-хъз*).

Прости форми въ спрежението на глаголите сж:

1. Образувани отъ основата на сегашно време:

сегашно време: ходя, мажа

сегашно действително причастие: ходещъ, мажещъ,

деепричастие: ходейки, мажейки

минало несвършено време: ходъхъзъ, мажъхъзъ

миналонесвършено действ. причастие:
ходълъзъ, мажълъзъ

повелително наклонение: ходи, мажи

условно наклонение: ходвамъ, мазвамъ,
ходвахъ, мазвахъ

2. Образувани отъ основата на минало свършено време:

минало свършено време: ходихъзъ, мазахъзъ

минало свършено действ. причастие:
ходилъзъ, мазалъзъ

инфinitивъ: ходи, маза

миналострацателно причастие: ходенъзъ,
мазанъзъ

По-точно за образуване на отделилните глаголни форми ще говоримъ въ следващата глава, кждето ще разглеждамъ отделилно всѣка глаголна категория откъмъ форма и значение.

Ударението обикновено не пада върху окончанието и представките, а върху корена или представката: *плетѣ-те, плѣто-хте, раз-плѣтѣте, раз-плѣтохте*. Изключения: *бѣда, зѣда, наїда, билѣ, -шилѣ* (*билѣ, -шилѣ*). Въ всѣка категория отъ спрежението ударението има опредѣлено място, което не се меня при отделилните форми. Въ книжовния езикъ съществува двойственост въ ударението на мин. свършено време.

§ 205. Сложни глаголни форми. Частици, съ помощта на които се образуваат нѣкои сложни форми, сж: *ще, нека, не, ли, се, си, ии*.

Частицата *ще* служи за образуване на бѫдеще и бѫдеще предварително време: *ще правя, ще чета; ще съмъ правилъ, ще съмъ чесъ*.

Частица *нека*, употребявана обикновено заедно съ съкога *да*, служи за образуване на „описателни“ форми за повелително наклонение: *нека да правя, нека да чета*.

Частица *ли* служи за образуване на въпросителни форми: *правишъ ли, ще правишъ ли, четатъ ли, четоха ли и т. н.*

Частица *не* служи за образуване на отрицателни форми: *не правя, не чета; не ще правя, не четохъ и т. н.*

Възвратните местоимения *се, си* също играятъ ролята на частици при възвратните форми на глаголите: *мия се, билемъ се, пишемъ си* и пр.

Съюзътъ *да* се срѣща въ нѣкои сложни форми, като: *щихъ да правя, нѣма да чета, нека да отида* и пр.

Забележка. Частици *ли* и *не* се използватъ въ сѫщата служба и при други части на речта.

§ 206. Като спомагателни глаголи при образуване на сложни глаголни форми се употребяватъ: *съмъ, иша, нѣма, недей*.

Съ помощта на различни форми отъ спомагателния глаголъ *съмъ* се образуватъ най-голѣмъ брой сложни глаголни форми.

Минало неопределено време: *ходилъ съмъ, ходилъ с*

Минало предварително време: *бяхъ ходилъ*
Бѫдеще предвар. въ миналото: *щъхъ да съмъ ходилъ*

Условно наклонение: *бяхъ ходилъ*.

Форми за преизказване: *ходилъ съмъ, ходилъ съмъ, щълъ съмъ да ходя, билъ ходилъ* и пр.

Въ опредѣлени случаи формите *е, сж* въ 3 л. на сложните глаголни форми се изпушватъ (вж. стр. нататъкъ)

Спомагателниятъ глаголъ *съмъ* може да се употребява и едновременно съ другите спомагателни глаголи;

въ състава на нѣкои сложни глаголни форми може да влизатъ и по две, и дори по три форми отъ тоя глаголъ: *било съмъ казалъ, щълъ съмъ да съмъ казалъ, щълъ съмъ било да съмъ казалъ* (въ последната форма има 4 спомагателни глагола!).

Съ помощта на спомагателния глаголъ *ща* се образуватъ форми за:

Бждеще въ миналото: *щъхъ да правя*

Бждеще предв. въ миналото: *щъхъ да съмъ правилъ*

Форми за преизказване за бждеще и бждеще въ миналото: *щълъ съмъ да правя*

Форми за преизказване за бжд. предв. щълъ съмъ да съмъ правилъ

„Бждеще неопределено“: *видъ щемъ*

Забележка. Отъ спомагателния глаголъ *ща* с получена и нсиимънясмата частица *ще* за образуване на обикновеното бждеще време.

Съ помощта на спомагателния глаголъ **нъма** обикновено се обръзватъ отрицателните форми за всички бждещи времена на глаголитъ:

ще правя — нъма да правя

ще съмъ (блда) правилъ -- нъма да съмъ (блда) правилъ

щъхъ да правя — нъмаше да правя

щъхъ да съмъ (блда) правилъ — нъмаше да съмъ (блда) правилъ.

Спомагателните глаголи *ща* и *нъма* заематъ място предъ главния глаголъ въ сложните глаголни форми (изключение: „бждеще неопределено“ — *видъ щемъ*), а *съмъ* може да заема място било предъ него, било следъ него (вж. нататъкъ).

ДЪЛЕНИЕ НА ГЛАГОЛИТЕ НА СПРЕЖЕНИЯ И РАЗРЕДИ

§ 207. Както въ други езици, така и въ българския глаголитъ се дължатъ възь основа на нѣкои особености

при образуване на формите имъ, на нѣколко главни групи, наречени спрѣжения. Огъ своя страна тия спрѣжения се раздѣлятъ на по-малки групи, наречени разреди. Дѣлението на българските глаголи на спрѣжения и разреди става споредъ основата на сегашно и на минало свѣршено време.

Наставките, съ помощта на които може да се образува сегашната основа на глаголите, сѫ следните:

- е- : *чет-е-шъ, същ-е-шъ*
- не- : *вдиг-не-шъ, съх-не-шъ*
- и(й)е- : *пиши-е-шъ* (отъ *пиш-и(й)е-шъ*), *чу-е-шъ*
- ъе- : *жив-ъе-шъ, ум-ъе-шъ* [(отъ *чу-йе-шъ*)]
- иа- : *игр-ае-шъ, черт-ае-шъ*
- и- : *тигр-и-шъ, ход-и-шъ*
- и(н)ичи- : *каризм-ичи-шъ, нервн-ичи-шъ*
- а-, -я- : *глед-а-шъ, стреля-я-шъ*
- ва- : *каз-ва-шъ, ста-ва-шъ*
- ва-, -нва- : *разигр-ава-шъ, презир-яви-шъ*
- ува- : *куп-ува-шъ, тъг-уви-шъ*
- ка- : *глед-ка-шъ*
- ира- : *диплом-ира-шъ, хармон-ира-шъ*
- са-, -диса-, -тиса- : *харе-са-шъ, боя-диси-шъ, бак-тиса-шъ*

Отъ тоя прегледъ се вижда, че сегашната основа на глаголите завършва или на гласна *е*, или на *и*, или на *а* (*я*), и споредъ това българските глаголи се дѣлятъ на три спрѣжения:

първо спрѣжение — съ основа на *е*
(2 л. ед. ч. на *-е-шъ*)

второ спрѣжение — съ основа на *и*
(2 л. ед. ч. на *-и-шъ*)

трето спрѣжение — съ основа на *а* (*я*)
(2 л. ед. ч. на *-а-шъ, -я-шъ*)

Миналата свѣршена основа на глаголите може да завършва на следните гласни: *-о-* (*чето-хъ, съко-хъ*), *-и-* (*коид-хъ, гледа-хъ, одигна-хъ, писа-хъ, гледу-ва-хъ, стреля-хъ*), *-ъ-* (*живъ-хъ, простръ-хъ, търпъ-хъ*), *-а-* (*ходи-хъ, прави-хъ*), или може да съвпада съ корена (*би-хъ, чу-хъ, сми-хъ се*).

Глаголи съ еднаква сегашна основа [отъ I и II спрежснис] могатъ да образуватъ по различенъ начинъ миналата си свършена основа. Затова отдѣлнитѣ спрежсния се дължатъ, споредъ миналата свършени основа на глаголитѣ, на разреди. Отдѣлнитѣ разреди при всѣко спрежснис ще изброимъ по-долу.

§ 208. Съществуватъ ограниченъ брой глаголи, които не могатъ да се вмѣстятъ въ никой отъ установенитѣ по долу разреди. Такива глаголи наричаме неприкилни (вж. § 212).

Нѣкои глаголи правятъ привидни отклонения въ спрежението си поради известни нормални звукови промѣни или правописни принципи, които могатъ точно да се формулиратъ. Такива отклонения се трѣбва да се взематъ за критерий при формалната класификация на глаголитѣ. Въ такива случаи трѣбва да имаме предвидъ следнитѣ по-важни фонетични и правописни особености:

- к, г, х предъ е; ѹе, ъ минаватъ въ ч, ж, ш (*пека-печешъ*)
- е, я предъ ѹе минаватъ въ и, ж (*писа-пишишъ*)
- ъ следъ ч, ж, ш (к, г, х) минава въ а или е (*търпъхъ* *държахъ*, *търпъше* — *държешъ*)
- ъ следъ гласни минава въ я или е (*търпъхъ* *стонахъ*, *търпъше* — *стонешъ*)
- я следъ ж, ч, ш (к, г, х) минава въ а (*търпя* *държа*)

Ето пълното дѣление на българскитѣ глаголи на спрежсния и разреди:

ПЪРВО СПРЕЖЕНИЕ

сегашна основа на (е)

§ 209. Къмъ I спрежение спадатъ около 600 основни глагола, раздѣлени на 8 разреда, отъ които само два (IV и VI) сѫ продуктивни днесъ. Отъ тия основни глаголи се образуватъ още много други чрезъ представки.

Първи разредъ

(сег. вр. на -а, -е-шъ, мин. св. вр. на -о-хъ)

плет-а, плет-е-шъ — плет-о-хъ

Тукъ спадатъ следните глаголи:

<i>бода</i>	<i>паса</i>
<i>бжда</i> (вж. § 212)	<i>пека</i>
<i>-веда</i> (<i>до-веда,</i> <i>за-веда и пр.</i>)	<i>плета</i>
<i>клька</i> (- <i>(б)лька</i>)	<i>преда</i>
<i>дамъ</i> (вж. § 212)	<i>растя</i>
<i>ида</i> (вж. § 212)	<i>река</i>
<i>клади</i>	<i>ська</i>
<i>-льза</i> (вж. § 212)	<i>теска</i>
<i>мета</i>	<i>треса</i>
<i>-неса</i> (<i>до-неса и пр.</i>)	<i>честа</i>
	<i>ямъ</i> (вж. § 212)

Числото на тоя типъ глаголи въ днешно време не се увеличава, дори с значително намаление. Така напримѣръ първоначално сѫ спадали тукъ и глаголи *греба*, *гризи*, *крада*, *стрига* (съ първонач. мин. св. време *гребохъ*, *гризохъ*, *крадохъ*, *стригохъ*), които днесъ въ книжовния езикъ гласятъ *греба* — *гребахъ* (III разр.) или *гребя* — *гребахъ* (V разр.), *гризи* — *гризахъ* (III разр.) или *гризя* — *гризохъ* (вж. § 212.) *стрижи* — *стригахъ* (V разр.), *крадя*, *крада* — *крадихъ* (вж. § 212).

Нѣкои отъ тия глаголи, както и тѣхни производни съ представки, сѫ често употребителни, и затова този разредъ играе въ езика по-голяма роля, отколкото може да се предполага, сѫдейки по неговата численостъ.

Втори разредъ

(сег. вр. на -ра, -ре-шъ, мин. св. вр. на -ръ-хъ)

вр-а, вр-е-шъ — връ-хъ

Тукъ спадатъ следните петъ глагола:

<i>вра</i> 'пъхамъ'
<i>-эри</i> (<i>съзри</i> и пр.)
<i>мра</i>

-пра (допра и пр.)
-стра (простра)

Трети разредъ

(сег. вр. на -ва, -вс-ишъ, мин. св. вр. на -ва-хъ)

ков-а, ков-е-ишъ — ков-а-хъ

Къмъ тоя разредъ спадатъ следнитѣ глаголи:

зова
кова
кълва
рева
ръва
снова
(греба) (вж. и V разр.)

Четвърти разредъ

(сег. вр. на -на, -не-ишъ, мин. св. вр. на -на-хъ)

вдиг-на, вдиг-не-ишъ — вдиг-на-хъ

Тоя разредъ наброява надъ 300 глагола и е продуктивенъ и днесъ (вж. § 180). Тукъ спадатъ напр. глаголи като:

бръсна	канна
вдигна	легна
опрегна	мигна
върна	мръзна
глъхна	никна
гръйна	пламна
гъна	плувна
дебна	погледна
дръпна	сблъсна
дъни	смогна
зърна	стана и пр.

Въ глаголи **женна** (женна, женя), **клина**, **мъна**, **погна**, **пъна** (-пна), -ч(е)на съгласната -н- принадлежи къмъ корена, по и тѣ се спрѣгватъ като останалите глаголи на -на, -не-ишъ: **женна** (женна) — **женнахъ** (женнахъ).

Пети разредъ

(сег. вр. на -я (следъ шушкава съгл. -а), -е-шъ, мин. св.
вр. на -а-хъ (съ твърда предшествуваща съгласна)

кап-я, кап-е-шъ—кап-а-хъ; пиш-а, пиш-е-шъ—пис-а-хъ

Тукъ спадатъ напр.:

бъбля	кляя
бъбря	силя
мъмря	скубя
гребя (вж. и III разр.)	трепя
дръмя	ханя
капя	чертя (нищо)
клепя	щипя

Шушкави съгласии ч, ж, щ отъ сегашната основа
се замънятъ въ миналата свършена основа съ к, з (г), с:
дъвча — *дъвкахъ*, *вържа* — *вързахъ*, *лижя* — *лигахъ*,
пиши — *писахъ*.

дъвча — дъвкахъ	нижа
плача	ръжса
смучи	хирижя
суча	лья — лъгахъ
тъпча	стържя
ближка близахъ	бържа — бърсахъ
вържя	пиша
вежа	реша
кинжа	чеша
лижя	мириша
мажя	

Шести разредъ

(сег. вр. на -тья (-тье-шъ), -ая (-ае-шъ), съ тъ и а отъ на-
ставката, мин. св. вр. на -ть-хъ, -а-хъ)

**жив-тья, жив-тье-шъ — жив-ть-хъ; игр-ая, игр-ае-шъ
— игр-а-хъ**

Къмъ този разредъ спадатъ около 150 глагола, отъ
които около 30, отчасти заети отъ руски и черк.-сла-
вянски езикъ, се падатъ на наставка -ая; наставката -тья
с продуктивна и въ днешно време (вж. § 178)

Глаголи съ наставка -ъя:

бледнъя	дебелъя	нъмън
богатъя	дивъя	пилъя
блълъя се	живъя	пустъя
бъснъя	жълтъя	пълнъя
вилнъя	зеленъя	ръдъя
виръя	копнъя	слабъя
владъя	линия	старъя
глупъя	лудъя	тлъстъя
гопнъя	лилъя	умъя
городъя се	младъя се	чернъя и др.

Следъ шушкава съгласна: *вършея, вършахъ.*

Тукъ има и доста глаголи, образувани направо съ представки:

заболъя	ожаднъя	докриопъе ми
закъснъя	ослъпъя	домилъе
наедръя	поетинъя	домжинъе
намалъя	поумнъя	досрамъе
овдовъя	поскъпнъя	дострашес
огладнъя	закопчая	притъмнъе
оглушая	догнъвте ме	причернъе и др.

По-важни глаголи съ наставка -ая съ следните:

бозая	копая	ридая
дълбая	лиская	роптая
желая	мечтая	ругая
играя	мотая	седляя
касае се	оправдая	ухая
колебая се	страдая	чертая и др.

Къмъ тѣхъ можемъ да причислимъ и нѣкои глаголи на -ая следъ шушкава съгласна и на -яя следъ гласна, нѣкои отъ които първоначално съ принадлежали къмъ групата на -ъя:

блуждая	влияя
величая	силя
вещая	
вънчая (също и вънчен)	
нуждан се	

Седми разредъ

(сег. вр. на -аи (-а-е-шъ), -иј (-и-е-шъ), съ а и и отъ корена, мин. св. вр. на -а-и-хъ, -и-я-хъ (-и-хъ))

ба-я, ба-е-шъ — ба-и-хъ; бль-я, бль-е-шъ — бль-и-хъ (блъ-хъ)

Тукъ спадатъ следните глаголи:

а) Глаголи на -ая:

бая	мая (омая и пр.)
вия	мия ('бая')
зная, знахъ (но познахъ)	ис-хая
каи се	от-чая.
дая	трай

б) Глаголи на -иј:

блън — блъяхъ, блъхъ	грън — гръняхъ, гръхъ
въя — въяхъ, въхъ	-дъя — -дъяхъ
зръя — зръяхъ, зръхъ	рън се — ръняхъ се, ръхъ се
зъл — зъяхъ	смъя — смъяхъ, смъхъ
кръя — кръяхъ	смън се — смъхъ се
мъя — мъхъ	тъмъя — тъмъяхъ, тъмъхъ
пъя — пъхъ	успъя — успъхъ

Осми разредъ

(сег. вр. на -иј (-и-е-шъ), -уј (-у-е-шъ), съ и и у отъ корена, мин. св. вр. на -и-хъ, -у-хъ)

би-я, би-е-шъ — бихъ; чу-и, чу-е-шъ — чухъ

Тукъ спадатъ следните глаголи:

бия	ниј	-дуј
вия	риј	плуј
гниј	триј	плюн.
криј	шиј	-({б})уј
мил	-хлуј	чуј

ВТОРО СПРЕЖЕНИЕ

(сегашна основа на и)

§ 210. Къмъ II спрежение спадатъ около 800 основни глагола, раздѣлени на 2 разреда, отъ които само първиятъ е продуктивенъ днесъ. Отъ тѣзи основни глаголи могатъ да се образуватъ още много други, чрезъ представки. Нѣкои глаголи не се употребяватъ безъ представки.

Първи разредъ

(сег. вр. на -я (следъ шушкава съгласна -и), -и-шъ; мин. св. вр. на -и-хъ)

ход-я, ход-и-шъ — ход-и-хъ

Тоя типъ глаголи с твърде многоброенъ (около 700 основни глагола) и е продуктивенъ и днесъ (вж. § 178). Тукъ спадатъ напр. глаголи като:

бая	димя	мъстя	строй
благодаря	миря	мръция	стяжня
боря се	дразня	мъча	стъпля се
броя	диля	нося	тегля
буди	жаля	пазаря	топля
бърборя	женя	тизя	тровя
бълни	звѣни	паля	тури
вадя	никотя се	паря	тъжка
варя	кроя	пестя	търси
водя	кокетница	платя	хабя
возя	клеветница	помня	хкиля
вия	кръстя	потя се	хърдя
върша	купя	правя	ходя
въди	кърмя	пратя	храня
газя	кърпя	простя	хуля
гася	лепя	прича	ценя
гладя	ловя	пѫдя	цепя
гръща	любя	работя	черпя (нѣкого)
говоря	мамя	редя	честитя
гоня	мисля	ровя	чиня
горя (прех.)	мокря	родя	чудя
гостя	моля	свири	чуил
губя	мразя	служа	леготя и пр.

Образувани направо съ представки:

<i>поздравя</i>	<i>повтори</i>
<i>позволи</i>	<i>употъ</i>
<i>отстраня</i>	<i>освободи</i>
<i>(об)ясня</i>	<i>уясни</i> и др.

Втори разредъ

(сег. вр. на -я, -и-шъ, мин. св. вр. на -и-хъ; следъ шушкава съгласна: -а, -и-шъ — -а-хъ)

*търп-я, търп-и-шъ — търп-и-хъ; леж-а, леж-и-шъ
— леж-а-хъ*

Глаголите отъ този разредъ съ около 100 на брой; типътъ е слабо продуктивенъ въ днешно време. Гука спадатъ напр. глаголи като:

<i>боля</i>	<i>лишия</i>
<i>боля</i>	<i>пиция</i>
<i>блестя</i>	<i>пламтя</i>
<i>валя</i>	<i>пълзя</i>
<i>видя</i>	<i>седя</i>
<i>въроя</i>	<i>трепти</i>
<i>върти</i>	<i>туитя</i>
<i>горя</i> (непрех.)	<i>търпи</i>
<i>гърмя</i>	<i>хрущя</i>
<i>схватя</i>	<i>цѣктя</i>
<i>киня</i>	<i>шумя</i> и др.
<i>летя</i>	

Следъ шушкава съгласна въ минало свършено време имаме -а- вм. -и-: *мълча* — *мълчахъ*; следъ гласна имаме -я-: *стоя* — *стояхъ*.

<i>дѣлса</i>	<i>фуча</i>
<i>дѣржа</i>	<i>жопча</i>
<i>зауча</i>	<i>извѣрча</i> и др.
<i>лежи</i>	
<i>мълча</i>	<i>боя се</i>
<i>гълчи</i>	<i>стоя</i>
<i>тәжса</i>	<i>из-буя</i>
<i>рѣмжи</i>	

ТРЕТО СПРЕЖЕНИЕ

(сегашна основа на *а* и *я*)

§ 211. Глаголите, които принадлежатъ къмъ трето спрежение, се изчисляватъ надъ 3000. При всички глаголи отъ това спрежение сегашната и миналата свършена основа сѫ еднакви. Заговя отъ тази гледна точка нъма нужда да ги дѣлимъ на разреди. Поради многообразността имъ обаче добре е да ги дѣлимъ на следнитъ групи споредъ наставкитъ, съ които сѫ образувани:

1. Съ наставка **-а-мъ, -я-мъ**: излизамъ, измитамъ, препридамъ, пробадамъ, помагамъ, прочитамъ, отрисамъ, отищамъ, провирамъ, съзирамъ, умирамъ, спиралъ, простирамъ, събирамъ, раздиримъ; забавлямъ, събуисдамъ, изваждамъ, поктирямъ, изговарямъ, приготвямъ, преправямъ, претеглямъ, затоплямъ, турямъ, хвърлямъ и пр.

2. Съ наставка **-ва-мъ, -ава-мъ, -ява-мъ**: вървамъ, киввамъ, блъсвамъ, чуквамъ, зидръвамъ, изпивамъ, набивамъ, изгнивамъ, скривамъ, разтривамъ, зашивамъ, запътвамъ, пижелавамъ, изблъбвамъ, приигравамъ, разкопавамъ, презисоявамъ, полудявамъ, запустявамъ, залълявамъ, преброявамъ, дарявамъ, задимявамъ, скроявамъ, решавамъ, разрушавамъ, изхабявамъ, разхубаоявамъ, напраздновамъ, прощавамъ, опростявамъ и пр.

3. Съ наставка **-ува-мъ**: гостувамъ, гладувамъ, кметувамъ, бунтувамъ, вълнувамъ, степенувамъ, пътувамъ, студувамъ, лътувамъ, бъснувамъ, добрувамъ, празнувамъ, пладнувамъ, търгувамъ; изсъхнувамъ, напомнявамъ; председателстваувамъ, от欠缺ствувамъ и пр.

4. Съ наставка **-ка-мъ, -ичка-мъ, -учка-мъ**: отлекамъ, свиркамъ, гледкамъ, тропкамъ, боричкамъ, давичкамъ, клатучкамъ и др.

5. Съ наставка **-ира-мъ**: агонизирамъ, адресирамъ, асимилирамъ, блокирамъ, дебаркирамъ, дипломирамъ, елиминирамъ, инстилирамъ, кандидатирамъ, коригирамъ, манекирирамъ, окупирамъ, редактирамъ, респектирамъ, саботирамъ, телеграфирамъ, фотографирамъ и пр.

6. Съ наставка **-са-мъ**: сколасамъ, тревисамъ, гноясамъ, кръвясамъ, артисамъ, орисамъ, бълсамъ, черкисамъ, здранциамъ, афоресамъ, харесамъ, скопосамъ, кръстисамъ, стрелосамъ, ядовисамъ и пр.

7. Съ наставка **-диса-мъ**: боядисамъ, кийдисамъ, ка-
лайдисамъ, курдисамъ, сакалдисамъ, баялдисамъ, бакти-
самъ, бастисамъ, конуущисамъ, сашисамъ и пр.

НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

§ 212. Съществуватъ нѣкои глаголи, които се от-
клоняватъ отъ останалиятъ съ известни свои особености и
не могатъ да се вмѣстятъ въ никой отъ изброените по-
горе разреди. Такива глаголи наричаме неправилни.

Тѣ могатъ да се представятъ въ следните групи:

1. Глаголи, които образуватъ различните основи въ
спрежението си отъ различни корени:

<i>съмъ</i>	— бжд-а, бид-охъ, бъ-хъ, би-лъ
<i>ида</i>	— -шель (-шълъ)

2. Глаголи, които образуватъ мин. свърши. основа
съ нѣкои особени промѣни въ звуковия съставъ на
корена (изпушчане на гласната и пр.):

<i>мелъ</i>	<i>-ишъ</i>	— мльхъ
<i>стеля</i>	<i>-ешъ</i>	— стлахъ
<i>бера</i>	<i>-енъ</i>	— брахъ
<i>деря</i>	<i>-ешъ</i>	— драхъ
<i>пера</i>	<i>-енъ</i>	— прахъ
<i>коля</i>	<i>-ишъ</i>	— клахъ
<i>поря</i>	<i>-ишъ</i>	— прахъ
<i>-ема</i>	<i>-смешъ</i>	— -ехъ
<i>кълна</i>	<i>-ешъ</i>	— клихъ
<i>бжда</i>	<i>-ешъ</i>	— бидохъ (вж. т. 1)

3. Глаголи, които не сѫ подобни на други, или об-
разуватъ мин. свърши. основа съ известни отклонения
въ наставката отъ други подобни на тѣхъ глаголи:

<i>можа</i>	— <i>можахъ</i>	— <i>можълъ</i>
<i>ща</i>	— <i>щыхъ</i>	
<i>драся</i> (<i>драскамъ</i>)	— <i>драскахъ</i>	
<i>глохся</i>	— <i>глохахъ</i>	
<i>ора</i>	— <i>орихъ</i>	
<i>тѣка</i>	— <i>тѣкахъ</i>	
<i>крадя</i>	— <i>крадохъ, крадихъ, крахъ</i>	
<i>спя</i>	— <i>спахъ</i>	
<i>бележса</i>	— <i>белязахъ</i> (сѫщо и <i>бележихъ</i>)	

4. Глаголи, които представляватъ частични отклонения
само въ отдельни единични форми:

дамъ (но *дадешъ*, *даде.* . .)

ямъ (но *ядешъ*, *яде.* . .)

-лъзя, -лъзишъ (покрай *-лъза*, *-лъзатъ*) при *лъз-e-шъ*

вра, вратъ (вм. *ври*, *врятъ*) при *вришъ*, *ври-*

гризя, гризешъ. . . *гризягътъ* (покрай *гриза*, *гризешъ.* . .
гризатъ)

Г. ПРЕГЛЕДЪ НА ОТДЕЛНИТЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ И ЗНАЧЕНИЕТО ИМЪ

I. ЗАЛОГЪ НА ГЛАГОЛА

§ 213. Обикновено глаголното лице, което се свър-
зва съ действието (т. е. което отговаря на питане *кой*,
що), е онова лице или предметъ, отъ който действието
произлиза, или—съ други думи—който самъ върши това
действие: *работя, ходя, чета, стоимъ, сплятъ*. Възможни
сѫ обаче въ езика и случаи, когато действието не про-
излиза отъ глаголното лице, а иде върху него отвънъ.
Така напр. въ изречението *Масата се заобиколи отъ*
изгладнили хъшове, въпрѣки че действието „заобикаляне“
се извършва отъ хъшоветъ, глаголно лице е *масата*,
понеже тая дума отговаря на въпроса *кой* (*що*) и се съ-
гласува по лице и число съ глагола (срв.: *масата се за-*
обиколи — мн. ч. *маситъ се заобиколиха*). Съществи-
телното, означаващо истинските действуващи лица —
хъшове, играе въ това изречение роля на непрѣко до-
пълнениес, свързано съ глагола чрезъ предлога *отъ*.
Трѣбва да забележимъ, че въ такъвъ случай глаголътъ
се употребява заедно съ възвратното мѣстоимение *се*.

Най-същественото въ отношението на глаголното
лице къмъ действието въ глагола не се състои въ туй,
че то върши ладеното действие (макаръ това да е
най-честиятъ случай), а въ туй, че то се поставя
въ предикативна или сказуемна връзка съ дей-
ствието (вж. § 171). Самата тази връзка може теорети-
чески и практически да бѫде активна или деятелина
и пасивна или страдателна. Споредъ това разли-

чаваме във българския езикъ два глаголни залога — действителенъ (активенъ) и страдателенъ (пасивенъ).

§ 214. Действителниятъ залогъ на глагола означава, че действието се върши отъ глаголното лице. Това е нормалниятъ и естественъ за нашето съвременно мислене начинъ, по който ние възприемаме и изказваме действията: *човъкъ работи, конътъ пасе, камъкътъ пада, дървото расте, ябълката зрее, слънцето сияти, водата тече*. Нашиятъ глаголъ и нашиятъ синтаксисъ съ изградени върху основата на такови именно възприемане и изказване на явленията. По начало всички глаголи въ нашия езикъ съ отъ действителенъ залогъ.

§ 215. Страдателниятъ залогъ на глагола означава, че действието не се върши отъ глаголното лице, а иде върху него „отвънъ“. Истинското действуващо лице въ този случай може да се означи съ помощта на пръко допълнение, свързано съ глагола чрезъ предлога *отъ*: *Масата се заобиколи отъ изгладилни хъшове*. По този начинъ логическото пръко допълнение (*масата*) се явява при страдателния залогъ като граматически подлогъ, а логическиятъ подлогъ (*хъшове*) като граматическо непръко допълнение. Названието „страдателенъ“ означава, че тукъ глаголното лице търпи върху себе си действието, или „страда“ отъ него, и не го върши само. Въ нашия езикъ, както и въ другите съвременни културни езици, страдателниятъ залогъ има второстепенно значение. За него-вото изказване нѣкои стари езици, като латински и старогръцки, съ имали особено спрежение. Въ българския езикъ страдателниятъ залогъ се изказва чрезъ възвратната форма на глаголите, като се прибави възвратното местоимение *се* къмъ формата за действителенъ залогъ: *заобиколя* *заобиколя се*, *ора* *ора се*. По своята природа страдателниятъ залогъ е възможенъ само при переходни глаголи.

Страдателниятъ залогъ се употребява достъ рѣлко (обикновено само въ 3 л.), било въ случаи, когато изпъква на преденъ планъ въ мисъльта пасивниятъ предметъ въ връзка съ даденото действие (напр. *Къде се продаватъ марки?* *Чуха се викове отъ улицата*), било за постигане на нѣкакво стилистично разносбра-

зие на израза (напр. *Масата се заобиколи отъ изгладници хъшоки*).

Въ нѣкои случаи значението на страдателния залогъ не изпъква ясно и се прелива въ други нѣкои категории. Напр. въ израза *Братата се отвори отъ вътъри*, глаголътъ *се отвори* има по-скоро възвратно, а не страдателно значение, а допълнението *отъ вътъра* изразява причина, а не вършителъ на действието (срв. сѫщото и въ изречението: *Много се беспокоя отъ тази случка*).

Освенъ чрезъ възвратната форма на глагола; значението на страдателния залогъ може да бѫде предадено и описателно по синтактиченъ путь, съ помощта на спомагателния глаголъ *съмъ* и миналото страдателно причастие на дадения глаголъ: *масата е заобиколена, ще бѫде заобиколена, биде (бъ) заобиколена, бъше заобиколена* и т. н. Тия изрази сѫт обикновени синтактични съединения, които не трѣбва да се взематъ за сложни глаголни форми.

§ 216. Дѣлението на глаголите на залози се смѣсва отъ нѣкои автори съ дѣлението имъ на переходни, не-переходни, възвратни, взаимни и срѣдни. Така напр. нѣкои автори различаватъ, освенъ действителенъ и страдателенъ, още и възвратенъ, взаименъ и срѣденъ залогъ. Други, излизайки отъ формата, различаватъ само действителенъ и възвратенъ залогъ.

За да си изяснимъ правилно въпроса за залозите въ българския езикъ, трѣбва да помнимъ, че основа на нашата глаголна система е действителниятъ залогъ. Дѣлението на глаголите на переходни и неперходни може да се вмѣсти изцѣло въ рамките на действителния залогъ, който означава действие, вършено отъ глаголното лице, безъ огледъ на това, дали действието минава или не върху другъ предметъ. Възвратните и взаимни глаголи означаватъ действия, чийто субектъ едновременно ги възприема върху себе си и като обектъ, т. е. тѣ съдѣржатъ и елементъ отъ действително значение, и елементъ отъ страдателно значение, обаче тия два елемента не сѫ равносъденни. Отъ гледна точка на съвременната наша мисловна и езикова система по-сѫщественъ тукъ е активниятъ елементъ. Затова възвратните и взаимните

глаголи представлятъ само частенъ случай отъ действителнитѣ, въ които действието, извършвано отъ глаголното лице, има за предметъ пакъ същото лице.

При „срѣдни“ глаголи като *моли се, боя се, страхувамъ се, язгождамъ се, срамувамъ се* изпъква още по-ясно тѣхниятъ действителенъ въ основата си характеръ.

II. ВИДЪ НА ГЛАГОЛА

§ 217. Дѣлението на глаголитѣ на несвършени и свършени по видъ е присъщо на малко езици. Особено характерно е то за славянските езици, кѫдето засма основно място въ семантиката на глагола.

Функцията на глаголните видове е доста отвлѣчена. Това важи още по-вече за българския езикъ, кѫдето функцията на свършения видъ е отдѣлна отъ функцията на времената (въ другите славянски езици формата за сегашно време на свършения видъ означава бѫдеще време: рус. *прийду* 'ще дойда', *напишу* 'ще напиша'). При това дѣлението на глаголитѣ на несвършени и свършени се пресплива или кръстосва и съ дѣлението имъ на нѣкои други групи. Като прибавимъ къмъ всичко това и сложната система отъ формални срѣдства, които служатъ за изразъ на глаголните видове, можемъ да си обяснимъ, защо въ тая областъ на нащата граматика цари и днесъ значителна неустановеностъ въ схващанията и се ширятъ не малко заблуди.

§ 218. Видътъ на глагола опредѣля действието откъмъ неговата вътрешна завършеностъ или незавършеностъ, независимо отъ неговото място въ времето.

Глаголитѣ отъ несвършенъ видъ изказватъ действието въ неговото последователно извършване (както то се извършва постепенно): *изкачвамъ се, лъгамъ, отивамъ, падамъ, пиша, тръгвамъ, ямъ* и пр. Такива глаголи можемъ да изобразимъ нагледно съ стрелка (= развиващъ се процесъ): →

Глаголитѣ отъ свършенъ видъ изказватъ действието изцѣло (въ цѣлото му извършване): *изкачи*

се, легна, отида, падна, напиша, тръгна, изямъ и пр. Такива глаголи можемъ да изобразимъ нагледно съ окръжностъ (=завършена цѣлостъ): ○

Тръбва настоятелно да се подчертава, че глаголните видове изказватъ по сѫщината си не различни действия, а само различни изгледи или „проекции“ на действията. Затова за изказване на едно и сѫщо действие може да се употребява ту несвършенъ, ту свършенъ видъ отъ съответния глаголъ, споредъ гледището, отъ когто се взема действието въ дадения случай: *Купихъ си днесъ много книги, купувахъ ги цѣлъ часъ. Преписвахъ цѣлъ денъ и преписахъ 30 страници.*

За да се избегнатъ нѣкои недоразумения, тръбва да изтъкнемъ, че „цѣлостъта“ на действието при свършения видъ се взема сама за себе си, въ не отъ гледна точка на други глаголи съ по-широко значение: глаголътъ *запълня* означава като нѣкаква отдельна, закръглена и самостоятелна цѣлостъ (огрѣло „действие“) само започването на дадено по-общо действие — *нъя*, а *долъя* означава като отдельна цѣлостъ само неговото довършване. Неумѣстно е въ тоя случай да се разсѫждава, че глаголите *запълни* и *долъя* не изказватъ отдельни действия, а само моменти отъ друго действие. Погледнато граматически, а не логически, тукъ имаме отдельни специфични действия.

Можемъ още да кажемъ, че свършениятъ видъ на глагола изказва действието синтетично („синтетиченъ“ видъ) за разлика отъ несвършения, който го изказва аналитично („аналитиченъ“ видъ).

§ 219. Нѣкои автори опредѣлятъ свършения видъ на глагола като изказващъ ограничено действие, а несвършения — като изказващъ неограничено действие. Понятието за ограниченостъ на действието въ този случай не тръбва да се схваща механически. За граница тукъ не може да се смята случаиното прекъсване на действието, а довеждането му до нѣкаква естествена закръгленостъ или завършеностъ. Така това опредѣление съвпада съ даденото по-горе.

За да се разграничи по-ясно значението на глаголните видове отъ значението на времената, би било по-удобно, а и по-точно, да наричаме видовете завър-

шенъ и незавършенъ вмѣсто „свършенъ“ и „несвършенъ“, тъй като последните два термина се употребяватъ и за опредѣляне на глаголни времена (минало свършено и минало несвършено).

§ 220. Понятието за завършеностъ на глаголното действис не бива да се смѣся съ понятието за тройностъ, продължителностъ или количество на действието. Твърде повърхностно е да се смята, че несвършениетъ видъ означава продължително (трайно) действие, а свършениетъ — моментално. Продължителността на действието нѣма нищо общо съ глаголния видъ. Отъ една страна всъкакви продължителни действия могатъ да бѫдатъ изказвани най-свободно съ глаголи отъ свършенъ видъ (*изградя, проплтувамъ, прочети, прекопая, изямъ* и т. н.), а отъ друга страна — и най краткото действие може да бѫде представено въ своя развой (колкото и безкрайно бързоточенъ да е той), т. е. съ глаголъ отъ несвършенъ видъ (*чуквамъ, скитаамъ, мигвамъ, пипвамъ, сепвамъ се, извиквамъ* и пр.).

§ 221. Все пакъ, речемъ ли да си изяснимъ по-дълбоко съотношението между категорията видъ и време на глагола, ще се намѣримъ тъкмо на почвата на понятието за време въобще, само че въ две различни плоскости. Понятието за време изпъква при глаголното действие въ двоякъ смисълъ: не само въ връзка съ прославата за неговото собствено траене, но и въ връзка съ настоящото външно хронологично положение между другите явления. Видътъ на глагола опредѣля наистина нѣщо отъ „траенето“ на действието въ времето, но не измѣреню външно откъмъ неговата продължителностъ, а взето само откъмъ неговата вътрешна завършеностъ или незавършеностъ.

За опредѣляне на положението или мястото на действието въ времето служатъ пъкъ глаголните „времена“, които опредѣлятъ това място преди всичко въ връзка съ момента на говоренето (напр. *честа, четохъ, ще чета*), а понѣкога още и въ връзка съ нѣкой другъ посрѣденъ моментъ (напр. *четиъхъ, бихъ чеъ, ще съмъ чеъ*). Обикновено употребата на глаголните видове е независима отъ глаголното време, т. е. отъ мястото на действието въ времето. Обаче въ нѣкои отдельни случаи

единиятъ отъ видовете на глагола (обикновено свършениятъ) се явява неприложимъ при нормални условия къмъ нѣкои глаголни времена. Напр. свършениятъ видъ на глагола с неприложимъ къмъ обикновеното сегашно време: глаголи като *направи*, *продамъ*, *разбера* и т. н. не могатъ да означаватъ обикновено сегашно време. Поради това при посочване на основната форма на свършени глаголи, употребени въ други времена, тръбва да внимаваме, за да не посочимъ съответния несвършенъ глаголъ вмѣсто свършения: *купихъ* — *купя* (а не *купувамъ*), *поправихъ* — *поправя* (а не *поправямъ*), *продадохъ* — *продамъ* (а не *продавамъ*) и т. н. Зависимостта между употребата на глаголните видове и времена ще бѫде разгледана на съответните мѣста въ главата за времената.

§ 222. Също така и понятието за „кратностъ“ на действието (еднократни и многократни или повторителни действия) се съмъсва понѣкога съвсемъ безъ нужда съзначението на глаголните видове. Обикновено се говори, че свършениятъ глаголи означаватъ еднократни действия, а нѣкои отъ несвършениятъ — многократни. Въ действителностъ „кратността“ не е нѣкакъвъ определенъ елементъ въ значението на българската глаголна основа; по начало всѣки български глаголъ може, споредъ случая, да изразява както еднократно, така и многократно действие (за нѣкои глаголи, образувани съ наставка *-на*, вж. § 180). Вѣрно е, че практически глаголитъ отъ свършениятъ видъ означаватъ по-често еднократни действия (*обърна се*, *прочета*, *претърся*, *подпиша* и пр.), но съвсемъ естествено е да кажемъ: *обърнихъ се два пъти*, *прочетохъ тая книга три пъти*, *претърсихъ стаята нѣколко пъти*, *подписахъ се нѣколко пъти*, *подписахъ се много пъти*. Отъ друга страна и несвършениятъ глаголи, произведени отъ свършени (вторични несвършни), могатъ сднакво добре да изказватъ и единични, и повторителни действия, споредъ случая: *обръщамъ се въ тоя моментъ* и *обръщамъ се постоянно*; *сега претърсвамъ стаята си* и *претърсвахъ стаята си нѣколко пъти*, и т. н. Глаголи като *обръщамъ се*, *претърсвамъ*, *пренасямя*, *подписвамъ* и т. н. сѫ колкото многократни, толкова и еднократни въ значението си. Нищо не ни дава основа-

ние да ги сметаме за многократни по начало. Нѣкои автори различаватъ три глаголни вида: свършенъ, несвършенъ и многократенъ. Ясно е отъ казаното дотукъ, че „многократниятъ“ видъ е въ основата си несвършенъ и нѣма никакви основания да го вземемъ като самостоятелна категория отдѣлно отъ несвършния видъ.

§ 223. По начало всѣки български глаголъ е или свършенъ, или несвършенъ, т. е. може да означава действието или само синтетично — като закръглена цѣлостъ, или само аналитично — като последователно развиващъ се процесъ. Понеже отъ друга страна всѣко действие може да бѫде възприето и по аналитиченъ, и по синтетиченъ начинъ, няява се вследствие на това нужда да сѫществуватъ по два глагола — свършенъ и несвършенъ — за изразяване на всѣко действие, като напр. *дамъ—давамъ*, *купя* — *купувамъ*, *падна* — *падамъ*, *напиша* — *пиша* (и *написвамъ*), *прегледамъ* — *преглеждамъ*, *разказка* — *разказвамъ* и т. н. Глаголитѣ, които образуватъ такива двойки, сѫ свързани помежду си не само по значение, но и етимологично. (Изключение правятъ само нѣкои глаголи, произведени отъ *ида* и *ходя*: *идида* — *дохождамъ*, *зайдя* — *захождамъ*; обаче и тукъ вече имамъ *отида* — *оти(д)вамъ*, а не „*отхождамъ*“, *приходида* — *прииждамъ*, *разида се* — *разиждамъ се*). Въ старобългарския езикъ сѫ сѫществували по-вече такива случаи, каквито сѫ запазени и днесъ въ другите славянски езици (срв. рус. *княть* и *брать*, бълг. *взема* и *вземамъ*). Новобългарскиятъ езикъ показва въ това отношение по-голямо формално усъвършенствуване. Само по изключение се срѣщатъ нѣкои отдѣлни глаголи, които не образуватъ такива двойки по видъ съ други глаголи, а се употребяватъ сами и като свършени, и като несвършени: *използвамъ*, *изследвамъ*, *образувамъ*, *арестувамъ* и др., напр. *Бѫдеще време се ображува* (несв.!) *се помошъта на частницата ще и искамъ да образувамъ* (свърши!) едно ново дружество.

Въ тия двойки отъ глаголи различаваме два формални съотношения, въ връзка съ които се намиратъ и съмисловитъ съотношения между изходния (основния) и производният глаголъ:

1. Въ нѣкои такива двойки изходенъ или основенъ глаголъ е несвършениятъ, а свършениятъ е обра-

зуванъ отъ него съ помощта на нѣкоя представка или наставката -на: *пиши* — *запиши, подпиши, предпиши* и пр., *бера* — *избера, прибера, събера* и пр., *седядесдна*, и т. н.; производнитѣ свършени глаголи се различаватъ отъ основнитѣ несвършени не само по видъ, но и по различни оттенъци въ вътрешното си значение [службата на представнитѣ и на наставката -на е не само видова, а и речникова (лексикална)].

2. Въ други случаи основенъ или изходенъ глаголъ е свършениятъ, а несвършениятъ е образуванъ отъ него съ помощта на наставка *-увамъ, -камъ, -амъ* и др.: *купя* — *купувамъ, написа* — *написвамъ, тръгна* — *тръгвамъ, събера* — *събрахамъ, повтори* — *повтарямъ* и т. н. Производнитѣ или вторични несвършени глаголи се различаватъ отъ основнитѣ свършени само по видъ. По той пакъ се натъкняватъ въ езика точни несвършени съответствия на производнитѣ свършени глаголи (*написша*, вж. т. 1, — *написвамъ*).

§ 224. Отъ всичко това виждаме, че производнитѣ глаголи, образувани отъ други глаголи, могатъ да бѫдатъ, споредъ начина на образуването си, едни — свършени, а други несвършени. Производнитѣ глаголи, образувани отъ имена съ помощта на наставки, сѫ по начало несвършени: *бележса, дъля, живъя, нервница, пѫтувамъ* и пр. Изключсние правятъ глаголите, образувани съ чуждите наставки *-самъ, -дисамъ*: *кръстосамъ, трекясамъ, харесамъ, ядосамъ; болдисамъ, килайдисамъ* и пр.; тия глаголи сѫ винаги отъ свършенъ видъ.

Първичнитѣ по произходъ глаголи, които не се извеждатъ (отъ съвременна гледна точка) отъ нѣкои други думи въ езика, сѫ въ по-голѣмия си брой несвършени по видъ: *бия, гръя, зря, пиша, пия, плета, правя, спя, чета, ямъ* и т. н. Съществуватъ обаче и около 50 първични глагола, които сѫ отъ свършенъ видъ, понеже при тѣхъ действието се възприема като цѣлостенъ актъ, а не като процесъ: *гудя, дамъ, даря, казса, кича, купя, миша, платя, пратя, река, реша, скоча, стлпя, сътия се, туря, хвърля* и пр.

§ 225. Понеже свършениятъ или несвършенъ видъ на първичнитѣ глаголи не е свързанъ съ тѣхния фор-

маленъ строежъ, може да настъпи при нѣкотри отъ тѣхъ двойственостъ или промѣна на вида, ако въ съзнанието се промѣни основниятъ начинъ, по който се възприема даденото действие. Затова днесъ глаголи като *кажа*, *платя*, *роди*, чул съ отъ свършенъ видъ, а въ други славянски езици сѫ несвършени. Глаголътъ *видя* може да има свършено и несвършено значение, срв. изразитъ *искамъ ли да видишъ и видишъ ли — видядашъ ли* (днесъ вече преобладава свършеното). Съществуватъ освенъ това и такива несвършени глаголи, които могатъ само въ отдельни случаи да иматъ и свършено значение: така напр. несвършениятъ глаголъ *пиша* може да има свършено значение въ изречението *Ще ти пиши веднага*; същото става и съ глагола *ния* въ изречението *Тукъ на хладинка искаамъ да ния една чашка* (Йорданъ Йовковъ). Съществуватъ, въ рѣдки случаи, и нѣкотри вторични (производни) глаголи, които могатъ да иматъ и свършено, и несвършено значение: *използвамъ, изследвамъ, образувамъ, арестувамъ* и др.

Образуването на свършени глаголи отъ несвършени и на несвършени отъ свършени става по достъ сложенъ путь. Затова то изисква особено разглеждане.

Образуване на свършени глаголи отъ несвършени

A. Съ представки

§ 226. При свързване съ глаголна основа представките играятъ двояка роля: преди всичко тѣ модифициратъ значението на глагола, а осъснъ това промѣнятъ и неговия видъ отъ несвършенъ въ свършенъ: *говоря* — *заговоря, изговоря, проговоря* и пр., *пиша* — *впиша, допиша, надпиша, опиша, подпиша* и т. н. Ако видътъ на основния глаголъ е свършенъ, той се запазва, естествено, и въ новия глаголъ: *кажа* — *разкажа, скажя* — *откажя* и пр.

Промѣните въ вътрешното значение на глагола тукъ се състоятъ въ по-близко опредѣляне на действието отъ разни страни, при което представките могатъ

да иматъ освенъ първоначалното си пространствено значение (*в-пиши, въз-неса, до-карамъ, за-веда, из-вадя, на-ля, над-пиша, оби-коля, от-стягя, по-ложа, под-хвърля, пре-мина, пред-ложа, при-лепя, про-бил, раз-неса, с-олъки, у-крия*) и разни други преносни значения (вж. § 185—202). Така напр. съ помощта на представките може да се изрази понятие за умалителност на действието (*по-мислъ, поседна, постоя*), понятие за започване или край на действието (*заговоря, проговоря, разплача; до-върши, допиша*), понятие за сборенъ характеръ на действието по отношение на субекта или обекта (*из-мремъ, изпонапиенъ се, изподадамъ, нападамъ, наскочамъ; избихъ, изпокъжамъ, изпоразбия, напека*), понятие за прекрачване надъ обикновената мърка (*препия, преуморя се*), понятие за извършване на действието някого (*прекроя, пресъя*), понятие за извършване на действието до насита или до пълно задоволяване (*наиграя се, напия се, напоя, нахраня; отиграя си, отпий си, отходя си*) и пр.

Често се срещатъ глаголи и съ по-вече отъ сдна представка: *разказжа — преразкажа, доразкажи, заразказвамъ; пренеса — изпопренеса* и др.

Обикновено въ такива случаи представките се нареджатъ всъка съ свое то собствено значение, но съществуватъ и нѣкои съединения отъ представки, които образуватъ известна цѣлостъ, като напр. *изпо-* (сборенъ характеръ на действието) или *обез-* (лишаване отъ нещо): *изпо-падамъ, изпо-чуя; обез-вредя, обез-цвѣтя, обез-зарязя* и пр.

§ 227. Употребени самостоятелно като предлози, елементите, които изпълняватъ службата и на представки, могатъ да иматъ било статично, било финално значение (срв. *И амирамъ се въ града, задъ стената, на полето, подъ водата и — От и на мъ въ града, задъ стената, на полето, подъ водата*). Употребени обаче като представки, тия елементи иматъ нормално само финално значение: *в-ля, до-карамъ, из-вадя, над-пиша, об-лижа, пре-хвърча, при-ближа, у-ловя* и т. н. Навърно въ тази особеност на глаголните представки се крие началото на тѣхната способност да промѣнятъ вида на глагола отъ несвършенъ въ свършенъ. Съ своята финалност тѣ даватъ

възможност да се възприеме и изрази действието като завършено цѣло. Едва вторичното прибавяне на наставка за несвършеност прави възможно аналитичното изказване на такива действия: *в-ля* — *вли-вамъ*, *до-карамъ* — *докарвамъ*, *из-вадя* — *изваждамъ*, *пад-пиши* — *надписвамъ* и т. н.

Само по изключение, въ нѣкои глаголи отъ книжовенъ произходъ известни представки могатъ да иматъ чисто статично значение, и въ такъвъ случай глаголите действително запазватъ несвършения си видъ: *закися*, *подлеска*, *предлежа*, *принадлеска*, *отстои*, *предстои*, *пристои*, *състои се*, *предчувствувамъ*, *предстествувамъ* и др. Трѣбва да отбележимъ, че въ по-вечето отъ тия случаи самитѣ основни глаголи показватъ състояние, а не движение (*вися*, *лежи*, *стоя*, *чувствувамъ*).

§ 228. Вънъ отъ тия единични случаи прибавянето на представки къмъ глаголните основи довежда до промѣна на тѣхния видъ (отъ несвършенъ въ свършенъ) безъ изключение. Често обаче се мисли, че представките не могатъ да промѣнятъ вида на вторичните несвършени глаголи, които съдѣржатъ особена наставка за несвършеност (вж. § 233—234). Такова схвъркане почива върху погрѣшно тѣлкуване на начина на образуванство на глаголи като *западамъ*, *изхвѣрлямъ*, *нападамъ*, *настискамъ*, *отплащамъ се*, *прескачамъ*, *раздавамъ*, *разрешавамъ* и т. н., при които като че ли се прибавятъ направо съответните наставки *за-*, *из-*, *на-*, *от-* и пр. къмъ несвършени глаголи *падамъ*, *хвѣрлямъ*, *ставамъ*, *планимъ*, *давамъ* и пр. Въ такъвъ случай излиза, че прибавянето на представките къмъ такива несвършени глаголи не довежда до промѣна на несвършения видъ въ свършенъ. Въ действителност обаче тукъ имаме не представка + вториченъ несвършенъ глаголъ съ наставка (*из-* + *хвѣрлямъ*, *за-* + *падамъ*, *раз-* + *давамъ*), а съответния свършенъ глаголъ съ представка | наставка за несвършеност (*запад-(на)* + *-амъ*, *изхвѣрля-(я)* + *-ялъ*, *разда-(мъ)* + *-валъ*). Че тия глаголи сѫ образувани именно по тоя путь, ни убеждаватъ най-категорично успоредни глаголи като *избирамъ*, *умирамъ*, *повтарямъ*, които могатъ да се тѣлкуватъ само като получени съ помощта на особени наставки отъ *избера*, *умра*, *повторя* и пр. (вж. по-

долу § 234), а не чрезъ прибавяне на представки *из-*, *у-*, *по-* и пр. къмъ нѣкакви несъществуващи и абсурдни „изходни“ форми „*бирамъ*“, „*миррамъ*“, „*втарялъ*“ и пр.

§ 229. Въ случаи, когато действително имаме прибавяне на наставка къмъ вторична несъвършена глаголна основа, промѣната на вида е редовна: *западамъ* 'започна да падамъ' = *за-* + *падамъ* (за разлика отъ *западамъ* 'упадамъ постепенно' = *запад-*(на) + *-амъ*); *изхвѣрлямъ* 'изхвѣрля едно следъ друго до край' — *из-* + *хвѣрлямъ* (за разлика отъ *изхвѣрлямъ* 'хвѣрлямъ на вънъ' = *изхвѣрл-*(и) + *-имъ*) и т. н.

§ 230. Нормално представките се прибавятъ по възможность къмъ по-първоначална по форма основа, и най-често сѫ безразлични къмъ вида на тая основа; така напр. ико сравнимъ глаголи като *извадъ* и *изхвѣрля*, *изговоря* и *изрека*, *отплувамъ* и *отскоча*, *поседя* и *поседна*, *прегазя* и *премина*, *препих* и *преуморя се*, *престъпя* и *пребоядисамъ*, *виждаме*, че въ всѣка отъ тия двойки една и сѫща представка е прибавена съ едно и сѫщо значение въ единия случай къмъ несъвършенъ основенъ глаголъ, а въ другия — къмъ свършенъ (срв. *видя* и *хвѣрля*, *говоря* и *река*, *плувамъ* и *скоча* и пр.).

Въ нѣкои случаи обаче значението на представката е съвмѣстимо само съ основа отъ несъвършенъ видъ. Напр. представка *за-*, когато означава започване на действие, не може да се свърже съ основа отъ свършенъ видъ, която би означавала по-голѣма цѣлостъ, надхвѣрляща рамките на по-малката цѣлостъ закрѣлено за себе си начало: *за-нареждамъ*, *за-прибира*, *за-разглеждамъ*, *раз-скачамъ се* и т. н. Сѫшо така и въ случаи, когато въ значението на представката се съдѣржа нѣкаква изрична представа за продължителностъ, повторителностъ или сборностъ, тя изисква обикновено несъвършена изходна основа, която е логично по-добре съвмѣстима съ такава представа: *на-скачамъ се*, *на-хвѣрлямъ се* ('хвѣрлямъ до насита'), *от-скачамъ си*, *от-хвѣрлямъ си*; *из-льгамъ*, *изпо-падамъ*, *на-ставамъ*, *на-стѣдамъ* и пр.

§ 231. Въ нѣкои случаи вътрешното значение на представките може до такава степень да избледнѣе, че

образуваните съ тяхна помощ свършени глаголи могат да се различават отъ изходните несвършени главно само по видъ: *бера — обера, вадя — извадя, дробя — надробя, ида, дойди, (б)лизка — облизса, мажа — намажса, мъря — премъря, пека — опека, пиша — напиши, плета — оплета, раста — пораста, чета — прочета* и др.

Б. Съ наставка -на

§ 232. Подобно на представките, и наставката -на играе двояка роля при образуване на глаголите: не само модифицира значението на основния глаголъ (вж. § 180), но промъня и неговия видъ отъ несвършенъ въ свършенъ: *бода — бодна, гребя — гребна, гърмя — гърмна, капя — капна; лежа — легна, мълча — мълкна, хвъркамъ — хоръкна; пиз — пийна, грътя — гръйна* и пр.

При нѣкои глаголи наставката -на се явява само въ отдѣлни форми, въ свръзка съ известни представки: *открадна (обаче крадя), откъсна, прекъсна (обаче късамъ, скъсамъ, разкъсамъ), погледна, помогна, съждана се (обаче гледамъ, прегледамъ, мога, преbjда)*.

Известенъ брой глаголи, съдържащи наставка -на, сѫтъ несвършенъ видъ: *бръсна, гъсна, гина, глъхна, гъна, дебна, възна, кисна, мръзна, мъкна, никна, пликна, секна, тъпа, шепна* и др. Тия глаголи обаче не сѫ образувани отъ други глаголи, поне отъ съвременна гледна точка.

Образуване на несвършени глаголи отъ свършени

§ 233. Въ българския езикъ има три основни наставки, които служатъ за образуване на несвършени глаголи отъ свършени, безъ да впускатъ други промъни въ вътрешното значение на глагола. Това сѫ наставките *-амъ, -ямъ, -вамъ (-авамъ, -явамъ, -увамъ)*: *спра — спирамъ, повторя — повторямъ, кажа — казвамъ, изора — изправамъ, претърпя — претърпявамъ, купя — купу-*

камъ и пр. По значение тия наставки не се различаватъ помежду си. Употребата имъ при отдељните глаголи зависи отъ формални обстоятелства. За ролята на тия наставки въ връзка съ противоположната роля на представките вж. § 228—229.

Споредъ нѣкои автори основната функция на тия наставки е означаване на многократностъ или повторителностъ на действието. Въ действителностъ не съществуватъ основания да се говори за особена категория „многократни“ или „повторителни“ глаголи въ българския езикъ. Въ съответни случаи тѣ могатъ да означаватъ и повторителни действия, но по начало означаватъ преди всичко несвършеностъ (вж. и § 222). Затова тѣ могатъ да се образуватъ само отъ свършени глаголи (*дамъ* — *даламъ*, *купъ* — *купувамъ*, *изямъ* — *изнаждамъ*, *преписахъ* — *преписваамъ*). Ако тоя типъ глаголи имаха наистина нарочно повторително значение, нищо не би прѣчило да се образуватъ такива форми и отъ несвършени глаголи, като *бера*, *нося*, *пиша*, *ходя*, *четя*, *ямъ* и т. н. (срв. руските повторителни форми като *нашивать*, *хаживать* отъ несвършеникъ *носить*, *ходить*). Въ съвременния езикъ могатъ да се употребяватъ като нарочно повторителни само глаголите *бивамъ* и *идвамъ* покрай обикновените несвършени *съмъ* и *иди*, които сѫщо не сѫ лишени отъ способностъ да означаватъ повторителностъ. Глаголи като *валямъ* и *тичамъ* сѫ възникнали въ миналото като повторителни отъ *вали* и *тека*.

§ 234. Наставката *-амъ* има въ днешно време най-слабо приложение. Прибавянето ѝ къмъ глагола съвързано и съ промѣна въ кореновата гласна (*e*, *и*, *нѣкогашенъ* б минаватъ въ *и*; *o* въ *a*), която привлича върху себе си и ударенисто, безъ огледъ на мястото му въ изходния глаголъ: *изплета* — *изплитамъ*, *шпреда* — *изпридамъ*, *изсъка* — *изсичамъ*, *умра* — *умирамъ*, *пробода* — *пробадамъ*. Изключение по отношение на кореновата гласна: *взема* — *взимамъ*, *приема* — *приемамъ* и др. производни отъ *-ема*. (Форми *взимамъ*, *снимамъ* се срѣтватъ за по-малко приети въ книжовния езикъ).

Освенъ при глаголите отъ 1 и 2 разр. на I спреж. тая наставка се срѣща още при нѣколко само други глагола, вж. стр. 202, 204, 205.

Наставката **-ямъ** се среща главно при глаголи отъ II спрежение (вж. и стр. 202, 203, 205). Прибавянето ѝ къмъ глагола е свързано често (но не винаги) съ промъна на кореновата гласна *о* въ *а*; другите гласни остават непромънени; ударението пада винаги върху корена. Примери: *изгоря изгарямя*, *изровя — изравнямъ*, *отровя — отравямя*, *платя — плащамъ* (отъ старо *платъ*), *повторя — по-втарямя*, *уловя — улавямя*; обаче *намокря — намокрямъ*, *пригответя — приготвямъ*, *разходя — разхождамъ* се и т. н. — съ запазване на *о* безъ промъна.

Наставката **-вамъ** е въ диешно време най-разпространена. Прибавянето ѝ къмъ глагола не е свързано съ никакви промъни въ корена и ударението. Примери: *казка — казвамъ*, *прекопая — прекопавамъ*, *разпилъх — разпиллякамъ* (отъ предишно *разпилъвамъ*), *смъся — смъсвамъ*, *ядосамъ — ядосоамъ*. При глаголи, които иматъ въ основната си форма ударение върху последната сричка, тая наставка приема форма **-явамъ**, **-явамъ**: *изоря — изорявамъ*, *подаря — подирявамъ*, *претърпя — претърпявамъ*, *разреша — разрешавамъ* и т. н. (Въ тия случаи гласната **-я-**, **-а-** въ наставката **-явамъ**, **-явамъ** пъти пишо общо съ окончанието **-я**, **-а** (изговорено — 'ї, ѕ) въ 1 л. на съответната изходна форма).

Съвршени глаголи, съдържащи наставка **-на**, обикновено приематъ наставката **-ва-**, следъ като отхвърлятъ първата наставка (**-на**), а значително по-рѣдко приематъ наставка **-увамъ**, задържайки тогава и **-на**: *мигна — мигвамъ* или *мигнувамъ*, *тръгна — тръгвамъ* или *тръгнувамъ*, *хапна — хапвамъ* или *ханувамъ* и т. н. Също така имаме *запомня — запомнямъ* или *запомнювамъ*, *намокря — намокрямъ* или *намокрювамъ* и др.

§ 235. Употреббата на отдельните наставки за несъвршеност при разните спрежения и разреди на глаголите се представя въ следната последователност.

Първо спрежение:

Първи разредъ (*плети*, *преда*, *река* и пр.). Глаголите съ *е*, *ю* въ корена приематъ наставка **-амъ**, промъняйки гласната *е*, *ю* на *и*: *излизза — излизамъ*, *измета — измитамъ*, *изплета — изплитамъ*, *изпреда — изпри-*

дамъ, отреса — *втресамъ, изчета* — *изчитамъ; извлъки* — *извлечамъ, изрека* *изричамъ* и пр. **Изключения:** *-веда* — *веждамъ, -неки* — *-насямъ* (фактически отъ *носи*). Отъ останалите глаголи отъ този разредъ нѣкои приематъ наставка *-вимъ*, а други *-ямъ*: *забода* — *забождамъ* или *забадамъ, дамъ* — *дивимъ, наклада* — *наклаждамъ, изпаса* — *изпасвамъ, израстта* — *израствамъ, отрижа* — *остригвамъ.*

Втори разредъ (*спра, умра* и пр.) — съ наставка *-амъ*, съ вмъкване на гласна и въ корена: *прокри* — *проширамъ, съзра* — *съширамъ, умра* — *умиримъ, спра* — *спирамъ, простра* — *проспиралъ.*

Трети разредъ (*коса, реви* и пр.) — съ наставка *-явамъ*, напр. *призыва* — *призовавамъ, изкова* — *изковавамъ, изклъва* — *изклъзвамъ, изрека* — *изревавамъ, основа* — *основавамъ.*

Четвърти разредъ (*бръсна, глъхна, спътна, стина* и пр.) съ наставка *-вамъ* (при което наставка *-на* се изпуска), напр. *обръсна* — *обръскамъ, заглъхна* — *заглъхвамъ, гръйна* — *гръйпамъ, съзна* — *съзвамъ, издебна* — *издебвамъ, дрънна* — *дрънвамъ, опна* — *опвамъ, зърна* — *зървамъ, капни* — *капвамъ, мигна* — *мигкамъ, плувна* — *плуввамъ, стана* — *ставамъ, шестина* — *изстивамъ, свъртна* — *свъртвамъ* и т. н. Съвсемъ рѣдко се срещатъ днесъ форми като *обръснувамъ, заглъхнувамъ, издебнувамъ, дръннувамъ, зърнувамъ* и пр.

Глаголите, въ които *-и-* е отъ корена, обикновено запазватъ тая съгласна въ несвършените форми: *пожена* — *поженвамъ, омъна* — *омъновамъ, мина* — *минавамъ* (по-рѣдко *минувамъ*), *спомена* — *споменавамъ* (*споменувамъ*), общо: *почна* — *почвамъ, погна* — *погвамъ, опна* — *опвамъ.*

Нѣкои глаголи отъ този разредъ приематъ наставка *-амъ* (също следъ изпускане на *-на*), при което коренова гласна е се промѣня въ *иъ*: *вдигна* — *вдигамъ, легна* — *льгамъ, опрегна* — *впрѣгамъ, срецна* — *срѣщамъ, стегна* — *стѣгамъ, седна* — *сѣдамъ* (вж. и § 239).

Нѣколко глагола приематъ наставка *-ямъ*: *върна* — *връщамъ, погледна* — *поглеждамъ, погълна* — *погълвамъ, обгърни* — *обгръщамъ, обрна* — *обрѣщамъ, пустна* — *пущамъ, хвана* — *хваниамъ.*

Пети разредъ (дръмъ, кажа, пиша и пр.) — съ наставка -вамъ (следъ отстраняване на смекчението на крайната съгласна на корена): задръмъ — задръмъ, кажа — казвамъ, изкля — изклявамъ, излъжа — излъгвамъ, написа — написвамъ, избръша — избръсвамъ, нанижа — нанизвамъ, изсмуча — изсмукавамъ, посипа — посипвамъ и т. н.

Други случаи: забърля — забъброямъ, съмърля съмъроямъ, забъбля — забъблямъ (сръщца се по-рѣдко и забъбрювамъ, съмъррювамъ, забъблювамъ).

Шести разредъ (живъя, игран и пр.) — съ наставка -вамъ (глаголи на -ия замѣнътъ правописно ъ на и):

а) пребледнях — пребледнявамъ, презживя — презживявах, полудя — полудявамъ, оглуших — оглушавамъ, напълних — напълнявамъ, побъсних — побъснявамъ, огладих — огладнявамъ и т. н.;

б) изблѣбах — изблѣбахамъ, пожелая — пожелавамъ, разкопах — разкопавамъ, омотая — омотавамъ, оправдая — оправдавамъ, начертая — начертавамъ и т. н.

Седми разредъ (гръя, трая и пр.) — съ наставка -вамъ, прибавена често къмъ разширена съ й основа:

а) заблъх — заблъхамъ, закръх — закръхамъ, затъх се — затъхвамъ се, изтъх — изтъхвамъ, повъх — повъхвамъ, изгръх — изгръхвамъ, узръх — узръхвамъ и пр.;

съ промѣна на гласната въ корена: излъх — изливамъ, засмъх се — засмивамъ се:

б) изкях — изкяхвамъ, разкях се — разкяхвамъ се, излан — излайвамъ, смая — смивамъ, отчая — отчайвамъ, изтрая — изтрайвамъ и пр.

Осми разредъ (бия, обуя и пр.) — съ наставка -вамъ: забия — забивамъ, свия — свивамъ, изгних — изгнивамъ, скрия — скривамъ, измия — измивамъ; надуя — надуквамъ, обух — обувамъ, наплюх — наплювамъ и пр.

Второ спрежение:

Първи разредъ (вади, реша, строя и пр.). Глаголите съ ударени съ последната сричка приематъ

наставка -явамъ, -авамъ: пребрюя — преброявамъ, глобя — глобявамъ, даря — дарявамъ, задимя — задимявамъ, издон — издоявамъ, скрия — скривамъ, изхабя — изхабявамъ, реши — решавамъ, разруша — разрушавамъ, утеша — утешавамъ и т. н.

Изключения: горя — -гарямъ, дълъ — -дъляемъ (отдъля — отдълмъ), лепя — -лепяме, платя — -платамъ, редя — -реждамъ, родъ — -раждамъ и т. н.

Между глаголите съ ударение на вжтрешната сричка си спорватъ надмощисто наставки **-ямъ** и **-вамъ**, като едни отъ тия глаголи приематъ наставка **-ямъ** (съ промѣна на *о* въ корена на *а* въ нѣкои случаи), други **-вамъ**, а трети могатъ да приематъ и **-вамъ**, и **-ямъ**. Изглежда, че надмощието минава на страната на **-вамъ**.

а) забавя — забавямъ, събудя — събуждамъ, изпадя — изваждамъ, повторя — повторямъ, изгладя — изглаждамъ, изговоря — изговарямъ, приготви — приготвямъ (по-добре отъ приготоямъ или приготовлявамъ), откърмя — откърмлямъ, препригн — преправямъ, съмъ се — същамъ се, изровя — израявамъ, претегля — претеглямъ, затопля — затоплямъ, отрокн — отравямъ, туря — турямъ, хвърлян — хвърлямъ и т. н.;

б) оболя — обълвамъ, прегазя — прегазвамъ, разглезя — разглевамъ, избръша — извршивамъ, оголя — оголвамъ, изгоня — изгонкамъ, оженя — оженвамъ, поканя — покинвамъ, накича — накичвамъ, влюблъя се — влюбвамъ се, измамя — измамвамъ, замоли — замолвамъ, смиъся — смиъскамъ, опазя — опазвамъ, спечеля — спечелвамъ, упъти — упътвамъ, услужи — услужвамъ, засрамя — засрамвамъ, изхарча — изхарчвамъ и т. н.;

в) подиря — подираамъ и подирямъ, раздралня — раздразвамъ и раздразвамъ, изкърпя — изкърпвамъ и изкърпяме, измъстя — измъствамъ и измъстяме, напълни — напълвамъ и напълняме, пристожя — пристижвамъ и пристижамъ, почистя — почиствамъ и почистяме и т. н.

Изключения: купя — купувамъ, сторя — струвамъ, -ложа — -лагамъ, намъри — намирамъ.

Съ наставка **-вамъ** сѫ „побългарени“ нѣкои черковнославянски и руски несвършени глаголи, които вече сѫ

съдържали наставка -я: победя — побеждавамъ, наградя — награждавамъ (награднямъ), прекратя — прекращавамъ (прекратявамъ), кръстя — кръщавамъ (обаче покръствамъ), получя — получавамъ (обаче сполучвамъ), размисли — размишлявамъ (по-добре размислимъ), смущя — смущавамъ (смутявамъ), простя — прощавамъ, изпълни — изпълнявамъ (изпълнимъ, напълвамъ), посветя — посвещавамъ (посветявамъ), населя — населявамъ (населямъ, преселвамъ), насладя се — насладясдаламъ се (насладявамъ, подслаждамъ), предупредя — предупреждавамъ (предупредивамъ), изучя — изучавамъ (изучоамъ) и т. н.

Втори разредъ (търпя, стоя и пр.) — съ наставка -явамъ: заболя — заболявамъ, изгърмя — изгърмявамъ, изкиня — изкинявамъ, премълча — премълчавамъ, изпиця — изпицявамъ, изпълни — изпълнявамъ, изръмжа — изръмжавамъ, преседя — преседявамъ, затрептя — затрептявамъ, зацъвя — зацъвявамъ и т. н.

Изключения: видя — виждамъ, отръя — въртамъ, гори — гарямя, отриши — обръсамъ, летя — липтамъ (излитамъ, прелитамъ, залитамъ; политамъ и полетявамъ — съ разлика въ значението); сня — спивамъ.

Трето спрежение:

Свършени глаголи отъ трето спрежение на -амъ получаватъ наставка -вамъ, отхвърляйки -а-: избъгамъ — избъгвамъ, избръзамъ — избръзвамъ, разбръккамъ — разбръквамъ, изгълтамъ — изгълтивамъ, накарамъ — накиркимъ, разкъсамъ — разкъсвамъ, разпитамъ — разпитвамъ, натрупамъ — натрупвамъ и т. н.; калайдисамъ — калайдисвамъ, липсамъ — липсвамъ, плесенясамъ — плесенясвамъ, харесамъ — харесвамъ, ядисамъ — ядосвамъ и т. н.

Изключения: гледамъ — гледждамъ, видамъ — видждамъ.

Глаголи съ чуждата наставка -ирамъ често могатъ да иматъ и свършено, и несвършено значение: абонирамъ, анализирамъ, асимилирамъ, пласирамъ, телеграфирамъ, телефонирамъ и т. н. За по-ясно означаване на несвършения видъ тукъ може да се прибави и наставка -вамъ вместо -амъ: абониравамъ, анализиравамъ, асимилираамъ и пр.

Отъ свършени глаголи, съдържащи наставки -(у)вамъ, -ямъ, не могатъ да се образуватъ нови несвършени. Затова такива глаголи могатъ понъкога при нужда да се употребяватъ и въ несвършено значение: *арестувамъ, въздействувамъ, използувамъ, изследвамъ, обядвамъ, запреправямъ, заразправямъ* и пр.

III. ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА

§ 236. Както изтъкнахме въ § 176, глаголните форми за време показватъ „мѣстото“ на действието въ времето. Това място се опредѣля, като се излиза отъ момента на говоренето. Споредъ това различаваме три основни времена: сегашно — съвпадащо съ момента на говоренето (*правя, ходя*), минало — което е протекло преди момента на говоренето (*правихъ, ходихъ*), и бѫдеще — което ще настъпи следъ този моментъ (*ще правя, ще ходя*). Има много същици, които се задоволяватъ напълно съ тези три основни времена на глагола. Съотношението по време между отдѣлните действия, оставащи въ рамките на миналото или бѫдеще време, не се означава въ тия същици по граматичен путь чрезъ глаголните форми. Българскиятъ езикъ обаче принадлежи къмъ езиците, които притежаватъ особени форми и за означаване на взаимните съотношения по време между действия, взети заедно въ итакъвъ обща смислов цѣлостъ. Това сѫ форми, които означаватъ двойно отношение въ времето: отношение на нѣщо съвременно, минало или бѫдеще спрямо нѣкое друго действие или, по-общо казано, спрямо другъ нѣкакъвъ моментъ, за който се говори, прѣко или косвено,—и отношение на този другъ моментъ къмъ момента на говоренето, къмъ който тъй или инакъ се свежда всѣка наша граматическа ориентация въ времето. Споредъ това различаваме въ българския езикъ и следните специални времена: минало несвършено време, което изказва съвременно действис отъ гледище на нѣкой миналъ моментъ (*той се приготвяше за пъти, когато отидохъ при него*), минало предварително, което изказва минало действие отъ гледище на нѣкой миналъ моментъ (*бъше се приготвилъ вече, когато отидохъ при него*), бѫдеще предварително, което

изказва минало действие отъ гледище на нѣкой бѫдещъ моментъ (*ще се е приготвилъ вече, когато отидя при него*), бѫдеще въ миналото, косто изказва бѫдеще действие отъ гледище на нѣкой миналъ моментъ (*щъше вече да се приготвя, когато отидохъ при него*), и дори бѫдеще предварително въ миналото (*щъше да се е приготвилъ*).

Освенъ това съществува и едно друго време въ нашия езикъ, наречено минало неопределено: *приготвилъ съмъ се, приготвилъ се* и пр. Тая глаголна форма означава действието въ общъ смисълъ като нѣщо вече стапало въ миналото, но актуално като фактъ или като резултатъ и въ сегашното, а не като конкретно противично извършване въ миналото: срв. *приготвилъ съмъ се и приготвихъ се, работилъ съмъ и работихъ, ходилъ съмъ на Мусала и ходихъ на Мусала; купихъ си ново палто — съобщава се за извършено действие, но — купилъ съмъ си ново палто — съобщава се за съществуващо вече „положение“¹.*

Забележка. По същия начинъ, т. е. като фактъ, а не като процесъ, се представя действието и при т. н. „предварителни“ времена (минало предварително — бълъ *купилъ*, бѫдеще предварително — *ще съмъ купилъ*), но тамъ тая особеностъ не изпъква тѣй ясно, понеже не съществуватъ други успоредни форми, представляящи действието непосрѣдно само като процесъ.

Въ резултатъ на всичко това установяваме следните глаголни времена въ нашия езикъ:

I. Въ рамките на сегашното:

1. Сегашно време: *правя, чета*

II. Въ рамките на миналото:

2. минало свършено време: *правихъ, четихъ*

3. минало несвършено време: *правяхъ, четихъ*

4. минало неопределено време: *правилъ съмъ, чеялъ съмъ*

¹ Употребата на подобни форми и за „присказване“ на действието представя отделила граматическа категория, която ще разгледаме на друго място.

5. минало предварително време: *бъхъ правилъ, бъхъ чесъ*
6. бѫдеще въ миналото: *ицъхъ да правя, ицъхъ да чета*
7. бѫдеще предварително въ миналото: *ицъхъ да съмъ (= бѫда) правилъ, ицъхъ да съмъ (= бѫда) чесъ*

III. Въ рамките на бѫдещето:

8. бѫдеще време: *ще правя, ще чета*
9. бѫдеще предварително време: *ще съмъ (=ще бѫда) правилъ, ще съмъ (=ще бѫда) чесъ*

Сегашно, минало свършено и бѫдеще време изказватъ просто хронологично отношение, а останалите — сложно (т. е. представя се хронологичното отношение на самото действие спрямо нѣкой другъ посрѣденъ моментъ, а тоя моментъ се опредѣля отъ своя страна спрямо момента на говоренето).

1. Сегашно време

а) Форми

§ 237. Както видѣхме, формите за сегашно време се образуватъ отъ основа, завършваща на *-e-* (I спрѣжнисе: *плет-e-шъ*), *-и-* (II спрѣж.: *ход-i-шъ*) и *-а-* или *-я-* (III спрѣж.: *глед-a-шъ, стрел-и-шъ*). По-подробно за основата на сегашно време вж. по-горе при образуване на глаголните форми и класификация на глаголите.

Формите за сегашно време се образуватъ отъ тия основи съ помощта на следните лични окончания:

ед. ч. 1 л. *-а, -я* (за I и II спрѣж.)
-мъ (за III спрѣж.)

2 л. *-шъ*

3 л. —

мн. ч. 1 л. *-мъ* (за I и II спрѣж.)
-ме (за III спрѣж.)

2 л. *-те*

3 л. *-атъ, -ятъ*

Ето за примеръ спрѣжението на нѣколко глагола въ сегашно време:

I спреж.

ед. ч. 1 л. <i>плета</i>	<i>живъя</i>
2 л. <i>плетеши</i>	<i>живъешъ</i>
3 л. <i>плете</i>	<i>живте</i>
мн. ч. 1 л. <i>плетемъ</i>	<i>живъемъ</i>
2 л. <i>плетете</i>	<i>живите</i>
3 л. <i>плетатъ</i>	<i>живъятъ</i>

II спреж.

<i>водя</i>
<i>водишъ</i>
<i>води</i>
<i>водимъ</i>
<i>водите</i>
<i>водятъ</i>

III спреж.

<i>гледамъ</i>	<i>стрелямъ</i>
<i>гледашъ</i>	<i>стреляшъ</i>
<i>гледа</i>	<i>стреля</i>
<i>гледаме</i>	<i>стреляме</i>
<i>гледате</i>	<i>стреляте</i>
<i>гледатъ</i>	<i>стрелятъ</i>

§ 238. Въ I и II спрежение окончанията *-а*, *-я* (1 л. ед. ч.) и *-атъ*, *-ятъ* (3 л. мн. ч.) се сливатъ ведно съ основната гласна *-е-*, *-и-*, затова тя отсъствува въ тия форми (вж. примѣрите).

Окончанието *-атъ* (3 л. мн. ч.) съответствува винаги на *-а* въ 1 л. ед. ч., а *-ятъ* — винаги на *-я*: *плета* — *плетатъ*, *съхна* — *съхнатъ*, *живъя* — *живъятъ*, *играя* — *играятъ*, *води* — *водятъ*, *повторя*—*повторятъ* и т. н.

Въ I спреж. се употребяватъ окончанията *-а*, *-атъ* следъ съгласна: *плета*, *мога*, *рева*, *съхна*, *плетатъ*, *могатъ* и пр., а *-я*, *-ятъ* — следъ гласна: *живъя* — *живъятъ*, *играя* — *играятъ*, *пия* — *пиятъ*, *плюя* — *плюятъ* и т. н. Само въ нѣколко глагола тукъ се срѣща *-я*, *-ятъ* следъ съгласна: *дръмъ* — *дръмятъ*, *кляя* — *кляятъ*, *сипя* — *сипятъ* и др. нѣкои.

Въ II спреж. се употребяватъ окончанията *-я*, *-ятъ*: *водя* — *водятъ*, *храня* — *хранятъ*, *търня* — *търнятъ*, *стоя* — *стоятъ* и т. н. Следъ шушкави съгласни *ж*, *ч*, *щ* стоятъ винаги *-а*, *-атъ*: *гризка се*—*грижитъ се*, *уча*—*учатъ*, *заглуши* — *заглушатъ* и пр. Следъ *щ* обаче следва да се изговаря и пише *-я*, *ятъ*, понеже тукъ имаме *шт*, т. е. окончанието не следва непосредствено следъ шушкава съгласна: *съобщя* (*съобщия*) — *съобщатъ*, *опълномощя*—*опълномощятъ*, *пищя* — *пищятъ* и пр. Сѫщото имаме и следъ *жд*: *гложда* — *глождятъ*.

Окончанията -я, -ятъ тръбва да се изговарятъ винаги „меко“: *ходя, ходятъ*, а не „хода“, „ходатъ“ (вж. § 54). Освенъ това тръбва да се помни, че окончанията -а, -я, -атъ, -ятъ се изговарятъ правилно съ *ѣ* (^в*ѣ*, ^й*ѣ*), а не съ *а* (^в*а*, ^й*а*): *плета* = плетѣ, *плетатъ* = плетѣтъ, *търпя* = търпѣ, *търпятъ* — търпѣтъ, *стол* — стойѣ, *соятъ* — стойѣтъ (вж. § 15, 57). Букваленъ изговоръ „плета“, „плетат“, „търпя“, „търпят“ и пр. се смята за грубо неправилсъ. Буквите *а*, *я* сѫ въ тоя случай само една правописна условностъ.

Въ глаголитѣ *влъка, пека, река, съка, теска* съгласната *к* се промѣня въ ч предъ *е*: *влъчешѣ, печешѣ, рече, съчешѣ, течешѣ* и пр. Неправилно е обаче да се изговаря ч и предъ *а*: „*печа*“, „*реча*“, „*печатъ*“, „*речатъ*“ вм. *пека, река, пекатъ, рекатъ* и пр. Следователно, тия глаголи се спрѣгатъ правилно въ сегашно време така: *река, речешѣ, рече, речемъ, речете, рекатъ*. Сѫщо и при *можа* имаме: *можешѣ, може, можемъ, можете, но можа, могатъ*.

Въ 1 л. мн. ч. окончанието -ме се срѣща понѣкога и при глаголи отъ I и II спреж.: *плетемъ, играемъ, водимъ* покрай *плетемъ, играемъ, водимъ*. Но-вече приети сѫ обаче въ тоя случай формитъ на -мъ (*играсмъ, плетмъ, водимъ*).

Забележка. Въ нѣкои западни говори формитъ за 1 л. ед. "1. въ сегашно време сѫ на -мъ за I спреж. и на -мъ за II спреж.: *азъ плетемъ, азъ водимъ*. Въ такъвъ случай въ 1 л. мн. ч. има винаги -же (*плетемъ, ходимъ*). Така че тукъ не става никакво съмѣсване между единствено и множествено число, както нѣкои погрѣшино съмислятъ. Форми като „*плетемъ*“, „*водимъ*“ вм. *плета, водя* сѫ недопустими въ книжовния езикъ.

§ 239. Когато основната гласна -е- въ глаголитѣ отъ I спреж. стои следъ друга гласна, тя се изговаря въ източното произношение често като -ї-: *знаяшъ* (= *знатъшъ*), *зной* (= *знае*) и пр. Нѣкои пости сѫ се опитвали да използватъ тия форми и въ книжовния езикъ, особено въ стихотворна речь; напр.: *Сдаа личатъ на върха срутини, кой зная какви, кой знае откога. — Край пожеката огнище тълье и гаснъй полека* (И. Г. Славейковъ).

Неударено у въ наставкитѣ -увамъ и -ствуамъ въ книжовния езикъ тръбва винаги да се задържа: *жертувамъ, ползувамъ, командувамъ, действувамъ, чувству-*

тамъ, отслѣстуваамъ и пр. (а не „ползвамъ“, „действамъ“ и пр.).

Глаголитъ на -ъя се пишатъ винаги съ тъ: *пъя, живъя, бълъя се, старъя* и пр. Следъ ѹ, ч, щ вм. -ъя се пише -ея: *възмежея, закопчея, оглушия*. (Форми като *вънчая* (покрай *вънчеся*), величая сж архаизми, запазени по черковнославянско предание.

Глаголитъ на -явамъ се пишатъ и изговарятъ съ -я: *залиявамъ, изпарявамъ се, поздравявамъ, преживявамъ, уморявамъ* се и т. н. Пише се обаче -явамъ (= по изговоръ пакъ на -явамъ), когато тъ е въ коренната сричка: *за-пъ-вамъ, из-гръ-вамъ, по-въ-вамъ, ус-пъ-вамъ, на-дъ-вамъ* се и др.

Глаголи отъ несвършенъ видъ съ наставка -на се пишатъ съ е въ корена, а съответствуващите имъ глаголи отъ несвършенъ видъ се пишатъ съ тъ: *блесна* (но *блъсвамъ, блъскамъ*), *впрегна* (но *впръгамъ*), *легна* (но *льгамъ*), *метна* (но *мътамъ*), *посегна* (но *постъгамъ*), *седна* (но *сьдамъ*), *срещна* (но *сръщамъ*) и пр. Изключения: *побъгна, свътна, смътна*.

§ 240. За мястото на ударението въ отдельните групи глаголи въ сегашно време може да се каже следното.

При глаголитъ отъ I спрежение: ударснието пада върху основната гласна (или върху окончанието -а, -атъ, които сж „погълнали“ тая гласна) въ 1—4 разр. (*плета, плетешъ, съзра, съзреши, ревъ, ревешъ* и пр.); въ 4 и 5 разр. ударснието пада върху корена (*вдигна, вдигнешъ, впрѣгни, впрѣгнешъ, капя, кайжа, тайша* и пр.); въ 6—8 разр. ударснието пада върху гласната тъ, а, и, у, която стои предъ основната гласна: *живѣя, живѣешъ, игря, играешъ, мечтая, мечтешъ, знаж, знадешъ, грѣя, грѣшишъ, зрѣя, зрѣешъ, пий, піешъ* и т. н.

Въ II спрежение: ударението пада въ по-вечето случаи отъ 1 разредъ и редовно въ 2 разредъ върху основната гласна: *гася, гасишъ, горя, горишъ, димя, димишъ, простя, простишъ, честитя, честитишъ*; *летя, летишъ, търпя, търпишъ, цвѣтя, цвѣтишъ* и пр. При известенъ брой глаголи отъ 1 разредъ ударението пада върху корена: *нося, носишъ, гоня, гонишъ, ходя, ходишъ, мѣстя, мѣстишъ, правя, правишъ* и пр.; същото е и при глагола *видя, видишъ* отъ 2 разр.

Забележка. Въ западното произношение често пъти глаголите отъ II спрежение съ ударение на основната гласна се изговарятъ съ ударение на корена: „гáся“ вм. гася, „гráдя“ вм. градя, „лéпя“ вм. лепя, „поздráвишъ“ вм. поздравишъ, „réдя“ вм. редя и пр. Тукъ посочваме правилното ударение на нѣкои глаголи, при които често се правятъ такива грѣшки: броя, вали, варя, веселя се, гася, глися, глобя, горя, гостя, градя, гръши, даря, димя, доя, задомя, зобя, клася, клеветя, клоня, коря, кося, кроя, лепя, ловя, ломя, моря, мъни, обиколя, пазаря, пестя, платя, поздравя, позлатя, питя се, пия, простя, редя, родя, рося, сваля, следя, соля, строя, суша, топя, троши, тъкмя, хабя, шумоля, явя се и пр. Също така и въ I спреж.: беря, деря, пера, а не „бѣра“, „дѣра“, „пѣра“.

Същото ударение се запазва и въ всички други форми и въ производните на тия глаголи: *заградя*, *градихъ*, *заградихъ*, *заграденъ*, *наредилъ*, *нареденъ* и пр. (а не „заградихъ“, „заграденъ“, „нареденъ“ и пр.).

Въ нѣкои глаголи отъ I спреж. (1 разр.) се забелязва диалектично отклонение само въ 1 л. ед. ч. „чѣта“, „мѣта“ вм. книжовно *чета*, *мета*, но въ другите форми правилно *честишъ*, *чести*, *метишъ* и пр., както въ книжовния езикъ.

Въ III спрежение ударението пада обикновено върху предпоследната сричка на основата: *глѣдамъ*, *разглѣдамъ*, *разглѣждамъ*, *избѣрамъ*, *повтарямъ*, *разигравамъ*, *пѣтукамъ*, *дефинирамъ*, *блѣсовамъ*, *кандисвамъ* и пр. При наставка -*струвамъ* ударението запазва мястото, което е имало въ съответното изходно съществително: *учителствува* (срв. *учителъ*), *студентствува* (срв. *студентъ*), *тържествувамъ* (срв. *тържество*) и пр.

При прибавяне на представки ударението запазва винаги старото си място въ глагола: *чета*—*прочета*, *до-чета*, *мѣря*—*приемѣри*, *измѣря*, *редя*—*наредя* и т. н. Ударение върху предстънката иматъ само глаголите *дойда*, *зайдя*, *опна* (но и *отъна*).

§ 241. Спрежението на спомагателния глагол *съмъ* въ сегашно време е следното: *съмъ*, *си*, *е*, *сме*, *сте*, *сѫ*. Тия форми, образувани по съвсемъ особенъ начинъ, сѫ енклитични, т. е. безъ собствено ударение (само следъ отрицателната частица *не* получаватъ ударение: *не съмъ*,

(не си, не е и пр.). Сегашно време представлява отъ формално гледище и облици на бѫди, бѫдешъ, бѫде, бѫдемъ, бѫдете, бѫдатъ, които се употребяватъ за образуване на бѫдеще време (вж. § 267) отъ тоя глаголъ (ще бѫда, ще бѫдешъ и пр.).

Другите спомагателни глаголи се спрѣгватъ въ сегашно време правилно: ща, щешъ, ще, щемъ, щете, щитъ; *нъмамъ, нъмашъ, нъма, нъмаме, нъмаръ, нъмашъ* (характерно за *щ* е, че коренътъ му въ днешно време представя само два съгласни звука: *щ=шт*).

За нѣкои отклонения и колебания въ формата за сегашно време на глаголите *-дамъ, ямъ* и др. вж. стр. 186 и 177.

б) Значение и употребба

§ 242. Сегашно време означава действие, което се върши въ момента на говоренето. Напр.:

Радке, твоето положение тукъ и азъ то и живъ-дамъ: неприятно е много, каза Огняновъ угриженъ. — Азъ успѣхъ онзи, когото ти ми не казаши: тебе те преследватъ тукъ моите врагове, нали? Злобата на хората ти не проща нищо, знай (Ив. Вазовъ). — Планъ нъмаме още. Готовимъ се теоретически, твой да се каже, за възстание и чакаме времето да ни научи. А брожението расте всъки денъ, и тукъ, и николко (Ив. Вазовъ). — Пълна коли извеждашъ отъ тетювия си двиръ, пълна да ми я до-карашъ, Ненчо, чуваши ли ма, сине! (А. Карадийчевъ).

По-точно погледнато, понятието „сегашно“ е само единъ мигъ, но практически сегашно време обхваща винаги единъ по-кратъкъ или по-дълъгъ, незавършенъ, постоянно нарастващъ низъ отъ моменти, безъ да включва обаче при нормални условия началния и крайния моментъ, които логически сѫ несъвместими съ това понятие и принадлежатъ съответно къмъ миналото и бѫдещето. Затова въ сегашно време могатъ да се употребяватъ само глаголи отъ несвършенъ видъ (*виждамъ, успещамъ, казвашъ, преследватъ, нъмаме, готовимъ, чакаме, расте, извеждашъ* и т. н.). Свършениетъ видъ на глаголите е несъвместимъ при нормални условия съ значението на сегашно време, изразявайки действието

въ неговата завършена цѣлостъ, заедно съ неговото начало и край (срв. съответните свършени глаголи срещу горните несвършени: *видя, усъптя, казка, приготвя, параста, изведа* и т. н.).

При сегашно време могатъ да се употребяватъ отдални пояснения, означаващи, откога се е започнало действието или колко време трае то:

Отъ днешка на тази година история има и става народъ! (Ив. Вазовъ). — Вземи вестника и ще видишъ: отъ два месеца вече насамъ Америка бие мексиканецъ (Й. Гюковъ). — Тъй а, ние тук петъ години тъханиме като наше куче, а ти си какъвъ си билъ (Р. Карадийчевъ).

При обикновената употреба на сегашно време имаме реално сегашно, понеже тукъ действието наистина се извършва въ момента, когато говоримъ. Често се случва обаче да употребяваме формите за сегашно време и когато говоримъ за действия, които сѫ вече извършени (минали) или пъкъ още не сѫ настъпили (бѫдещи), или пъкъ постоянно ставатъ или се повтарятъ, безъ да се има предъ видъ въ дадения моментъ конкретното имъ извършване.

§ 243. Въ следните примери имаме сегашно време, употребено за означаване на минали действия, т. е. имаме сегашно време вместо минало време или сегашно „историческо“ (лат. *ргаесенс historicum*):

Тъзи го знаехъ за най-безчестно, Богъ да ме прости, ама азъ го направихъ днесъ, за пръвъ пътъ и за последенъ. Припакамъ у дома, заключвамъ се въ писалищто, разделямъ полека червения восъкъ на плики и турямъ вътре други вестници, каквито ми попаднаха подъ ръка. . . После оставямъ писмото пакъ на мястото му, безъ да се спусти кафеджиятъ (Ив. Вазовъ). — Вървимъ още дълго време, всички стоят на колата си и мълчи. Не се виждаме единъ други, не виждаме нищо наоколо, тъмно е, и полето се затваря около насъ като черенъ кръгъ, надъ който същът небето, осязано съ звезди. Близко къмъ полунощъ, когато умора на лъга конетъ и насъ, изведенажъ низко подъ звездите . . . виждаме познати очарта-

ций . . . А малко следът това, въ тъмнината с вътвата редица осветени прозорци и широко разтворена врата, отъ която излиза скопъ светлина и залива междания. Това е Антимовският ханъ. Иле спирате и разпръгаме, конетъ захрупватъ вчмяната слама, и щомъ обърнемъ стъпките си къмъ хана и зачуемъ гласа на Сарандовица, тъмното поле и звездитъ избръгватъ сякашъ далечъ задъ насъ и въ душата ни извесняжъ нахлува сладостта на почивката (И. Йовковъ).

Инalogична употреба на сегашно време имаме и въ тъй наречните авторски „ремарки“ въ драматически произведения:

I Подѣвка (*Явява се изъ дола съ запалена главя*). Мари хо, Радке, ти чайте, че я подолки какъвъ сѫ огънь наклали!

II Подѣвка (*Изъ уличката, бѣрше си устата*). Ей ни на! Хайде ма, Пено-о! (*По нея се явява и трета подѣвка*).

I Подѣвка. Донесете сжчки отъ плета, че да дигнемъ пламенъ до небо!

(*Наклашдатъ огъня и довличатъ камъне и пънове за седене. Наидватъ моми и жени съ чорапи и хурки. Нѣкои носятъ триножни столоже. Коло около огъня*).

(А. Страшимировъ)

Въ следните примери имаме сегашно време, употребено за означаване на бѫдещи действия, т. е. имаме сегашно вмѣсто бѫдеще време:

Едно утро рано той ще почука (бѫд.) на царския порти. Царя спи (сег. вм. бѫд.). Чука дѣдо Иванъ — никой не му се обажда. Тръгва по бъдия калдъръмъ да се поразходи, а медалитъ му звѣнятъ като гласове на малки пилета. По едно време царя отваря прозорчето на палата. . . Поглежди надолу: дѣдо Иванъ съ юсълтитъ медали (А. Карадийчевъ). Подиръ десетъ години бай ви Илия Пъшкалото тръгва да си обиколи синоветъ. Иги намира по палатитъ: единия станилъ боляринъ, другия генералъ, третия царь, четвър-

тия... (Р. Карадийчевъ). — Очаквамъ Ви докечера въ бабината Якимчина градина. Вратичката ще биде отворена (Ив. Вазовъ).

Докато при обикновената употреба на сегашно време имаме работа съ реално сегашно (вж. по-горе), понеже съ него се означава реално извършващо се действие въ момента на говорното, при употребата на сегашно време вместо минало или бъдеще имаме относително сегашно. Въ такъвъ случай обикновено се смята, че действието се възпроизвежда, като да се извърши непосредно въ момента на говоренето предъ нашия погледъ, и по този начинъ се постига по-живо и картично изображение. Въ действителностъ сътношенията съ малко по-особени. Докато при реалното сегашно е невъзможно да се обхване изцѣло действието заедно съ своето начало и край, при относителното сегашно тази ограниченностъ пада, понеже тукъ нашето съзнание се откъсва отъ момента на говоренето като изходна ориентационна точка въ времето (а също и отъ свързаните съ него понятия за минало и бъдеще) и остава свободно да се движи заедно съ хода на самото действие, което се представя. По този начинъ всички моменти отъ развоя на действието, безъ да се изключватъ началото и краятъ му, оставатъ да лежатъ въ единъ еднороденъ хронологиченъ планъ, и затова при относителното сегашно време действието може да бъде обхванато и изказано въ цѣлия си развой (*разлепяме, разпръгаме, избръгваме, накладжатъ, довличатъ* и т. н.).

Отъ това следва, че службата на несвършените глаголи при относителното сегашно време може да съвпада съ службата на свършените. (Разбира се, тукъ може да става дума само за вторични несвършени глаголи, които се различаватъ отъ съответните свършени само по видъ). И действително, несвършените глаголи *разлепяме, разпръгаме, избръгваме, накладжатъ, довличатъ* отговарятъ тукъ на свършени *разлепихъ, разпрегнахме, избръгаха, накладоха, довлькоха*, ако бихме употребили нормалното за случая минало време. Тръбва при това да отбележимъ, че това не изключва възможността да се употребяватъ въ сегашно историческо време и несвършени

глаголи пакъ като несвършени (вж. по-горе *вървимъ*, *стоимъ*, *свъти*, *залипа*).

Щомъ обаче несвършениятъ глаголъ въ такива случаи играе ролята и на свършения, явява се въпростъ, възможно ли е да се употреби при относителното сегашно време и самиятъ свършенъ видъ. Теоретически това е възможно, и наистина се среща и практически:

Седнемъ ти я на коня, па му пущимъ дизгинъ, па право у Кутловица. От седнемъ конъо, разслабимъ му коланитъ, па дадемъ юларо у ръжетъ на ханджията. Дигнемъ се, та у телеграфо. Тамъ ти намъримъ едно момчурлатие. . . (М. Георгиевъ).

Въ източните говори, както и въ книжовния езикъ (вж. примърите по-горе), се употребява при сегашното историческо време нормално несвършениятъ видъ вместо свършения въ миналото време (което е въобще по-естествено за такъвъ случаи, понеже тукъ имаме все пакъ сегашно време, макаръ и „историческо“, а то е по-начало по-трудно съвместимо съ свършения видъ). Въ Западна България, напротивъ, се употребява твърде широко въ такива случаи (т. е. при сегашно историческо време) формата за сегашно време отъ свършенъ, а не отъ несвършенъ видъ. Освенъ по-горния примеръ отъ Мих. Георгиевъ, отразяващъ изцѣло западнобългарска речь, срв. още и следните изводки изъ народни приказки отъ Ломско:

„Срешила ги една мечка. Она ги питала: „Што бѣгате?“ Они казале. . . „Идвате с мене“. Земе ги она и ги за сѣде у пещерата. У пещерата имало мечешта. Они се доку мале двете: „Ние кото влезнаме туха, мечката че ни изяде!“ . . . Дойде мечката — исма ги. Они се скочили на едно дърво. Мечката дошла, душила, душила, намерила ги, прегла дървото, они паднат и она ги изеде. —

„. . . Отишля и искореняла шипката, ама намерила котел жълтици. Она отича при мъжъ си и му кълесе: „Яла, мъжко, че съм намерила един казан дива леща!“, „Он идее с колесията, дигне ге и ге докарал дома си.

Въпръки че не съществува принципна разлика въ значението на двата глаголни вида (свършенъ и несвършенъ) въ такива случаи, все пакъ тъй не биха могли да се покриятъ напълно. При свършения видъ се чувствува по-ясно синтетичното представяне на действието, докато при несвършения вниманието се погълща по-вече отъ самия процесъ, т. е. отъ извършването на действието. Затова свършениятъ видъ има тукъ по-вече пластиченъ, а несвършениятъ по-вече повествувателенъ характеръ.

§ 244. Друга разновидност на сегашно време е тъй нареченото повторително сегашно (*Всъки денъ от шивамъ на работа. Често получавамъ писма*). То изразява повтарящи се действия, които постоянно ставатъ или могатъ да ставатъ, безъ огледъ на това, дали действително се извършватъ въ дадения моментъ. Представата за траене или развой тукъ иде отъ повторението, а не отъ конкретното осъществяване на действието въ дадения моментъ. По този начинъ виждаме, че повторителното сегашно време обединява въ себе си елементи отъ относителното и отъ реалното сегашно. Отъ една страна, не означавайки нѣкакво конкретно действие въ момента на говоренето, то има „относителенъ“ характеръ; отъ друга страна то остава прѣко свързано и съ традиционната система на нашата хронологична ориентация, означавайки, че редицата на повтарянето не е още приключена въ момента на говорното, т. е. че тя продължава да се развива или да е валидна нѣкога въ момента на говоренето. Самото повтарящо се действие може да бѫде схванато и представено било въ своето течение („аналитично“; графически: → → → → ...), било като повтаряща се цѣлостъ („синтетично“; графически: ○ ○ ○ ○ ...).

Въ първия случай се употребява несвършениятъ видъ:

Често пиша писма. — Идете ли много вечеръ?
— По кое време се разхождашъ? Ценемъ му
сънка пази орлица, и вълкъ му кратко ранити близе;
нищъ него соколь, юнашка птица, и тя се за братъ, за
юнакъ грижи! (Хр. Ботевъ).

Въ другия случай сж възможни двата глаголни вида, т. е. могатъ да се употребяватъ както несвършени, така и свършени глаголи за означаване на цѣлостни повторящи се действия:

Пастане (свършенъ видъ!) *вечеръ, месецъ изгрѣе, звезди обсилятъ соода небесенъ; гори зашуми, вътъръ поетъ, — Балканътъ пъе хайдушки пъсенъ.* И самодиви *въ бъла премъна, чудни, прекрасни, пъснъ посмнатъ, — тихо нагазятъ въ трева зелена* *и при юнака дойдатъ та седнатъ* (Хр. Ботевъ). — Спогледнатъ се, поусмихнатъ се девойки, понаведатъ заруменени лица и отъ нѣккой кѫтъ току проточи тънъкъ гласъ подъвка. Зареди по няя втора, трета, па отпуснатъ се девойки и скършатъ витата пъснъ на безгрижния гусмир. Захласне се въ пъснъта стара майка, и сама като ди се забрави по синови прилуки и несреди (П. Ю. Тодоровъ). (Въ този случай сегашно повторително време с употребено върху основата на сегашно историческо). — *Вълкътъ бъше нагазилъ къ пръстата на една яма — метне се, метне, отпусне се и остане той, отмалъкъ, капналъ отъ умора.* Пакъ се метне, пакъ спре (И. Йовковъ).

Падне *вечеръ, градътъ с тихне и отъ кѣмъ количницата на лгъла се понасята* (несвършенъ видъ) *веселитъ зауци на хармониката.* *Несто че тъмнината омеква и става ласкова.* *Пространствата между малките кѫщи изчезватъ и една задушевностъ ги приближава.* По тротоарите минаватъ момичета, слушашъ обръжени отъ сияния, чува се смяхъ, въздишки, заминаци уважаватъ желания... (Елинъ Пелишъ). — И днесъ още Балканътъ, щомъ буря захваща, *спомня този денъ буренъ, шуми и препраща* славити му дивна, като нѣккой екъ, *отъ урова на урва и отъ вънъ на вънъ!* (Ив. Вазовъ).

По-голѣма живостъ на изображението въ такива случаи се постига съ употребата на свършения видъ, понеже при него повторяното действие изпъква по-ярко като нещо завършено въ въображението, докато при несвършения видъ се налага по-силно представата за

повторение, т. е. за незавършена още въ момента на говоренето редица. Често пак и свършениятъ, и не-свършениятъ видъ могатъ да бждатъ употребени заедно при сдна и съща картина (вж. по-горе примъра отъ Елинъ Пелинъ).

Като разновидност на сегашното повторително време може да се вземе тъй нареченото абсолютно сегашно, кое то се употребява за означаване на общовалидни действия и истини. Главно поле на неговото приложение съ пословиците, сентенциите и научните обобщения:

*Гуленъ негоненъ бъгъ — Цървото се прекива,
дорде е младо. По дрехитъ посрещатъ, по ума
и вправятъ.*

*Сърната се храни съ листа, млади клонки, пъпки,
трева и други. Нощемъ слиза въ поляните, за да пасе.
Зжбите и стомахът ѝ съ направени също като у кра-
вата, затова тя преживя храната си. Женската
разгъда ястка година 1. З малки, които съ добре раз-
вити и веднага тръгватъ следъ майка си. Сърните
съ много намалъли, защото безмилостно ги избиватъ.*

§ 245. Определяйки дотукъ основните функции на сегашно време, ние се ограничаваме само въ кръга на самостоятелните въ синтактично отношение изречения (най-често сложни съчинени и прости). Въ приставни изречения обаче се забелязватъ нѣкои по-особени явления отъ употребата на сегашно време, които се обясняватъ главно съ това, че приставните изречения въ известни случаи не се поставятъ въ прѣко хронологично съотношение къмъ момента на говоренето, и така действието остава изразено „само за себе си“ чрезъ формата за сегашно време. Основните явления тукъ съ следните:

а) Въ приставни изречения съ общъ смисълъ, които се отнасятъ до главни изречения въ сегашно време, се срещатъ често формите за сегашно време и отъ свършенъ видъ, покрай несвършения, напр.:

Казваť, че който носи обичка на ухото си, билъ много късметлия. Каквато работа за лови, тече му като въ улей работата. Дяволътъ ако го срећне, отбива се отъ пътя. Тръгнеш ли за снопи, колата му не се прекатуря (А. Карадийчевъ). — И още пътъ, когато излеза на полето, видя неговия пролътень-празникъ, срећна взора на миризливи теженути, и уя надъ главата си пъсеньта на чучулугата, усътъ я младата милувка на опънъра, който закача зеленити листа и танцува по поляните като момиче; видя пръснати по черните угари, наведени надъ ралото бедници деца на майката земя и погледна тоя безкрайенъ пейзажъ отъ селца, планища и ръчища, огрити отъ небесната усмивка — тогава въ душата ми наливатъ вълни отъ сладкото томление, отъ тържеството и надеждата, съ които ме изпълняше никога молта малка пъсень (Елинъ Пелинъ). — Есени, когато тежки мъгли легнатъ на небосклона, когато огнени и златни рани нащарятъ гората, когато птичките бъгатъ, когато цветята мратъ и трепатъ болъс, колко жично ми е тогава за моите забравени пъсени (Елинъ Пелинъ).

Както въ главните, така и въ приставните изречения тукъ имаме по същество повторително сегашно. Въ приставните изречения свършениятъ видъ обикновено не се замъня съ несвършенъ, понеже той означава тукъ последователност, докато несвършениятъ би означавалъ едновременностъ съ главното изречение, срв. напр.: *когато излеза на полето* и *когато излизамъ на полето*; *Когато тежки мъгли легнатъ на небосклона* (предварителност!), *когато цветята мратъ*, *и трепатъ болъс* (едновременност!). колко жично ми е тогава... Въ главното изречение въ такива случаи се употребява обикновено несвършенъ видъ, като поестественъ за сегашно време, но може да се употреби и свършенъ, напр. *Дяволътъ ако го срећне, отбие се* (= отбива се) отъ пътя.

б) Следъ финалния съюзъ *да* (или *за да*) се употребява винаги сегашно време, безъ огледъ на времето въ главното изреченис, напр.:

Иванъ Елинъ обичаше да се вглежда внимателно въ око и нощо, да никога не въ него, да го проумява (И. Иовковъ). — *Въ душата ми се засели една тежка и сънище не можахъ да я разкажа* (Елинъ Пелинъ). — *Седемъ лъта ходихме съ моя тетю по чуждите краища — къщи на хората да правимъ* (А. Карадийчевъ). — *И кърбитъ навсегдаха тъмни числа да ги потопятъ, че да имъ стане хладно* (А. Карадийчевъ). — *Иде ми да извикамъ, че азъ намъсто вляса за снопи ще наскубя въжза да избеся всички тъ*... (А. Карадийчевъ). — *Когато господарите заминаха супринъта за гарата, Яна се закова на единъ прозорецъ, за да види първи* (Ф. Попова-Мутафова).

Финалниятъ съкожъ да посочва, съвсемъ точно въчето, бѫдеще действие спрямо главното изречение. Знаемъ обаче, че практически границата между сегашно и бѫдеще е въ известенъ смисълъ условна. Твърде често въ езиците за означението на бѫдеще време се изхожда отъ сегашно; така е дори и съ нашето нормално бѫдеще време — *ще видя, ще видимъ, ще видятъ* и пр. Въ ладения случай употребата на сегашно време се улеснява както отъ обстоятелството, че тукъ нимаме приставни изречения, които нѣматъ прѣка хронологична връзка съ момента на говореноста, така и отъ това, че този съкожъ означава винаги едно и също въ основата си съотношение, та не става въ отдельни случаи нужда отъ по-специално хронологично разграничаване.

Въ предположителни изречения следъ съюза *да* могатъ, споредъ смисъла, да се употребяватъ и минали времена: *да тръгнъхъ, да бъхъ тръгналъ, да съмъ тръгналъ* и пр.

в) Употребява се сегашно време и въ приставни изречения съ смисълъ на бѫдеще време, които се отнасятъ до бѫдещи или до равнозначни на бѫдещи главни изречения. Въ такъвъ случай приставното изречение пакъ не се взема откъмъ своето отношение къмъ момента на говоренето, а „прилепва“ направо по смисълъ къмъ главното изречение. При отношение на единовременостъ съ главното изречение се употребява несъвършенъ видъ,

а при отношение на последователность — свършенъ.
Примѣри:

*Да ти попъя ли една. Много жална. Азъ като
я тъя (несвършенъ видъ — едновременност!) — ти ще
плачашъ (А. Карадийчевъ). — А ако го нъма, ще
строши ковчега (Ив. Вазовъ). — Не, по-добре ще умра
тукъ, като те защищавамъ (Ив. Вазовъ).*

*Це бѫдатъ ли щастливи така тия хора, когато
утре на мърятъ (свършенъ видъ — предварител-
ност!) богатството и изгубятъ прекрасната из-
мина на мечтата? (Елинъ Пелинъ). — На вратинята,
кога троп не мой конь, ще излъзе съ момчани рожба
от ржце младото ми буличе (А. Карадийчевъ). — Чувай,
Продане, когато умра, ти да постенъ на гроба ми
слънчогледъ (А. Карадийчевъ). — Утричкомъ, поглежъ,
падналъ дъждъ. Като тс на мокри, на кос огнище ще
стоплишъ кокалити си! (А. Карадийчевъ). — Довечера,
като се улегне снопето, ще ги наредятъ лъстваритъ.
Кръстецъ до кръстчеца (А. Карадийчевъ). — Прогледне
ли веднажъ, ще обиколи земята надлъжъ и напиръ и
ще намъри майка си (А. Карадийчевъ). Тая — суша нъма
да има край, доде не се сили и Той (А. Карадийчевъ).
— Тогава, когато уморенъ отъ живота азъ легна да
си почина въ гроба, освободенъ отъ хиладитъ предраз-
сѫдци, които правятъ живота мъженъ, когато надъ
мене се засленъе тревица и цъпка саморасла
шипка, когато азъ забрая всичко и моите умъ и ре-
стаке да търси истината, тогава въ тая гробна ти-
шини, азъ кървамъ, ще чуя тебе, мой сладка забравена
пъсени и подъ твоята тиха мелодия и подъ твоите
тайствени и мили думи азъ ще спя, ще спя тихо като
на майчини си скути (Елинъ Пелинъ).*

Въ следните два примѣра е употребено неправилно
бѫдеще време вместо сегашно въ приставни изречения:

*Несъмнено следъ време, когато ще бѫдатъ (вм.
когато бѫдатъ) обнародвани всички материали за
Блоки, тогава ще бѫдатъ напълно изяснени и нъкои
спорни въпроси около живота и творчеството му. —
Въпросътъ ще се уреди, може би, като само една частъ
отъ момчетата ще бѫдатъ (вм. бѫдатъ) премъ-*

стени въ II основно училище, а останалите ще бѫдатъ (вм. бѫдатъ) приеми пакъ въ училище „Ив. Вазовъ“ (Изъ вестниците).

Само въ случаи, когато е необходимо да се подчертава въ приставното изречение отношение на бѫдеще време също и спрямо момента на говоренето, се употребява формата за бѫдеще време и въ приставното изречениес:

Докторе, слушай. Това, което ще ти кажа, тръбки да го държишъ тайно до гроба (Ив. Вазовъ). — Исто, ти ще мълчишъ и не ще можешъ да говоришъ до денитъ, когато ще се сбожднѣ тога, понеже не повърва на думитъ ми... (Изъ Евангелието). — Духъ Светий ще сълзее върху ти, и силата на Ресенния ще те осъни; затова и Светото, което ще се роди отъ тебе, ще се нарече Синъ Божий (Изъ Евангелието). — То, който ще краде медъ, отъ неговото плашило ще се уплаши (А. Карадийчевъ).

г) Въ приставни изречения, които служатъ като пояснения на глаголи като *услышамъ*, *мисля*, *казвамъ* (т. нар. *verba sentiendi, cogitandi et declarandi*), се употребява сегашно време, за да се изкаже едновременностъ съ глагола на главното изречение, безъ огледъ на времето на самия този глаголъ (вж. и § 258). Примъри:

Струваше ми се, че лети съ лекостта на орела (Елинъ Пелинъ). — По снагата му минаваха сладки тръпки, той погледна нагоре и му се стори, че подъ това небе, пълно съ звезди, всичко пъне и се радва (И. Йовковъ). — Когато влязе към къщата, съ радостъ забеляза, че на втория редъ до познатата двойка има празни места (Ф. Попова-Мутафова). — Новите ѝ господари нъмака време да забележатъ, че изглежда уморена и болна, че страшна бледност покрива лицето ѝ, че никога отъ устнитъ ѝ не се изтръгва смъхъ (Ф. Попова-Мутафова). — Когато зарева страшниятъ облакъ надъ самото село, Талей се прибра подъ моста и много слуша, какъ падатъ оръхи отъ небето (А. Карадийчевъ). — Кони да иде да пасе, а той ще се наведе да види, какъ горятъ въ зори зеленитъ ѝ очи и ще я прегърне, както орели орлищата (А. Карадийчевъ).

2. Минало свършено време

а. Форми

§. 246. Формитѣ за минало свършено време се образуватъ отъ особена основа, завършваща въ I спрѣжение било на -о- (*плето-хъ*), било на -а- (*трягна-хъ*, *каза-хъ*), било на -и- (*живъ-хъ*), или пъкъ съвпадаща съ самия коренъ (*ши-хъ*, *пъ-хъ*, *чу-хъ*); въ II спрѣжение на -и- (еднаква съ сегашната основа) или -и-: *ходи-хъ*, *търпъ-хъ*; въ III спрѣжение — на -а- или -я- (винаги еднаква съ сегашната основа): *гледа-хъ*, *стреля-хъ*. За ударението виж. по-долу. По-подробно за основата на минало свършено време виж. по-горе при образуване на глаголитѣ форми и класификация на глаголитѣ и при неправилнитѣ глаголи. Отдѣлнитѣ форми за минало свършено време се образуватъ отъ тия основи съ помощта на следнитѣ лични окончания:

ед. ч. 1 л. -хъ	мн. ч. 1 л. -хми
2 л. —	2 л. -хмес
3 л.	3 л. -хи

Ето за примѣръ спрѣжението на нѣколко глагола въ минало свършено време:

I спрѣжение

ед. ч. 1 л.	<i>плетохъ</i>	<i>трягнахъ</i>	<i>казахъ</i>	<i>живъхъ</i>
2 л.	<i>плете</i>	<i>трягна</i>	<i>каза</i>	<i>живъ</i>
3 л.	<i>плете</i>	<i>трягни</i>	<i>каза</i>	<i>живъ</i>
мн. ч. 1 л.	<i>плетохме</i>	<i>трягнахме</i>	<i>казахме</i>	<i>живъхме</i>
2 л.	<i>плетохте</i>	<i>трягнахте</i>	<i>казахте</i>	<i>живъхте</i>
3 л.	<i>плетоха</i>	<i>трягнаха</i>	<i>казаха</i>	<i>живъха</i>

II спрѣж.

III спрѣж.

ед. ч. 1 л.	<i>ходи-хъ</i>	<i>търпъ-хъ</i>	<i>гледи-хъ</i>	<i>стреляхъ</i>
2 л.	<i>ходи</i>	<i>търпъ</i>	<i>гледа</i>	<i>стреля</i>
3 л.	<i>ходи</i>	<i>търпъ</i>	<i>гледа</i>	<i>стреля</i>
мн. ч. 1 л.	<i>ходи-хме</i>	<i>търпъ-хме</i>	<i>гледахме</i>	<i>стреляхме</i>
2 л.	<i>ходи-хтс</i>	<i>търпъ-хтс</i>	<i>гледахте</i>	<i>стреляхте</i>
3 л.	<i>ходи-ха</i>	<i>търпъ-ха</i>	<i>гледаха</i>	<i>стреляха</i>

Знакътъ ъ въ основата на минало свършено време се изговаря винаги като я, понеже се случва така, че

ударението пада върху него: *живѣхъ, живѣя, живѣй,* *живѣхме, живѣхте, живѣхъа:* *тѣрпѣхъ, тѣрпѣя, тѣрпѣй, тѣрпѣхме, тѣрпѣхте, тѣрпѣхъа.* По аналогия на другите форми, изговаря се *ъ=и* и предъ окончанията *-хме, -хте, -хъ*, въпръки че тъ съдържатъ мека гласна (*e*). Изговаря се *ъ=e*, като изключение, само въ формата *бъ* за 2 и 3 л. ед. ч. отъ спомагателния глаголъ *сѣмъ*; иначе се казва обаче *бяхъ, бяхме, бяхте, баха*.

Следъ *ж*, *ч*, *ш* се пише вм. *ъ*, споредъ изговора, а, а следъ гласна — *я*: *оглушахъ* (срв. *живѣхъ*), *мѣлахъ* (срв. *тѣрпѣхъ*), *стояхъ* (срв. *седѣхъ*).

§ 217. При основа *-о-хъ* ударението въ минало свършено време пада върху корена: *плѣтохъ, рѣче, мѣтохме, донесохте, прѣдоха* и пр. (обратно въ сегашно време: *плѣтѣ, рѣчѣши, мѣтѣмъ, донесѣте, прѣдѣтѣ*). Изключения: *дойдохъ, отидохъ* (по-малко се употребява въ книжовния езикъ *дѣйдохъ, отидохъ*). Въ останалите случаи отношенията сѫ следнитѣ: 1. когато ударението въ сегашно време пада върху основната наставка, то се задържа на сѫщото място и въ минало свършено време, ако съответната гласна остава въ края на основата: *ковѣ — конѣахъ, игралъ — игрѣахъ, живѣли — живѣхъ, солѣ — солѣхъ, тѣрпѣя — тѣрпѣхъ*; 2. когато ударението въ сегашно време пада върху по-вжтреши гласна, то може въ минало свършено време или да се задържи върху сѫщата гласна, или да се премѣсти върху последната гласна на основата: *кѣжса — казахъ и казахъ, хѣдѣя — хѣдихъ и хѣдихъ, говоря — говорихъ и говорихъ, глѣдамъ — глѣдахъ и глѣдахъ, пѣтївамъ — пѣтївахъ и пѣтївахъ, учїтелстївамъ — учїтелстївахъ и учїтелстївахъ, ядосвамъ — ядосвахъ и ядосвахъ, показвамъ — показвахъ и показвахъ, преглѣждамъ — преглѣждахъ и преглѣждахъ, проговоря — проговорихъ и проговорихъ* и пр. Важно е обаче да се отбележи, че при глаголи отъ свършенъ видъ, които съдържатъ представки, ударението не може да се мѣсти къмъ края, т. е. остава както въ сегашно време: *показа — показахъ* (не „показѣхъ“), *преглѣдамъ — преглѣдахъ* (не „преглѣдѣхъ“), *проговоря — проговорихъ* (не „проговорѣхъ“); при представки *в-* и *с-*, които не образуватъ отдѣлни срички, ударението може да се мѣсти: *слѣжка — слѣжихъ и слѣжихъ, вмѣкна — вмѣкнахъ и вмѣкнахъ* и пр.

§ 248. Спрежението на спомагателния глаголъ *съмъ* въ минало свършено време е следното: *бъхъ*, *бъ* — *бъше*, *бъ* — *бъше*, *бъхме*, *бъхте*, *бъха*. Отъ същата основа *бъ-* се образува и минало несвършено време отъ този глаголъ. Понеже и окончанията съж почи еднакви за двете времена (вж. § 252), получаватъ се еднакви форми *бъхъ*, *бъхме*, *бъхте*, *бъха* и за минало свършено, и за минало несвършено време (както и при *търпъхъ*, *търпъхме*, *търпъхте*, *търпъха*). Характерното обаче тукъ е, че е настъпило смъзване на формите съ минало несвършено време и въ 2 и 3 л. ед. ч., въпреки разликата въ окончанията, така че и двете форми (*бъ* и *бъше*) могатъ еднакво да означаватъ и едното, и другото време. Така напримъръ изразитъ *Той бъ назначенъ на по-голяма длъжностъ* и *Той бъше назначенъ на по-голяма длъжностъ* съ равнозначни, и формите *бъ*, *бъше* въ тяхъ означаватъ минало свършено време.

Покрай тия форми се срещатъ редко и формите *бидохъ*, *биде*, *биде*, *бидохме*, *бидохте*, *бидоха*, които съдълътъ свършенъ видъ.

Отъ формално гледище представятъ минало свършено време и облицитъ *би.xъ*, *би*, *би*, *бихме*, *бихте*, *бихи*, които се употребяватъ за образуване на условно наклонение (вж. по-нататъкъ). Съ основата на тия форми е свързано и миналото действително причастие на *съмъ*: *билъ*.

Другите спомагателни глаголи се спръгватъ въ минало свършено време нормално: *щъхъ*, *щъ*, *щъ*, *щъхме*, *щъхте*, *щъха*; *нъмахъ*, *нъма*, *нъма*, *нъмахме*, *нъмахте*, *нъмаха* (въ това време тия глаголи не се използватъ като спомагателни).

§ 249. Минало действително свършено причастие. Отъ основата на минало свършено време се образува съ наставка *-лъ*, *-ла*, *-ло*, мн. ч. *-ли*, формата за минало действително свършено причастие, което служи главно за образуване на нѣкои сложни глаголни форми: *кова-хъ* — *кова-лъ*, *игра-хъ* — *игра-лъ*, *живъ-хъ* — *живъ-лъ*, *ходи-хъ* — *ходи-лъ*, *търпъ-хъ* — *търпъ-лъ*, *говори-хъ* — *говори-лъ*, *пътува-хъ* — *пътува-лъ* и т. н. При глаголи, които иматъ минало свършено време на *-о-хъ*, това причастие се образува, като се прибави наставката *-лъ*, *-ла* и пр. направо къмъ корена, при което предъ *л* предноезичните съгласни *т*, *д* изчезватъ,

а въ останалите случаи въ формата за междии родъ се явява вметнатъ ъ: *плетохъ* — *плелъ*, *плела*, *плело*, *плели*; *бодохъ* — *болъ*, *бала*, *боло*, *боли*; *рекохъ* — *рекълъ*, *рекла*, *рекло*, *рекли*, *донесохъ* — *днесълъ*, *изльвихъ* — *изльзълъ*. Следъ ж, ч, ш се запазва правописъ и изговоръ *и* (следъ гласна — *и*) също и въ множествено число предъ мякото окончание *и* (*мълчали* — *мълчали*, *държалъ* — *държали*, *стоялъ* — *стояли*), въпреки че въ останалите глаголи въ този случай се изговаря като *е* (*живял* — *живели*, *търпял* — *търпели*, *пял* — *пели*).

По отношение на ударението мин. свършено действително причастие следва винаги мин. свършено време.

Отъ спомаг. глаголъ *самъ* мин. действ. причастие е *билъ*. Отъ другите спомаг. глаголи имаме *ща-щълъ* и *нъмамъ-нъмалъ*.

б. Значение и употреба

§ 250. Минало свършено време означава действие, обхванато въ цълата продължителност на своето траене, направо отъ гледна точка на момента на говоренето (безъ посредството на някой другъ ориентационенъ моментъ). При това тръбва да се отбележи, че разглежданата тукъ форма означава действието като непосредствено наблюдавано отъ лицето, което говори¹. — Примъри:

Когато се пробуди, дъждо Илю взе патеричката, премина двора, отиде на кладенеца, изми очи си съ студена вода, изправи се срещу купитъ, задъколо треперъше слънцето, и се прекръсти. Безкръвният му засъхнали уста нъщо прошепнаха. Стареца мудро тръгна презъ хармана, нареде се и бутна портичката за градинката (А. Карадийчевъ). — *Въ същия мигъ няколко вълка се изпръчиха на полянката предъ тяхъ и се спряха. Остритъ имъ мусуни се издигнаха и завиха. Явиха се и други.*

Осемъ! — прошина Боримечката (Ив. Вазовъ).

Въ зависимост отъ това, дали действието се схваща външно за себе си като завършена цълост или само като трайъ известно време процесъ, може да се употреби ту свършениятъ, ту несвършениятъ глаголенъ видъ:

¹ Същото се отнася и до другите глаголни форми, за които се говори въ тая глава. За т. нар. форми за преизказване на глаголните времена вж. следващата глава.

Тогава се спрътъ (свърш. видъ!) предъ една реклами за кино и дълго гледа (несвърш. видъ!) снимките на прекрасния герой (Ф. Попова-Мутафова). — Дълго време още погъ Стефанъ говори на дълда Недка, глъща го, напътва го, и колкото щ да бъше строгъ, кротостта и добромът лъхаха отъ думите му (Й. Йовковъ). — Една снаха на Вълчана изпъ (свърш. видъ!) стара народна пъсени. Тя пъ (иссвърш. видъ!) тай, както бъше общоприето въ нъкогашните зиябети — права, въ най-смиренна и прилична поза, съ скръстени отпредъ ръце и съ наведени къмъ земята очи (Й. Йовковъ). — Работата бъше свършена въ негово от欠缺ие, той намери много недостатъци, кара се и се ядосва (Й. Йовковъ).

Не тръбва да се забравя, че свършеността или несвършеността по време и свършеността или несъвършеността по видъ съ съвсемъ различни понятия, които не бива да се смъсватъ. За минало несъвършено време вж. по-долу.

Минало свършено време може да означава и действия, които съ се повтаряли въ миналото. Обикновено въ такъвъ случай се употребява иссвършениятъ видъ на глаголите:

• Предъ много икони още погъ Стефанъ води дълда Недка. Тъ се спира и предъ св. Николай Чудотворецъ, предъ триетъ светители, предъ образите на архангелите Гавриилъ и Михаилъ, изписани на дветъ странични стени на олтаря (Й. Йовковъ). — Николко пъти още желязото ходи въ огнището и отъ тамъ — на върса (Й. Йовковъ). — Новече отъ десетина пъти той прави това (Й. Йовковъ). — Нейко изправя и напълва дисагитъ няколко пъти (Й. Йовковъ).

Би могло да се каже напр. и Новече отъ десетина пъти той направи (свършено видъ!) това или Нейко изправди и напълни дисагитъ няколко пъти. Съ употребата на иссвършения видъ (прави, изправя, напълва) повторителността е по-силно подчертана.

§ 251. Въ иъкои случаи, за по-голяма изразностъ, минало свършено време се употребява за предаване на действия, които още не съ се извършили въ момента на говоренето, но тъхното извършване се представя като неизбежно и тутакси предстоящо:

— *Наритъ!* — изсъска Лянката... *Изядохъ те!* (Й. Йовковъ). — *Огъня слиза надолу — отиде селото!* (А. Карадийчевъ). — *Бъгай, че те убихъ* (Сл. Красински).

Особена употреба има минало свършено време отъ несвършени глаголи въ случаи, когато действията се изказватъ въ по-общъ смисълъ, като извършвани въобще, безъ да се изтъква тъхната конкретност и единичност:

Днесъ идвахъ да те търся. — *Снощи излизахъ на разходка.* Той ходи въ града и научи всичко (Й. Йовковъ). — *Вълчанъ дохожда съ попъ Доча* (Й. Йовковъ). — *Донасиха ли нъщо за мене?* — *Ахъ, бай Марко, забравихъ да те питамъ,* — каза докторътъ внезапно, — *и амира ли те онам нечерь нъкакъвъ човъкъ?* (Ив. Вазовъ). — *Снощи фъдовиятъ Маноловъ синъ же на мира, нашестина,* но мина презъ стръхата, та причини връвата и докара полицията (Ив. Вазовъ).

Забележка. За изказване на действията въ по-общъ или неопределено смисълъ вж. и § 261.

3. Минало несвършено време

а. Форми

§ 252. Формите за минало несвършено време се образуватъ отъ основа на *-ъ-* (вм. сег. на *-е-*, *-и-*) за I и II спрежениис (*плете-шъ*—*плети-хъ*, *дръме-шъ*—*дръмъ-хъ*, *ходи-шъ*—*ходъ-хъ*, *търпи-шъ*—*търпъ-хъ*) и на *-а-* или *-я-* (— на сег. основа) за III спрежение (*гледа-мъ*—*гледа-хъ*, *стреля-мъ*—*стреля-хъ*). При глаголите отъ 2 разредъ на I спрежениис и 2 разредъ на II спрежение основата на минало несвършено време съвпада съ основата на минало свършено време, която при тия глаголи завършва също на *и*: *съзри* — мин. св. вр. *съзръ-хъ* и мин. несв. *съзръ-хъ*, *търпя* — мин. св. вр. *търпъ-хъ* и мин. несв. *търпъ-хъ*. Същото е и въ III спреж., където обаче може да има и евентуална разлика въ ударнисто (вж. по-долу): *гледамъ* — мин. св. вр. *гледи-хъ* и мин. несв. *гледа-хъ*, *стрелямъ* — мин. св. вр. *стреля-хъ* и мин. несв. *стреля-хъ*. Въ същностъ поради единствените окончания тукъ съвпадатъ не само основите, а и целиятъ форми за двете времена, освенъ въ 2 и 3 л. ед. ч. (вж. следващия параграфъ).

Къмъ основата на минало несвършено време се прибавятъ следните окончания:

ед. ч. 1 л. -хъ	мн. ч. 1 л. -хме
2 л. -ше	2 л. -хте
3 л. -ше	3 л. -ха

Съ изключение на 2 и 3 л. ед. ч. тия окончания сѫ единакви съ окончанията на минало свършено време.

Ето за примѣръ спрежението на нѣколко глагола въ минало несвършено време:

I спреж.		II спреж.	
ед. ч. 1 л.	<i>плетъхъ</i>	<i>тръгнъхъ</i>	<i>ходъхъ</i>
2 л.	<i>плетъще</i>	<i>тръгнъше</i>	<i>ходъше</i>
3 л.	<i>плетъше</i>	<i>тръгнъше</i>	<i>ходъше</i>
мн. ч. 1 л.	<i>плетъхме</i>	<i>тръгнъхме</i>	<i>ходъхме</i>
2 л.	<i>плетъхте</i>	<i>тръгнъхте</i>	<i>ходъхте</i>
3 л.	<i>плетъха</i>	<i>тръгнъха</i>	<i>ходъха</i>
III спреж.			
	<i>гледахъ</i>	<i>стреляхъ</i>	
	<i>гледаше</i>	<i>стреляше</i>	
	<i>гледаше</i>	<i>стреляше</i>	
	<i>гледахме</i>	<i>стреляхме</i>	
	<i>гледахте</i>	<i>стреляхте</i>	
	<i>гледаха</i>	<i>стреляха</i>	

Ударението е винаги както въ сегашно време: *плеста* — *плетъхъ*, *тръгна* — *тръгнъхъ*, *ходя* — *ходъхъ*, *търпн* — *търпъхъ*, *глѣдамъ* — *глѣдахъ*, *стрѣлямъ* — *стрѣляхъ* и т. н.

§ 253. Изговорътъ на ъ подъ ударение е я, освенъ предъ окончанието -ше въ 2 и 3 л. ед. ч., кѫдето се изговаря винаги е: плетях, плетеши, плетеше, плетяхме, плетяхте, плетяха. Когато ударението пада върху корена, изговорътъ на ъ въ основата е винаги е: ходех, ходеше, ходеше, ходехме, ходехте, ходеха.

Следъ ж, ч, ш и следъ гласна вмѣсто ъ въ основата се пише споредъ изговора: е — когато ударението не пада върху сѫщата гласна (*пѣшехъ*, *пѣшише*, *пѣшише*, *пѣшехме*, *пѣшехте*, *пѣшеха*) и а (следъ гласна — я), когато ударението пада върху нея (*мѣлчахъ*, *мѣлчѣше*, *мѣлчѣше*, *мѣлчахме*, *мѣлчахте*, *мѣлчаха*). Споредъ запад-

нобългарското произношение нѣкои изговарятъ въ книжовния сникъ и подъ ударение следъ ж, ч, ш, или гласна, е вм *и* (мѣлчхъ, слѣчхъ, стояхъ и пр.), за да се различава тая форма при нѣкои глаголи отъ минало свършено време (*стояхъ, мѣлчахъ*). Такова разграничение обаче не е тѣй насѫщично за езика, както може на пръвъ погледъ да се предполага; то не сѫществува и при глаголи като *тѣрлях* (2 разредъ отъ II спрежение), а и въ III спрежение се постига само факултативно чрезъ промѣна на ударението. По-важно е да се спази тукъ съдѣството въ начина, по който се преобразява *и*, като се излиза отъ източнобългарския обичай.

§ 254. Спрежснието на спомагателния глаголъ *съмъ* въ минало несвършено време е следното: *бъхъ, бъше—бъ, бъшс—бъ, бъхме, бъхте, бъха*. Характерно тукъ е, че е настѫпило смѣсване на формите съ минало свършено време и въ 2 и 3 л. ед. ч., въпрѣки формалната разлика въ окончанията, така че и дветѣ форми могатъ да се употребяватъ еднакво въ дветѣ времена (§ 248). Ето два примѣра отъ употребата имъ въ минало несвършено време: *Тукъ скътъши хубаво есенно слѣнце и на душата на Сънковъ бъши по-леко. — Неговото младежко, хубаво и умно лице бъти тежко* (Елинъ Пелинъ).

Отъ основата *бѫда* се образува друга форма за минало несвършено време (*бѫдъхъ, бѫдъше, бѫдъшс, бѫдъхме, бѫдъхте, бѫдъха*), която се срѣща понѣкога въ условни изречения (ако *бѫдъхъ, да бѫдъхъ*).

Останалитѣ спомагателни глаголи ща и нѣма образуватъ минало несвършено време безъ отклонения отъ общите правила: *щихъ, щъше, щъши, щъхме, щъхте, щъхи; нѣмахъ, нѣмаше, нѣмаше, нѣмахме, нѣмахте, нѣмаха* (отъ *нѣмамъ* се използува само безличната форма *нѣмаше* въ спомагателна служба).

§ 255. Минало действително несвършено причастие. Отъ основата на минало несвършено време се образува съ наставка *-лъ, -ла, -ло, множ. число -ли, минало действително несвършено причастие*, което се срѣща въ състава на редица сложни глаголни форми: *плетъхъ — плетъль, троғнъхъ — троғнъль, ходъхъ — ходъль, тѣрпъхъ — тѣрпъль, гледахъ — гледъль, стреляхъ — стреляль* и т. н. Вместо *и* подъ ударение следъ ж, ч,

ш се запазва въ множествено число правописно и изговорно *a*, а следът гласна – *я*, въпръшки мекото окончание *и*: *мълчали* – *мълчали*, *стоял* – *стояли* (въ останалите глаголи „въ този случай се изговаря като *е*: *търпял* – *търпели*, *седял* – *седели* и пр.).

Отъ спомагателния глагол *съмъ* минало действително причастие е *билъ*, еднакво съ свършеното (виж. § 249). Същото съпадение имаме и при *шълъ* отъ *ща*. При *нъмалъ* отъ *нъмамъ* може да се прави евентуална разлика въ ударението: *нъмалъ* – несв., *нъмалъ* – св. Отъ *съмъ* се употребява и причастие *блъскълъ* срещу *блъскъхъ*.

б) Значение и употреба

§ 256. Минало несвършено време означава минало действие, което се представя като незавършено въ моментъ, за който се говори (вж. също и забележката подъ черта на стр. 228). Примъри:

После се обърни назад и погледна: мелницата стоеше, както винаги, неподвижна и черниятъ кръстъ на крилата ѝ излеждаше необикновено голъмъ и страшенъ (И. Йовковъ). — *Изведна ѝ той се спръ и се услуша: посръбъ припрънитъ удари на метлата, откъмъ къщи и дълъгъ тиха, но весела пъсень. Пъсше Петра* (И. Йовковъ). — *Разстъпно и бавно следъ това тя тръгна къмъ къщи...* Мъгли пре ли таха откъмъ северъ, ду хаше студенъ вътъръ и ситни кито прахъ сънъжинки се въртъха изъ въздуха (И. Йовковъ). — *Тая прохладна майска вечеръ чорбаджи Марко, гологлавъ, по халатъ, въчери съчелядъта си на двора* (Ив. Вазовъ). — *Първи пъти пропъха, и малката дружина остави пустото село и се намъри въ полето. Сънгътъ заляше обилно на едри парцали. Бъла пелена покрила, която съплия пътъ. Тя правеше и нощта видела. Пътниците, съ пушки скрити подъ ямурлуцитъ, крачеха мълчешката изъ дебелия сънгъ, който застилаше всичко* (Ив. Вазовъ).

Съ други думи казано, минало несвършено време означава двояко отношение въ времето: отъ една страна самото действие се явява като съвременно спрямо момента, за който се говори, а отъ друга страна този мо-

ментъ се явява като миналъ спрямо момента, въ който се говори. По тоя начинъ минало несвършено време представя точна успоредица на сегашното време въ миналото, т. е. представя действието като „сегашно“ спрямо даденъ посреденъ ориентационенъ моментъ въ миналото (моментътъ, „за който се говори“, отбелязанъ било пръко чрезъ специаленъ изразъ, бил косясно чрезъ друго действие). Какво е станало съ миналото „несвършено“ действис следъ момента, за който се говори, т. е. дали то е траяло по-кратко или по-дълго време следъ този моментъ и дали продължава още да трае и въ момента на говоренето, това е безразлично при употребата на минало несвършено време, тъй като неговото значение обхваща само ония моментъ или промеждутъкъ отъ неговото траение, който се явява като съвремененъ отъ гледище на другия ориентационенъ моментъ.

§ 257. Успоредно съ сегашното повторително време съществува и минало несвършено повторително. И тукъ повторителността се изразява обикновено съ несвършени глаголи:

Възка сутринъ Бълчо ставаше, отъ рсващ се отъ сламата, облизаше си натръпналите отъ лежане мъста, излизаше изподъ сайванта и тръгващ с към ръката да пие вода (Елинъ Пелинъ). — Гонъкоги въ празникъ господаритъ заминаваха отъ сутринъта и се връщаха късно вечеръ. Тогава тя си лъгаше на кинапето въ трапезарията, затвориши очи и дълго лежеше така уморена и тъжна, а подъ затворените клепки се нежеха спомени (Ф. Попова-Мутафова). — Найко гледаше сякашъ още теските зърна, които прозънтиха, пидаха въ браздите, обеки ваха и събуждаха надежди (Й. Йовковъ). — Стреснатъ въ съня си, уплашенъ и обърканъ, той тичаше насамъ-нататъкъ, викаше като лудъ, вземаше едно, оставяше друго, или пъкъ съ една отчаяна храбростъ се спушаше срънъ дима и пламъците, за да гаси и това, което вече не можеше да се спаси (Й. Йовковъ).

За по-голъма картиностъ обаче може да се употреби при повторителни действия и свършениятъ глаголенъ видъ въ минало несвършено време (срв. същото и при сегашно време, § 244):

*Тамъ, дето либе хубаво | черни си очи води гнъщес |
и съ оназъ тиха усмивка | въ скръбно ги сърдце впиеше*
(Хр. Ботевъ).

Отъ направеното сравнение между минало несвършено и сегашно време следва, че и при минало несвършено време глаголитъ отъ свършенъ видъ не могатъ да иматъ нормално приложение, по същите причини, както и при сегашно време (вж. § 242). Въ нѣкои особени случаи обаче (както видѣхме и при сегашно време, срв. § 243—5), употребата на свършения глаголенъ видъ става възможна. Такъвъ е разгледаниятъ случай при повторителното минало несвършено време въ главни изречения и при нѣкои видове приставни изречения.

§ 258. Употребба на минало несвършено време въ приставни изречения. а) Въ приставни изречения съ общъ смисълъ, които се отнасятъ до главни изречения въ минало несвършено време, се срѣщатъ често формите за минало несвършено време отъ свършенъ видъ. Напр.:

Въсъко утро, щомъ слънцето се покажеше заин, делиорманскитъ гори и плачнъше окъпаното поле, дълго Илийко се прикръстяше, запръташе крачолити, и посмаше съ кошницата да бере гъби (Р. Карадийчевъ). — Помъ забележеха дълда Недка, тъ прекъсвала работата си и съ нѣкакво особено любопитство се заглеждаха следъ него (Й. Йовковъ). — Всъки, който минъше отъ тамъ, неволно се поспирваше, поглеждаше я и радостно се усмихваше (Й. Йовковъ). — На където и да се погледнъше, виждаха се разпрегнати коля, плугове и спящи (Й. Йовковъ). — И когато отново се понярха въ Люляково, започвала непрекъснати весели въ кръчмата (Й. Йовковъ).

Както въ главните, така и въ приставните изречения тукъ имаме повторително минало несвършено време. Разясненията, дадени на стр. 221 за употребата на сегашно време отъ свършения глаголенъ видъ въ такива случаи, важатъ и тукъ за минало несвършено време.

б) Минало несвършено време отъ свършени глаголи се употребява (безъ да означава трайностъ или

повторителност на действието) обикновено и въ приставни изречения, които се отнасят към бъдещи въ миналото или равнозначни на тяхъ главни изречения:

Дасть машини преминаха изъ село и въльзоха въ двора ни Вълчана. Тукъ тъщъха да останатъ (бжд. въ миналото!), докато доидъше време за вършилба (Й. Йовковъ). — А когато наближеше денътъ, въ който ще узнаятъ тайната и, тогава съ твърдо и рано-душно сърдце щъщие да извърши намисленото (Ф. Попова-Мутафова).

Употребата на минало несвършено време въ такива случаи е успоредна на употребата на сегашно време въ приставни изречения, отнасящи се към бъдещи главни изречения (вж. § 245), само че тукъ отношението съ пренесени въ предѣлите на миналото, и поради това въ главното изречение намираме бъдеще въ миналото вместо обикновено бъдеще, а въ приставното изречение памираме минало несвършено, т. е. „сегашно въ миналото“ вместо обикновено сегашно.

в) Въ приставни изречения, които служатъ за пояснения на глаголи като *услышамъ*, *мисля*, *казвамъ* (тъй нар. *verba sentiendi, cogitandi et declarandi*) съ употребяватъ минало несвършено покрай сегашно време (вж. § 245), за да се изрази едновременностъ съ глагола на главното изречение, когато той е въ иткое минало време. Напр.:

Момичето се чудише. Не знаеше, че бъха младоженци (Ф. Попова-Мутафова). Работникът вървяше и му се струваше, че се още се спутише надолу по страшната стълби на скелето (Елинъ Пелинъ). Всъки единъ отъ тяхъ знаеше, кой какво съготвяше да каже, но никой не искаше да почне прътъ (Й. Йовковъ). — Като се надигна и погледна презъ плета, Лазаръ Бодура видъ, че по плетя между нивите вървяше голъма покрита каруца и идъше насамъ. Тя бъше доста далечъ, но Бодура позна, че е (вж. по-долу) Христо Бахчеванджията. Както бъха си дигнали глаголи и както чакъ размахваха опашкита си, личеше, че конетъ съ млади, силни, и макаръ да вървяха полска, все пакъ пристъпваха живо и бодро (Й. Йовковъ).

Употребата на сегашно или минало несвършено време въ такива случаи е свободна и сднакво правилна, срв. напр.: *Всъки знаеше, кой какво се готви да каже* и *Всъки знаеше, кой какво се готовише да каже*. Въ последния примѣръ по-горе редомъ съ формитѣ за минало несвършено време авторътъ (Й. Йовковъ) е употребилъ съ тънъкъ усътъ и сегашно време отъ спомагателния глаголъ *с, сж*, въроятно за да избѣгне повторението на формитѣ *бъши* и *бъхи*, които сѫ употребени преди тъхъ.

1) За употребата на минало несвършено време следъ съюзитѣ *да* и *ако* въ условни изречения вж. по-нататъкъ.

4. Минало неопределено време

а) Форми

§ 259. Формитѣ за минало неопределено време сѫ сложни и се образуватъ отъ минало свършено действително причастис на дадееня глаголъ (напр. *племъ*, *тръгнали*, *ходили*, *гледали*, вж. § 249 и по-долу съответната глава) и сегашно време на спомагателния глаголъ *съмъ* (*съмъ*, *си*, *е*, *сме*, *сте*, *сж*):

ед. ч. 1 л. <i>ходили съмъ</i>	мн. ч. 1 л. <i>ходили сме</i>
2 л. <i>ходили си</i>	2 л. <i>ходили сте</i>
3 л. <i>ходили е</i>	3 л. <i>ходили сж</i>

Въ единствено число формитѣ се мѣнятъ и по родъ: *ходили съмъ*, *ходили си*, *ходили е* и пр.

Сѫщо такива форми, но съ редовно изпуштане на спомагателния глаголъ (*с, сж*) въ 3 л., се употребяватъ и като преизказване на минало свършено време (вж. § 290). Въ нѣкои особени случаи спомагателниятъ глаголъ *е*, *сж* въ 3 л. се изпушта и при минало неопределено време, безъ да се получава смисълъ на преизказване (вж. по-долу).

Мѣстото на спомагателния глаголъ спрямо миналото причастие не е постоянно едно и сѫщо. Формитѣ за сегашно време на спомагателния глаголъ сѫ енклинични, т. е. тѣ нѣматъ свое отдѣлно ударение и образуватъ една акцентна цѣлостъ съ предходната дума. Ако

изречението започва съ форма за минало неопределено време, спомагателниятъ глаголъ стои предъ причастието: *Ходилъ съмъ много отдавна на Витоша*. Ако въ изречението има други думи предъ формата за минало неопределено време, спомагателниятъ глаголъ стои предъ причастието: *Много отдавна съмъ ходилъ на Витоша* или *На Витоша съмъ ходилъ много отдавна*. Когато предъ минало неопределено време стои отрицателната частица *не*, спомагателниятъ глаголъ стои следъ нея и получава самостойно ударение: *Не съмъ ходилъ отдавна на Витоша* или *Отдавна не съмъ ходилъ на Витоша* и т. н. Когато спомагателниятъ глаголъ стои предъ причастието, помежду имъ могатъ да се вмъкнатъ понѣкога и други думи, особено енклитични мѣстоименния: *Слѣтени въ строенъ редъ къмъ идеалъ заветнъ, къмъ който е лице обѣрналъ цѣлъ народъ* (П. П. Славейковъ). — *Отдавна съмъ ти казалъ това*. Когато причастието е предъ спомагателния глаголъ, помежду имъ може да се вмъква само въпросителната частица *ли*, а въ З л. и енклитични мѣстоименния: *Ходилъ ли си на Витоша?* *Срецалъ го е на Витоша*, *Казалъ му е отдавна* (З л.), но *Срецалъ съмъ го*, *Казалъ съмъ му* (понеже тукъ глаголътъ не е въ З л.).

Когато се повтарятъ наблизо една следъ друга форми за минало неопределено време, спомагателниятъ глаголъ може понѣкога да се изпушта втория пжть: *Много съмъ видълъ и патилъ вм.* *Много съмъ видълъ и съмъ патилъ*. При повтаряне на единъ и същи глаголъ следъ отрицание въ минало неопределено време въ въпросъ и отговоръ може да се изпустне втория пжть причастието и да остане само спомагателния глаголъ: *Не си ли го видъдалъ?* — *Не съмъ*.

б) Значение и употреба

§ 260. Минало неопределено време изразява действието като готовъ фактъ, извършенъ въ миналото, но актуаленъ и въ момента на говоренето, за разлика отъ минало свършило време, което изразява действието като процесъ въ миналото, безъ връзка съ значението му за настоящето, срв. напр. *брахъ съмъ* и *брахъ*, *брахъ е и бра*, *борилъ съмъ се* и *борихъ се*: *Купихъ си ново палто* (съобщава се за извършване на дей-

ствието) и *Купилъ съмъ си ново палто* (съобщава се за създадено вече положение и фактъ); *Вчера бъхъ на лозе, цълъ денъ копахъ* и *Вчера съмъ билъ на лозе, цълъ денъ съмъ копалъ*.

При глаголи, които означаватъ достигане на нѣкакъвъ видимъ резултътъ, минало неопределено време означава обикновено сѫществуването (актуалността) на този резултътъ въ сегашното.

Примѣри:

Вижъ тия конюве, десто съмъ ги наблюдалъ съ варъ, всичките ище се роятъ (Й. Йовковъ). — *Имамъ я, имамъ!* Ама питашъ ли ме какъ съмъ печелилъ? *Работилъ съмъ. Работилъ съмъ, а не съмъ стоялъ по кръчмите като тебе* (Й. Йовковъ). — Да оставимъ това. Друго има, друго. *Купилъ съмъ ки малко газъ* (Й. Йовковъ). — *Диренъ е и у тъхъ, но го не нашли*, — продолжи игуменъ разълнуванъ; *тичалъ съмъ съ коня като вътъръ да явя по-скоро* (Ив. Вазовъ). — Какъ, та ти не знаешъ ли, даскале? — *отзова се Остенътъ*, — той се с борилъ съ мечка (Ив. Вазовъ). — *Тръгналъ съмъ по хайдутлукъ, душманъ да гоня*. Тръгнали сме да закрилимъ нашия народъ, бой да се биемъ, че да го отървемъ (А. Каралийчевъ). — *Обичамъ полето, тия широка просторна равнина, заградена отъ кръглата линия на хоризонти, и много пъти съмъ го описвалъ и много пъти съмъ го наблюдавалъ и кръстосвалъ и всъкога съмъ намиралъ въ него нѣщо хубаво, нѣщо особено ласкато* (Елинъ Пелинъ).

Забележка. По сѫщината си минало неопределено време означава двояко отношение въ времето: отъ една страна означаващото действие е минало спрямо момента, за който се говори, а отъ друга страна самиятъ този моментъ е съвремененъ съ момента, въ който се говори (т. е. съвпада съ него). Поради съвпадението на двата момента въ този случай двоякото отношение на действието въ времето не се долява ясно, както е напр. при минало несвършено или минало предварително време.

§ 261. Доколкото минало неопределено време не дава прѣка представа за конкретното извършване на самия процесъ, а изтѣква миналото действие главно отъ къмъ неговата значимостъ въ момента на говоренето, дотолкова може да се говори при тия форми за нѣ-

каква неопределеноност на действието по време. Въсъщност обаче тукъ определеноността на времето не е по начало изключена, а само застънчена. Определеноността на времето съвсемъ не прѣчи на употребата на тия форми, когато действието трѣба да се изтъкне като фактъ, и не като процесъ:

*Дошълъ съмъ тукъ още въ 7 часа. — Наша Лала
цѣла нощъ е бѣла на (Ив. Вазовъ). — Шестнайсес
или седемнайсес годинъ ще станатъ по света Варвара,
отъ какъ се е поминалъ (Т. Г. Влайковъ).*

Оттукъ следва, че терминътъ минало „неопределено“ време е до известна степень условенъ. Трудно е обаче да се намъри другъ, по-подходящъ терминъ.

Все пакъ, практически погледнато, минало неопределено време се употребява твърде често въ случаи, когато става дума именно за неопределени по време минали действия. Когато се говори за минало действие, което не е свързано въ съзнанието ни съ определенъ моментъ, то не може да биде изразено като процесъ (т. е. чрезъ минало свършено или минало несвършено време), понеже такъвъ е немислимъ безъ конкретно свое място въ времето: Въ такъвъ случай действието се изразява като фактъ, който се взема отъ къмъ своето съществуване въобще, въ отвлѣченостъ отъ конкретния моментъ на възникването му, сыр. напр. *Виждалъ ли си днесъ г. X.?* (въ най-общъ смисълъ, когато нѣмаме никакъвъ конкретенъ поводъ да предполагаме, че това е станало тъкмо „днесъ“), *Вижда ли днесъ г. X.?* (пакъ въ общъ смисълъ, вж. § 251, но когато имаме нѣкакво конкретно основание да предполагаме, че „днесъ“ това е можело да стане) и *Бидъ ли днесъ г. X.?* (въ съвсемъ конкретенъ смисълъ, когато се има предвидъ точно определенъ случай). Въ връзка съ това трѣба нарочно да се отбележи честата употреба на минало неопределено време въ въпросителни и отрицателни изречения съ общъ смисълъ (често пакъ обичната смисълъ се подчертава още повече и чрезъ употребата на несвършени глаголи) и при „прѣко“ изказване (вж. § 292) на минали действия, които не сме наблюдавали лично. Примѣри:

*А онъ, мой непрокопсанникъ, синъ ми, не си ли го
виждалъ — попита той съ другъ гласъ. — не е ли из-*

лизалъ тжднва? — Иванчо ли? Не е. Тукъ не е дохадялъ. — Не е ли? Не ме ли лъжесишъ? — Е, Павле, и ти. Не е дохадялъ, ти казвамъ, не съмъ го виждалъ (Й. Йовковъ). — Мале, мале, кой с отварялъ тукъ скривалището? Кой е висилъ тия маскирльци тука? (Ив. Вазовъ). — Добре, че не е вълъзълъ никакъ да ни обере (Ив. Вазовъ). — Какво има, отче? Нищо не съмъ направилъ, слава Богу! (Й. Йовковъ). — Ти си чиста душа. Никога не си дигнала ръка срещу човекъ (А. Карадийчевъ).

Рада го посрещна съ усмивка презъ сълзи. — Радо, ти си плакала? (Ив. Вазовъ). — Хаджи, ти си направили сладко кафе! — каза Огняновъ строго и остави чашата (Ив. Вазовъ). — Добре, че се сптихъ, — престъче го Франговъ, — днесъ Стефчовъ е билъ на конака при бен, двама съ Заманови. . . А неговиятъ човекъ, Рачко, с обикалялъ тжднва и е надничалъ, като сме олязли изъ малката връчка на градината (Ив. Вазовъ). — Азъ сега не помня, какъ съмъ изкъртилъ една пръчка отъ прозорчето и съмъ се хвърлилъ долу на пътя (Ив. Вазовъ). — Колко време съмъ търчалъ изъ тъмнината, отъ дека съмъ мичувалъ, не мога да знам (Ив. Вазовъ).

Вънъ отъ тия случаи въпросътъ за практическата употреба на минало неопределено време покрай минало свършено и минало несвършено е по-скоро стилистиченъ, отколкото граматиченъ. Затова и употребата на това време не може да се очертае съ нѣкакво точно граматично правило.

§ 262. По-особени случаи отъ употребата на минало неопределено време. а) При употреба на сегашно историческо време се явяватъ, редомъ съ формите за сегашно време, и форми за минало неопределено време, когато тръбва да се означи готовъ, предварително осъщественъ фактъ спрямо относителното сегашно: *Залюбилъ е млади Каменъ Цена хубавица и за нея оси милъе* (сег. ист.!) *негова душница.* Такива случаи иматъ характеръ на описание, а не на повествование. Тукъ действията се представятъ не въ последователното имъ извършване, а въ статична картина, при откриването на която един отъ тъхъ съ вече свършени

факти съ готови актуални резултати (*залюбилъ е*), а други съ още процеси (*милъе*). Срв. една такава статична картина въ следния примъръ:

Падналъ е здравът. Небосто се е обсипало съ звезди. Месечинката се е издигнала надъ баира. Всичко се е укротило и приталило, сякаш че хората също вече заспале, уморени отъ днешната работата. Само живите отпокрай ръката безъ спиръ караютъ своята еднообразна пъсень, и щурциятъ изневидено имъ приглашатъ (Т. Г. Влайковъ).

Дадените примъри показватъ, че е погръщено да се мисли, че при разказъ въ сегашно историческо време се употребяватъ само форми за сегашно време. Формите за сегашно време служатъ тукъ да предадатъ основната линия на разказа, т. е. онай редица отъ последователни действия, които представляватъ неговата същина. Действия, които се явяватъ като предварителни, съвременни или предстоящи спрямо отдельни действия отъ тая основна линия на разказа, се изказватъ съответни форми, които се налагатъ отъ новото основно становище на сегашно време въ разказа (срв. § 280).

б) Често пъти, когато минало неопределено време изказва констатация, спомагателниятъ глаголъ *е*, съж. въ З л. се изпуска:

Каква мъгла, какътъ гъстъкъ думинъ бъше падналъ онай есенъ въ Вътрешъ! Влажно, мокро: силенъ дъждъ пръска, небето се разтопило на студена паря и примиазало низкиятъ къщици на селото (Ив. Вазовъ). — *Събрали се бъха отъ деветъ сели хора да празнуватъ деня на Роденския каменъ мостъ. Довели орликъ малчугани — да го видъли. Надули гайди двамата чобани отъ Балкана, дето лътуваха у насъ... Отреца на полянката кипялъ хранишиятъ — деветъ овни бъха заклали. Ширнало се надолу Черкювското поле: друго му е. Йъстовишки игряятъ надъ нивата* (Р. Карадийчевъ). — *И сръдътъ това утихване на човъшкия шумъ, изведнажъкъ токо чуешъ, че викнал е нейде отъ среца веселата и скоклива: Огърняла месечинка* (Г. Г. Влайковъ).

Както личи и отъ израза *Влажно, мокро* отъ първия примъръ, изпущното на спомагателния глаголъ въ

сегашно време при констатация има по-общъ характеръ, а не се отнася само до формитъ на минало неопределено време.

Примѣрътъ отъ употреба на минало неопределено време безъ спомагателенъ глаголъ въ З л. сж само частенъ случай отъ употребата на това време и не трѣбва да се смѣсватъ съ формитъ за преизказване (вж. по-нататъкъ, въ следващата глава), при които изпущането на спомагателния глаголъ въ З л. има постояненъ характеръ и е свързано съ ѝсъвършено друга функция.

в) Въ приставни изречения, които служатъ за пояснения на глаголи като *услышамъ*, *мисля*, *казвамъ* (тъй нар. *verba sentiendi*, *cogitandi et declarandi*), обикновено се употребява минало неопределено време за представяне на действия, предхождащи по време действието въ главното изречение, безъ огледъ на неговото собствено време (вж. и § 265). Напр.:

А когато синътъ свободи, че си е намтилъ квартира и ще си прибира къщата, дойде и припадъкътъ (Ф. Попова-Мутафова). — Презъ сдна събота следъ обядъ, тъкмо когато миеше чинии, тя разбра, че денътъ е дошелъ (Ф. Попова-Мутафова). — *И се спряха предъ една врачка, увисналиятъ и раздринилъ пижини по която свидетелствуваха, че е стояла затворена дълго време* (Ив. Вазовъ). — Усмишката и особениятъ погледъ на тази зла кликарка и вешница ясно показваха, че тя добре беше разбрала (вж. § 265), какво се е случило (Й. Йовковъ). — *Ако ти кажатъ, че азъ | паднале съмъ съ куришумъ пронизанъ, | и тогазъ, майко, не плачи...* (Хр. Ботевъ).

г) Често пак минало неопределено време изразява само предполагаеми действия, обаче изразени съ убеждение, че изказаното предположение е вѣрно. Напр.:

Нали бай Дамянчо Григорий бъше при него? Той го е сметналъ, та го е поразилъ (Ив. Вазовъ). — *Вървимъ изъ пакъ и азъ си мисля: Василка не е глупака да стои въ такова време, затворила е хана и се е прибрала въ града* (Й. Йовковъ). — *„Лошила е унуката на Бодура“* — рече си Христо и противъ общая сишибна конетъ и забърза (Й. Йов-

ковъ). — *Света Богородица, пакъ нъкоя християнска душа с ж погубили* (Ив. Вазовъ). — *Тя е дошла оттъво — лици, какъ е поломила живото* (Р. Караджичевъ).

Изказването на предположение се усилва чрезъ прибавяне на частицата за бъдеще време ще или ще да къмъ формата на минало неопределено време и тогава се получава форма, еднаква съ формата на бъдеще предварително време, само че отнасяща се до миналото:

Иванчо! — викна той въ сламеници. Отговоръ нѣмаше. Заспалъ е. Иванчо! — викна по-силно. Никой не се обади. — Ахъ, ще е бъгалъ, завалията . . . (Ив. Вазовъ). — „*Какъ ли ще си е харесалъ?*“ — си помисли Райна (Т. Г. Влайковъ). — *Можето ти ще се е забиграло и волкетъ, хопъ — въ чуждата нива* (Т. Г. Влайковъ). — *Безъ друго тая мръсница,* — каза той, — *ще да е изпустнала пусулката изъ ливадата* (Ив. Вазовъ). — *Но най-често очитъ на йня се връщаха върху палтото на непознатия: едно време то ще е било синъо, ще е било отъ единъ платъ, но сега нищо не личеше* (Й. Йовковъ).

5. Минало предварително време

а) Форми

§ 263. Формите за минало предварително време съзложни и се образуватъ отъ минало свършено действително причастие на дадения глаголъ (напр. *плелъ, тръгналъ, ходилъ, гледалъ*, вж. § 249 и по-долу съответната глава) и минало несвършено време на спомагателния глаголъ *бъла* (*бъхъ, бъше=бъ, бъше=бъ*, вж. § 254, *бъхме, бъхте, бъха*):

ед. ч. 1 л. <i>бъхъ ходилъ</i>	мн. ч. 1 л. <i>бъхме ходили</i>
2 л. <i>бъше (=бъ) ходилъ</i>	2 л. <i>бъхте ходили</i>
3 л. <i>бъши (=бъ) ходилъ</i>	3 л. <i>бъха ходили</i>

Въ единствено число формите се мѣнятъ и по родъ: *бъхъ ходили, бъше ходило* и пр.

Формите за минало несвършено време на спомагателния глаголъ иматъ самостоятелно ударение. Нормално спомагателниятъ глаголъ въ минало предварително време

предшествува причастието. Когато обаче това сложно време стои въ началото на изречението, допуска се понъкога причастието да бъде на първо място (*Тръгнало бъше вече осичко назадъ*). Между спомагателния глагол и причастието се допускат обикновено само енклитични местоимения, а също и въпросителната частица ли (*бъхъти казалъ, бъхъ го срещаля, видялъ го бъхъ, бъхте ли свършили и пр.; Сънъ дълбокъ бъ морнати земя унесълъ* (П. П. Славейковъ)).

Когато се повтарятъ наблизо една следъ друга форми за минало предварително време, спомагателниятъ глаголъ може понъкога да се изпушта втория пътъ: *Той пръвъ бъше обулъ панталони преди тридесетъ години въ града и продумалъ френски* (Ив. Вазовъ). Когато се повтаря следъ отрицание единъ и същи глаголъ въ минало предварително време при въпросъ и отговоръ, може да се изпустне втория пътъ причастието и да остане само спомагателниятъ глаголъ: *Не бъше ли го виждалъ? — Не бъхъ.*

б) Значение и употреба

§ 264. Минало предварително време означава минало действие, извършено преди момента, за който се говори. Напр.:

Черни бурни облаци затулиха небето вече: вечерниятъ хладъ се бъ преобърналъ на студенъ вътрешъ, който шумъщо жаловито изъ пуститъ улици (Ив. Вазовъ). — *Марко, въ угоди на триадицата, бъше задържалъ само единъ чубукъ за свое лично употребление* (Ив. Вазовъ). — *Дъждътъ бъ престаналъ. Гостите наставаха да си идатъ* (Ив. Вазовъ). — *Сънцето бъше излъзло писоко и прекарваше заритъ си презъ зелените лози, които висъха надъ манастирския дваръ* (Ив. Вазовъ). — *Рада стоеше като тресната. Капка кръвъ не бъше останало въ лицето ѝ* (Ив. Вазовъ). — *Въ топла време музиката бъше престанала и шумътъ утихналъ* (Ив. Вазовъ). *Като бъше живъ въ дълго време между турци, той бъши запознатъ добре съ нравите и съ езика имъ* (Ив. Вазовъ). *Огняновъ забележи противоречие, или просто лъжа, понеже дяконъ Левски бъше умрълъ преди*

три години (Ив. Вазовъ). — *Тия думи, изпълнени съ та-
кави безкрайна любопът, бъха го вълнували и по-
рано, но сдвамъ сега като че откриваше истинския имъ
смисълъ* (Й. Йовковъ). — *Толкова хора и такава ве-
селба не бъше имало въ кницата на стария чор-
баджия дори когато той бъше подигалъ нѣкога
тежки свитби на синове и дъщери* (Й. Йовковъ).

Съ други думи казаю, минало предварително време означава двояко отношение въ времето: отъ една страна означеното действие се явява като минало спрямо момента, за който се говори (отбелязанъ чрезъ нѣкой специаленъ изразъ или косвено чрезъ друго действие), а този моментъ се явява пъкъ отъ своя страна като миналь спрямо самия моментъ на говоренето; можемъ следователно да кажемъ още, че минало предварително време означава минало време въ миналото.

При глаголи, които означаватъ достигане на нѣкакъвъ видимъ резултатъ, минало предварително време означава обикновено актуалността на този резултатъ въ момента, за който се говори, напр. *Същество бъше из-
ливъ зълъ високо* (Срв. сѫщото и при минало неопределено време; въ сѫщност минало предварително време представя доста вѣрна успоредица на минало неопределено време, само че се отнася не къмъ моментъ, съвпадащъ съ момента на говоренето, а къмъ единъ миналь моментъ).

§ 265. Въ приставни изречения, които служатъ за пояснения къмъ глаголи като *успищамъ*, *мисля*, *казвамъ* (тъй нар. *verba sentiendi, cogitandi et declarandi*), се употребяватъ и минало предварително време, покрай минало неопределено (вж. § 262), за изразяване на действия, предшествуващи по време действието на глагола въ главното изречение, когато той е въ нѣкое минало време. Напримѣръ:

*Когато дяконътъ соверши. той видѣ очуденъ, че Кра-
личътъ бъше си взелъ главата въ дветъ ръце и се
щураше като лудъ изъ стаята и пъхътише болезнено* (Ив. Вазовъ). — *Понъкогажъ, като излязше на
двора, виждаше, че курникътъ бъше опустълъ* (Ив. Вазовъ). — *И ако той не бъше толкова замисленъ и*

се обрънъше, щъще да види, че тълько са събрали на купъ (Й. Йовковъ). Той не беше забележалъ, че към кошата бъха влязли вече няколко мухи (Й. Йовковъ).

Употребата на минало неопределено или минало предварително време въ такива случаи е свободна и еднакво правилна, срв. напр.: *Той изждаше, че курникът е опустълъ* и *Той изждаше, че курникът бъше опустълъ*. Както видяхме, аналогично е съотношението въ такива случаи и между сегашно и минало несвършено време (вж. § 258).

За употребата на минало предварително време следъ съюзи *да*, *ако* въ условни изречения вж. понататъкъ.

6. Бъдеще време

a) Форми

§ 266. Формите за бъдеще време съз сложни и се образуватъ отъ формата за сегашно време на дадения глаголъ, като се постави предъ нея частицата *ще*, неизменяема за всички лица и числа:

ед. ч. 1 л. <i>ще ходя</i>	мн. ч. 1 л. <i>ще ходимъ</i>
2 л. <i>ще ходишъ</i>	2 л. <i>ще ходите</i>
3 л. <i>ще ходи</i>	3 л. <i>ще ходятъ</i>

Частицата *ще*, съ помощта на която се образува бъдеще време, се с получила отъ глагола *ща*, който поради при образуване на това време се е спрѣгалъ едновременно съ другия глаголъ и се е свързвалъ съ него чрезъ съюза *да*: *ща да отида*, *щешъ да отидашъ* и пр. Въ нѣкои народни говори съществуватъ и днесъ такива архаични или преходни къмъ съвременните форми: *ща до отида*, *щешъ да отидашъ*; *ще да отида*, *ще да отидашъ* и пр. -

Частицата *ще* е проклитична, т. е. тя нѣма собствено ударение и се поставя винаги предъ глагола. Между нея и глагола могатъ да се поставятъ само енклитични мѣстоименния и, понѣкога, въпросителната частица *ли*: *ще ме чакашъ*, *ще ти кажа*, *ще ли дойде* (по-добре: *ще дойде ли*) и пр. При по-архаични форми, съ съюза *да* вжトレ въ тѣхъ, е възможно да

се вмъкватъ и други думи между спомагателния глаголъ ща (ще) и съюза (вж. въ примѣрите по-долу).

Форми за отрицание при бѫдеще време се образуватъ обикновено съ помощта на спомагателния глаголъ *нъмамъ* (въ безличната му форма *нъма*), свързанъ съ глагола чрезъ съюза *да*: *нъма да ходя*, *нъма да ходишъ*, *нъми да ходи*, *нъма да ходимъ*, *нъма да ходите* *нъма да ходятъ*. Срѣщатъ се и отрицателни форми, образувани съ частицата *не* и основната форма за бѫдеще време: *не ще ходя*, *не ще ходишъ*, *не ще ходи*, *не ще ходимъ*, *не ще ходите*, *не ще ходятъ* и пр. Последните форми сѫ доста рѣдки въ говоримия езикъ, а по-чести сѫ въ писмения. Въ тѣхъ частицата *ще* получава удърение следъ отрицателната частица *не*: *не ще ходя*.

§ 267. Спомагателниятъ глаголъ *сѫмъ* има две форми за бѫдеще време: едната—образувана отъ формите му за сегашно време (*ще сѫмъ*, *ще си*, *ще е*, *ще сме*, *ще сте*, *ще сѫ*), а другата — отъ иткогашното бѫдеще време *бѫда*, което днесъ сѫщо се свързва съ частицата *ще* (*ще бѫда*, *ще бѫдешъ*, *ще бѫде*, *ще бѫдемъ*, *ще бѫдете*, *ще бѫдатъ*). Разлика въ смисъла между дветѣ форми за бѫдеще време нѣма. Втората може въ нѣкои случаи да бѫде по-ясна.

Отъ другитѣ спомагателни глаголи *ща* и *нъмамъ* обикновено не се образуватъ форми за бѫдеще време (вм. „ще ща“ се казва обикновено *ще искамъ*, въм. „ще нѣмамъ“ — *нъма да имамъ*; само въ безлични конструкции намираме форми като *ще ме нъма*, *ще ги нъма* и пр.).

б) Значение и употреба

§ 268. Бѫдеще време означава действис. което ще се върши следъ момента на изказването му. Напр.:

Лзъ ще сънукамъ, че Ганкината ржка ме гали.
Ще виждамъ нейните дѣлбоки черни очи, надвесени
надъ мене да ми приказватъ. И ще чувамъ маминия
голосъ (А. Карадийчевъ). — Нали, когато умре — той
ще замине и нъма да се върне вече никога. И
анадолската коса нъма да зънне надъ широката
ливада и никога нъма да нареди три реда кръстци

на ъдъ крушата (А. Карадийчевъ). — Но туй щатъ братя да видятъ | и кога, майко, пораснатъ, | като брати си ще станатъ — | силно да любятъ и мразятъ (Хр. Ботевъ). — Молимъ ти се, Хаджи-ага, пощадете тоя старъ човѣчещъ, той не ще пренесе нови жълти и ще умре (Ив. Вазовъ). — Не щатъ ли и тия нови блъноке, ако единъ денъ се осъществятъ, да се превърнатъ въ също такава груба и сурока действителност? (Т. Г. Влайковъ). — Либералъ съмъ билъ, либералъ ще и да си остана (Т. Г. Влайковъ). — Не службата, ами и живота ми да взематъ, пакъ не ще продамъ своите убеждения! И нъма да мълкна! Це говоря винаги и високо ще изобличавамъ позорници и престъпници дехни на тих мракобесници. И не ще престана да протестирамъ срещу насилията и произволътъ на тая развратна властъ (Т. Г. Влайковъ). — Ти ще го махнешъ тоя пакостникъ, ти ще го замъстишъ (Т. Г. Влайковъ).

§ 269. Особени случаи отъ употребътата на бѫдеще време. а) Често пъти бѫдеще време (особено отъ типа ще да правя) се употреблява за изказване на предположение, което може да се отнася също до сегашното и миналото време. Напр.:

Ако се фане сега той до Цонка и до Станча, какво ще да има (Т. Г. Влайковъ). — Азъ не съмъ ги виждалъ, ама се стъцахъ, че такова нъщо ще да има (Т. Г. Влайковъ). — Не ще да има речникъ на сънта, който да не се е борилъ съ такива жълчници (Р. Т.-Баланъ). — Дали тая поризеница узна пъкъ, че онъ не ще да е въ метоха? — помисла си тя горчиво (Ив. Вазовъ). — Въ Алтъново ги оставихъ, но тъ ще съ сега въ Бъла Черква (Ив. Вазовъ).

б) Бѫдеще време може да се употреблява (вместо сегашното) и за означаване на повторителни действия, които възъ основа на своята повторителност могатъ да бѫдатъ представени като предварително предвиждани въ всъки даенъ случай. Примъри:

И наскога всъка една работа дъдо Славчо се самичекъ ще я нагледва, за всъко едно нъщо самичекъ ще нареди, какъ да се свърши, и самичекъ ще покаже билия, какъ по-добре да стане (Т. Г. Влайковъ).

— Бътие и много хрисимъ. На хорото той нъма да лудува и да бъснъе като други. Ако играе, ще се фане между ергене. И нъма да скачи лудешката като нъкои, ами ще играе полегичка, кротичко. Ако ли не се фане на хорото, той ще се запре на страна и ще си стои мирно (Т. Г. Влайковъ). — Ръдко, много ръдко голъмитъ и крила ще се поразмърдатъ, ще се завъртятъ, за да спратъ пакъ следъ няколко часа (Й. Йовковъ).

в) Въ приставни изречения, които служкатъ за пояснения на глаголи като *успицамъ*, *мисля*, *казвамъ* (тъй нар. *verba sentiendi*, *cogitandi* et *declarandi*), се употребява бѫдеще време за означаване на действия, които следва да настъпятъ следъ действието въ главното изречение (безъ огледъ на неговото собствено време). Напр.:

Тъ знаеше, че ще умре и затова всичко ѝ бѫше безразлично (Ф. Попова-Мутафова). — *Изглеждаше, че тоя пътъ щастишето ще измини на Вълчана и на хората му* (Й. Йовковъ). — *И съ сълзи на очи, съ една искреностъ, която извираше направо отъ сърдцето му, той обеща на попъ Стефана и се закле предъ него, че вече нъма да пие и ще се залови за работа* (Й. Йовковъ). — *И цъло Люляково облекчително вздохна и се зарадва, когато всички се увърха вече, че вършачката ще дойде* (Й. Йовковъ). — *Талей загвири една кръшни пъсень и се услуша, дали щърчетата надъ главата му ще разтворятъ крилс* (А. Каракийчевъ).

Вж. също и § 274. За употребата на сегашно време вм. бѫдеще въ приставни изречения вж. по-горе (§ 245).

§ 270. Тъй нар. „бѫдеще неопределено време“. Освенъ разгледаните обикновени форми за бѫдеще време, сръщатъ се рѣдко въ народното творчество, а още по-рѣдко въ творчеството на по-старите ни поети нѣкои форми за бѫдеще време отъ другъ типъ, съдържащи „инфinitивната“ форма на съответния глаголъ (вж. по-нататъкъ) и спрѣгаемъ спомагателенъ глаголъ *ща*: *направи ща*, *направи щеи*, *направи ще*, *направи щемъ*, *направи щете*, *направи щатъ*, или съ спомагателния глаголъ на първо място: *ща направи*, *щеи направи*, *ще направи*, *щемъ направи*, *щете направи*, *щатъ направи*.

Мъстото на спомагателния глаголъ спрямо инфинитива зависи по същество отъ правилата за употреба на енклитичните думи, напр.: *До ще есень* (въ началото на изречението) и *Берачки щатъ дигни косери* (вжтре въ изречението).

Ето нѣкои примѣри отъ употреббата на тѣзи форми:

Братъ да ми си, младъ овчаръ! Не ме давай по невѣсти: мене тъль на шити пазви щатъ забоде, щатъ на мѣстъ; дай ме, братко, по момитъ: тъль на ясно бѣло чело росна китка щатъ на китъ (П. Р. Славейковъ). — *На когото щатъ празнува деня скоро народитъ* (Хр. Ботевъ). — *До ще време Марко пакъ да скочи* (Ив. Вазовъ). — *Нека поклонъ ни направи, па кидъ ще мѣ по-подиръ* (Ив. Вазовъ). — *Ти тъль вещи сѫ на думи и негли дплото съ тъхъ по щатъ уреди и щатъ превари въсъ и него отъ беди* (Г. П. Славейковъ). — *Да бѫде тай недѣлън още, недѣлъя пекъ и мирно време, олекна ще и тежкото бреме, на мѣжкитъни краи до ще* (П. К. Яворовъ). — *Това и други пѣти ще ѿ гледа, а такъво хоро всѣкога има ли го?* (Т. Г. Влайковъ). — *Съ нова радостъ берачки щатъ дигна косери* (П. Ю. Тодоровъ).

Погрѣшно е да се смята, че тия форми образуватъ нѣкаква особена граматична категория. Въ хронологично отношение тѣ представятъ действията по същия начинъ, по който ги представя и обикновеното бѫдеще време (затова и въ всички по-горни примѣри тѣ могатъ свободно да бѫдатъ замѣнени съ него!). За нѣкаква характерна неопределѣленостъ или отдалеченостъ на действието по време тукъ нѣмаме основания да говоримъ (срв. напр.: *Да бѫде тай недѣлън още... на мѣжкитъни краи до ще.* — *На когото щатъ празнува деня скоро народитъ*). Също тай нѣмаме сериозни основания да говоримъ тукъ и за нѣкакъвъ специфиченъ модаленъ оттенъкъ (като напр. изказване на възможностъ). Подобни оттенъци могатъ да се съдѣржатъ въ същностъ въ смисъла на самите изречения, а употреббата на тия необычайни днесъ форми се свързва неволно въ нашето съзнание съ тѣзи оттенъци и по тоя начинъ тѣ могатъ понѣкога и по-ясно да изпъкватъ. Такова явление е типично за една умираща езикова категория, лишеная отъ своя собствено съдѣржание.

Нека да обърнемъ внимание, че въ книжовния езикъ тия форми се срещатъ почти само въ стихотворна речь, косто ясно говори, че тъхната употреба се налага главно отъ изискванията на ритъма (т. е. отъ формални причини). Въ това ни убеждаватъ ясно и примѣри като следнитѣ, кѫдето тия форми сѫ употребени редомъ съ обикновеното бѫдеще време, очевидно безъ никаква разлика въ смисъла:

*Тъ пили... Къ пижнство щатъ лесно забрави
предишни неколи и днешни беди, | къ кипящето вино
щатъ споменъ удачи, | заспа ще духъ боленъ въ
разбити гърди; | глава ще натегне, отъ нея тогава
и зе зни ще майчинъ стридалски ликъ... (П. К. Яворовъ). — Напредъ! If все напредъ! Ръки отъ кръвъ предъ
кази | и трупове безчети, — ний тъхъ ще съмъ ги пре-
гази | и на желаний бръгъ ще минеме откождъ (П. П.
Славейковъ).*

Отъ всичко това се вижда, че названието „бѫдеще неопределено време“ за тия форми е неточно и неприемливо. По-добре би било да ги означимъ напримѣръ само като нѣкакво „бѫдеще време съ инфинитивъ“, което не заема самостоятелно място на отдѣлна съмисъла категория между нашите глаголни времена.

7. Бѫдеще предварително време

а) Форми

§ 271. Формитѣ на бѫдеще предварително време сѫ сложни и се образуватъ отъ минало свършено действително причастие на дадения глаголъ (напр. *плеля*, *тръгналъ*, *ходилъ*, *гледалъ*) и обикновено бѫдеще време на спомагателния глаголъ (*ще съмъ*, *ще си* и пр. или *ще бѫда*, *ще бѫдешъ* и пр., вж. § 267):

ед. ч. 1 л. <i>ще съмъ ходилъ</i>	или <i>ще бѫди ходилъ</i>
2 л. <i>ще си ходилъ</i>	<i>ще бѫдешъ ходилъ</i>
3 л. <i>ще е ходилъ</i>	<i>ще бѫде ходилъ</i>
мн. ч. 1 л. <i>ще сме ходили</i>	<i>ще бѫдемъ ходили</i>
2 л. <i>ще сте ходили</i>	<i>ще бѫдете ходили</i>
3 л. <i>ще сѫ ходили</i>	<i>ще бѫдатъ ходили</i>

Въ единствено число формите се мѣнятъ и по родъ: *ще е ходилъ*, *ще е ходила*, *ще е ходило*, *ще бѫде ходилъ*, *ще бѫде ходила*, *ще бѫде ходило* и пр.

Възможнъ е, рѣдко, и обратенъ редъ на причастното и спомагателния глаголъ: *ходилъ ще съмъ*, *ходилъ ще бѫда* и пр.

Отрицателни форми се образуватъ съ помощта на отрицателното бѫдеще време на глагола *съмъ*: *няма да съмъ ходилъ*, *няма да си ходилъ* и пр., *няма да бѫда ходилъ*, *няма да бѫдешъ ходилъ*, *не ще съмъ ходилъ* и пр.

Когато се повтарятъ наблизо една следъ друга форми за бѫдеще предварително време, спомагателниятъ глаголъ може понѣкога да се изпушта втория пжтъ: *Утре въ 5 часа ще съмъ се одигналъ* (*ще се бѫда одигналъ*) и *приготвилъ* за пжтъ. Когато се повтаря единъ и сжъти глаголъ въ бѫдеще предварително време при въпросъ и отговоръ, може втория пжтъ причастисто да се изпустне и да остане само спомагателниятъ глаголъ *бѫди*: *Ще бѫдешъ ли се приготвилъ утре въ 5 часа?* — *Ще бѫда.*

б) Значение и употреба

§ 272. Бѫдеще предварително време означава бѫдеще действие, което ще бѫде извършено преди момента, за който се говори. Между двата вида форми (образувани съ *ще съмъ* и *ще бѫда*) нѣма разлика въ значението. Примѣри:

Когато минатъ още много, много зими | и ако ние никога се срецинемъ пакъ, | забравилъ ще си вече моите тихо име (М. Минева). — *Съ това той ще е далъ и намъ, неговите далечни сънародници, правото да бѫдемъ горди, загадето единъ нашъ братъ твори литературни ценности* (в. Зора). — *Преди пътешествъ да пропътуе, той ще се бѫде триожди отрекълъ отъ него.*

Ако времето се запази благоприятно, може да се счита, че ще се запази нормалното количество пшеница и че тя ще е поникнала и братила до настъпването на студовете (в. Зора).

Съ други думи казано, бѫдеще предварително време означава двояко отношение въ времето: отъ една страна означеното действие се явява като минало

спрямо момента, за който се говори (означенъ пръко чрезъ нѣкакъ специални изрази или косвено чрезъ друго действие), а тоя моментъ се явява пѣкъ отъ своя страна като бѫдещъ спрямо самия моментъ на говоренето; можемъ следователно да кажемъ още, че бѫдеще предварително време означава минало въ бѫдещето.

При глаголи, които означаватъ достигане на нѣкакъвъ видимъ резултатъ, бѫдеще предварително време означава обикновено актуалността на този резултатъ въ момента, за който се говори: *Слънцето ще бѫде и зълъзло* (— ще е излъзло) *високо*.

Въ приставни изречения спомагателниятъ глаголъ отъ тия форми се явява въ сегашно време (*съмъ* или *бѫда* безъ *ще*), което е въ съгласие съ разгледаното въ § 245 общо замѣстяване на бѫдеще време съ сегашно въ такива случаи. Напр.: *Ако е заминалъ влакътъ, ще вземемъ автомобилъ.* — *Ако бѫде съгръшилъ нѣщо, ще се накаже.*

За изказване на предположение съ помощта на форми отъ типа *ще* (*да*) *съмъ правилъ* вж. по-горе при минало неопределено време (§ 262).

8. Бѫдеще време въ миналото

а) Форми

§ 273. Формитѣ за бѫдеще време въ миналото сѫ сложни и се образуватъ съ помощта на минало несвършено време отъ спомагателния глаголъ *ща* (*ищъхъ*, *ищъше*, *ищъше*, *ищъхме*, *ищъхте*, *ищъха*), свързано чрезъ съюза *да* съ формитѣ за сегашно време на дадения глаголъ. Срѣщатъ се понѣкога и по-нови по произходъ форми, образувани споредъ днешното бѫдеще време, съ запазване на неизмѣняема частица *ще* и съ формитѣ за минало несвършено време на дадения глаголъ:

ед. ч. 1 л. <i>ищъхъ да ходи</i>	или	<i>ще ходихъ</i>
2 л. <i>ищъше да ходишъ</i>		<i>ще ходъши</i>
3 л. <i>ищъше да ходи</i>		<i>ще ходъши</i>
мн. ч. 1 л. <i>ищъхме да ходимъ</i>		<i>ще ходъхме</i>
2 л. <i>ищъхте да ходите</i>		<i>ще ходъхте</i>
3 л. <i>ищъха да ходятъ</i>		<i>ще ходъха</i>

Отрицателни форми отъ първия типъ се образуватъ съ помощта на другъ спомагателенъ глаголъ — *нъмамъ*, като се използува минало несвършено време отъ безличната му форма *нъма* (*нъмаше*): *нъмаше да хихъ*, *нъмаше да ходишъ*, *нъмаше да ходи*, *нъмаше да ходимъ*, *нъмаше да ходите*, *нъмаше да ходятъ*; по-рѣдко се срѣщатъ форми *не щъхъ да ходя*, *не щъши да ходишъ* и пр. Отрицателни форми отъ втория типъ се образуватъ съ помощта на частицата *не* предъ *ще*: *не ще ходъхъ*, *не ще ходъши* и пр.

Между спомагателния глаголъ и съюза *да* могатъ да се вмъкватъ поинѣкога и нѣкои други думи, а следъ съюза *да* могатъ да стоятъ само енклитични мѣстоименния: *щъше тукъ да останешъ*, *щъше веднага да паднешъ*, *нъмаше веднаги да падне*, *щъхъ да ти кажа* и пр.

Когато се повтарятъ наблизо една следъ друга форми за бѫдеще време въ миналото, спомагателниятъ глаголъ може да се изпушта втория пжть: *Щъхъ веднага да дойда и да ти кажа*. По-рѣдко се изпушта втория пжть и съюзътъ *да*: *щъхъ веднага да дойди и ти кажа*. Когато се повтаря единъ и сжщи глаголъ отъ бѫдеще време въ миналото при въпросъ и отговоръ, може втория пжть самиятъ глаголъ да се изпустне и да остане само спомагателниятъ: *Щъше ли да бѫдешъ готовъ?* — *Щъхъ*.

б) Значение и употреба

§ 274. Бѫдеще време въ миналото означава действие, което се явява като бѫдеще спрямо пѣкот миналъ моментъ, за който се говори. Между двата вида форми (*щъхъ да ходя* и *ще ходъхъ*) нѣма разлика въ значението. Напр.:

Драмата „Многострадална Геновева“, която щъше да се представи довечера въ музикото училище, не е позната на повечето млади читатели (Ив. Вазовъ). — *Да имаше повече такики честни души, България сега нъмаше да плус въ такова радикално блато*. — *Тезка щъше да бѫде жертвата, а при тия високи и гъсти стъбла на житата още по-тежки щъши*

да бъде вършилата (Й. Йовковъ). — *Гроздинъ стигна до нивата и се спря на оня край, оттето щъщ е да почне да коси* (Й. Йовковъ). — *Две черни горящи очи чакаха да доложатъ тайната, която щъщ е да разбули дъво Гено* (Р. Карадийчевъ). *Тогава старата обезумъ. Нима тъхниятъ родъ тръбваше да угасне, нима тя никога нъмаше да погали руменитъ бузки на онущитъ си, нима тъхниятъ домъ щъщ е да остане мраченъ и празенъ?* (А. Страшимиронъ) — *Обиче тъ поискала да изнесатъ изданието на речника вънъ отъ Академията, понеже въ ней то не ще може да намери нуждните сръдства* (А. Т.-Баланъ).

Съ други думи казано, бъдеще време въ миналото означава двояко отношение въ времето: отъ една страна означеното действие се явява като бъдеще спрямо момента, за който се говори (означенъ чрезъ иѣкой специаленъ изразъ или косвено чрезъ друго действие), а тоя моментъ пъкъ се явява отъ своя страна като миналъ спрямо момента на говоренето. Прѣкото отношение на времето на самото действие къмъ момента на говоренето е безразлично, тъй като значението на тия форми обхваща действието само чрезъ посредството на другия ориентационенъ моментъ. Затова, при наличността на такъвъ миналъ моментъ, това време тръбва да се употреби дори и тогава, когато означеното действие се явява бъдеще и спрямо момента на говоренето: *Цъхъ утре да заминавамъ, но отложихъ.* — *Ахъ, гостодинъ Огняновъ, какво ищъхте да направите?* Ив. Вазовъ (Отъ текста на това място въ „Подъ игото“ се вижда, че действието е цѣло да стане следъ момента, въ който сѫ казани тия думи).

Въ приставни изречения, които служатъ за пояснения къмъ глаголи като *успищамъ*, *мисли*, *казвамъ* (тъй нар. *verba senticendi, cogitandi et declarandi*), се употребява и бъдеще време въ миналото, покрай обикновеното бъдеще (вж. § 269), за изразяване на бъдещи действия спрямо дадено минало действие въ главното изреченис: *Гроздинъ бъше забравилъ, че щъщ е да ходи на воденица.* Бихме могли да кажемъ също и *Грозданъ бъше забравилъ, че ще ходи на воденица.* За аналогични съотношения между другите времена въ такива случаи вж. § 258 и 265.

§ 275. Особена роля играе употребата на това време въ минали условни изречния, където твърде често изразява въ главното изречение действие, което се явява като бъдеща последица от изпълнението на дадено условие. Напр.:

И тъль едва ли нъкога щъх да кажатъ нъщо, ако той не бъз заговорилъ пръвъ (Ф. Попова-Мутафова). — *Азъ стояхъ и мислъхъ: и да не ми бъше казалъ, пакъ щъхъ да го направя* (А. Карадийчевъ). — *И ако той не бъше толкова замисленъ и се обрънъше, щъщ с да види, че тъль бъхъ се събрали осче на купъ* (Й. Йовковъ). — *Да бъхъ по-младъ, щъхъ да отида об гората да ти уловя едно славейче* (Н. Карадийчевъ). — *И ако бъше живъ сега да ме чуе какъ съмъ я скършилъ, сълзи щъхъ да намокрятъ сухите му очи* (А. Карадийчевъ). — *Идъше ли Петъръ у Станикови, кръвъ щъше да се лъе* (Ив. Вазовъ).

Честата употреба на тия форми въ условни изречения е дала поводъ да се смятатъ тъль и днесъ обикновено за условно наклонение. Както обаче видяхме по-горе, тъль се употребяватъ и въ обикновени изявителни изречения, за означаване на чисто хронологични съотношения. А въ условните изречения тъль означаватъ пакъ същите съотношения на действията по време. Отъ друга страна нъкакъ такива случаи (т. е. въ условни изречения) ясно се чувствува въ значението на тъзи форми по-голяма положителност въ изказването на действието, отколкото при истинското условно наклонение, срв. напр. *щъхъ да кажа и бихъ казали, щъхъ да го направя и бихъ го направилъ, щъхъ да отида и бихъ отишель* и пр. Такай-след, ако с върно, че въ изречението *Ако ти дамъ нъщо, ще му го занесешъ* ли формата *ще занесешъ* нъма характеръ на условно наклонение, то и въ изречението *Ако бъхъ ти далъ нъщо, щъши ли да му го занесешъ* формата *щъши да занесешъ* също не може да има такъвъ характеръ, тъй като тя представя и отъ формално, и отъ смислово гледище точна успоредица на *ще занесешъ*.

§ 276. Често пакъ формите на бъдеще време въ миналото се употребяватъ и въ служба на нѣкакво наклонение съ оттенъкъ на носожественостъ на

действието: Чумакътъ изгуби търпение, ядоса се и тъй силно дръпна Монката, че наスマлко щъщ е да го събори отъ стола му (Й. Йовковъ). — Хай Богъ да те поживи, какво щъхъ да направя, — казваше Марко, като сваляше полека чакмака на пищова си (Ив. Вазовъ).

Тая служба на формите за бѫдеще време въ миналото ще засегнемъ и по-нататъкъ въ главата за наклоненията.

§ 277. Подобно и успоредно на формите, които нарекоме „бѫдеще време съ инфинитивъ“ (*ходи щеши, щеши ходи*), сръщатъ се съвсемъ рѣдко въ народното творчество и форми за бѫдеще въ миналото като *ходи щъхъ и щъхъ ходи*, които можемъ да наречемъ „бѫдеще въ миналото съ инфинитивъ“. Напр.: Да бъше китка въ градинка, рипна щъхъ, откъжена те щъхъ, на глава те щъхъ закичи.

9. Бѫдеще предварително въ миналото

а) Форми

§ 278. Формите за бѫдеще предварително време въ миналото сѫ сложни и се образуватъ отъ миналото свършено действително причастие на дадения глаголъ (*плелъ, тръгналъ, ходилъ, гледалъ*) и простото бѫдеще въ миналото на спомагателния глаголъ *съмъ* (*щъхъ да съмъ, щъши да си и пр.*):

ед. ч. 1 л. щъхъ да съмъ ходилъ
2 л. щъши да си ходилъ
3 л. щъши да е ходилъ

мн. ч. 1 л. щъхме да сме ходили
2 л. щъхте да сте ходили
3 л. щъха да сѫ ходили

Възможни сѫ и форми щъхъ да бѫда ходилъ, щъши да бѫдешъ ходилъ и пр., а сѫщо и ще бѫдъхъ ходилъ, ще бѫдъши ходилъ и пр.

Сѫщо и при тия форми сѫ възможни съкращенията, за които се говори при простото бѫдеще въ миналото въ § 271: Досега щъхъ да съмъ отишель и да съмъ се върналъ (или: Щъхъ да съмъ го направилъ

и забравилъ). Щъше ли досега да си се приготвилъ? — Нѣхъ.

б) Значение и употреба

§ 279. Бѫдеще предварително време въ миналото означава действието спрямо нѣкой миналъ моментъ по същия начинъ, както го означава обикновеното бѫдеще предварително време спрямо момента на говоренето. Напр.:

И да бъхме съзnavали, да поставиме за своя новобългарски книжевенъ езикъ азбуична система, както е предлагалъ тъкмо преди сто години В. Е. Априловъ, ние щъхме да се бѫдеме отдавна простили съ толкова си неразборни отъ днешния си правописъ (А. Т.-Баланъ). — Защото добре знаете, може атияни, че ако да бъхъ изъ отдавна захванилъ да се занимавамъ съ обществени работи, отдавна щъхъ да съмъ загиналъ.

Съ други думи казаю, бѫдеще предваритело време въ миналото означава тройко отношение въ времето: отъ една страна, като се явява означеното действие като бѫдеще предварително спрямо нѣкой миналъ моментъ, самото то съдържа въ себе си вече двояко хронологично отношение (вж. § 272), а отъ друга страна и моментътъ, къмъ който се отнася това бѫдеще предварително, се явява като миналъ спрямо момента на говоренето.

Общо взето, това време се употребява рѣдко, понеже рѣдко се явява нужда отъ неговата употреба. Обикновено се срѣща въ условни изречения.

Съвместна употреба на глаголните времена

§ 280. Всъки разказъ (т. е. предаване на нѣкаква случка, събитие или история) представя по-кратка или по-дълга редица отъ последователни действия, които образуватъ неговата основна линия на движение или развой. Действията отъ основната линия на разказа могатъ да бѫдатъ изказани по два основни начина: чрезъ минало свършено време и чрезъ сегашно време. Въ първия случайказваме, че имаме разказъ въ минало време, а въ втория — разказъ въ сегашно историческо време (вж. дадените по-долу упоредни примѣри). Чрезъ тия глаголни времена се предава движението на събитието, последователното настъпване на отдѣлните

действия въ времето, тъй както тъй всички излеждатъ за нась отъ една обща гледна точка — момента на разказването. Рѣдко обаче може да се получи разказъ само чрезъ механично изреждане на отдѣлните действия едно следъ друго. Между тия действия съществуватъ и нѣкои по-тѣсни взаимни съотношения. Нѣкои отъ тѣхъ се на-миратъ въ опредѣлена логическа, причинна и пр. връзка съ разни други действия, които стоятъ извѣнъ основната линия на движението въ даденъ моментъ. За да изпъкнатъ по-добре тия смислови съотношения, такива действия въ нашия езикъ се поставятъ въ по-точни хронологични съотношения, което се постига съ помощта на разни глаголни времена. Нека да разгледаме следния примѣръ:

Разказъ въ минало време:

Дружеството зарибихъ добре.
Когато напролѣтъ идватъ пакъ габровци тѣ, търговци на вълна, тѣ намѣриха селото единодушно и недостожно. Не успяхъ да откажа нито единъ лековърсъ продавачъ.

Но шиновете на попъ Дочи отиваха много по-далечъ. Той мечтаешъ за едно дружество, което щѣше да направи отъ цѣлото село едно общо, голѣмо и многобройно семейство. Едно такова дружество щѣше да преодоли и пречисти издѣнио живота.

Попъ Дочо не криеше радостта си. Но още по-дово-лсъ отъ него бѣшъ Вълчанъ. Дружественитѣ работи стинаха привичка и необходимостъ на стария чорбаджия. Синоветъ му отдавна бѣхъ поели цѣлота работа и отъ него нѣмаха твърде нужда.

Разказъ въ сегашно историческо време:

Дружеството заработка добре. Когато напролѣтъ идватъ пакъ габровци тѣ, търговци на вълна, тѣ на-миратъ селото единодушно и недостожно. Не успяватъ да откажатъ нито единъ лековърсъ продавачъ.

Но плановете на попъ Доча отиватъ много по-далечъ. Той мечтае за едно дружество, което ще направи отъ цѣлото село едно общо, голѣмо и многобройно семейство. Едно такова дружество ще преодоли и пречисти издѣнио живота.

Попъ Дочо не крие радостта си. Но още по-дово-лсъ отъ него е Вълчанъ. Дружественитѣ работи ставатъ привичка и необходимостъ на стария чорбаджия. Синоветъ му отдавна съм поели цѣлота работа и отъ него нѣматъ твърде нужда.

Дружеството купи една редова съячка. Работиха общо съ нея всички.

— Е, какво ще речетс сега?
— говорише тогава Вълчанъ.
— Разбира ли дъдо ви Вълчанъ или не?

Но истинска радост обзее всички, когато дружеството реши да купи общо вършачка за селото.

(Й. Иовковъ)

Дружеството купуват едни редова съячка, работят общо съ нея всички.

Е, какво ще речете сега?
— говори тогава Вълчанъ.
— Разбира ли дъдо ви Вълчанъ или не?

Но истинска радост обзема всички, когато дружеството решава да купи общо вършачка за селото.

Глаголитътъ отъ основната линия на разказа сж отбелязани въ този примеръ съ курсивни букви (въ минало свършено време — заработи, дойдоха, намериха, успъха, станаха, купи, работиха, обзе, реши, или сегашно време — заработка, идватъ, намиратъ, успяватъ, ставатъ, купува, работятъ, обзема, решака). Останалите глаголи сж отбелязани съ по-разръдени букви.

Глаголитътъ отиваха, мечтаеше, не криеше не отбелязватъ нови моменти въ разоя на разказа. Тъ разясняватъ по-подробно положението на нѣщата (състоянието на героя — двигателъ на тия събития) въ единъ отбелязанъ вече моментъ — около успъха съ продължбата на вълната. По тоя начинъ чрезъ формата за минало несвършено време се означава въ разказа „съвременность или сегашно време спрямо момента, за който се говори“. Същото нѣщо имаме напр. и следъ това при глагола говоръше (действие, едновременно съ работиха).

Глаголитътъ щъше да направи, щъше да прероди и (щъше да) пречисти означаватъ действия, които оставатъ извънъ основната линия на движението на разказа въ дадения моментъ. Въ тоя моментъ тъ още не сж настъпили, а само се очертаватъ като бѫдещи въ мечтите на попъ Доча. По тоя начинъ чрезъ формите за бѫдеще въ миналото се означава въ разказа „бѫдеще време спрямо миналия моментъ, за който се говори“.

Глаголът *бъха поели* означава също така действие, което остава извънъ основната линия на движението на разказа въ дадения моментъ (когато другественитѣ работи ставатъ привичка на Вълчана): действието е предишно спрямо тоя моментъ. По този начинъ чрезъ формите за минало предварително време се означава въ разказа минало време спрямо другъ миналъ моментъ, за който се говори.

Когато събитието се предава въ сегашно историческо време, хронологичната „релефност“ на разказа също така се запазва, като се употребяватъ глаголни времена, които означаватъ даленитѣ отношения на съвременность, бъдностъ или предварителностъ вече не спрямо нѣкой миналъ моментъ, а спрямо новото положение на основната линия на разказа въ рамките на сегашното време.

Затова въ този случай, щомъ основната линия на разказа лежи въ настоящето, съвременность спрямо него ще бѫде изразена пакъ съ форми за сегашно време (вм. минало несвършенено): *отиватъ, мечтае, не крие* (вм. *отиваше, мечтаеше, не криеше*); бъдностъ спрямо него ще бѫде изразена съ форми за обикновено бѫдеще време (вм. бѫдеще въ миналото): *ще направи, ще прероди и (ще) пречисти* (вм. *щъщие да направи, щъщие да прероди и пречисти*); а предварителностъ спрямо него ще бѫде изразена съ формите за минало неопределеносно време (вм. минало предварително): *с поелъ* (вм. *бъше поелъ*).

Тия основни съотношения на глаголните времена се усложняватъ въ отдельните случаи отъ по-особената употреба на нѣкои времена въ известни категории приставни изречения, които бѫха отбелязани въ общи линии по-горе на съответните мѣста.

IV. ФОРМИ ЗА ПРЕИЗКАЗВАНЕ НА ГЛАГОЛ- НИТЪ ВРЕМЕНА

Основни опредѣления

1. Служба на формите за прѣко изказване и пре- изказване

§ 281. Нека да сравнимъ глаголните форми въ следните два успоредни текста:

Въ онова време азъ бѣхъ изпадилъ една пѣсень за гръцките владици въ Търново. Като повостъ, тя се преписваше и ходише отъ ржка на ржка. Ядосанъ владиката, икваше ме една вечеръ късно и накарва митрополитския ясакчии да ме запре въ една одая, тамъ, десто си запирали кокошките. Нѣщо подиръ часъ и половина отъ запирането ми клисарътъ на черквата и слуга на митрополията дъдо Колъ доидѣ и ме попиталъ, вечерялъ ли съмъ, и на отговора ми „не съмъ“ донесе ми малко хлѣбецъ и маслинки, вода и една угарка отъ вощеница и ми каза: „Вечеряй скоро, дорде не е доторвла свѣщта.“

(И. Р. Славейковъ)

До ушите на гръцкия владика почнали да долитатъ думи на обидна пѣсень. Тази пѣсень се преписвала и ходише отъ ржка на ржка. Съ помощта на заптисто внеслишиятъ финариотъ хванилъ автора на пѣсента — и го затвори и при кокошките си.

Нѣщо подиръ часъ и половина отъ „арестуването“ при бунтовника тайно дошелъ стариятъ черковенъ клисарь дъдо Колъ и го попиталъ, дали е вечерялъ. Следъ малко клисарътъ му донесълъ хлѣбецъ, нѣколко маслинки, вода и запалена вощена угарка. „Вечеряй бѣзъ“, казалъ му той, „дорде не с доторвла свѣщта.“

(Л. Владикинъ)

Отъ употребените глаголни форми въ първия текстъ (*преписваше, ходиши, доидѣ, попиталъ, донесе, каза*), ние схващаме, че авторътъ е билъ самъ непосрѣденъ свидетель на означните действия. Когато обаче авторътъ на втория текстъ е преразказалъ случката въ своята книга „Царевградъ Търновъ“, той е замѣнилъ тия глаголни форми съ други (*преписвала, ходила, дошелъ, попиталъ, донесълъ*), тъй като той не е билъ прѣкъ свидетель на разказаното, а само го предава споредъ опи-

санието на П. Р. Славейковъ. Употребените въ първия случай глаголни форми се наричатъ форми за пръко изказване на действията, а употребените въ втория случай — форми за преизказване на действията.

Формите за пръко изказване на глаголните времена (разгледани въ по-предната глава) служатъ за представяне на действия, за които ние говоримъ по наше лично наблюдение (за минало време, напр. *преписващ се, ходъщ се*) или по лично наше твърдение (за сегашно и бъдеще време, напр. *преписва се, ходи, ще се преписва, ще ходи*).

Забележка. При глаголните времена, изразяващи сложно отношение въ времето (минало неопределено, минало предварително, бъдеще въ миналото), се гледа, дали сме пръки „свидетели“ на положението въ съответния посрещенъ ориентационенъ моментъ („моментъ, за който се говори“), а не на самото действие (вж. при съответните времена).

Формите за преизказване на глаголните времена (които ще разгледаме въ тая глава) служатъ за представяне на действия, за които ние говоримъ споредъ лумите на друго лице, а не по собствено наблюдение или твърдение, напр. *преписвала се, ходъла, щъла да се преписва, щъла да ходи* и пр.

Съществуването на особени форми за преизказване на глаголните времена с твърде оригинална и ръдка особеност на нашия езикъ. Между европейските езици тя се сръща още само въ турски. Отбелязана е и въ единъ отъ индианските езици въ Калифорния (Северна Америка).

2. Образуване на формите за преизказване

§ 282. Нека да вземемъ часть отъ приведения текстъ отъ Й. Йовковъ на стр. 260, 1, въ който се сръщатъ разни глаголни времена, и да го обърнемъ въ преизказана форма, като си представимъ, че го предаваме, следъ като сме го чули отъ другого:

Дружеството за работи добре. Когато напролѣтъ доидоха пакъ габровци, търговци на вълна, тѣ намѣриха селото единодушно и недостожно. Не успѣха да откъснатъ нито единъ лековъренъ придавачъ.

Плановете на попъ Доча отиваха много по-далечъ. Той мечтаеше за едно дружество, косто щѣщ с да направи отъ цѣлото село едно общо, голъмо и многобройно семейство. Едно такова дружество щѣщ с да прероди и пречисти издѣшно живота.

Попъ Дочо не криеше радостта си. Но още по-доволенъ отъ него бѣш с Вълчанъ. Дружествените работи станаха привичка и необходимостъ на стария чорбаджия. Синовете му отдавна бѣха поели цѣлата работа и отъ него нѣмаха твърде нужда.

(И. Йонковъ)

Като сравняваме глаголите форми въ двата текста, намираме, че на формите отъ минало свършено време при пряко изказване *заработи, дойдоха, намъриха* и пр. отговарятъ особени форми за преизказване: *заработило, дошли, намърили* (цѣло спрежение: *намърилъ съмъ, намърилъ си, намърилъ сме, намърили сте, намърили*).

На формите отъ минало несвършено време при пряко изказване *отиваха, мечтиеше, криеше* отговарятъ особени форми за преизказване *отивалъ, мечтасълъ, криелъ* (цѣло спрежение: *криелъ съмъ, криелъ си, криелъ, криели сме, криели сте, криели*).

На формата отъ минало предварително време при пряко изказване *бѣха* подли отговаря особена форма

Дружеството заработило добре. Когато напролѣтъ дошли пакъ габровци, търговци на вълна, тѣ намѣрили селото единодушно и недостожно. Не успѣли да откъснатъ нито единъ лековъренъ продавачъ.

Плановете на попъ Доча отивали много по-далечъ. Той мечтаелъ за едно дружество, косто щѣло да направи отъ цѣлото село едно общо, голъмо и многобройно семейство. Едно такова дружество щѣло да прероди и пречисти издѣшно живота.

Попъ Дочо не криелъ радостта си. Но още по-доволенъ отъ него били Вълчанъ. Дружествените работи станали привичка и необходимостъ на стария чорбаджия. Синовете му отдавна били поели цѣлата работа и отъ него нѣмали твърде нужда.

за преизказване: *били поели* (цѣло спрежение: *било съмъ поелъ, билъ си посль, билъ поелъ, били сме поели, били сте поели, били поели*).

На формите отъ бѫдеще въ миналото при прѣко изказване щъше да направи, щъше да прероди отговарятъ особени форми за преизказване: щъло да направи, щъло да прероди (цѣло спрежение: *щълъ съмъ да прероди, щълъ си да преродишъ, щълъ да прероди, щъли сме да преродимъ, щъли сте да преродите, щъли да преродятъ*).

Сѫщо така, ако вземемъ въ сегашно време изречението *Той мечтае за едно дружество, което ще прероди издъно живота*, и го обърнемъ въ преизказана форма, ще трѣбва да замѣстимъ и формите за сегашно време *мечтае* и за бѫдеще време ще прероди съ особени форми *мечтаелъ* и щъло да прероди (*Той мечтаелъ за едно дружество, което щъло да прероди изцѣло живота*).

§ 283. Форми за преизказване сѫществуватъ при всички времена отъ българското спрежение. Затова тия форми трѣбва да се разглеждатъ поотдѣлно за всѣко едно отъ деветтѣ времена, като се запазватъ и тукъ съответните основни названия на времената: минало свѣршено преизказано, минало несвѣршено преизказано, бѫдеще преизказано, сегашно преизказано и пр.

Всички форми за преизказване се образуватъ по опредѣленъ начинъ отъ съответните форми за прѣко изказване. Тоя начинъ се състои въ следното:

1. Проститѣ форми за прѣко изказване се замѣнятъ при преизказване съ сложни форми, съставени отъ съответното причастие на -лъ отъ дадения глаголъ — свѣршено (за мин. свѣршено време) или несвѣршено (за мин. несвѣршено и за сегашно време) и сегашно време на спомагателния глаголъ *съмъ*, който въ 3 л. винаги се изпуска: м. св. прѣко *ходихъ* → м. св. преизк. *ходилъ съмъ*, 3 л. *ходилъ*; м. несв. прѣко *ходихъ* → м. несв. преизк. *ходълъ съмъ*, 3 л. *ходълъ*; сег. прѣко *ходя* → сег. преизк. *ходълъ съмъ*, 3 л. *ходълъ*.

2. Сложнитѣ форми за прѣко изказване се замѣнятъ при преизказване съ нови сложни форми, въ които

се измѣня само спомагателния глаголъ споредъ т. 1 (*съмъ* → *бълъ съмъ*, *бъхъ* → *бълъ съмъ*, *ще* (отъ по-старо *ща*) → *щълъ съмъ*, *щъхъ* → *щълъ съмъ*); напр.: мин. предв. прѣко *бъхъ ходилъ* → м. предв. преизк. *бълъ съмъ ходилъ*, З л. *бълъ ходилъ*; бжд. прѣко *ще ходя* (отъ по-старо *ща да ходя*) → бжд. преизк. *щълъ съмъ да ходя*, З л. *щълъ да ходи*; бжд. предв. прѣко *ще съмъ ходилъ* (отъ по-старо *щи да съмъ ходилъ*) → бжд. предв. преизк. *щълъ съмъ да съмъ ходилъ*, З л. *щълъ да е ходилъ* и пр. (вж. и таблицата по-долу).

§ 284. Освенъ посочената редица форми за преизказване съществува още една редица такива форми, които служатъ за по-силно подчертаване на преизказването (напр. *Той билъ мястотелъ за едно дружество, косто билъ щъло да прероди изцѣно живота*). Такива форми се употребяватъ обикновено, когато говорещото лице се отнася съ по-силно недовѣрие, неодобрение или ирония къмъ чуждитѣ думи, които предава. Наричаме ги форми за по-силно присказване. Тѣ се получаватъ отъ съответните обикновени форми за преизказване, като въ тѣхъ отново вмѣсто спом. глаголъ *съмъ* се постави *бълъ съмъ*, *бълъ си* и пр., споредъ второто отъ горните правила (също и въ З л. се вмѣква *бълъ* на мястото на изпустнатата форма *е*), напр. *ходя* → преизк. *ходълъ съмъ*, З л. *ходълъ* → преизк. по-силно *ходълъ съмъ* *бълъ*, З л. *ходълъ бълъ*. Въ минало неопределено и минало предварително време би се дошло въ тоя случай до удвоенане на причастието *бълъ* въ една и съща форма („*бълъ съмъ бълъ правилъ*”, З л. „*бълъ бълъ правилъ*”), обаче това удвояване обикновено се избѣгва, та се употребяватъ и при по-силно преизказване пакъ формите за обикновено преизказване *бълъ съмъ правилъ*, З л. *бълъ правилъ*.

Формите за по-силно преизказване могатъ да се употребяватъ и размѣсено съ обикновените преизказани форми: *Нѣколко пѫти вече какъ Консулъ му казва, че въ единъ чуждъ дворъ въ Чамурлий билъ знателъ* (силно преизк.!) *заровено имане, та да отишъли* (об. преизк.!) *да го извадятъ* (Й. Йовковъ).

§ 285. При преизказване на глаголните времена се получаватъ нѣкои форми съ две, а при бѫдещите времена се получаватъ и нѣкои форми съ три и дори че-

тири спомагателни глагола. За сложното време също важатъ следните основни положения.

Енклитичните форми за сегашно време отъ съмъ стоятъ следъ билъ или щълъ, ако сложното време стои въ началото на изречението: билъ съмъ правилъ, щълъ си да правишъ и пр. Ако предъ сложното време има друга дума, сегашното време отъ съмъ минава на първо място: азъ съмъ билъ правилъ, ти си щълъ да правишъ. Въ по-редки случаи причастието отъ спръгания глаголъ се поставя на първо място: пъслъ билъ съмъ или пъслъ съмъ билъ.

При бъдещите преизказани времена на първо място стои съответната проста или сложна форма отъ спомагателния глаголъ ща: щъхъ да правя, щълъ съмъ да правя (... съмъ щълъ да прави), щълъ съмъ билъ да съмъ правилъ.

Енклитични мъстоимения могатъ да се вмъкнатъ следъ формите за сегашно време отъ съмъ независимо отъ мястото имъ въ сложната форма, а въ бъдещите времена — следъ съюза да или следъ формите на съмъ, които следватъ следъ него, напр.: билъ си му казалъ, щълъ си да го направишъ, той му билъ казилъ, щъли сте били да сте го направили и пр.

§ 286. Всички тия съответства между форми за пръв изказване и преизказване могатъ да се представятъ нагледно въ следната таблица:

Пръв изказване	Преизказване	По-силно преизк.
1. Сегашно време:		
правя	правълъ съмъ 3 л. правълъ	биль съмъ правълъ 3 л. биль правълъ
2. Минало свършено време:		
правихъ	правилъ съмъ 3 л. правилъ	биль съмъ правилъ 3 л. биль правилъ
3. Минало несвършено време:		
правехъ	правълъ съмъ 3 л. правълъ	биль съмъ правълъ 3 л. биль правълъ

Прѣко изказване

Преизказване

По-силно преизк.

4. Минало неопределено време:правилъ съмъ
3 л. правилъбилъ съмъ правилъ
3 л. билъ правилъбилъ съмъ правилъ
3 л. билъ правилъ
вж. § 284**5. Минало предварително време:**бѣхъ правилъ
3 л. бѣхъ правилъбилъ съмъ правилъ
3 л. билъ правилъбилъ съмъ правилъ
3 л. билъ правилъ
вж. § 284**6. Бѫдеще време:**

ще правя

щѣлъ съмъ да правя

щѣлъ съмъ билъ

3 л. щѣлъ да прави

да правя

или: ще съмъ правѣлъ

или: ще съмъ билъ

3 л. ще правѣлъ

правѣлъ

3 л. ще билъ

правѣлъ

3 л. ще правѣлъ

правѣлъ

7. Бѫдеще предварително време:ще съмъ правилъ щѣлъ съмъ да съмъ
3 л. ще е правилъ 3 л. щѣлъ да е пра-щѣлъ съмъ билъ да
съмъ правилъили:
ще бѫда правилъ щѣлъ съмъ да бѫда
3 л. щѣлъ да бѫда3 л. щѣлъ билъ да
е правилъще правилъ щѣлъ съмъ да правилъ
3 л. щѣлъ да правилъщѣлъ съмъ билъ да
бѫда правилъ
3 л. щѣлъ билъ да
бѫда правилъ**8. Бѫдеще въ миналото:**

щѣхъ да правя

щѣлъ съмъ да правя

щѣлъ съмъ билъ да

правя

3 л. щѣлъ да прави

3 л. щѣлъ билъ да

прави

или:

ще правѣхъ

—

—

Прѣко изказване

Преизказване

По-силно преизк.

9. Бѫдеще предвар. въ миналото:

щѣхъ да съмъ пра- вилъ	щѣлъ съмъ да съмъ правилъ	щѣлъ съмъ билъ да съмъ правилъ
3 л. щѣшс да е правилъ	3 л. щѣлъ да е пра- вилъ	3 л. щѣлъ билъ да е правилъ
или:		
щѣхъ да бѫда пра- вилъ	щѣлъ съмъ да бѫда правилъ	щѣлъ съмъ билъ да бѫда правилъ
или:	3 л. щѣлъ да бѫде правилъ	3 л. щѣлъ билъ да бѫде правилъ
ше бѫдѣхъ правилъ	→	

Преизказване на отдѣлнитѣ глаголни времена

1. Сегашно преизказано време

§ 287. Формитѣ за преизказване на сегашно време се образуватъ съ помощта на несвършеното причастие на -лъ отъ дацения глаголъ (напр. *ходълъ*, *честълъ*, вж. § 255) и сегашно време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (съ изпушдане на *с*, сж въ 3 л.):

(Прѣко:)	Преизказано:
(ходи)	ед. ч. 1 л. <i>ходълъ съмъ</i>
(ходишъ)	2 л. <i>ходълъ си</i>
(ходи)	3 л. <i>ходълъ</i>
(ходимъ)	мн. ч. 1 л. <i>ходъли сме</i>
(ходите)	2 л. <i>ходъли сте</i>
(ходятъ)	3 л. <i>ходъли</i>

За принципа на образуването на тия форми вж. § 283. За словореда на съставнитѣ елементи важи и тукъ казаното въ § 259.

Забележки. Тия форми, както и формитѣ за по-силно преизказване на сегашно време, съвпадатъ съ съответнитѣ форми за преизказване на минало несвършено време (вж. § 294, 297). Дветѣ времена се различаватъ въ този случай само по смисълъ.

Примѣри:

*И вижъ какво илъщо измисли: който се запи-
шелъ за членъ, не тръбвало да ходи по кръчмите
и не тръбвало да пие* (Й. Йовковъ). — *Думатъ,*

змектъ слъзълъ на Коминчето въ нашата нива. Свилъ гнъздо. Всъка сутринъ баба Куна отивала да му носи топло мляко. Слагала паничката подъ кривата круша. На пладне, кога отидъла — паничката празна (А. Карадийчевъ). — Ти и научи отново да чете и да пише; вечеръ отиваше при нея от кухнята, вземаше своя Мерджанъ на колъне и ѝ разправяше съ часове, че земята била кръгла като диня, че имало топли земи, дето хората ходели голи и били лъстии като мумиули, че слънцето стояло на едно място, а земята се отръпала около него (Ф. Попова-Мутафова). — Това лътво ми се замоли да съмъ я пуснълъ да иде да живе (Й. Йовковъ).

Употребата на формите за преизказване въ сегашно време зависи отъ становището, което заема говорещото лице къмъ действието, т. е. отъ това, дали то желае да представи действието като чуждо твърдение или като свое. За ненаблюдавани непосрѣдно действия може да се употреби и прѣко изказване, когато говорещото лице ги представя като свое лично твърдение: *Всеми вестника и ще видишъ: отъ два месеца вече насамъ Америка би с мексиканецъ* (Й. Йовковъ). (Вж. сѫщото и при минало неопределено, бѫдеще и бѫдеще предварително време, за разлика отъ останалите времена, при които употребата на преизказаните форми е истинска граматична необходимост при отсѫтствието на непосрѣдно наблюдението).

Въ по-голъми изразни цѣлости въ сегашно време обикновено само нѣкои глаголи, по-основни по смисълъ, се поставятъ въ форма за преизказване, а останалите оставатъ въ прѣката си форма:

Далечъ нѣкѫде въ друга земя и мало (преизк!) кладение за слъпни очи. Който се омие (прѣко!) съ водата — проглежда. Но то било презъ съпта. Пеша се не ходи (А. Карадийчевъ). — *Казватъ, че който носи обичка на ухото си, билъ много късметлия. Какоато работа да залови, тече му като улей работата* (А. Карадийчевъ).

Въ други случаи се изказватъ прѣко факти отъ по-общъ характеръ, а по-конкретни факти се преизказватъ:

Всички, които отблизо съм видели малката князиня, разказватъ, че тя е (прѣко!) жизнерадостна и дружелюбно дете. Говори свободно български езикъ и е напреднала доста към италиански, итъмски и френски езикъ. Появява голъма склонност към рисуването. Когато ѝ казехъ (преизк.!) „Голъма да попрастнешъ“, княгинята винаги отговаряла заимъно „Благодаря“ (в. Зора).

§ 288. Несвършеното причастие на -лъ (*ходилъ, четълъ*) не се срѣща въ по-вечето западни говори (и въ нѣкои граничещи съ тѣхъ източни). Въ тия говори то се замѣня съ свършеното причастие на глагола (*ходилъ, чулъ*). Подъ влияние на тази диалектична особеност се срѣща и въ книжовния езикъ у българи отъ тия краища неправилна употреба на свършено причастие вместо не-свършено при преизказване на сегашно време:

Дѣвчатъ го, защото гонилъ (вм. *гонълъ*) *съмъ и давалъ жизненостъ и енергия* (в. Зора). — *Загребските власти понастоящемъ водили* (вм. *водъли*) *кампания срещу излишния уличенъ шумъ* (в. Зора).

Особено е разпространено въ днешния и книжовенъ езикъ неправилното замѣстване на несвършеното причастие *можилъ* отъ глагола *мога* съ свършеното *могълъ*: правилно е да кажемъ *Той сега можи да се реши на такава крачка, а не Той сега можи да се реши...*; въ минало свършено време обичеще бѫде правилно да кажемъ *Той можи да се решилъ или можилъ* (=прѣко *можа*) *да се реши...*

Трѣбва особено да се внимава при употребата на сегашно преизказано време отъ свършени глаголи: *Това лътво ми се замоли да съмъ я пуснълъ да иде да живе* (Й. Йовковъ). *Иска да сме отишъли заедно; да сме направили пединага порожката.* Въ такива случаи западнобългарската интелигенция често казва неправилно „да съмъ я пусналъ“, „да сме отишли“, „да сме направили“.

Забележка. Формитѣ за преизказване на сегашно време иматъ приложение при употребата на сегашно историческо време, което бива само прѣко. Напр.:

Приятелно, той бѫше Бориславка си. Като зачулся (мин. свърш. преизказано!) връвата на учицата, отчезълъ у Петрови, дето се научилъ за всичко. Благъ да се бѫши минута, той се завръща (сегашно историческо вм. минало

преизказано!) у дома си, и сираща булката си при майка ѝ, втиква въ почса си топора, въсма пушки и хуква да гони дружината (Ив. Вазовъ).

§ 289. За по-силно преизказване на сегашно време се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л. <i>билъ съмъ ходълъ</i>
	2 л. <i>билъ си ходълъ</i>
	3 л. <i>билъ ходълъ</i>
мн. ч.	1 л. <i>били сме ходъли</i>
	2 л. <i>били сте ходъли</i>
	3 л. <i>били ходъли</i>

За слюкореда на съставните елементи на тия форми вж. § 285.

Примѣри:

Човѣкъ е, но е станалъ за съмъхъ на всички. Казватъ, че и малъ билъ пари, дъму опустятъ парите, когато една риза като хората не тури на гърба си (Й. Йовковъ). — *Война нъми* (твърдение!). *Азъ не съмъ чувалъ да има война!... — Но малко било война* (силно преизказано!). *Вземи вестници и ще видишъ: отъ два месеца вече насамъ Америки бие мексиканецъ* (Й. Йовковъ). — *Ние оставяме настани думитъ му, че предложетъ „по“ билъ показвалъ „повторностъ на действието или състоянието“, защото самъ той привежда глаголи съ „по“, които не показватъ това* (Й. Трифоновъ).

2. Минало свършено преизказано време

§ 290. Формите за преизказване на минало свършено време се образуватъ съ помощта на свършеното причастие на -лъ отъ дадения глаголъ (напр. *ходили*, *чели*, вж. § 249) и сегашно време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (съ изпуштане на *с*, съ въ 3 л.):

(Прѣко:)
(ходихъ)
(ходи)
(ходи)
(ходихме)
(ходихте)
(ходиха)

Преизказано:
 ед. ч. 1 л. *ходили съмъ*
 2 л. *ходили си*
 3 л. *ходили*
 мн. ч. 1 л. *ходили сме*
 2 л. *ходили сте*
 3 л. *ходили*

За принципа на образуването на тия форми вж. § 283. За словореда на състияните елементи важи и тукъ казаното въ § 259.

Практически погледнато, минало свършено преизказано време е единакво по форма съ минало неопределено време, което принадлежи къмъ времената за пръко изказване, вж. § 261, съ тази разлика, че въ 3 л. при преизказването спомагателниятъ глаголъ редовно се изпуска. Когато срещнемъ глаголни форми като *днесълъ съмъ, трудали си се, ходили сме, писали сте*, тръбва преди всичко да провъримъ, дали тъ иматъ смисълъ на преизказване или на пръко изказване на действието. Въ първия случай ще имаме минало свършено преизказано време (напр. *Не си можалъ да къплътишъ къпъ тебъ | създаниета на творческата мисълъ*. Ив. Вазовъ), а въ втория – минало неопределено време (напр. *Ходили сте на Витоша?*). Въ 3 л. минало неопределено време се познава и по присъствието на формите *с. сж* отъ спомагателния глаголъ (*хидиль с., ходили сж*). На самото минало неопределено време съответствува при преизказване съвсемъ друга форма (*билъ съмъ ходилъ*, 3 л. *билъ ходилъ* и пр., вж. § 298).

Примери:

Въ същия денъ, въ който бъхме минали на отиване отъ тука, учительтъ дешелъ пакъ, но не влязълъ въ хана, а отишель въ къщата на Сарандоваца. Казваха, че той направо повторилъ предложението си, кое то толкова пъти правилъ по-рано (Й. Йовковъ). Нашествието на маджарите накарало Симеона да промъни тактиката си и временно да изостави Византия. Той решилъ предварително да обезопаси северните граници и повелъ съ императора преговори за мир... Симеонъ обаче ловко проторилъ преговорите: той затворилъ Лъва Магистра въ крепостта Мундрага и завелъ дълга преписка съ него върху условията на мира (Ив. Пастуховъ).

Въ нъкои случаи при 1 и 2 л. е невъзможно да се опредъли точно, дали имаме минало свършено преизказано време или минало неопределено пръко, напр. *Съобщиха ми, че си говорилъ неопърни ильца, или, въ самостоятелно изречение, Говорилъ си неопърни ильца.*

Срещу тия форми въ З л. бихме могли да имаме: Съобщиха ми, че говорилъ (мин. св. преизк.) или че е говорилъ (мии. нсопр. прѣко) кевърни нъща. За предпочтение е въ такива случаи да съмѣтаме, че имаме минало неопределено време, ако не се чувствува ясно, че имаме преизказване.

§ 291. Формите за преизказване на минало съвръшено време сѫ въ нормална употреба, когато говоримъ за действия, на които не сме били непосрѣдни наблюдатели, а знаемъ за тѣхъ отъ други лица. Следователно въ този случай не съществува нѣкаква свобода на становището ни къмъ действието, както при сегашно време, а употребата на преизказаниетъ форми тукъ е граматична необходимост (вж. сѫщото и при минало несвършено, минало предварително, бѫдеще въ миналото и бѫдеще предварително въ миналото, т. е. при всички времена, които се отнасятъ къмъ миналото, за разлика отъ времената, които се отнасятъ къмъ сегашното или бѫдещето, т. е. сегашно и минало неопределено отъ една страна, и бѫдсие и бѫдще предварително отъ друга, вж. § 287).

Условието да сме били „непосрѣдни наблюдатели“ на действието, за да си послужимъ съ прѣко изказване при миналите времена, не важи винаги въ букваленъ смисълъ. Често пакти, когато говоримъ въ по-общъ смисълъ за дадено събитие, е достатъчно да сме били само негови съвременници, и да сме узнали своевременно за него, а не е необходимо да сме го наблюдавали непремѣнно лично, за да имаме основа да употребимъ формите за прѣко изказване, а не тия за преизказване. Така напр. всѣки отъ насъ ще каже Японците превзеха (а не „превзели“) Сингапуръ презъ 1941 година, когато говоримъ въ общъ смисълъ за това събитие, като негови съвременници; речемъ ли обаче да говоримъ за нѣкои конкретни подробности или нѣкой отдаленъ епизодъ отъ събитието, тогава трѣбва вече да преминемъ къмъ преизказаниетъ глаголни времена, напр. Нѣрвите японски войници възвели въ Сингапуръ рано сутринта. По сѫщия начинъ трѣбва да обяснимъ и употребата на прѣките форми замѣна, убихи го въ следния примѣръ, кѫдето е ясно отъ последните думи на автора, че говорещото лице не е било прѣкъ свидетель на тия действия:

*Петко спря работата и похвани си машинално
шапката:*

— Замина за другия святъ. Убиха го.

*И той ми разказа просто, че преди месецъ, когато
се връщалъ Наумъ (за когото се говори тукъ) отъ Битоля, дето ималъ никакви работи, билъ опушнатъ отъ
арнаути по пътя (Ив. Вазовъ).*

§ 292. Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение минали действия, на които не сме били непосредни свидетели, ние не можемъ да употребимъ пръкото минало свършено време, а си служимъ съ минало неопределено време (вж. § 261). Напр.: *Той вчера заминалъ отъ София* — пръко изказване на наблюдавано действие, за разлика отъ *Той вчера замина отъ София* — пръко изказване на „наблюдавано“ действие, и *Той вчера заминалъ отъ София* — произказване на ненаблюдавано действие.

§ 293. За по-силно преизказване на минало свършено време се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л. <i>бияхъ съмъ ходилъ</i>
	2 л. <i>бияхъ си ходилъ</i>
	3 л. <i>бияхъ ходилъ</i>
мн. ч.	1 л. <i>били сме ходили</i>
	2 л. <i>били сте ходили</i>
	3 л. <i>били ходили</i>

При по-силно преизказване първиятъ отъ горните примери би се предалъ така: *Въ същия денъ, въ който бяхме минали на отиване отъ тута, учителътъ билъ дошелъ пакъ, но не билъ възълъ въ хана, а билъ отишълъ въ къщата на Сарандовица. Казваха, че той направо билъ повторилъ предложението си, косто толкова пъти билъ правилъ по-рано* (И. Йовковъ). — Срв. също и следния примеръ: *Въ връзка съ последния процесъ комисарътъ се билъ наимъ силъ въ полза на някои отъ осъденитъ. Той билъ протестиралъ съвършено остро и за арестувани десетъ души висши чиновници* (в. Зора).

3. Минало несвършено преизказано време

§ 294. Формите за преизказване на минало несвършено време се образуватъ също помощта на несвършеното причастие на -лъ отъ дадения глаголъ (напр. *ходълъ*, *четиълъ*, вж. § 255) и сегашно време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (съ изпушкане на е, съ въ 3 л.):

(Прѣко:)	Преизказано:
(ходъхъ)	ед. ч. 1 л. <i>ходълъ съмъ</i>
(ходъше)	2 л. <i>ходълъ си</i>
(ходъше)	3 л. <i>ходълъ</i>
(ходъхме)	мн. ч. 1 л. <i>ходъли сме</i>
(ходъхте)	2 л. <i>ходъли сте</i>
(ходъха)	3 л. <i>ходъли</i>

За принципа на образуването на тия форми вж. § 283. За словореда на съставните елементи важи и тукъ казаното въ § 259.

Тия форми, както и формите за по-силно преизказване на това време (вж. по-долу), съвпадатъ съ формите за преизказване на сегашно време, вж. § 287 и 289. Дветъ времена се различаватъ въ този случай само по смисълъ.

Примѣри:

(Опустошилниятъ нашествия на руситъ, както и руско-византийските войни не засегнали областите, които лежали на запад отъ Доспатъ, Средни гори и ръка Искъръ и които олизали въ състава на западнобългарското царство (Ив. Пастуховъ). — Тъги, както и първите успехи на българите се дължали отчасти на анархията, която господствувала туй време въ Византия, както и на войните, които тя водела по другите си фронтирки (Ив. Пастуховъ). — Човъкъ билъ съ конь, позабиколилъ, вълкътъ не се помръдилъ. Гледалъ го само и въртълъ очите си следъ него тий, че се киждало и червеното изподъ клепачите му (Й. Йовковъ).

Формите за преизказване на минало несвършено време се употребяватъ при същите условия и обстоятелства, както и формите за минало свършено преизказано време (§ 291).

§ 295. Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение въ минало несвършено време действия, на които не сме били непосрѣдни свидетели, се употребяватъ сѫщите форми като за минало несвършено преизказано време, но съ задържане на спомагателния глаголъ *е*, сж въ З л.:

Както се оижда, приготвено с било всичко (Т. Г. Влайковъ). — *Тамъ се е сръщалъ съ най-видните учен и писатели, които с ж общували съ него и с ж го дълбоко ценъли* (Дора Габе). — *За посрѣдници въ случаи с ж служели фрази, въ които приставката условно съдържа перфектно сегашно* (Й. Трифоновъ).

Въ такива случаи се получава форма, аналогична на минало неопределено време, съ задържане на спомагателния глаголъ въ З л., но съдържаща несвършено, а не свършено причастие отъ дадения глаголъ. Въроятно по-рано въ тия случаи се е употребявала истинското минало неопределено време, а въ по-ново време въ него се въвежда несвършеното причастие въ връзка съ смисъла на миналото несвършено време. Възможно е обаче и сега да се каже *И с ж го дълбоко ценъли* вм. *ценъли* или *За посрѣдници с ж служили* вм. *служели* фрази, въ които...

§ 296. Както видѣхме при сегашно време (§ 288), и при преизказване на минало несвършено време се срѣща у българи отъ западни и нѣкои съседни източни краиница неправилна употребба на свършено минало причастие вместо несвършено, като напр.:

Тия дни въ едно лозе била забелязана овчница съ споитъ вѣлчета, когато ги учила (вм. *учела*), *какъ да нападатъ* (в. Зора). — *Гостите седнале и вѣзцирило са мълчание.* *Лъдо Либенъ пъшикалъ и сухалъ* (вм. *учелъ*) *мустакитъ си;* *Хаджи Генчо държалъ корема си съ дветъ ръце, и говорилъ* (вм. *говорилъ*); *Тончо чистилъ* (вм. *чистълъ*) *ухото си, а Янаки си чесалъ* (вм. *чешелъ*) *вратътъ* (Л. Каравеловъ).

§ 297. За по-силно преизказване на минало несвършено време се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л.	<i>била съмъ ходълъ</i>
	2 л.	<i>била си ходълъ</i>
	3 л.	<i>била ходълъ</i>
мн. ч.	1 л.	<i>били сме ходъли</i>
	2 л.	<i>били сте ходъли</i>
	3 л.	<i>били ходъли</i>

За словореда на съставните елементи на тия форми вж. § 285.

Примъри:

При по-силно преизказване последните два отъ горните примъри за мин. свършено преизказано време биха се предали така: *Тъзи, както и първите успехи на българите се били дължали отчасти на анархията, която била господствувала туй време въ Бизантия, както и на войните, които тя била водела по другите си фронтове. Вълкът не се помърздалъ. Гледалъ го бил само и бил въртълъ очите си следъ него тый, че се било виждало и червеното изподъ клепачите му.*

4. Минало неопределено преизказано време

§ 298. Формите за преизказване на минало неопределено време се образуват съ помощта на свършепото причастие на -лъ отъ дадения глаголъ (напр. *ходилъ, чель*) и сегашното присказано време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (*била съмъ, била си, била сме, били сте, били*):

(Пръко:)

Преизказано:

(<i>ходилъ съмъ</i>)	ед. ч. 1 л <i>била съмъ ходилъ</i>
(<i>ходилъ си</i>)	2 л <i>била си ходилъ</i>
(<i>ходилъ</i>)	3 л <i>била ходилъ</i>
(<i>ходили сме</i>)	мн. ч. 1 л <i>били сме ходили</i>
(<i>ходили сте</i>)	2 л <i>били сте ходили</i>
(<i>ходили</i>)	3 л <i>били ходили</i>

За принципа на образуването на тия форми вж. § 283. За словореда на съставните елементи вж. § 285.

Забележка. Тия форми съвпадатъ съ формите за преизказване на минало предварително време (§ 299). Две времена се различаватъ въ този случай по смисълъ.

Примѣри:

А пѣкъ, дето кизватъ, че обличицата се била **овѣлчила** въ никитин, не вървамъ (Й. Йовковъ). — Не били прости клечки, ходка имъ билъ челъ, магия имъ било правено (Й. Йовковъ). — Господинъ Палазовъ съжалива, че не билъ се обрѣсналъ, обясни подпоручикътъ (Й. Йовковъ). — Кажи де! Кајси! На кого съмъ изялъ нинци, а? — Холанъ, бай Вълчанъ! Никому нинци не си билъ изялъ. А двата наполеона отъ мои какъ? (Й. Йовковъ).

Употребата на формите за преизказване на минало неопределено време зависи отъ становището, което заема говорещото лице не къмъ самото действие, а къмъ положението на итъщата въ момента на говоренсто (вж. § 260 и 291). Зато и тукъ, както и при сегашно време, употребата на формите за преизказване или прѣко изказване зависи отъ това, дали говорещото лице желас да представи действието като чуждо твърдение или като свое, срв. *Господинъ Палазовъ съжалива, че не се билъ обрѣсналъ* (чуждо твърдение, преизказване) и *съжалива, че не е обрѣсналъ* (лично твърдение, прѣко изказване).

Особени форми за по-силно преизказване на минало неопределено време обикновено не се употребяватъ (вж. § 284).

5. Минало предварително преизказано време

§ 299. Формите за преизказване на минало предварително време се образуватъ съ помощта на свършеното причастие на -ли отъ дадения глаголъ (напр. *ходили*, *чели*) и минало несвършено преизказано време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (*били съмъ*, *били си*, *били*, *били сме*, *били сте*, *били*):

(Прѣко:)

- (*бъхъ ходили*)
- (*бъше ходили*)
- (*бъше ходили*)
- (*бъхме ходили*)
- (*бъхте ходили*)
- (*бъха ходили*)

Преизказано:

ед. ч. 1 л. <i>били съмъ ходили</i>	
2 л. <i>били си ходили</i>	
3 л. <i>били ходили</i>	
мн. ч. 1 л. <i>били сме ходили</i>	
2 л. <i>били сте ходили</i>	
3 л. <i>били ходили</i>	

За принципа на образуването на тия форми вж. § 283. За словореда на съставните елементи вж. § 285.

Тия форми съвпадат съ формите за преизказване на минало неопределено време (§ 298). Повече времена се различават вътре вътре само по смисълъ.

Примъри:

*Едва въ 986 г., когато Самуилъ билъ потеглилъ за Егейския и билъ достигналъ до Коринтския проливъ, императорътъ Василий предприелъ първия си походъ въ България (Ив. Пастуховъ). — Пакъ споредъ свидетелството на същия летописецъ, Симеонъ се готовълъ за духовно знание, билъ се дори покалу-
гър или реакционниятъ стремежъ на Владимира
го накарали да хвърли иконческите дрехи и да приеме
управлението на държавата (Ив. Пастуховъ). Цъдо
Либенъ пъшкалъ и брисалъ (= бришелъ) чешота си,
зашпото въ това време той тамалъ си билъ дошълъ
изъ церкова и сдвамъ успѣлъ да скапи отъ глалата си
своята голема очна шапка (Л. Каравелюнъ).*

Употребата на формите за преизказване на минало предварително време е граматична необходимостъ, когато говоримъ за дадено положение въ миналото възь основа на думите на друго лице. Тръбва да се подчертава, че тукъ играе роля нашето отношение на наблюдателъ или стражично лице не къмъ самото действие, а къмъ положението на нѣщата въ „момента, за който се говори“ (вж. § 281). Затова въ следния примъръ имаме форми за пръко минало предварително време, въпръски че авторътъ не е билъ свидетъл на самите действия, а само на резултата имъ въ момента, за който се говори:

*Боже мой, какъвъдълбокъ, съкрушимеленъ печатъ
бъха оставилъ на тая безжизнена физиономия
годинитъ, тежкиятъ трудове, лишенията, болестите,
пренесени и изтърпъни безшумно! Бръкитъ по това
костеливо, мършаво, изгоръло, съ земновидна кожа лице
просичаха го съ дълбоки, безобразни бразди по всичките
носоки: животътъ бъше си игралъ по него съ без-
пощадна жестокостъ, нищо човъшко, добро, жестяно
не бъше остало тамъ (Ив. Вазовъ).*

§ 300. Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение въ минало предварително време дадено дей-

ствие, безъ да сме били свидетели на действието или на съответното положение въ миналото, нис нс можемъ да употребимъ прѣкото минало предварително време, а употребяваме сѫщите форми като за минало предварително преизказано време, но съ задържане на спомагателния глаголъ *е*, сѫ въ З л. (*билъ съмъ ходилъ, билъ си ходилъ, билъ е ходилъ, били сме ходили, били сте ходили, били сѫ ходили*): *Той имъ разправи следъ това, какъ хубаво в билъ наредилъ роботата* (Т. Г. Влайковъ). *По всичко личи, че отговорните лица нe сѫ били взели навреме необходимите мърки.*

Особени форми за по-силно преизказване на минало предварително време обикновено не се употребяватъ (§ 284).

6. Бѫдеще преизказано време

§ 301.. Формитѣ за преизказване на бѫдеще време се образуватъ отъ формитѣ за прѣкото бѫдеще време, като се замѣни частицата *ще* съ сегашно преизказано време отъ глагола *ща* (*щълъ съмъ, щълъ си, щълъ сме, и пр.*), което се свързва съ дадения глаголъ чрезъ съюза *да*:

(Прѣко:)	Призна:
(ще ходя)	ед. ч. 1 л. щълъ съмъ да ходя
(ще ходишъ)	2 л. щълъ си да ходишъ
(ще ходи)	3 л. щълъ да ходи
(ще ходимъ)	мн. ч. 1 л. щъли сме да ходимъ
(ще ходите)	2 л. щъли сте да ходите
(ще ходятъ)	3 л. щъли да ходятъ

Забележка. Днесшата частица *ща* е получена отъ иѣкогашно сегашно време на спомагателния глаголъ *ща*. Затова при преизказване вместо *ня* се явива сегашно преизказано време отъ тоя глаголъ.

Отъ отрицателните форми *нима да ходя, нъма да ходишъ и пр.* се образуватъ преизказани форми *ни малко да ходя, нъмало да ходишъ, нъмало да ходи и пр.* Порѣдко се срѣщатъ отрицателни преизказани форми *не съмъ щълъ да ходя, не си щълъ да ходишъ, не щълъ да ходи и пр.*

За словореда на съставните елементи въ тия сложни форми вж. § 285.

Срънца се рѣдко и друга, по-нова форма за преизказване на бѫдещо време, образувана направо отъ съвременниятъ форми ще ходя, ще ходишъ, ще ходи и пр., като се запазва частичата ще. въмѣсто прѣкитѣ сегашни форми ходя, ходишъ и пр. се поставятъ преизказани сегашни форми ходълъ съмъ, ходълъ си, ходълъ и пр.: ще съмъ ходълъ, ще си ходълъ, ще ходълъ и пр.

Примѣри:

Лискале, какво чухъ, царя щълъ да ни доди, истина ли е, ай? (А. Карадийчевъ). — ()женила се бъше, а сега ми пратила хиберъ, че искала да дойде при мене. Оставила се съ мажка си и щъла да доде тукъ (И. Йовковъ). — Дошълъ единъ... депутатинъ ли го рече, какъвъ. И тълъ да сказви слово (И. Йовковъ).

Употребата на формите за преизказване на бѫдещо време зависи отъ становището, което заема говорещото лице къмъ действието, т. е. отъ това, дали то желее да представи съобщеното му отъ другого действие като чуждо твърдение или като свое (вж. § 287). За бѫдещи действия, макаръ и съобщени нямъ отъ други лица, може да се употреби и прѣко бѫдещо време, когато говорещото лице ги предава като свое твърденис. Можемъ да кажемъ напр. *Отъ идния месецъ някои дежби ще бѫдатъ увеличени* (прѣко изк.!), следъ като сме прочели това въ всстницитѣ, а може и съ преизказване, ако действието се предава само като чуждо твърдение: *(Отъ идния месецъ някои дежби щъли да бѫдатъ увеличени)*.

§ 302. За по-силно преизказване на бѫдещо време се употребяватъ следните форми (за принципа на обраズуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л. ицълъ съмъ билъ да ходя
	2 л. щълъ си билъ да ходишъ
	3 л. ицълъ билъ да ходи
мн. ч.	1 л. щъли сме били да ходимъ
	2 л. щъли сте били да ходите
	3 л. щъли били да ходятъ

За словореда на съставните елементи на тия сложни форми вж. § 285.

Примъри:

Цълъ билъ да живе. Единъ класъ нъма да ти дамъ да отръжесъ отъ нивата ми (Р. Карадийчевъ). — Също и последните два отъ по-горните примери за бъдеще преизказано време ще гласятъ при по-силно преизказване така: *Оставила се съмъжа си и щъла била да доде тука.* — *Лошъ единъ... депутатинъ ли го рече, какъвъ.* Шълъ билъ да сказва слово.

Забележка. Формите за присказване на бъдеще време (при обикновено и по-силно преизказване) съвпадатъ съответно съ формите за присказване на бъдеще време въ миналото. Действията се различаватъ само по смисълъ.

7. Бъдеще предварително преизказано време

§ 303. Формите за преизказване на бъдеще предварително време са образуватъ отъ пръкото бъдеще време, като се замъни частицата ще съ сегашно преизказано време отъ спомагателния глаголъ ица (щълъ съмъ, щълъ си, щълъ и пр.), когто се свързва съ спръгания глаголъ чрезъ съюза да:

(Пръко:)

Присказвано:

(ще съмъ ходилъ)	ед. ч. 1 л. щълъ съмъ да съмъ ходилъ
(ще си ходилъ)	2 л. ицълъ си да си ходилъ
(ще е ходилъ)	3 л. щълъ да е ходилъ
(ще сме ходили)	мн. ч. 1 л. ицъли сме да сме ходили
(ще сте ходили)	2 л. ицъли сте да сте ходили
(ще сѫ ходили)	3 л. щълъ да сѫ ходили

Забележка. Днешната частичка ще с получена отъ нѣкогашно сегашно време на спомагателния глаголъ ици. Затова при преизказване тукъ вместо нея се явява сегашно преизказано време отъ тоя глаголъ.

Срещу пръки форми, образувани съ бъда (ще бъда ходилъ, ще бъдешъ ходилъ, ще бъде ходилъ и пр.), имаме преизказани форми щълъ съмъ да бъда ходилъ, щълъ си да бъдешъ ходилъ, щълъ да бъде ходилъ и пр. Могатъ да се срещнатъ и форми ще съмъ бъдълъ правилъ, ще си бъдълъ правилъ, ще бъдълъ правилъ и пр.

Отъ отрицателните форми нъма да съмъ (= да бъда) правилъ, нъма да си (= да бъдешъ) правилъ, нъма да е

(—да бъде) правилъ и пр. се образуватъ преизказани форми нъмало да си (—да бъдешъ) правилъ, нъмало да е (—да бъде) правилъ и пр.

За словореда на съставните елементи въ тия сложни форми вж. § 285.

Примѣри:

Последните два отъ дадените на стр. 253 примѣри за бъдеще предварително време ще гласятъ при преизказване така: Съ това той щълъ да е далъ (—щълъ да бъде далъ) и намъ правото да бъдемъ горди, заедно единъ нашъ братъ твори литературни ценности. — Преди пътешествъ да пропелъ, той щълъ да се бъде трижды отрекълъ отъ него.

Употребата на формите за преизказване на бъдеще предварително време става при същите условия и обстоятелства, както видѣхме това при обикновеното бъдеще преизказано време (§ 301).

§ 304. За по-силно преизказване на бъдеще предварително време се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л. щълъ съмъ билъ да съмъ (—да бъда) правилъ
	2 л. щълъ си билъ да си (—да бъдешъ) правилъ
	3 л. щълъ билъ да е (—да бъде) правилъ
мн. ч.	1 л. щъли сме били да сме (—да бъдемъ) правили
	2 л. щъли сте били да сте (—да бъдете) правили
	3 л. щъли били да съж (—да бъдатъ) правили

За словореда на съставните елементи въ тия сложни форми вж. § 285.

Примѣри:

Дадените по-горе примери за преизказване на бъдеще предварително време ще гласятъ при по-силно преизказване така: Съ това той билъ щълъ да е далъ и намъ правото да бъдемъ горди. — Преди пътешествъ да пропелъ, той билъ щълъ да се бъде трижды отрекълъ отъ него.

З а б е л е ж к а. Формите за преизказване на бъдеще предварително време (за обикновено и по-силно преизказване) съвпадатъ съответните форми за преизказване на бъдеще предварително въ миналото. Различаватъ се само по смисълъ.

8. Преизказано бѫдеще въ миналото

§ 305. Формите за преизказване на бѫдеще време въ миналото се образуватъ отъ съответните форми за прѣко изказване, като се замѣни спомагателниятъ глаголъ щѣхъ, щѣше и пр. съ съответните преизказани форми (щѣлъ съмъ, щѣлъ си, щѣлъ, щѣли сме, щѣли сте, щѣли):

(Прѣко:)

(щѣхъ да ходя)
 (щѣше да ходишъ)
 (щѣше да ходи)
 (щѣхме да ходимъ)
 (щѣхте да ходите)
 (щѣха да ходятъ)

Преизказано:

ед. ч. 1 л. щѣли съмъ да ходя
2 л. щѣлъ си да ходишъ
3 л. щѣлъ да ходи
мн. ч. 1 л. щѣли сме да ходимъ
2 л. щѣли сте да ходите
3 л. щѣли да ходятъ

Отъ отрицателните форми нѣмаше да ходя, нѣмаше да ходишъ и пр. се образуватъ преизказани форми нѣмало да ходя, нѣмало да ходишъ, нѣмало да ходи и пр. Но-рѣдко се срѣщатъ отрицателни преизказани форми не съмъ щѣлъ да ходя, не си щѣлъ да ходишъ, не щѣлъ да ходи и пр.

За словореда на съставните елементи въ тия сложни форми вж. § 285.

Забележка. Формите за преизказване на бѫдеще време въ миналото (за обикновено и по-силно преизказване) съвпадатъ съ съответните форми за преизказване на обикновеното бѫдеще време. Различаваме ги само по смисъль.

Примѣри:

На мегданя предъ вратъ порти станало видело като деня, а куповетъ на дълдо Ноя щѣли да плачатъ (А. Карадийчекъ). — Въ тъзи приговори Михаилъ искалъ отъ Карла да му даде помощъ противъ българитъ, въ замѣна на което щѣлъ да признае императорската му титла (Ив. Пастуховъ).

Употребата на формите за преизказване на бѫдеще въ миналото е граматична необходимостъ, когато говоримъ за дадено положение въ миналото възъ основа на думите на друго лице (вж. и § 291).

§ 306. Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение при бѫдеще въ миналото едно действие, безъ

да сме били свидетели на съответното положение въ миналото, ние не можемъ да употребимъ прѣкото бѫдеще въ миналото, а употребяваме същите форми като за преизказване, по съ задържане на спомагателния глаголъ е, сж въ З л. (щълъ съмъ да ходя, щълъ си да ходишъ, щълъ е да ходи, щъли сме да ходимъ, щъли сте да ходите, щъли сж да ходятъ). Напр.:

Разправи ми следъ това, какъ хубаво е било наредилъ той работата и какъ сигурно е щъла да се свърши (Т. Г. Влайковъ). — *Както се вижда, приготвени е било всичко: още една стъпка, и Дочо е щълъ да бѫде изправен предъ съда* (Т. Г. Влайковъ).

§ 307. За по-силно преизказване на бѫдеще време въ миналото се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването имъ вж. § 284):

ед. ч.	1 л. щълъ съмъ билъ да ходя
	2 л. щълъ си билъ да ходишъ
	3 л. щълъ билъ да ходи
мн. ч.	1 л. щъли сме били да ходимъ
	2 л. щъли сте били да ходите
	3 л. щъли били да ходятъ

Отрицателни форми: *нъмало било да ходя, нъмало било да ходишъ, нъмало било да ходи* и пр. — За склонореда на съставните елементи на тия форми вж. § 285.

Примѣри:

Дадените по-горе примѣри за преизказване на бѫдеще въ миналото ще гласятъ при по-силно преизказване така: *На мегданя предъ винетъ порти било станало видело като деня, а кунитъ на днъдо Ноя били щъли да плачинатъ. — Въ тъзи преговори Михаилъ билъ искалъ отъ Карла да признае императорската му титла.*

9. Преизказано бѫдеще предварително въ миналото

§ 308. Формите за преизказване на бѫдеще предварително въ миналото се образуватъ отъ съответните форми за прѣко изказване, като се замѣни спомагателниятъ глаголъ щъхъ, щъше и пр. съ съответните пре-

изказани форми (*щълъ съмъ, щълъ си, щълъ, щъли сме, щъли сте, щъли*):

(Пръко:)

(щълъ да съмъ ходилъ)
 (щълъ да си ходилъ)
 (щълъ да е ходилъ)
 (щълъме да сме ходили)
 (щълъте да сте ходили)
 (щълъ да съх ходили)

Признакано:

- сд. ч. 1 л. щълъ съмъ да съмъ ходилъ
 2 л. щълъ си да си ходилъ
 3 л. щълъ да е ходилъ
 мн. ч. 1 л. щъли сме да сме ходили
 2 л. щъли сте да сте ходили
 3 л. щъли да съх ходили

Отъ отрицателните форми *нямаше да съмъ ходилъ, нямаше да си ходилъ* и пр. се образуватъ признаканите форми *нямало да съмъ ходилъ, нямало да си ходилъ, нямало да е ходилъ* и пр.

Подобни форми могатъ да се образуватъ и съ бъдеща вм. *съмъ* следъ съюза *да*: щълъ съмъ да бъда ходилъ, щълъ си да бъдешъ ходилъ, щълъ да бъде ходилъ, нямало да бъде ходилъ, нямало да бъдешъ ходилъ и пр.

За словореда на съставните елементи на тия сложни форми вж. § 285.

Забележка. Формите за признакаване на бъдеще предварително въ миналото (за обикновено и по-силно присъздаване) съвпадатъ съ съответните форми за признакаване на обикновеното бъдеще предварително време. Дветъ времена въ този случай се различаватъ само по смисълъ.

Примъръ:

Първиятъ отъ дадените на стр. 259 примъри отъ бъдеще предварително време въ миналото ще гласи при признакаване такъ: *И да сме били съзнавали, да постапавме за своя новобългарски езикъ азбучна система, както е предлагалъ тъкмо преди сто години В. Е. Априловъ, ние сме щъли да се бъдеме отдавни простили съ толкова си неразборни отъ днешния си правописъ.*

Употребата на формите за преизказване на бъдеще предварително въ миналото става при същите условия и обстоятелства, както видяхме това при бъдеще въ миналото (§ 306).

§ 309. За по-силно преизказване на бъдеще предварително въ миналото се употребяватъ следните форми (за принципа на образуването им вж. § 285):

ед. ч.	1 л. щълъ съмъ билъ да съмъ практилъ
	2 л. щълъ си билъ да си практилъ
	3 л. щълъ билъ да е практилъ
мн. ч.	1 л. щъли сме били да сме практили
	2 л. щъли сте били да сте практили
	3 л. щъли били да съмъ практили

Съществуватъ и форми щълъ съмъ билъ да бъда практилъ, щълъ си билъ да бъдешъ практилъ, щълъ билъ да бъде практилъ и пр. Отрицателни форми: нъмало било да съмъ практилъ, нъмало било да си практилъ, нъмало било да бъда практилъ и пр.

За словореда на съставните елементи вж. § 285.

Примеръ:

Дадениятъ по-горе примеръ за преизказване на бъдеще предварително въ миналото ще гласи при по-силно преизказване така: *И да сме били съзивали... , щъли сме били да се бъдеме отдавна простили съ толкова си неразборни...*

Особени случаи отъ употребата на преизказваните и прѣкитѣ глаголни времена

1. Прѣко изказване въ въпросителни изречения

§ 310. Въ въпросителни изречения употребата на форми за прѣко изказване при минали действия зависи не отъ отношението на говорещото лице къмъ действието, а отъ отношението на лицето, къмъ което се обръщаме. Затова е употребено прѣко изказване въ следните примери, дето самото говорещо лице не е могло да бъде наблюдател на действието:

Единъ приятель, като пише отъ странство, между другото пита: „Дойдоха ли скорци?“ (Елинъ Пе-

лини). *Какси ми, Радке, калугерицата спомена ли ти и за шока?* (Ив. Вазовъ). — *Какво щеше да правиш тамъ?*

Петко спря работата и похвани си машинално шапката:

- *Замина за другия сопът.*
- *Умръ бай Наумъ?* — извикахъ въ страхъ.
Убиха го.

(Ив. Вазовъ)

При въпроси относно минали действия, които не съзбрали наблюдавани отъ запитваното лице, се употребяватъ форми като за преизказване, но съ задържане на спомагателния глаголъ *с*, *съ* въ З л.: *Дошли ли съж скорциятъ?* — *Калугерицата споменала ли е за това?* — *Какво е щълъ да прави тамъ?*

Въ връзка съ това явление стои употребата на пръвки глаголни форми и въ въпроси съ реториченъ характеръ:

Че то какъ се насадиха тия цвътъ и какъ се накитиха тия лехи и тия колела! (Т. Г. Влайковъ). — *Хай да се не види макаръ! Къде се дънаха тия зайци?* (И. Иовковъ).

2. Преизказване на непосрѣдно наблюдавани действия

§ 311. Формите за преизказване могатъ да се употребятъ и при наблюдавани и дори изършвани лично отъ насъ действия, когато изтъкваме нѣщо, което е казало за тѣхъ нѣкое друго лицо, както е въ следния примѣръ:

Една не ме харесвала, защото съмъ билъ черенъ и съмъ ималъ големи мустаци. Друга не щъ, че съмъ ималъ много деца. Една пъкъ, Станкия се къзви, минала изонзи денъ покрай настъ Азъ съмъ билъ въ яхъра при конетъ и като ме чула какъ съмъ викала, рекла: Той лошъ чилякъ (И. Иовковъ).

3. Прѣки и преизказани времена въ исторически съчинения

§ 312. При предаване на исторически събития се употребяватъ нормално преизказаниятъ минали глаголни

времена. Сегашно време и сродните съ него други времени въ приставните изречения се оставят непреизказани, тъй като тяхното преизказване не е граматична необходимост (вж. § 287) и ако се приложи, би нарушило обективния тон на разказа. Примъри:

При такъв отговоръ на Цариградския сенатъ не оставало (мин. преизк.) нищо друго, освенъ да се опита (сег. непрекзк.) по официаленъ редъ да преодари нападението на българите и по този начинъ да отклони войната. Понеже първото писмо на Николая Мистика до българския князъ по-скоро имало личенъ характеръ, и патриархът го изпратилъ като висш предстапителъ на църквата и неговъ приятелъ, то сенатъ решилъ да изпрати въ България нарочни пратеници съ предложение да се възобнови предишниятъ договоръ. Пратениците носили съ себе си ново писмо отъ патриарха (В. Н. Златарски).

Самуилъ нъмалъ обсадни машини и поради това якиятъ Солунъ се запазилъ. Царътъ отъ тамъ сърналъ на югозападъ, и покрай Олимпъ презъ Тесалия и Термополитъ на хълътъ въ Беотия и Атика. На византийците се удало да го спратъ идва предъ укрепленията на тъсния Коринтски провлакъ... Докато царътъ се бавълъ въ Средна Гърция, отъ Цариградъ за замъстникъ на падналъ въ борбата срещу българите Григорий Таронитъ билъ изпратенъ опитниятъ и крайно енергиченъ военачалникъ Никифоръ Уранъ. Той пресрещналъ българите, когато тъмни въръщани били минали Термополитъ и стигнали отъ долината на р. Сперхий (П. Мутафчиевъ).

Тоя начинъ на историческо изложение е най-съобразенъ съ особеностите на нашия глаголъ и на нашия езикъ въобщъ.

§ 313. При изказване на лични обобщения и твърдения на автора относно историческите събития се запазватъ формите *e*, *съ* въ З. л. на миналите времена, тъй като въ такъвъ случай авторътъ не предава само факти, а твърди нѣщо отъ себе си:

Презъ XVII и XVIII въкъ условията за животъ въ османската империя съ били (твърдение!) съсемъ не-

благоприятни за мирно духовно развитие и поддържане на книжовността. Догдето траели (предаване на фактъ) войните на Турция със Русия, Австрия и Венеция, османските войски кръсто сили българските земи по всички посоки, като се издръжали въз значителна мяра от реквизиции, конфискации и грабежи из селищата. Така е била (твърд.) общоприетата военна практика на спохата и то не само въ Турция (Хр. Гандевъ).

§ 314. Понъкога, когато се споменава накратко и въ общи смисълъ за важни исторически факти, се употребяватъ прѣки минали времена:

Райно, я ми кажи, при кой български царъ българите станаха християни, покръстиха се? (Ив. Вазовъ). — Когато българите се заселиха на Балканския полуостровъ, и особено откакто се покръстиха, тъ се намършиха подъ силното влияние на старата гръко-римска култура, облечена въ одеждите на християнството (Й. Ивановъ). — Преди деветдесетъ години се появи първиятъ българскивестникъ „Български орелъ“ подъ редакцията на д-ръ Богоровъ. Богоровъ изрази не само онова, което вече се чуваше отъ голъмата частъ на българския народъ, но той начерта и една програма за действие (в. Зора).

Въ такива случаи авторътъ говори катоели отъ общонародна или общочовѣшка гледна точка за даденото важно събитие, и неговото лично становище къмъ това събитие остава на заденъ планъ. Такъвъ начинъ на излагане обично е неумѣстенъ; когато се предаватъ конкретни подробности, маловажни исторически факти, или когато се прави цѣлостно и свързано историческо изложение, кждето се преплитатъ и по-значителни, и по-несъзначителни факти въ едно общо цѣло и се налага за единство въ начина на разказването нормалната употреба на миналите преизказани времена. Затова би било неумѣстно да се разказва напр. така: „Самуилъ нѣмаше обсадни машини и поради това икиятъ Солунъ се запази. Царятъ отъ тамъ сърна на западъ и нахлу въ Беотия и Атика...“ За възсъздаване на исторически събития въ художествни произведения важи казаното въ следващия параграфъ.

4. Прѣки и преизказани времена въ художествени творения

§ 315. Съ своята система отъ специални глаголни форми за прѣко изказване и преизказване на действията българскиятъ езикъ засма особено място между европейските езици. При употребата на тия форми въ художественото творчество нашите писатели сѫ имали да се справятъ съ специфични задачи, които не сѫществуватъ за писателите на други езици.

При случаи, когато разказътъ има автобиографиченъ характеръ или се дава като прѣка речъ на нѣкое друго лице, употребата на глаголните форми за прѣко изказване или преизказване се опредѣля отъ фактичното отношение на разказвача къмъ излаганитѣ случаи. Напр.:

Но дошло бѣше време да се ходи на скеля и зитуй стънката на салісъмитъ и астрологията не ни задоболява вече. Ние видяхме да се измѣнятъ първите натоварени кола по Балчишкия путь и, като закъснили жерави, успихме страшно нетърпение и жака. Вълчеше ни скитничеството по пътищата и повече не можехме да стоиме (И. Йовковъ).—Въ същия денъ, въ който бѣхме минали (прѣко!) на отиване отъ тука, учительъ дошелъ (преизк.!) пакъ, но не олъзълъ въ хана, а отишълъ къ къщицата на Сарандовица. Билъ много възбуденъ (И. Йовковъ).

Азъ бѣхъ на днайсетъ и две години момъкъ, когато са събрали съ дружината на Донца войвода и станахъ хайдутинъ. Добъръ юнакъ войвода бѣше той Дончо. . . Дончо си бѣше родилъ отъ чиста българска кръвъ: хубавецъ, якъ, силенъ и здраво направенъ — отъ всяка една страна той бѣше знаменитъ човѣкъ. Когато Дончо срещнъши съ нѣкой сиромахъ, то не само че му не практиче никакво зло, ами още му и помогаше (Л. Каравеловъ).

§ 316. Обикновено обаче авторите на художествените произведения се представятъ като странични „наблюдатели“ спрямо нѣщата, за които разказватъ. Въ такъвъ случай е установена здраво въ нашето художествено творчество практиката авторътъ да си служи съ форми за прѣко изказване:

Желъзиятъ пътъ се свърза въ мислите му съ понятието за свободна България. Той му говорише съ гърмежа си и сън за новото, за „българското“ време. Както преди, нищо не наумняваше въ селото за него: само „свирката“ му обаждаше за това. И когато наближаваше тя да изпиши, той заръзваше всичко и тичаше съ тояжката си на канарата, за да гледа. . . Пътнициятъ, изправени на прозориците на вагоните да гледатъ живописните завои на пролома, съглеждаха учудени на единъ рътъ отсреща, че стои единъ човекъ и имъ маха съ шапка. Това бъше дъдо Йоцо, той поздравяваши по този начинъ нова България (Ив. Вазовъ).

Какво може хада правитъ? Нейно стина, гледа детето, сърдцето му се къса. Ходи изъ къщи, мисли. Антица се наведа на тълъ детето и плаче, и нему очи съ оваждняватъ. Безъ да мисли повече, той изскочи към хастя и започна набързо да се стъга за пътъ. Когато обличе оръфания си ямурлукъ и си тури ръкавиците съ продупчени пръсти, готовъ вече да тръгне, той не се реши да влязе въ одаята мъжко му бъше за детето а отъ хастя извика: — Антице! Азъ тръгвамъ, отивамъ въ града (Й. Йовковъ).

Погледнато отъ „фактично“ становище, изключено е да се помисли, че единъ авторъ би могълъ самъ да „наблюдава“ всичко онова, което рисува. Тръбва обаче да имаме предвидъ, че той съ явява тукъ не като физически наблюдателъ, а като творецъ, който обгръща съ своя въжтрешенъ погледъ цълния онъ свѣтъ отъ образи и действия, които той самъ създава като художествена цѣлостъ.

Единственъ само Л. Каравеловъ измежду нашите писатели застъпва на „фактично“ становище и се поставя не въ положение на авторъ, а само въ положение на преразказвачъ на излаганиятъ въ повеститъ му случки: *Дорде дъдо Либенъ размислявалъ за тия важни дни, то той, безъ да усъни и самъ, са изтърсили предъ Хаджи Генчевата къща. Ами какъ щи вляза? Срамъ ма е да вляза. Но, тръба малко да похода по пътътъ, а после да вляза, помислилъ дъдо Либенъ и захваналъ да ходи нагоре-надолу. При такъвъ начинъ на повествуване обаче страда живостта и нело-*

сръдността на изложението, попеже се чувствува, че авторът не рисува нѣщо видено, а само възпроизвежда нѣщо чуто, което значи, че тукъ художникътъ възприема изобразяваната действителност не презъ своя непосреденъ погледъ, а презъ погледа на сдигътъ първоначаленъ разказвачъ, който въ сѫщностъ не е разказалъ съ художествена цель.

§ 317. Когато се разказватъ легенди и предания, формите за преизказване се явяватъ като търде подходящо и ценно сръдство за създаваше на съответно настроение, загатвайки, че се говори за нѣщо далечно и непознато.

Въ дълбокото подножие на тии върхове и мало село, планинско село отъ колиби, пръснати като изгубени далече една отъ друга изъ горите. Жителите му, слъщи горски деца, живѣли волно, като тия планински орли, които не знаятъ страхъ и предъли. . . Но тии непристижни скали съ своята дивота и надменностъ хвърляли нѣкаквъ упръкъ и пристъхъ въ смълить сърдца на младежите, за които нъмало непребродена усоя, непостижими височини. Нѣкаквъ потаенъ срамъ тежелъ върху младите души и тъ не могли (вм. не можели!) безъ скрита въздушка да погледнатъ тия скали (Глинъ Гелинъ).

§ 318. Въ диалога или прѣката речь на геройте въ литературните творения глаголиците времена се употребяватъ споредъ фактическото отношение на самите лица къмъ действията. Ето напр. какъ една майка въ разказъ отъ А. Карадийчевъ разправя за пеѧлния край на своя съпругъ.

„По едно време той се загуби (прѣко!) съвсемъ. Стопихъ се да го диря. А той — изтеглилъ (преизк. I) пари отъ банката срещу имота ни, заложилъ къщата и градината и заминалъ за столицата. Тамъ въ една комарджийница загубилъ една нощъ всичките си пари. Като ги загубилъ, — разправяха сътне другаритъ му, — изведнали изтрезнилъ и се ударили по челото: „Брай, какво направихъ!“ И хукнали да бъга. Когато излезълъ отъ гради, ударили по желеzния пътъ и се хвърлилъ подъ колелата на идещия влакъ.“

§ 319. Когато се превежда отъ чужди езици, тръбва да се внимава внимателно въ положенията, за да се предадатъ тъ правилно на български презъ употреба на прѣки и преизказани времена. Въ следните два случая напр. сѫ употребени исправилно прѣки глаголни времена вместо преизказани:

Казбичъ си къобрази, че Азаматъ е открадналъ коня му съ съгласието на бащи си, азъ поне така предполагамъ. И ето веднъжъ го причаква край пътъ, три версти далечъ отъ аула; стараецъ се връща се (вм. се връщалъ) отъ направдното дирене на дъщеря си; другарите му бъха останали (вм. били останали) назадъ — бъше (вм. било) привечеръ той пръвши (вм. пръвъ) замисленъ полска, когато изведнъжъ Казбичъ изкача като котка изящъ храститъ, хърля се отзадъ на коня, съ единъ ударъ отъ кама го сваля на земята, хваща юздата и офейка (вм. офейква или офейкалъ); някои отъ дружината видели всичко това отъ могилката; тъ препуснали да го гонятъ, но не го догонили (Изъ превода на „Герой на нашето време“ отъ М. Ю. Лермонтовъ).

Мария му говорише може би за Иоана, синътъ на нейната братовчедка Елисавета, и за тайнството на неговото раждане: Захарий свещеникътъ и неговата съпруга Елисавета бъха (вм. били) вече въ направднала къзрастъ. Веднажъ, когато Захарий служеше (вм. служесъ) предъ Бога и възле (вм. възълъ) самъ, за да покади въ храма Господенъ, той получи (вм. получилъ) откровение, че ще му се роди мъжко дете. Тъй като Захарий се усъмни (вм. усъмнилъ) за мигъ въ това чудо, той онъмът (вм. онъмълъ) и не можа (вм. не можалъ) да проговори до деня, когато това се събуди (вм. събудило). . . Мария си спомняше посещението, което направи шестъ месеца по-късно на своята братовчедка (Изъ превода на „Жivotътъ на Иисуса“ отъ Фр. Мориакъ).

§ 320. Когато предаваме съдържанието на художествени произведения, най-умѣстно е да си служимъ съ сегашно историческо време. Ето напр. една извадка изъ съдържанието на повестта „Българи отъ старо време“ отъ Л. Каравеловъ:

Дъдо Либенъ иска да ожени сина си Навлинъ за Лила, хаджи Генчова дъщеря. Въ дребнавитъ си разговори и препирки двамата приятели се скараятъ, помиряватъ се, па заговарятъ за сродяване. Сродяването възбуда мълвата, колто злослови са хаджи Генчо, поради неговия своеобразенъ характеръ. Стака сватуването, годежътъ. Но мълвата, че хаджи Генчо дружи съ таласъми и въмпирци, към ува дъдо Либена. . . (Цв. Минковъ).

Употребата на прѣки глаголни времена въ такъвъ случай (напр. „Двамата приятели се скараха, помириха се . . .“) би била съвсемъ неумѣстна. Употребата на преизказани времена пъкъ би поставила фабулата на даденото произведение напълно въ плаща на конкретната действителност. Чрезъ употребата на сегашно историческо време тия неудобства се избѣгватъ.

5. Прѣки и преизказани времена въ народното творчество

§ 321. Глаголните форми за преизказване играятъ важна художествена роля въ нашите народни приказки. Чрезъ тѣхъ народниятъ разказвачъ ни внушава по единъ оригиналъ и прекрасенъ начинъ, че разказва именно приказка, която се предава отъ уста на уста, а не ни съобщава нѣкоя преживѣна отъ самия него реална случка:

Едно време имало единъ дъдо. Той ималъ едно момиче. Когато то се засмивало, треперили цѣлотълъ на устата му, а когато заплачело, маргаритъ каптилъ отъ очите му. Цѣлото ги събирилъ и ходълъ да ги продава, че така сеprehанвали. Подиръ нѣколко време момичето се прочуло съ хубостта си и дарбите си толкова, че стигнало до ушия на царя. Царятъ поискалъ да се ожени за него, та пратилъ хора да го взематъ и доведатъ . . .

Чрезъ преизказанинте глаголни времена разказвачътъ на народната приказка може да ни пренесе неусътно нѣкъде извѣнъ окръжаващата ни действителностъ, въ нѣкакъвъ другъ, приказенъ свѣтъ, за който може само да се разказва по предания отъ стари времена. По този начинъ се избѣгва възприемането на фантастичното

направо върху рамките на реалната действителност и така то става художествено по-възприемливо. Едва ли има другъ езикъ, на който да могатъ тъй хубаво да се разказватъ приказки, както на български.

§ 322. Въ народните песни прѣките и преизказани глаголни времена се смѣсватъ безразборно, безъ никакъвъ редъ. Напр.:

*Пасълъ Нанко деветъ стада,
деветъ стада по хиляда,
че му стънка не достигна.
Викна Нанко, та заплака.
Ле го зачу стара юда,
че си простръ дълго крило,
че си прикри ясно слънце —
че му стънка достигнало.*

Навѣрно това смѣсване на глаголите времена е далечно отражение на нѣкакво по-архаично състояние на нашия езикъ, когато тия два типа форми не сѫ се употребявали съ такива голѣми разлики въ значението, както днесъ.

6. Преизказване и непрѣка (косвена) речь

§ 323. Трѣбва да се прави ясно разграничение между понятията преизказване и непрѣка (косвена) речь. Общото между тѣхъ е това, че въ двата случая се предава нѣкаква чужда речь. Разликата се сѫстои въ начините и срѣдствата на предаването.

Непрѣката речь е синтактично явление. Същественото при нея е синтактичното приспособяване и включване на чуждата речь въ нашата собствена речь чрезъ съответенъ съюзъ или нѣкаква друга синтактична връзка: *Той каза, че ще дойде веднага. — Попитай, кой ме е търсили.*

Глаголните форми за преизказване посочватъ само с мислено, че задъ нашите думи се крие нѣкакви чужди речи, безъ да се излива тя въ нѣкаква специална синтактична форма: *Щълъ да дойде веднага. — Илькой ме търсили.* По този начинъ чуждата речь се включва въ нашата само семантично, а синтактично може да си остане свободна и самостоятелна.

Непрѣката речь и преизказването не се изключватъ, а се допълватъ и се подпомагатъ взаимно. Непрѣката речь може да бѫде въ сѫщото време и преизказана, ако желаемъ по-силно да набледимъ на нейния чуждъ произходъ, срв. напр. *Той каза, че ще дойде* (обективно предадена непрѣка речь) и *Той каза, че щълъ да дойде* (преизказана непрѣка речь, съ особено подчертаване, че тукъ се предава чуждо твърдение). Твърде обикновенъ е случаятъ, когато непрѣката речь, представяща само сдно приставно изречение, образува удобенъ и естественъ преходъ къмъ по-обширна преизказана речь, съставена отъ по-вече изречения:

Още на обѣдъ се чу, че трима конекрадци съ много коне били заловени от Аптаашката гора (непрѣка речь!). Потеряти кръхкетъла върху имъ, когато си били легнали да си починатъ, затуй не сварили да се качатъ на конете си, и хукнали да бъгатъ пакъ. Единъ отъ тъхъ падналъ и умрълъ отъ умора. Другитъ двама ги заловили живи къмъ границата. Единътъ билъ Илия (преизк. речь!) (Й. Йовковъ).

V. НАКЛОНЕНИЕ

1. Изявително наклонение

§ 324. Разгледаните дотукъ глаголни форми (прѣки и преизказани глаголни времена) принадлежатъ къмъ изявителното наклонение, което представя действието откъмъ неговата фактическа страна, направо въ неговото извършване, бясъ да се поставя то въ връзка съ нѣкакви особени обстоятелства. Изявителниятъ характеръ на времеподразделението за прѣко изказване е очевиденъ и не се нуждае отъ особени разяснения и доказателства. По-сложенъ е въпросътъ за изявителния характеръ на преизказанието времена.

По начало преизказването на действията нѣма прѣко отношение къмъ тѣхната фактическа страна. Така напр. въ областта на миналиятъ времена форми като *ходилъ, направилъ* въ сѫщностъ не предаватъ действията съ по-малка достовѣрностъ отколкото *ходи, направи*. Въ тоя случай действието само се представя като чуто отъ друго лице, но увѣреността въ неговата достовѣрностъ нормално не се чувствува никакърнена отъ това. (Ако по-

желаемъ да изразимъ нѣкакво съмнение въ достовѣрността на действието, ние постигаме това или чрезъ по-особена интонация на изговора, или чрезъ употреба, на форми за по-силно преизказване (*биль ходилъ, билъ направилъ*), или чрезъ изрази като *казашъ*, че *направилъ, ужъ направилъ* и пр.

При сегашно и бѫдеще време, наистина, преизказването може да се използува понѣкога, като косвено срѣдство, и за изразъ на нѣкаква резервираност или неувѣреност въ достовѣрността на действието: *Работата му вървѣла добре* (т. е. така ни е казано, но лично не сме още убедени въ това), *Шълъ да заминава* (т. с. той казва така, но ние не знаемъ, дали наистина ще замине). Ясно е, че въ основата на всички такива възможни употреби лежи фактътъ на преизказването: използува се удобството да се предаде като слухъ или като чуждо твърдение нѣщо, което не желаемъ да предадемъ като свое твърдение, било че не го одобряваме, било че не сме достатъчно увѣрени въ него. Тия оттенъци обаче сѫ само отдаленъ случай отъ употребите на даденитѣ форми, които могатъ да не съдържатъ и никакъвъ страниченъ оттенъкъ освенъ самото преизказване.

Отъ всичко това можемъ да заключимъ, че е правилно формите за преизказване да се взематъ по начало като изявителни, като се държи съмѣтка и за нѣкои по-особени случаи отъ тѣхната употреба, които ги сближаватъ съ категорията на глаголните наклонения. Сравнително по-вече се доближаватъ по служба къмъ наклоненията формите за по-силно преизказване, обаче тѣ не сѫ мѣродавни въ този случай, тъй като не могатъ да се съмѣтатъ за нѣкаква самостоятелна или основна категория.

2. Повелително наклонение

а) Форми

§ 325. Специални прости форми за повелително наклонение сѫществуватъ само въ 2 лице (ед. и множ. число), т. е. само въ този случай, когато волята на говорещото лице може да бѫде предадена лично и непосрѣдно на изпълнителя.

Тѣзи форми се образуватъ отъ основа на *-и* (следъ гласна — *-ї*) въ единствено число и на *-е* (следъ гласна

-*й*) въ множествено число; формата за ед. число нѣма лично окончание, а формата за множ. число има окончание -*те*:

	I спреж.	II спреж.	III спреж.
Основа на - <i>и-е</i> :	чети четете	ходи ходете	
Основа на - <i>й</i> :	пъй пъйти	стой стойте	гледай гледайте

Нѣколко глагола образуватъ повелително наклонение отъ съкратена основа (безъ основна гласна, или съ други неправилности): *влзъ* — *влзти*, *излъзъ* — *излъзти*, *дрѣжъ* — *дрѣжте*, *дай* — *дайте* (отъ *дамъ*, *дадешъ*), *ижъ* — *ижти* (отъ *имъ*, *ядешъ*), *вижъ* — *вижти* (отъ *видя*, *видишъ*); вмѣсто *дойди* — *войдете* се казва по-често *ела* — *елате* (отъ грѣц.), а вмѣсто *отиди* — *отидете* се казва *върви* — *вървете* (съ значение на свършенъ видъ!) и *иди* — *идете* (отъ еднозначния свършенъ глаголъ *ида*). Нѣкои често срѣщани глаголи като *моги* и *ща* нѣматъ форма за повелително наклонение.

Ударението пада винаги върху основната гласна *и*, *е*, а когато основата завършва на *й*, ударнистът е както въ сегашно време: *чети* — *четсте*, *пиши* — *пишите*, *ходи* — *ходете*, *играй* — *играйте*, *гледай* — *гледайте*, *покровителствуай* — *покровителствуайте*.

При отрицание се прибавя частицата *не* предъ глагола (*не чети*, *не четете*, *не стойте*) или пъкъ се употребяватъ особени сложни отрицателни форми, образувани съ помошъта на спомагателната отрицателно-повелителна форма *недей*, *недейте* и „инфinitивната“ форма на дадения глаголъ: *недей ходи* — *недейте ходи*, *недей игри* — *недейте игри* и пр. Форми като *недей да ходишъ*, *не дейте да играете* сѫ по-скоро диалектични. Отрицателни форми за повелително наклонение се образуватъ само отъ несвършени глаголи (вж. по-долу).

Значението на повелително наклонение може да бѫде засилено съ частицата *де*: *чети де*, *играйте де*, *недей бѣрзъ де*, *не се обаждай де*.

Съ помошъта на съюза *да* или наречието *нека* се образуватъ и сложни форми за повелително наклонение,

за всички лица и числа: да мълча, да мълчиши, да мълчи, да мълчимъ, да мълчитс. да мълчатъ; да си мълчалъ; нека да мълчи, нека мълчи, нека да мълчи, нека мълчи и пр.

б) Значение

§ 326. Повелителното наклонение означава действие, чието извършване тръбва да настъпи по волята на говорещото лице. Подъ изразъ на „воля“ тукъ тръбва да се разбира не само заповѣдъ въ тъсния смисълъ на думата, както обикновено се мисли, но също така и желание или дори и молби (какъвто е напр. смисълътъ на повелителното наклонение въ молитвите). Въ този смисълъ терминътъ „повелително“ наклонение е донекъде едностранчивъ; същото важи още по-вече и за термина „заповѣдно“ наклонение.

Примери:

Повикай маистори отъ Тракия, камъни да дългатъ (А. Карадийчевъ). — Кикко си се заплесналъ, прибираш биволите да си ходишъ — утре жътва ни чака (А. Карадийчевъ). — Моля ти се, мале, въ събота, на зидуници, като отидешъ на гробищата, отбий-се на нейния гробъ (А. Карадийчевъ). *Излезте!* извика онбашината (Ив. Вазовъ). *Ставай де, Монка!* (Й. Йовковъ). — *Дай ни днесъ насъщниятъ хлябъ и простоти и ни дълговестъ, както и ние прощаваме на нашите дължници; и не ни въвеждай въ изкушение, но избави ни отъ лукавия* (Изъ молитвата „Отче нашъ“).

Нека отида съ уруцишъ отъ тъхното село. Нека стана ханъмка черноока съ бъло фередже (А. Карадийчевъ). — *Решихъ: нека бъде* (А. Карадийчевъ). — *Це плача, отговори тя дръзко — нека да има единъ да плаче, когато другите се радватъ...* (Ив. Вазовъ). — *Цвѣтанчо, повече дърка тури, нека да стане голъмъ отчината* (Ив. Вазовъ).

Да си вървишъ! — извика той, обхванатъ отъ нечовъшка яростъ. — *Да си вървишъ още сега* (Й. Йовковъ). *Чувай, Продане, когато умра, ти да постенешъ на гроба ми единъ слънчогледъ* (А. Карадийчевъ).

Да си събираш ума тъ главата, че дяволъ ще

ни вземе (Ив. Вазовъ). — *Да си жива, Райно! Св. Кирил и Методий да ти помогнатъ и ти да станеш царица* (Ив. Вазовъ). — *Да не си стъпила на прага ми вече* (Ив. Вазовъ).

Примѣри отъ повелително наклонение съ отрицание:

Чувай, не дейте убива, синко! (Л. Карадийчевъ). — *Не дей разправя, страхъ ме е отъ тебе!* (А. Карадийчевъ). — *Не ме оръщай отъ сръдъ лжия* (А. Карадийчевъ). *Ако ти кажатъ, че ази | паднахъ съмъ съ куршумъ пронизанъ|, и тогатъ, майко, не плачи...* (Хр. Ботевъ).

§ 327. При повелителното наклонение се забелязва по-широва употреба на несвършения видъ на глаголите за смѣтка на свършения. Това явление се наблюдава въ две основни посоки.

1. При употреба на повелително наклонениес въ положителенъ смисълъ (т. е. безъ отрицание) сѫ възможни по начало и двата вида на глаголите — свършенъ и несвършенъ, напр. *седни* и *сподай*, *отговори* и *отговориши*. На практика обаче доста често се срѣща несвършениятъ видъ употребенъ вместо свършения:

Излязте! извика онбаниятъ. Милке, Ричко! излязлятъ (сѫщо въ смисълъ на *излязте*), — *извикаха и други* (Ив. Вазовъ). — *Ха сега, махайте се* (въ смисълъ на *махнете се*) *отъ главата ми* (А. Карадийчевъ).

Таки употреба на несвършения видъ на глаголи вместо свършения при повелително наклонение се срѣща обикновено въ случаи, когато действието тръбва да бѫде веднага изпълнено. Въ връзка съ това обстоятелство може да се даде следното обяснение на даденото явление. Въобщѣ при повелително наклонениес, което подтиква по самото си естество къмъ пръко действие, представната за самото противанс на действието изпъква по-силно отъ представати за неговата синтетични завършеност. Къмъ това се прибавя въ случая и представата за непосрѣдно предстоящо изпълнение, която сѫщо така се слива по-скоро съ течението на процеса отколкото съ

неговата цѣлостна закрѣгленостъ. Така вместо свършения видъ на глагола може да се яви несвършенитъ, съ служба на свършенъ, както това стява и при сегашно историческо време (§ 243). Затова заповѣдъ, изказана чрезъ глаголъ отъ несвършенъ видъ (*ставай, махай се*), е по-частоятелна, по-„нетърпелива“, а следователно въ известенъ смисълъ и по-труба въ сравнение съ заповѣдъ, изказана въ сѫщия смисълъ чрезъ глаголъ отъ свършенъ видъ (*стани, махни се*).

2. При употреба на повелително наклонение въ отрицателенъ смисълъ, т. е. когато се изказва забрана, е възможенъ само несвършениетъ глаголенъ видъ: *не съдай, не тръгвай, не отговаряй, недей съда, недей тръгва, недей отговаря* (изрази като „не седни“, „недей седни“ сѫ невъзможни въ нашия езикъ; единствено изключение прави изразътъ *не дай* Боже, но тукъ формата *дай* е останала по традиция отъ миналото, когато е означавала несвършенъ видъ). Примѣри:

Какси на кака Гинка, че ми прелоши, ти си отидохъ . . . За книжката не казвай нищо (Ив. Вазовъ). — *Пощта пресаля, не ме спира!* (А. Карадийчевъ).

Сѫщо и въ тоя случай играе роля изтъкнатата въ т. 1 особеностъ на повелителното наклонение да съсрѣдоточава вниманието по-вече върху прѣкото противъ на действисто. Ала важно е сѫщо да се изтъкие, че и самата забрана добива по-основенъ и изразителенъ характеръ по тоя начинъ, понеже така действието се забранявъ, тѣй да се каже, още отъ основи, безъ да се стига до представата за неговата синтетична цѣлостъ. Това съображение се подкрепя красноречиво и отъ сѫществуването на сложни форми за забрана, образувани съ спомагателенъ глаголъ *недей*, който съ своя смисълъ решително посочва, че въ тоя случай вниманието се съсрѣдоточава именно върху прѣкото извършване на действието, а не върху неговата синтетична завършеностъ.

§ 328. По своята природа повелителното наклонение означава предстоящи действия, които се отнасятъ било къмъ непосрѣдно настїпващите, било къмъ нѣкои по-малко или по-вече отдалечени моменти отъ бѫдещето.

Въ следния примѣръ имаме интересно приложение на повелително наклонение въ минало време:

Дохояда ли нѣкой отъ батюви? Я буля, и децата. Ако сж ти искали нѣщо, да имѣ си дала. Да не си ги върнала праздни (Й. Йовковъ).

Сложната форма съ *да*, основана върху формата на минало неопределено време, може понѣкога да се отнася и за бѫдещи действия:

*До тебѣ ща, Радо, да седна,
до твойто дълно колъно,
сакънъ да не си бъгала.*

3. Условно наклонение

a) Форми

§ 329. Нормалниятъ типъ форми за условно наклонение се образува отъ съединението на минало свършено причастие на *-лъ* отъ дадения глаголъ съ особените форми на спомагателния глаголъ *съмъ* — *бихъ, би,*
би, бихме, бихте, биха:

ед. ч.	1 л.	<i>бихъ правилъ</i>
	2 л.	<i>би правилъ</i>
	3 л.	<i>би правилъ</i>
мн. ч.	1 л.	<i>бихме правили</i>
	2 л.	<i>бихте правили</i>
	3 л.	<i>биха правили</i>

Обикновено спомагателниятъ глаголъ стои предъ причаснието. Само въ рѣдки случаи редътъ може да бѫде обратенъ: *правилъ бихъ, ислялъ бихъ* (напр. *Да можехъ мигъ поне пакъ да го чуя! Славилъ| бихъ пакъ живота азъ отново и забравилъ| бихъ всичко, и то ми е вгорчивяло свѣта* (П. П. Славейковъ)). Срѣдната се рѣдко форми съ неизмѣняемъ спомагателенъ глаголъ *би*: *азъ би направилъ, ти би направилъ, ние би направили* и пр. Тия форми обаче не сж достатъчно възприети въ книжовния езикъ.

Обикновено следъ *бихъ* могатъ да стоятъ енклитични мѣстоименія и частицата *ли*: *бихъ му казалъ, бихте ли ми услугили*.

§ 330. Другъ типъ форми за условно наклонение се образуватъ съ помощта на наставките *-вамъ, -ямъ,*

-мъ, които се използватъ и за образуване на несвършени глаголи отъ свършени (§ 233—4):

ед. ч. 1 л. ядвамъ	търпявшамъ
2 л. ядвашъ	търпявшъ
3 л. ядва	търпявш
мн. ч. 1 л. ядваме	търпявшаме
2 л. ядвате	търпявшате
3 л. ядватъ	търпявшатъ

Успоредно на тия „сегашни“ форми се употребяватъ и съответни форми за минало време на условното наклонение, които се спръгатъ като минало несвършено време:

ед. ч. 1 л. ядвахъ	търпявахъ
2 л. ядваше	търпяваши
3 л. ядваше	търпяваши
мн. ч. 1 л. ядвахме	търпявахме
2 л. ядвахте	търпявахте
3 л. ядваха	търпяваха

За по-силна изразителност понъкога се сръщува удвояване на съгласната *в* отъ наставката *-ва(мъ)* (следъ гласна), косто въ същност представя удвояване на съмата наставка: *отивкамъ*, *тигвамъ*, *дакнамъ* и пр.

Употребяватъ се, на общо основание, и преизказани форми, еднакви за двете времена (вж. § 287, забележката): *ядвалъ съмъ*, *ядвалъ си*, *ядвалъ*, *ядвали сме*, *ядвали сте*, *ядвали*; също и за по-силно преизказване: *ядвалъ съмъ билъ*, *ядвалъ си билъ*, *ядвалъ билъ*, *ядвали сме били* и пр.

б) Значение

§ 331. Условното наклонение означава действие, което се представя като евентуално възможно западъръ. Обикновено възможността за извършване на дадено действие се поставя във връзка съ осъществяването на нѣкакво условие, затова обикновено това наклонение се сръща въ условни изречения. Примѣри:

*Адски гнъвъ кипна въ душата му и погледъти,
който имъ хвърли, би ги уплашилъ, ако би го забележили* (Ив. Вазовъ). — *Първиятъ човѣкъ, когото би*

попиталъ, би му казалъ това (Ив. Вазовъ). — *И ако Младенъ наистина го доизкара, тогава той би му простила другите слабости и гръхове* (Т. Г. Влайковъ). — *Да знаеше Марийка по-добре Колча, тя би престилла Огниновата заповъдь, би му разправила, каква е работата, и Колчо би замъстил Соколова* (Ив. Вазовъ). — *Огнинъ знаеше, че бившиятъ му ученикъ го обожаваше и би сторилъ всичко, ако го помолъше* (Ив. Вазовъ).

Срещатъ се, макаръ и по-редко, примѣри отъ условно наклонение и вънъ отъ условни изречения, означаващи само възможност, а не условно въ точния смисълъ на думата действие:

Преобърнаха всичко, изгледаха всички кътове, които би послужили за убъждащие (Ив. Вазовъ). — *Така тя би стояла съ часопе: очите, втренчени въ нъцо несъществуваще, безъ мисли и безъ желания* (Ф. Попова-Мутафова). — *Това той прочете бавно, тържествено и напътно, както би го прочелъ въ черквата* (Й. Йовковъ). — Срв. също и израза отъ говоримия езикъ: *Много бихъ желалъ да те видя.*

Формитъ за условно наклонение съ бихъ се употребяватъ безъ разлика на времето (вж. примѣритъ). Форми като „бихъ билъ правилъ“, които нѣкои автори искатъ да употребяватъ за минало време, сѫ изкуствени.

§ 332. Въ значението на формитъ за условно наклонение отъ типа *ядвамъ, търпявшамъ*, може да се допускатъ по-вече или по-малко ясно особенъ оттенъкъ на готовност или способностъ за извършване на даденото действие: *изяждамъ 'готовъ съмъ да изямъ'*, или *'способенъ съмъ да изямъ'* (докато бихъ изялъ се употребяватъ по-общъ смисълъ на евентуална възможностъ). Примѣри:

Слушай, Радо, дожидашъ ли въ Клисура, на гости у госпожа Муратлийска? (Ив. Вазовъ). — *Иванъ Недълковиятъ ще да я грабне, отръзвамъ си езика* (Ив. Вазовъ). — *Не ти е голъма грижата, не бой се!* Ако искашъ, дай я на мене цълата, земамъ я! (Й. Йовковъ). Ако ни хванатъ, съдиратъ ни отъ

(Й. Йовковъ). *И да не си ми казалъ още веднажъ за имане, че глагола ти пречуквамъ* (Й. Йовковъ). — *Твойте очи разакия . . . |конче давамъ купувамъ ги, | братъ ти ставамъ — цялувамъ ги* (Ц. Церковски).

Тже мои, | черни тежи, | ако бихте | тъмни мъгли, | смирачавахте | ясно небе, | покриоахте | равно поле (Ц. Церковски). — *Да бъше други, изпождахъ* (Й. Йовковъ). — *Ако знаеше, настрема и не се стояше* (Й. Йовковъ).

Примъри съ форми за преизказване (срв. съ по-горните примъри):

Твойте очи разакия . . . конче давалъ купувалъ ги, братъ ти ставалъ — цялувалъ ги. — Ако знаела, настрема и не се стоявало (по-силно преизк. не се било стоявало).

Въ този случай наставката за несвършеност (-амъ, -ямъ, -амъ) губи своето видово значение и изразява само оттенъкъ на условно наклонение. Затова такива форми могатъ да се образуватъ и отъ несвършени глаголи, което би било невъзможно, ако тъзи наставки запазваха първоначалната си видова служба: отъ несвършени глаголи като *правя, търпя, ходя, ямъ* се образуватъ свободно условни форми *приявамъ, търпягамъ, ходвамъ, ядамъ*, но не могатъ да се образуватъ вторични несвършени глаголи, както напр. *реквамъ* отъ свърш. *река* (вж. § 233). Тъзи условни форми нѣматъ самостойно видово значение, а изражаватъ вида на изходния глаголъ, отъ който сѫ получени. Така напр. *изядамъ* или *изяддамъ* означава свършенъ видъ, понеже се получава отъ *изядъмъ*, а *ядвамъ* означава несвършенъ видъ, понеже се получава отъ *ядъмъ*.

§ 333. Може да се каже, че формите за условно наклонение отъ типа *ядвамъ, търпягамъ* се употребяватъ рѣдко въ книжовния говоримъ езикъ, а при писане дори се избѣгватъ. Въ литературните произведения се срѣщатъ по-тъката речъ на действуващите лица, като отражение на говоримия езикъ. Тия форми бихме могли да наречемъ „условно наклонение за готовност“ за разлика отъ обикновеното условно на-

клонение съ *бихъ*, което пъкъ би могло да се нарече „условно наклонение за възможност“.

Условното наклонение за възможност има по-широко значение отъ другия типъ условно наклонение, и може да изразява също и оттенъка на готовност или способност. Затова двата типа форми могатъ да бждатъ употребени понъкога редомъ сдна до друга съ еднаква служба, както е напр. въ следния случай:

*Да имахъ мошъ, обрисвахъ ти калта
и въ твоя чистий бълъскъ те бихъ показалъ,
и съ удара на твойти красота
азъ хулищитъ твои бихъ наказалъ*

(Ив. Вазовъ)

Забелязва се значително по-широка употреба на условното наклонение като категория въ книжовния езикъ отколкото въ простонародния, тъй като съ своя оттенъкъ на евентуална възможност тая глаголна категория може да служи като удобно средство да се изрази дадено желание или намърение по-смекчено, съ по-голъма предпазливостъ и деликатностъ (срв. напр. *бихъ желалъ*, *бихъ казалъ*, *бихъ те помолилъ* и пр.), на които оттенъци се държи, естествено, по-вече въ говора на интелигенцията отколкото въ лъковитата простонародна речь.

Честата употреба на формите за бъдеще време въ миналото (*щяхъ да правя*, *щяше да правишъ*) въ условни изречения е причина да бждатъ тъ причислявани неправилно отъ нъкои също къмъ условното наклонение. Разликата между тия две различни глаголни категории е изтъкната въ § 275.—Вазовъ добре е чувствувалъ изявителността на формите съ *щяхъ*, та затова е употребилъ оригиналната форма *щълъ бихъ да се стрелна* въ стихотворението си „Родопитѣ“, придавайки така по-деликатенъ изразъ на мисъльта си.

§ 334. Употреба на глаголните времена и наклонения въ условни изречения. Условните изречения съ сложни изречения, които се състоятъ отъ две части: **условие** (приставно изречние) и **заключение** (главно изречение). Въ класическата терминология тъзи съставни части се наричатъ съответно *protasis* и *apodosis*. Условните изречения биватъ минали или бъдещи и

споредъ това и глаголитъ форми въ тяхъ сѫответно или минали, или бѫдещи и сегашни.

Най-често глаголитъ въ дветѣ части на условнитѣ изречения сѫ въ изявително наклонение.

При бѫдещи условни изречения условието се изразява обикновено съ сегашно време, въ заключението съ бѫдеще: *Ако събера по-вече пари, ще си купя хубаво радио.*

При минали условни изречения условието се изразява съ минало предварително или минало несвършено време (на практика обикновено равносъзначни), въ заключението — съ бѫдеще въ миналото: *Ако бъхъ събраля (=ако съберъхъ) по-вече пари, щъхъ да си купя хубаво радио.*

Вместо бѫдеще въ миналото въ заключението може да се употреби условно наклонение, когато желаемъ да изразимъ не сигуренъ резултатъ, а само известна възможност, предположение или готовност: *Ако събера по-вече пари, бихъ си купилъ хубаво радио, Ако бъхъ събраля по-вече пари, бихъ си купилъ хубаво радио.* При самото условие се употребява по-рѣдко условно наклонение, въроятно за това, че неговиятъ условенъ оттенъкъ е изразенъ достатъчно ясно отъ условния съюзъ *ако, ако да, да.* Изрази като *ако бихъ събраля* вм. *ако събера* или вм. *ако бъхъ събраля* се срещатъ по-рѣдко и понѣкога дори звучатъ пресилено (особено въ преводи отъ чужди езици).

Въ условни изречения съ общъ или повторителенъ смисълъ глаголитъ могатъ да бѫдатъ само въ сегашно време: *Ако искаамъ заминавамъ, ако не искаамъ оставамъ.*

Обикновено въ книжовния езикъ изказването на условието започва съ съюза *ако.* Желанието на нѣкои автори да замѣстватъ *ако* съ *да* или *ако да* (*да бъхъ здравъ* или *ако да бъхъ здравъ* вм. *ако бъхъ здравъ*) нѣма изгледи да бѫде възприето и наложено въ общата практика.

4. Употреба на нѣкои глаголни форми съ по-осо- бени вторични оттенъци въ значението

§ 335. Освенъ разгледаните основни наклонения, употребяватъ се въ отдѣлни случаи и нѣкои други форми

за означаване на оттенъци отъ категорията на наклонението, безъ обаче да може да се говори за ясно оформени самостоятелни наклонения. По-важнитѣ отъ тия случаи сѫ следнитѣ:

1. Формитѣ за бѫдеще време въ миналото *щъхъ да правя, щъше да правишъ* (вж. § 273) могатъ да се употребяватъ, освенъ въ чисто хронологичната си служба, още и за изразъ на неосожествени действия въ миналото въ случаи като *щъхъ да падна, щъхъ да забравя, щъхъ да загуби, щъхъ да се разболъи* и пр. (вж. примѣрите въ § 276). Такана употреба е могла да възникне първоначално върху основата на нормалното хронологично значение на тия форми, но днесъ оттенъкътъ на неосожественостъ се чувствува като влѣзълъ вече непосрѣдно въ значението на изрази отъ тоя типъ и затова тѣ заслужаватъ тукъ да бѫдатъ посочени отдѣлно.

2. Формитѣ за преизказване на глаголитѣ времена могатъ да се употребяватъ, освенъ въ нормалната си служба, още и за изразъ на изненада при откриване или узнаване на нѣщо неочеквано:

Туй не било злато! (изненада!). Никакво злато не е (разсаждение!) (Й. Йовковъ). — *Вижъти!* казва си той и поклаща глава. *Вижъ каква била работата!* (Й. Йовковъ). — *Огняновъ стоеше съ кръстосани ръце и изумленъ..* — *Та той човѣкъ билъ светецъ!* — каза той (Ив. Вазовъ). — *Боже мой, какви низости имало на свѣта!* (Ив. Вазовъ). — *Хорбаджи, ти си ималъ лепа девойка, машалла* (Ив. Вазовъ). — *Това открытие за голъмото премеждие, чо го очаквало отъ Керигово, го порази още попече* (Ив. Вазовъ).

Въ случаи като тия глаголитѣ форми нѣматъ смисълъ на преизказване. Затова тѣхна употреба трѣбва да бѫде посочена и разглеждана отдѣлно.

3. Съчетание отъ минало свършено причастие на -лъ и сегашно време отъ спомагателния глаголъ *съмъ* (съ изпушкане на e, сѫ въ 3 л.) може да означава и пожелание при клетва или благословия:

Свири, свири, Богъ убилъ те, лудъ гидия (Г. Г. Славейковъ). — *Не ща при него да седя, копилето му да*

да я | и юраститъ да му закръщамъ, — /я ли ги сврики и псета! (Хр. Ботевъ). *Л бе Каблешковъ, дяволъ те в зелѣ, — каква бѣше тая лудостъ отъ тебе?* (Ив. Вазовъ),

4. За изразъ на съмнение, ирония или неодобрение чрезъ преизказаниетъ глаголни времена, особено чрезъ формите за по-силно преизказване, вж. § 284 и 324.

5. За изразъ на предположение съ помощта на минало неопределено и бѫдеще време вж. § 262 и 269.

6. Чрезъ свързване на глаголите съ безличната форма *има* (*има да тичашъ*, *има да го търсишъ*, *ще има да тичашъ*) се означаватъ бѫдещи действия съ отсънка на необходимостъ, продължителностъ и интензивностъ:

„Бедниятъ!“ — помисли си Лютфи за Мурада. — „Има да си пати!“ (Й. Йовковъ). — *Ако не ми ги даде, ще има да играе пакъ ножа* (Й. Йовковъ).

Забележка. Не трѣбва да се смѣсватъ съ тия изрази сложните форми отъ типа *ними да тичашъ*, *нима да търсишъ*, които сѫтъ отрицателни форми на обикновеното бѫдеще време (вж. § 266.).

7. За изразъ на учтивостъ въ 2 лице се употребяватъ глаголни форми за множествено число вместо единствено: *Бѫдете добъръ да ме изслушате. Моля Ви да ми услужите.* Това се отнася сѫщо и до формите на действителните причастия на -лъ въ сложните глаголни времена: *Кога сте дошли? Вие ли сте ме търсили днесъ?*

Забележки. 1. По въпроси за пъкни миними оттенъци, присъщи на т. нар. „бѫдеще неопределено“ време, вж. § 270.

2. „Подчинително“ наклонение въ българския езикъ не сѫществува. „Подчинението“ на глаголите се изразява чрезъ съответен съюзъ (най-често *да*), а глаголните форми си оставатъ въ изявително наклонение.

3. За изразъ на отрицание се поставя частичата *не* предъ глагола, а за изразъ на въпросъ — частичата *ли* следъ глагола. Дветѣ частичи се пишатъ винаги отделно отъ глаголите. Частичата *не* се пише слѣтъ само при следните глаголи, които не се употребяватъ въобще бъсъ отрицание: *недей, нехаж, немарж, негодувамъ, ненавиждамъ*. Въпросъ може да се изразява още и чрезъ наречията *дали* и *пали*, а сѫщо и чрезъ интонацията на изречението.

VI. ПРИЧАСТИЯ

§ 336. Отъ глаголите могатъ да се образуватъ и такива форми, които не се спътватъ по лице като истински глаголи, а обикновено могатъ да се промънятъ по родъ и число и да се членуватъ като прилагателни имена: *тънещ* (*тънещиятъ, тънещая*), *тънеша* (*тънешата*), *тънещо, — тънещи*; *увънчан* (*увънчаниятъ*), *увънчано, — увънчани* и пр. Такива глаголни форми сѫ **причастия**. За разликата между причастията и другите от глаголни прилагателни вж. по-долу въ § 362.

При нѣкои причастия действието се извършило направо отъ означения предметъ (или лице): *пѫтуващъ, отговарящъ, ходилъ, написалъ, ходълъ, напишелъ, пожълтили*. Такива причастия сѫ **действителни**.

При други причастия пъкъ означението предметъ се представя като обектъ на действието: *увънчанъ, стегнатъ, написана, промънени, разбърканъ*. Такива причастия сѫ **страдателни**.

Отъ друга страна нѣкои причастия означаватъ действие, което се извършва едновременно съ момента, за който се говори: *пѫтуващъ, отговарящъ*. Такива причастия сѫ **сегашни**.

Други причастия пъкъ означаватъ действие, извършено преди момента, за който се говори: *ходилъ, написалъ, пожълтили, написанъ*. Такива причастия сѫ **минали**.

Причастията сѫ по форма и по синтактична служба обикновено подобни на прилагателни имена. Но има и такива причастия, които сѫ неизмѣняеми по форма и наподобяватъ наречия: *играйки, ходейки, разпръсвайки*. Такива причастия сѫ **десепричастия**.

1. Сегашно действително причастие

§ 337. Сегашно действително причастие се образува, само отъ несвършени глаголи, отъ основа на -е за I и II спрежение и на -а, -я за III спреж. Къмъ тази основа се прибавя настанка *-щъ, -ща, -що (-ще)*, мн. ч. *-щи*: *четещъ* (*четеща, четеющо, мн. ч. четещи*), *пъещъ* (*пъеша, пъещо, пъещи*), *играсщъ*, *ходещъ*, *търпенщъ*, *гледащъ*, *стремящъ* и т. н. Това причастие не сѫществува въ народ-

нитъ говори. Въ книжовния езикъ е въведено по черковнославянско и руско влияние и може да се смята като ценна придобивка, въпръки че честата му употреба тръбва да се избягва. Отъ своя страна тия форми въ черковнославянски и руски иматъ старобългарски произходъ. Въ днешния ни говоримъ езикъ сѫ запазени отъ старобългарско време само формите *горещъ* и *вонещъ*, които сѫ останали сега като обикновени прилагателни.

Първоначално сегашните действителни причастия сѫ били заемани у насъ направо въ руската имъ форма (напр. *желаютъ*, *млкнитаютъ*, *следующъ*, *убивающъ* у Л. Каравеловъ). По-късно тѣ се нагаждатъ постепенно къмъ особеностите на българската фонетика и къмъ системата на българското спрежение. Все пакъ, за съжаление, и днесъ още се сръщатъ форми като „команду ющъ“ вм. *командуващъ*, „заведуващъ“ вм. *завеждащъ*, „произходящъ“ вм. *произхождащъ*, „наблюдающъ“ или „наблюдаещъ“ (?) вм. *наблюдавашъ*, „допълняющъ“ вм. *допълващъ* и др. Обаче нѣкои причастия отъ руски произходъ, като *възходящъ*, *низходящъ*, *настоящъ*, сѫ вече твърде разпространени въ езика на по-широките срѣди и е късно вече да бѫдатъ отстранени отъ употреба.

Ударението на сегашното действително причастие е както въ сегашно време: *чети* — *четеющъ*, *пиши* — *пи щеющъ*, *ходя* — *ходеющъ*, *търпя* — *търпѣющъ*, *мисля* — *ми слеющъ* (не „*мислящъ*“), *глѣдамъ* — *глѣдающъ* и пр.

Въ срѣденъ родъ ед. ч. окончанието *-e* (*ходеюще*, *пѣюще*) се срѣща въ говоримия езикъ по-рѣдко отъ *-o* (*ходеющо*, *пѣющо*). Нѣкои книжовни изрази, като напр. „*бѫдеще време*“, се употребяватъ само съ окончание *-e*.

Частицата *не* се пише слѣто съ причастието: *не виждающъ*, *неразбирающъ*, *непромѣняющъ се*.

Сегашното действително причастие означава действие, което се извършва едновременно съ момента, за който се говори (отбелязанъ чрезъ главния глаголъ въ изречението):

Гласътъ на викащи я въ пустинята говори: пригответе пѫти на Господъ, прави правете пѫтеките ми (Изъ Евангелисто). *Л Иисусъ, като видѣ майка си и стоещи тамъ ученикъ, когото обичаше, казва*

на майка си... (Изъ Евангелието). — И ето ви белегъ: ще намрите Младенецъ посетъ, лежещъ въ ясли (Изъ Евангелието).

2. Минало свършено действително причастие.

§ 338. За образуването на минало свършено действително причастие на -лъ вж. § 249. Освенъ въ състава на значителенъ брой сложни глаголни времена това причастие се срѣща и въ самостоятелна синтактична употреба, и въ такъвъ случай означава действис, минало спрямо момента, за който се говори (отбелязанъ чрезъ главния глаголъ):

Цъдо Минчо стоя до сръдъ нощъ, наведъ бълатали си глава, хваналъ я съ дость си ръце (А. Карадийчевъ). Вжтре лежаха и спали разхвърлянитъ спичка (Елинъ Пелинъ). — Или той видъ частици отъ своето детинство, станало му чуждо, не негово (Ел. Пелинъ). — Всъжалението му въ должността бъше се отсрочило поради избухналата размирица (Ив. Вазовъ).

Отъ руски и царковнославянски езикъ сж преминали нѣкои форми като *бившъ, потърпевшъ, и Бозе почиашъ, усопишъ*, които представляватъ друго минало действително причастие, съществувало и въ старобългарски, но незапазено въ днешнияши езикъ. Вместо „печелившъ билетъ“ по-правилно е да се говори за *нечелещъ билетъ*.

3. Минало несвършено действително причастие

§ 339. За образуването на минало несвършено действително причастие на -лъ вж. § 255. Вънъ отъ състава на съответните глаголни времена за произказване това причастие не се употребява.

4. Минало страдателно причастие

§ 340. Минало страдателно причастие се образува обикновено отъ основата на минало свършено време, а при глаголи отъ I разредъ на I спрежснис (*чета, плета*) и I разредъ на II спрежение (*ходя, нося*) -- отъ основа на -е. Къмъ тия основи се прибавя наставка *-нъ (-на, -но, мн. ч. -ни)*: *четенъ, писанъ, игранъ, преживънъ, во-*

денъ, тарпънъ, гледанъ, хвърленъ, хвърлянъ и т. н. Глаголите отъ 1 и 8 разредъ на I спрежсние (*вдигна, трогна; бия, тия, мия*) образуватъ това причастие съ наставка **-тъ**: *вдигнатъ, трогнатъ, стегнатъ, битъ, питъ, митъ* и пр. Глаголите отъ 8 разредъ (*гръя, пъя*) могатъ да го образуватъ съ две наставки: *нагрънъ и нагрънти, полънъ и полътъ, изпънъ и изпътъ* и пр.

Миналото страдателно причастие означава минало действие спрямо момента, за който се говори.:

До прозореца стоеше Йалка, жена му, облечена скромно..., и пришила се платнени марки въз свързани имъ вече денкове (Ив. Вазовъ). — Крданъ се зипти къмъ постланото съ китеникъ одърче на двора и седна тежко (Ив. Вазовъ). — Тя беше се препасала съ синя престилка, ръжетъ и възпретнати до лактетъ, зелената кърпа на главата и тикната назад и красивото ѝ лице щедро напудрено съ бришно (Ив. Вазовъ). — Това не беше друго, а лъни куршуми (Ив. Вазовъ).

Въ книжовния езикъ се срещатъ, дошли отъ руски или черковнославянски, нѣкои форми, образувани съ наставка **-мъ**, като напр. *любимъ, вътимъ, невредимъ, отстранимъ, преносимъ, измънясъмъ, наказуемъ, изискуемъ* и др. По произходъ това сѫ сегашни страдателни причастия. Тъ иматъ обаче единиченъ характеръ и не съществуватъ като особена категория въ съвременния ни езикъ, както е било въ старобългарски. Но често се срещатъ въ отрицателна форма, която означава невъзможностъ да се извърши даденото действие върху предмета: *некинуемъ, неулогимъ, непобедимъ, непоколесбимъ, неизброямъ, неизтощимъ, неизчерпаемъ* и пр.

Въ смисълъ на сегашно страдателно причастие въ съвременния езикъ може понѣкога да се използува миналото страдателно причастие отъ несъвършени глаголи:

Пъсни, пъни въ слава на героя, | днесъ звучатъ ми като съмъхъ при гроба (Ив. Вазовъ). — Ненадейно единъ заслъпителна свитлина осъвътили жрака и Кралицата видѣ, че се намира вече на къри, не гоненъ отъ никого (Ив. Вазовъ). — Криво гледанъ отъ чорбаджинъ, той беше търде обиченъ на младежите (Ив. Вазовъ).

5. Деепричастие

§ 341. Деепричастисто се образува само отъ несвършени по видъ глаголи. Основата му е като на сегашно действително причастие, т. е. завършва на -е въ I и II спрежение и на -и, -я въ III спреж. Къмъ тази основа се прибавя наставка -йки: *честайки, пишайки, играйки, живописайки, ходейки, търпейки, гледайки, стреляйки* и т. н.

Тази форма на деепричастисто въ книжовния езикъ е взета отъ македонскитъ говори. Първоначално съж се срещали въ книжната и цъкни форми на -ищецъ, като напр. *гледашецъ, говорещецъ*, които по-сетне съж били изоставени.

Деепричастисто означава действие, което се извършва едновременно съ момента, за който се говори (отбелязанъ чрезъ главния глаголъ въ изречението)

Юдейите му отговориха и рекоха: не за добро дъло съ камъни Те замързме, а за богохулство и затива, дето ти, бидейки човекъ, правишъ се Богъ (Изъ Евангелието). — Юдейите, които бъха съ нея въ къщи и я утешаваха, като видяха, че Мария стана бързо и изльзе, отидоха подире ѝ, мислейки, че отива на гроба — да плаче тамъ (Изъ Евангелието). — Една крава, бидейки отъ Слатина или Грубляне, минапаше край царския дворецъ (Ел. Пелинъ). — Треперейки сладко азъ ще да ви слишамъ (Ив. Вазовъ).

Срещатъ се рѣдко и форми като *бидейки ходилъ, бидейки извѣришилъ*, които представляватъ минало десепричастие.

Частицата за отрицание не се пише отдельно отъ деепричастисто: *не бързайки, не мислейки*.

Честата употреба на деепричастисто тръбва да се избѣгва.

VII. ОТГЛАГОЛНИ СЪЩЕСТВИТЕЛИ

§ 342. Въ книжовния езикъ съществуватъ два типа отглаголни съществителни: едни образувани съ наставка -же, а други съ наставка -ние. Погледнато исторически, тукъ имаме въ двата случая една и съща наставка, но въ днешно време тѣ се различаватъ доста въ нѣкои отношения.

Отглаголнитѣ сѫществителни, образувани съ наставка **-не**, сѫ внесени въ книжовния езикъ отъ живата народна речь. Тѣ се образуватъ само отъ несвършени глаголи, напр.: *виждане, гонене, приготвяне, спъдане, ставане, улавяне, преминаване, прекъжсане, четене, писане, вземане, даване* и т. н. При нужда обаче могатъ да означаватъ и свършения глаголенъ видъ, както е съ несвършенинитѣ глаголи и при сегашно историческо време, срв. *презъ време на падането* (смисълъ на несвършенъ видъ!) и следъ *падането* (смисълъ на свършенъ видъ).

За мѣстото на отглаголнитѣ сѫществителни въ глаголното спрежение и за отношението имъ къмъ други нѣкои сѫществителни, образувани отъ глаголи, вж. забележката въ края на § 176.

Отглаголнитѣ сѫществителни, образувани съ наставка **-нис**, сѫ по произходъ старобългарски форми, преминали иѣкога въ чарковнославянски и руски езикъ, а оттамъ въ ново време усвоени относно въ днешния български книжовенъ езикъ. Такива сѫ напр. *видение, гонение, движение, допълнение, запустение, изпълнение, наказание, нападение, освобождение, пъние, събране, умение, обявление* и т. н. Твърде важно е, че тия форми най-често не съвпадатъ точно по значение съ народнитѣ сѫществителни на **-не**, срв. напр. *видение* и *виждане, допълнение* и *допълване, събране* и *събиране, предание* и *предаване, падение* и *падане, обявление* и *обивяване* и т. н. Докато сѫществителнитѣ на **-ние** иматъ обикновено отвлѣчено или преносно предметно значение, народнитѣ форми на **-не** се отличаватъ съ по-силната си глаголностъ.

Отглаголнитѣ сѫществителни трѣбва да се употребяватъ умѣрено; прекалената имъ употреба „загрозява“ стила, но когато ги употребяваме съ умение и умѣреностъ, тѣ представятъ ценно богатство за езика ни.

VIII. ИНФИНИТИВЪ

§ 343. Въ днешно време инфинитивната форма на глаголите се срѣща въ нашия езикъ само въ изрази като *не мога търпѣ, можеш ли и си мѣри, не смя се обади*, или въ отрицателните форми на повелително

наклонение, като *недей ходи, недей прави, недей мисли* и пр., или въ тъй нареченото „бѫдеще неопределено“ време, като *видъ щемъ, видигна щемъ, щемъ видъ, щемъ видигна* и пр.

Въ формално отношение новобългарската инфинитивна форма представя съкращение на старобългарската, която е загубила наставката -ти, така че въ цнешно време е останала само нѣкогашната инфинитивна основа: *ходити ходи, играти — игра, видѣти видъ, пити — пи* и т. н. Глаголите отъ 1 разредъ на I спрежение (*чета, река*) образуватъ инфинитивната си форма на -е: *чете, реке* и пр. Срѣщаниетъ въ народния езикъ съкратени инфинитиви като *че, ре, пле* и пр. (напр. *можешъ ли че, не смыя ре, не можешъ пле*) обикновено не се употребяватъ въ книжовния езикъ.

„Инфинитивъ“ ще рече неопределена глаголна форма, т. е. такава форма, която не е определена ни по лице, ни по число, ни по време, а означава лицето и числото на другия глаголъ, покрай който е употребена.

ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ

А. ОСНОВНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Значение на прилагателните имена

§ 344. Прилагателните имена означаватъ особености (признаки, белези, качества, свойства) на предметите, безъ да ги представятъ като нѣкакви отдельни сущини: *широкъ дворъ, живописна мѣстностъ, далечна страна, дървена лѣжица*¹. Тѣй като прилагателните не означаватъ самостоятелни предмети, а само особености на предметите, тѣ се употребяватъ заедно съ съответните съществителни, отъ което сѫ полутили и името си („прилагателно име“ значи име, което се „прилага“ къмъ друго – съществително име).

Споредъ значението си прилагателните имена се дѣлятъ на две групи: качествени и относителни.

§ 345. Качествените прилагателни означаватъ такива особености на предмета, които не сѫ свързани съ други предмети извѣнъ него, а означаватъ само вътрешни негови качества: *хубава картина, широкъ, просторъ, живописенъ край, тръпливъ пожъ*. Такива прилагателни обикновено могатъ да се степенуватъ: *по-хубавъ, най-хубавъ* (вж. § 376).

Относителните прилагателни означаватъ такива особености на предмета, които го свързватъ или „отнасятъ“ къмъ други предмети извѣнъ него. Тѣ означаватъ напримѣръ: на кого принадлежи предметъ (Петрова книга, майчини гривци, ловджийска пушка), или съ какво място или време съврзанъ (полски билки, селски нощи, пролътъенъ денъ, лински сънъгъ), или отъ какво вещества е направенъ (каменна чешма, дървена лѣжица). Тия прилагателни не могатъ да се степенуватъ.

---

¹ Когато искаме да означимъ особеностите като отдельни сущини, служимъ си съ отвлѣчни съществителни имена: *широкина, живописностъ, далечностъ*.

Граматични особености на прилагателните имена

§ 346. Както видяхме, прилагателните имена не съдържат самостоятелни думи, а се употребяват покрай съществителните имена. Затова по някои отъ свойте граматични особености тъй се съгласуват със съществителните имена.

Споредът рода и числото на съществителното, което определя, прилагателното във българския език приема различни окончания за мъжки, женски и сръден род и за множествено число: *високъ връхъ*, *висока къща*, *високо дърво*, *високи върхове* (къщи, дървета).

Във някои езици прилагателното не се мъни по родъ и число, тъй като тия категории не са вътрешна връзка със неговата същина, а съдържани пръвко само със съществителното име. Така например във немския езикъ прилагателното, когато се придружава отъ определителен членъ (който изразява граматичния родъ), има еднаква форма за трите рода: *der frische Apfel*, *die frische Milch*, *das frische Wasser*. Във турски езикъ прилагателното не мъни формата си във множествено число: *eyi adam* 'добъръ човекъ', *sui adamlar* 'добри хора' (родъ във турския езикъ въобще не се различава).

Когато прилагателното във българския езикъ се отнася до някой „определен“ предмет и стои предъ съответното съществително, членът се прибавя къмъ прилагателното, а не къмъ съществителното, т. с. прилагателните във българския езикъ могат да се членуватъ: *високиятъ връхъ*, *високата къща*, *високото дърво*, *високите върхове* (къщи, дървета).

Качествените прилагателни имена означаватъ особености, които могатъ да бъдатъ застъпени във различна степень у различните предмети. Така например не всички предмети, които наричаме „високи“, съдържатъ високи. Във връзка със това прилагателните могатъ чрезъ тъй наречените степени за сравнение (положителна, сравнителна и преизходна) да изразяватъ степента на белезите на предметите във сравнение със други предмети: *високъ*, *по-високъ* (отъ другите), *най-високъ* (отъ всички).

ОБРАЗУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 347. Въ българския езикъ съществуватъ известен брой прилагателни имена, като *босъ*, *големъ*, *малъкъ*, *простъ* и др., които не съд произведени отъ нѣкакви други употребявани думи въ езика, а съ „първични“ по произходъ. Въ грамадното си мнозинство обаче прилагателните въ нашия езикъ, както и въ другите езици, се образуватъ отъ съществуващи вече готови думи и преди всичко отъ съществителни имена и глаголи: *горски*, *гористъ*, *дръсенъ*, *дръвенистъ*, *шеговитъ*; *приказливъ*, *успокоителенъ* и пр.

I. ПРИЛАГАТЕЛИНИ ИМЕНА ОТЪ СЪЩЕСТИТЕЛНИ

§ 348. Прилагателните, които съд образувани отъ съществителни имена, съдържатъ въ основата на значението си по-прѣкъ или по-далече оттенъкъ на притежателностъ (присъщностъ, или още произходъ). При това различаваме два основни случая.

Въ единия случай „опредѣлящиятъ“ предметъ, отъ чието название се образува прилагателното, се явява като „притежателъ“ или изходна точка на предмета, който се опредѣля отъ това прилагателно: *брата* *кѫца* (т. е. братътъ притежава кѫцата), *горски* *въздухъ* (т. с. гората съдържа или „притежава“ въздуха), *Вазово* *стихотворение* (т. е. Вазонъ с „притежателъ“, като авторъ на стихотворението, срв. въпросъ: „*Чис стихотворение?*“), *каменна* *чешма* (т. е. камъкътъ е изходно вещество за чешмата) и т. н.

Въ втория случай „опредѣлящиятъ“ предметъ (или ладена негова особеност) се явява вече не като притежателъ, а като „принадлежностъ“ (или присъщностъ) на предмета, който се опредѣля отъ това прилагателно: *гориста* *мъстностъ* (т. с. гората се съдържа въ мѣстността, явява се като нейна присъщност или „принадлежност“), *камениста* или *каменилива почва* (т. е. камъните се съдържатъ въ почвата, явяватъ се като нейна присъщност или „принадлежност“), *Вазовско* *стихотворение* (т. е. нѣщо „Вазово“ се явява като присъщност или „принадлежност“ на стихотворението), *корова* *яблка* (т. е. твърдостта на кората се явява особеност или „принадлежност“ на яблката) и т. н.

Прилагателните отъ първия типъ (*братовъ, горски, Вазовъ, камененъ*) образуват групата на относителните прилагателни (срв. по-горе). Прилагателните отъ втория типъ влизат въ групата на качествените прилагателни.

а) Образуване на относителни прилагателни имена

§ 349. Едни отъ относителните прилагателни имна означаватъ принадлежностъ къмъ определенъ предметъ, индивидуална принадлежностъ: *Марковъ конь, коньова грива, сестринъ синъ*. Други прилагателни имна отъ тая категория означаватъ принадлежностъ (присъщностъ) къмъ цѣлъ родъ предмети, а не къмъ определенъ отделенъ предметъ, т. е. родова принадлежностъ: *съедски конь* (т. е. конь на съедъ въобще, а не на определенъ съедъ), *конска грива* (на всѣки или кой да е конь), *меча стжика* (на, отъ всѣка мечка), *войнишки дрехи, нощно време*. Трета група относителни прилагателни означаватъ веществения произходъ на предмета: *дервена ложица, глинена паница*.

Наставки за индивидуална принадлежностъ

§ 350. Наставката **-овъ (-евъ)** служи за образуване на притежателни прилагателни главно отъ мъжки собствени имена: *Ивановъ, Петровъ, Николовъ, Савовъ*. — Къмъ имена на -я, -и, -й, -е се прибавя наставка **-евъ**: *Илия—Илиевъ, Майсей—Майсевъ, Добри—Добревъ, Георги—Георгиевъ*, по руско влияние, вместо *Георговъ*; покрай *Янакевъ* срѣща се и *Янакиевъ*; *Митре—Митревъ*; следъ мека и шушкава съгласна днесъ се задържа **-овъ** км. **-евъ**: *Кольо—Коловъ, Ненко—Ненчевъ* (вж. § 70).

Отъ нарицателните имена образуватъ прилагателни съ тая наставка главно роднинските имена: *дълдовъ, чичовъ, братовъ, кумовъ*. По-рядко се срѣщатъ прилагателни като *учениковъ, учителевъ, коньовъ*; смисълъта на такива прилагателни обикновено се изказва съ счетание отъ предлогъ *на* + съответното съществително име: *душата на ученика, службата на учителя, гривата на коня*.

Характерно за съвременния езикъ е, че въ научната и техническа терминология наставката *-овъ* (-евъ) се среща доста често и при имсна на неодушевени предмети за означаване на родова принадлежност или вещественъ произходъ (вж. § 351, 353, 354). Изобщо взето, тази наставка показва въ днешно време тенденция къмъ разширение въ разни посоки.

Съ същата наставка се образуватъ въ днешния езикъ и по-вечето фамилни имена (които съ по служба по-скоро съществителни). Въ този случай наставка *-овъ* се употребява редовно при всички „мяки“ основи, така че се стига до по-специално разграничение между *Петчовъ* (притежателно прилагателно) и *Петчевъ* (собствено фамилно име), *Нийова* и *Ниевъ*, *Ботьовъ* и *Ботевъ* (вж. § 117). Фамилни имена на *-овъ* отъ „мяки“ основи, като „Калчовъ“, „Пешовъ“, не тръбва да се допускатъ. Формата *Ботевъ* вм. *Ботйова* е приспособена къмъ нормитъкъ книжовния езикъ и с вече толкова разпространена, че е късно и неумъстно да се възстановява старата форма. Отъ съществителни на *-аръ* фамилии има имена съ на *-овъ*, а не на *-евъ*, както би се очаквало: *Златаровъ*, *Кацаровъ*, *Кожухаровъ*, *Хлъбаровъ*.

Собствени имсна на *-овъ*, *-евъ* се използватъ и като притежателни за същите лица, безъ да имъ се прибавя още веднажъ притежателна наставка: *Вазово стихотворение*, *Каравелова повесть*.

Съ наставка *-инъ* се образуватъ притежателни прилагателни главно отъ женски собствени и роднински имена: *Маринъ*, *Марийкинъ*, *Драганинъ*, *Сапинъ* (отъ женско име *Сава*, а *Савокъ* — отъ мъжко име *Сава*); *майчинъ*, *маминъ*, *бабинъ*, *сестринъ*, *лелинъ*, *Стояничинъ* (отъ Стояница 'Стоянова жена'). Форми отъ други нарицателни имена, като *царинъ*, *лисичинъ*, се срещатъ рѣдко. За фамилни имена тая наставка се използва много рѣдко (§ 117). Отъ мъжките имена на *-а* тукъ имаме само *бащинъ*.

Наставки за родова принадлежност

§ 351. Наставка *-ски* (-шки, -жики, -зки) служи за образуване на прилагателни за родова принадлежност отъ нарицателни имена на лица и животни (общо оду-

шевети предмети) и отъ собствени и нарицателни имена на мястности. Предъ тази наставка съгласни *к*, *х* минават въ *ш*, а *г* въ *ж*. При предшествуващи съгласни *ш*, *ж*, *с*, *з* съгласната с отъ наставката *-ски* се слива съ тъхъ и наставката приема видъ *-шки*, *-жки*, *-зки*.

Съществителната наставка *-инъ*, а понъкога и *-енъ*, се изпушта предъ *-ски*: *българинъ* *български*, *србинъ* —*сръбски*, *европеецъ* —*европейски*, *африканецъ* —*африкански* и пр.

Примъри: *човъчики*, *мъжки*, *женски*, *детски*, *учителски*, *адвокатски*, *кметски*, *министерски*, *турски*, *християнски*, *земедълски*, *възрожденски*, *волски*, *конски*, *льоски*, *свински*, *змийски*, *агнешки*, *телешки*; *Софийски*, *Пернишки*, *Лудовски*, *Черноморски*, *Рилски*, *Добруджански*, *Тракийски*, *Македонски*; също и *януарски*, *февруарски* и пр.

Като изключение отъ общото правило се сръщатъ нѣкои прилагателни отъ тая категория, образувани съ наставка *-овъ*: *орлови нокти*, *щриусово перо*, *тигрова кожа*, *слонова кост*, *щърково гнездо*, *гълъбово цветче* и др.

За наставки *-овски*, *-ински*, *-ически* вж. по-долу.

За образуване на прилагателни отъ съществителни за неодушевени предмети (освенъ отъ названия на мястности и отъ названията на масецитъ) тази наставка не се употребява. Изключенията сѫ много рѣдки и слуѓайни (напр. отъ названия на нѣкои учреждения имаме: *университетски*, *институтски*, *пощенски* и др.). Прилагателни като *трамвайски*, *телефонски*, *думски* сѫ чужди на нашия книжовенъ езикъ.

§ 352. Наставката *-и* въ старобългарския езикъ с имала по-широко разпространение, но въ днешния езикъ се ограничава само до известенъ брой названия на животни: *вълчи*, *говежди*, *гжиши*, *жаби* (покрай *жабешки*), *зайчи* (покрай *засешки*), *кози* (покрай *козешки*), *кокоши*, *крави* (покрай *кравешки*), *кочи* (по-често *котешки*), *кучи* (по-често *кучешки*), *лисичи*, *мечи* (покрай *мечешки*), *мини*, *оси*, *овчи*, *тичи* (покрай *натешки*), *песи*, *пуйчи*, *рачи* (покрай *ранешки*), *риби* (покрай *рибешки*), *юрдечи*, *кукувици*, *лястовичи*, *сврачи*.

Както се вижда отъ примърите, разпространението на тая наставка днесъ намалява въ полза на *-ски*.

Освенъ прилагателнитѣ отъ имена на животни, образувани съ съ тая наставка и прилагателнитѣ *бижу и образи*.

§ 353. Наставката *-енъ* (ж. р. *-на*) служи за образуване на притежателни прилагателни отъ имена на предмети и отвлѣчени понятия: *дървесенъ, небесенъ, ръченъ, тълесенъ, училищенъ, черковенъ; браченъ, държавенъ, народенъ, месеченъ, седмиченъ, словесенъ*.

За други значения на наставка *-енъ* вж. § 354, 355, 357—9, 363, 364, 366—7.

Въ съвременната научна и техническа терминология тази служба на наставката *-енъ* се поема главно отъ наставка *-овъ*: *езиковъ* (различно отъ *езиченъ*), *звуковъ* (различно отъ *звукенъ*), *шумовъ* (различно отъ *шуменъ*), *силовъ* (различно отъ *силенъ*), *танцовъ, гербовъ, тоновъ, лицовъ, финансовъ, родовъ, видовъ, волевъ, духовъ* и др.

Въ военната терминология е разпространенъ особът типъ прилагателни съ наставка *-овъ, -евъ* (съ ударение на окончанието!), възникналъ подъ влиянието на руски прилагателни на *-овъй, -евъй*, напр.: *войскови, боеvi, броневи, вешеви, дълови, полкови, стрелкови, строеви*. Също така *мирски съдия, мирово съдилище*.

Наставки за вещественъ произходъ

§ 354. Като особена наставка за вещественъ произходъ се употребяват наставката *-енъ* (ж. р. *-ена*; въ говоримия езикъ подъ ударение също *-янъ, -яна*): *бакъренъ* (ж. р. *бакърена*), *браниенъ* (гов. *бранинъ*), *глиненъ, гуменъ, дървенъ, дъсченъ, калаенъ, конопенъ, коприненъ, линенъ, меденъ* (отъ *медъ*), *оловенъ, памученъ, платненъ, пиринченъ, ръженъ, сапуненъ, стоманенъ, стъкленъ, тъквенъ, шаеченъ, челиченъ, чугуненъ*.

Редомъ съ тая наставка се срещатъ въ подобна служба и наставките *-енъ* (ж. р. *-на*) и *-овъ* (*-евъ*), при които въ тоя случай се съмнаватъ притежателното и вещественото значение:

Наставка *-енъ* (ж. р. *-на*), се среща главно при производни отъ нѣкои имена на метали и минерали: *желъзенъ* (ж. р. *желъзна*), *златенъ, сребъренъ, съренъ*

*меденъ, камененъ, каденъ, пъсъченъ и др.; срв. още и
пишениченъ, царевиченъ, восъченъ.*

Наставката *-овъ (-енъ)* се среща главно при производни отъ имена на растения и вещества: 1. *бягровъ, букоў, вишновъ, гроздовъ, джбонъ, елховъ, зеленчуковъ, ксанкосъ, крушсовъ, липовъ, лозовъ, малиновъ, ореховъ, плодовъ, портокаловъ, розовъ, сливовъ, слънчогледовъ, чамовъ, черешовъ, яблковъ, яворовъ, жгодовъ; 2. алюминиевъ, бензиновъ, каарцокъ, кораловъ, никеловъ, спиртовъ, фаянсовъ.*

Съ сжиците наставки се образуватъ и прилагателни за опредѣляне на предмети или заведения, които служатъ за помѣстнане или производство на съответните вещества или продукти: *браниченъ човалъ, винена чаша, кибритенна кутия, раклено шише, супена лъжица; фурненъ складъ, зеленчуковъ складъ, захарни фабрика, кибритенна фабрика, сапунена, тютюнева, хартиена фабрика.*

Наставка *-ски* въ такива случаи е възможна, когато се свързва съ предшествуваща наставка за лице: *въжарска, обущарска, стъкларска фабрика.*

б) Образуване на качествени прилагателни имена

§ 355. Между наставките, които служатъ за образуване на качествени прилагателни имена, нѣкои изказватъ по-нагледни, а други по-отвлѣчени признания.

Наставката *-атъ* означава, по-силно застъпенъ, белегъ на снабденость съ конкретенъ предметъ, отъ чието название се образува прилагателното. Тази група прилагателни се образуватъ главно отъ имена, означаващи части на организъмъ: *брадатъ, вълнатъ, гърбатъ, злбатъ, клонитъ, косматъ, крилатъ, листитъ, мустакатъ, окатъ, опашатъ, рогатъ, сърдцитъ, устатъ, чепитъ и др.; освенъ това: благатъ, богатъ, гащатъ, кръстатъ, очилатъ и др.*

Въ разширената форма *-авитъ* срѣщаме същата наставка напр. въ *възловатъ, игловатъ, столоватъ, жгловатъ.*

Наставка **-овитъ** означава обикновено по-силно застеженъ белегъ на снабденость не само съ конкретни, но вече и съ откълъчени предмети: варовитъ, вътроровитъ, гласовитъ, гръмовитъ, гръховитъ, даровитъ, духовитъ, дъждовитъ, жаловитъ, ледовитъ, мразовитъ, плодовитъ, родовитъ, страховитъ, шеговитъ, ядовитъ и др.

Наставката **-овитъ** представя разширение на **-итъ** (-ов-итъ), която въ първоначалната си форма се среща рядко: каменитъ, упоритъ, четвъртитъ, бележитъ, особитъ.

Наставката **-естъ** е успоредна на **-атъ** (вж. по-горе), но съ по-широко разпространение и съ по-широко значение. Тя може да означава не само снабденость съ самия предметъ, но и подобие съ той предметъ, т. е. снабденость само съ нѣкаква негова особеност: *четинестъ* 'снабденъ съ честина' и 'приличенъ (подобенъ) на честина', *брадестъ* 'снабденъ съ брада', *топчестъ* 'приличенъ (подобенъ) на топка', срв. пице: *валиестъ*, *възлестъ*, *глинестъ*, *гравестъ*, *жилиестъ*, *зарнестъ*, *зъбестъ*, *кукестъ*, *месестъ*, *пънестъ*, *шилестъ*, *ципестъ* и др.

Наставката **-истъ** е успоредна на **-(ов)итъ**, но по-малко разпространена; отнася се по-вече до природни предмети: *блитистъ*, *воднистъ*, *гористъ*, *дървенистъ*, *лесистъ*, *лжчистъ*, *петнистъ*, *планинистъ*, *породистъ*, *скилистъ*, *трсоистъ*, *хамистъ*, *църтистъ*; *златистъ* и *сребристъ* означаватъ само прилика (подобие) по цвѣтъ и блѣсъкъ съ злато и сребро (срв. и значението на наставка **-естъ**).

Наставката **-авъ** има значение като **-атъ** и **-овитъ**, но се отнася главно до отрицателни особености и болести: *гушавъ*, *гърбавъ* (като недостатъкъ, а *гърбатъ* — като белсъгъ), *дрипливъ*, *красавъ*, *лигавъ*, *мъришавъ*, *бручничавъ*, *камличавъ*, *трескавъ*, *хремавъ*, *охтичавъ*, *инфлуенчавъ*, *сипаничавъ*, *чумавъ*, *гълъсничавъ*, *къкличиавъ*, *метилявъ*.

Изключение правятъ съ значението си прилагателните *блъскавъ*, *дъхинъ*, *кървавъ*, *ласкавъ*. Нѣкои прилагателни отъ този типъ означаватъ подобие: *коравъ* 'твърдъ като кора', *жилавъ* 'якъ като жила' (срв. *жилестъ* 'съдържащъ много жили'), *пепелявъ*, *кафявъ*, *кестениевъ* 'съцвѣтъ на пепель, на кафе, на кестенъ'.

Наставката -(л)ава означава белегъ на снабденость предимно съ отвлѣчени особености, които иматъ по-стойненъ характеръ: *боязливъ, жалостливъ, ленивъ, милостивъ, миризливъ, мързеливъ, правдивъ, приветливъ, сънливъ, смрадливъ, скромливъ, страхлигъ, сънливъ*. Съ тая наставка се образуватъ прилагателни и отъ глаголи (вж. по-долу). Примъри съ предметно значение сѫ порѣдки: *каменливъ, кирливъ, костеливъ, мъглиовъ, пижичивъ, ръжедивъ, слезливъ, черавъ* и пр.

Наставката -енъ (ж. р. **-на**) означава предимно отвлѣчени особености. Тя е по-разпространена отъ предшествуващата. Примъри: *беденъ, воденъ, воленъ, гръденъ, дълженъ, дързостенъ, страшенъ, съненъ, тъжсенъ, уменъ, чуденъ, чудесенъ, човъченъ, бремененъ* и др.

Въ нѣкои случаи тази наставка се явява въ разширена форма **-овенъ**: *виновенъ, кърховенъ, грижовенъ, гръховенъ* (различно отъ *гръденъ*), *дължовенъ, книжовенъ* (различно отъ *книженъ*), *плачевенъ, тъжсоленъ* (различно отъ *тъженъ*), *чаровенъ* и др.

За други служби на наставка **-енъ** вж. по-горе.

За наставка **-енъ** въ прилагателни, заети отъ чужди езици, вж. по-долу.

Отъ притежателни прилагателни и фамилни имена на **-овъ**, **-евъ** се образуватъ съ помощта на наставка **-ски** особени прилагателни за означаване на общи качества и прояви отъ името на нѣкои типични тѣхи носители, свр.: *Вазово стихотворение* (написано отъ Вазовъ) и *Вазовско стихотворение* (което прилича на Вазовите стихотворения, напомня за тѣхъ), *Каравеловъ стилъ* и *Каравеловски стилъ*, *Алековъ хуморъ* и *Алековски хуморъ*, *дъдовъ* и *дъдовски* и пр. Също така *майчинъ* и *майчински*.

Наставки въ прилагателни отъ чуждъ произходъ

§ 355. Относно приетите отъ чужди езици прилагателни въ българския езикъ трѣбва да се отбележи следното.

Заетите прилагателни сѫ най-често „деноминативни“, т. е. образувани отъ сѫществителни имена. Въ по-вечето

случаи съответните съществителни създали също въведени въ употреба у насъ: *националенъ* — срв. *нация*, *венозенъ* — срв. *вена*, *кооперативенъ* — срв. *кооперация* и др. Характерно създали, че тия прилагателни не съ образуват направо въ нашия езикъ отъ съответните съществителни, а се взематъ готови, т. е. образувани съ чужда прилагателна наставка, къмъ която вече се прибавя и българска наставка (-енъ, или по-редко -ски), за да се „преведе на български“ тъхната прилагателност и да съ направи формата имъ удобна за измѣнение по родъ и число. Същото става съ чужди по произходъ прилагателни и тогава, когато тъх не се извеждатъ, поне отъ наша гледна точка, отъ определени съществителни: *солид-енъ*, *вербал-енъ*, *великим-енъ*, *конкрет-енъ* и др.

§ 357. Въ по-вечето случаи чуждите прилагателни въ нашия езикъ съ отъ френски или гръцко-латински произходъ (последните минали най-често презъ френска и руска редакция). Най-разпространени между тъхъ съ следните прилагателни наставки:

-ар-енъ: *елемент-ар-енъ*, *дисциплин-ар-енъ*, *парламент-ар-енъ*, *плен-ар-енъ* и др.

-ал-енъ: *гени-ал-енъ*, *индивидуал-енъ*, *театр-ал-енъ*, *матери-ал-енъ*, *принцип ал-енъ*, *провинци-ал-енъ* и др.

-он-енъ: *конституци-он-енъ*, *позици-он-енъ*, *традици-он-енъ*, *коалици-он-енъ*, *композици-он-енъ* и др.

-онал-енъ: *смоци-онал-енъ*, *наци-онал-енъ*, *профессионал-енъ*, *функци-онал-енъ* и др.

-оз-енъ: *вен-оз-енъ*, *лукс-оз-енъ*, *мистери-оз-енъ*, *исрав-оз-енъ*, *религии-оз-енъ* и др.

-ив-енъ: *кооперат-ив-енъ*, *обект-ив-енъ*, *субект-ив-енъ*, *продукт-ив-енъ*, *операт-ив-енъ* и др.

-ил-енъ: *серв-ил-енъ*, *текст-ил-енъ*, *стер-ил-енъ* и др.

-ич-енъ, ич-ески (-атич-енъ, -атич-ески): *академ-ич-енъ* и *академ-ич-ески*, *педагог-ич-енъ* и *педагог-ич-ески*, *поет-ич-енъ* и *поет-ич-ески*, *ком-ич-енъ* и *ком-ич-ески*, *филолог-ич-енъ*, и *филолог-ич-ески*; *драм-атич-енъ* и *драм-атич-ески*, *систем-атич-енъ* и *систем-атич-ески* и др.

§ 358. Точно разграничение между наставките *-ич-енъ* и *-ич-ески* въ нашата практика още не съществува. Срещу доскорошната прескачена употреба на наставката *-ич-ески* забелязва се въ днешно време стремежъ къмъ нейното съкращаване или избъгване (напр. *геолож-ки* и *геолог-ич-енъ* вм. *геолог-ич-ески*). За да не се стига и тукъ до прекаленост, тръбва да имаме предвидъ следните нѣща. Тази категория прилагателни могатъ да се отнасятъ къмъ два вида съществителни: 1. къмъ имена, които означаватъ лица споредъ тѣхната „специалностъ“ въ широкия смисълъ на думата (*академикъ, педагогъ, комикъ, филологъ, поетъ, систематикъ, туристъ, драматикъ*) и 2. къмъ имена, които означаватъ съответните отвлѣчени понятия (*академия, педагогия, комизъмъ, филология, поезия, система, туризъмъ, драма*).

Въ първия случай тръбва да се употребява наставка *-ич-ески*, която може да се съкраща, кѫдето прилѣга, и само на *-ески*: *академ-ич-ески* (а не *академиченъ*) *персоналъ* (съставенъ отъ академици), *педагог-ич-ески* или *педагожки* (а не *педагогиченъ*) *съборъ*, *ком-ич-ески* (а не *комиченъ*) *съставъ*, *филолог-ич-еско* или *филологичко* (а не *филологично*) *дружество*, *поет-ич-еска* (а не *поетична*) *практики*, *турист-ич-ески* (а не *туристиченъ*) *излѣтъ*, *гимнаст-ич-еско* (а не *гимнастично*) *дружество*.

Въ втория случай, когато прилагателното се свързва съ отвлѣчено понятие, тръбва да се предпочита наставка *-ич-енъ* (срв. по-горе стр. 329), която също може да се съкраща по-тъкога само на *-енъ*: *академ-ич-енъ съветъ* 'съветъ при цѣлата академия, а не при отдѣленъ факултетъ', *педагог-ич-на постъпка*, *филолог-ич-енъ методъ* 'присъщъ на филологията', *стенограф-но писмо*, *гимнаст-ич-енъ салонъ* 'салонъ за гимнастика' и др. Все пакъ, за да се разграничаватъ нѣкои синонимни тѣнкости, може и тукъ да се употребява наставка *-(ич)-ески*: *поет-ич-енъ изгледъ* 'отъ който лъха поезия (— качествено прилагателно)' и *поет-ич-ески законъ* 'който се отнася до поезията', *ком-ич-на игра* 'която съдѣржа комизъмъ (— качествено прилагателно)' и *ком-ич-еско творчество* 'творчество въ областта на комедията', *траг-ич-на случка* 'която съдѣржа трагизъмъ (— кач. прилаг.)' и *траг-ич-ески похватъ* 'който се употребява въ трагедията', *траг-ич-еска вина* 'терминъ изъ терорията на трагедията' и т. н.

§ 359. Въ нѣкои случаи се забелязва образуване на прилагателни отъ чужди думи само съ помощта на българска наставка: *култур-енъ*, *аромат-енъ* (различно отъ *аромат-ич-енъ*), *батери-енъ*, *принцип-енъ* (вм. *принцип(и)-ал-енъ*), *метал-енъ* (вм. *метал-ич-енъ* или дори *метал-ич-ески*), срв. и посочените по-горе форми като *педагож-ки*, *географ-ски*, *стенограф-енъ* и др. Френските прилагателни *финъ* и *семп(з)лъ* се употребяватъ безъ българска наставка.

Практиката да се взематъ производни прилагателни имена съ чуждосъзични наставки е дошла у насъ отъ руски езикъ.

§ 360. Въ приятите изъ турския езикъ прилагателни се срѣщатъ обикновено наставки *-лия* и *-сизъ*: *кеф-лия*, *кеф-сизъ*, *пара-лия*, *кибрит-лия*, *ксмет-лия*, *акъл-лия*, *тибият-сизъ*. Срѣщатъ се, по-редко, и турски прилагателни съ българска наставка: *кахър-енъ*, *къоп-авъ*, *къор-акъ*. Турски прилагателни безъ наставка могатъ да се употребяватъ и въ български езикъ, безъ да се промѣнятъ по родъ и число: *серть*, *сербезъ* и пр.

II. ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА ОТЪ ДРУГИ ПРИЛАГАТЕЛНИ

§ 361. Забелязва се въ отдељни случаи прибавяне на нѣкои наставки къмъ по-кратки прилагателни, за да се придаде по-удобна форма на прилагателното: *гѣвѣкъ* — *гѣвкашъ*, *горѣкъ* — *горчичъ*, *лютъ* — *лютша*, *тромъ* — *тромавъ*, *щуръ* — *щуракъ*, *щѣрбъ* — *щѣрабавъ* и др. По-често обаче нѣкои наставки се прибавятъ, за да се придаде определенъ смисловъ оттенъкъ на прилагателното.

Наставката *-кавъ* (съ различни разширения въ началото) означава по-слаба степень на дадения признакъ; срѣща се главно при прилагателни за цветове: *бѣлезни-кавъ*, *жълтеникавъ*, *зеленикавъ*, *синкавъ*, *червеникавъ* и др. Безъ разширение *-к-* се срѣща въ прилагателни като *болнавъ*, *лошавъ* (по-друго значение иматъ *величавъ*, *дребнавъ*).

Подобна служба изпълнява и наставката *-аватъ*: *глуповатъ*, *продлговатъ*, *простоватъ*, *синеватъ*, *слабоватъ*, *чудноватъ*.

Къмъ тази група може да се присъедини и наставката **-ичекъ**, която придава умалително-гальовно значение на прилагателните: *дебеличекъ, добричекъ, склиничекъ, сълънничекъ, хубавичекъ*; въ женски и сръденъ родъ и въ множествено число на такива форми се сръща и **-инк-** вм. **-ик-**: *добричка, добричко, добрички, тъничка, хубавичка и добринка, добринко, добринки, тънинка, хубавинка*. Отъ малъкъ умалителна форма е **мъниченекъ** (отъ основата на старобългарската сравнителна степенъ отъ същото прилагателно).

Прилагателните на **-екъ** изпращатъ тая наставка предъ **-ичекъ**: *тънекъ—тъничекъ, сладекъ сладичекъ, гладекъ—гладичекъ*. Прилагателните на **-окъ** образуватъ умалителни на **-очекъ** и **-окичекъ**: *дълбокъ дълбочекъ и дълбокичекъ, високъ височекъ и високичекъ* и пр.

Тия прилагателни спадатъ къмъ качествените прилагателни.

III. ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА ОТЪ ГЛАГОЛИ

§ 362. Обикновените отъ глаголни прилагателни изказватъ глаголното действие като присъщо въ нѣкакъвъ смисълъ на дадено лице или предметъ, безъ да представятъ прѣкото му извършване: *работливъ, крадливъ, внимителенъ, внимателенъ, накавателенъ, укорителенъ* и др. Особена категория отъ глаголни прилагателни сѫ **причастията**, които свързватъ съответното лице или предметъ съ конкретното извършване на действието: *работещъ, крадещъ, внимавашъ, наказвашъ, укорявашъ* и др. Отъ глаголните прилагателни имена спадатъ къмъ качествените прилагателни.

§ 363. Най-разпространениятъ типъ отъ глаголни прилагателни сѫ тия съ наставка **-ителенъ (-ателенъ)**, която означава действиято като присъщо на дадено лице или предметъ: *внушителенъ, внимателенъ, въпросителенъ, действителенъ, деятеленъ, значителенъ, изпитителенъ, изчерпателенъ, можителенъ, накизателенъ, опредълителенъ, подготвителенъ, повторителенъ, решителенъ, старателенъ, стъснителенъ, убедителенъ, ускорителенъ* и мн. др. Тая наставка не се сръща въ народните говори. Въ книжовния езикъ е разпространена по черковно-славянско и руско влияние. По съставъ тя е

сложна, получена отъ сливането на лична съществителна наставка *-иtelъ* (*-атель*) и прилагателна наставка *-енъ*. Въ днешно време обаче тя представя една цѣлостъ, като образува прилагателни направо отъ глаголитѣ и има по-широко разпространение отъ съществителната наставка *-иtelъ*: прилагателни като *решителенъ, действителенъ, внимателенъ* и др. се образуватъ направо отъ глаголитѣ *реша, действувамъ, внимавамъ*, бъсъ да съществуватъ произведени отъ тѣхъ съществителни „решителъ“, „действителъ“ и пр. Нѣкои такива прилагателни сѫ приети въ готовъ видъ отъ руски езикъ, безъ да се употребяватъ въ българския езикъ съответните глаголи, напр. *въпросителенъ, деятеленъ* и др. Обикновено тая наставка има действително значение, но въ нѣкои случаи може да има и страдателно значение: *прилагателно 'нѣщо (име), къето се прилага'*.

Службата на тази наставка въ нашия книжковенъ езикъ е твърде важна.

Наставката *-(л)ивъ* означава склонностъ на дадено лице или предметъ къмъ съответното действие: *бъбришъ, грабливъ, занудливъ, крадливъ, лъжливъ, мълчаливъ, приказливъ, свидливъ, хапливъ* и др. Както видѣхме по горе, тази наставка се прибавя и къмъ съществителни имена. Затова въ случаи като *гнѣвливъ, злѣливъ, лъжливъ, плачливъ, угодливъ* и др. с трудно да се опредѣли, дали имаме производство отъ имена *гнѣвъ, злѣнъ, лъжа* и пр. или отъ глаголи *гнѣвя се, злѣня, лъжи* и пр.

Наставката *-чивъ* (*довѣрчивъ, измѣнчивъ, нахидчивъ, обидчивъ, предприемчивъ, придириченъ, устойчивъ, олюбчивъ*) е разновидностъ на наставката *-(л)ивъ* и се срѣща у насъ по руско влияние.

Наставката *-енъ* (ж. р. *-на*) се срѣща въ прилагателни като *работенъ, прилеженъ, приятенъ, склоненъ, наклоненъ, обенъ, десенъ* и др. По-често се срѣща въ сложните прилагателни (вж. § 366—7). Същата наставка може да се прибавя и къмъ основата на минало действие, свършено причастие на *-ля*: *вънчаленъ, погребаленъ, прощаленъ, родиленъ, спаленъ, страдаленъ, хандиленъ* и др.

Наставката *-имъ* (*-амъ, -емъ, -умъ*) означава възможностъ да се извърши действието върху даденото

лице или предметъ: *победимъ, уловимъ, укротимъ, усвоимъ, неуловимъ, неукротимъ, неусвоимъ, непобедимъ, разгадаемъ, узнаваемъ, неразгадаемъ, неузнаваемъ, неминуемъ* и пр. По произходъ тия прилагателни сѫ сегашни страдателни причастия. Употребяватъ се въ днешния ни єзикъ по руско влияние (вж. и § 340).

IV. ПРИЛАГАТЕЛИ И ИМЕНА ОТЪ НАРЕЧИЯ И ПРЕДЛОЗИ

§ 364. Прилагателни отъ наречия (качествени или относителни — споредъ случая) се образуватъ съ наставката **-енъ** (ж. р. **-на**), която при наречия за време и място обикновено приема въ началото си разширение **-ш-**. Примѣри: *горенъ, доленъ, преденъ, заденъ, близъкъ, далеченъ, раненъ, днешенъ* (различно отъ *дневенъ*), *утрененъ, очаршенъ, пощщенъ* (различно отъ *нощенъ*), *отзараниенъ, ланшенъ* (*лански*), *лътшенъ* (различно отъ *лътенъ*), *едновремененъ* (различно отъ *единовремененъ*), *предишенъ, никогашенъ, отдавнашенъ, тухашенъ, тамошенъ, кждешенъ, външенъ, вътрешенъ, домашенъ, оттатъшенъ*.

V. СЛОЖНИ ПРИЛАГАТЕЛИ И ИМЕНА¹

§ 365. Основна часть, съ която се свързватъ „прилагателността“ на сложното прилагателно, е втората му часть. Тя може да бѫде глаголенъ или имененъ коренъ, или готово прилагателно име. Първата часть се явява като определение на втората. Тя може да бѫде по произходъ съществително име, наречие, прилагателно, глаголъ, числително, мястоименение и предлогъ. Съединителната гласна е *о* (нѣкои изключения има само при числителни: *дкуличенъ, тригодишенъ, петгодишенъ* и др.).

Сложни прилагателни съ основенъ глаголенъ коренъ

§ 366. Тия прилагателни се образуватъ обикновено съ наставка **-енъ** (въ нѣкои случаи глаголниятъ коренъ се явява разширенъ съ представка): *въроломенъ, всесодиенъ, лицемъренъ, любопитенъ, мъродавенъ, плодороденъ, ржкотворенъ, самоувъренъ, сусопренъ, бързописенъ*,

бързотеченъ, краткотраенъ; срѣща се понѣкога и наставка -иовъ: гостолюбивъ.

Въ рѣдки случаи не се прибавя къмъ сложното прилагателно никаква наставка: *бързоходъ, бързорекъ* и др.

Сложни прилагателни съ основенъ съществителенъ коренъ

§ 367. Сравнително голѣмъ брой отъ тия прилагателни принадлежатъ къмъ твърде стариенъ типъ — безъ наставка: *бързокрилъ, бълголовъ, дребнозъбъ, едноръкъ, клепоухъ, крилокракъ, низкочелъ, русокосъ, разногледъ, синеокъ, тънкикоръ, чернокожъ* и др.

По-често се срѣщатъ обаче образувания съ наставка -енъ: *благонрап-енъ, благоразум-енъ, вълкодив-енъ, голослов-енъ, двуначаленъ, дългогодишенъ, крайбръзженъ, стомътенъ, плиткоуменъ, простодушенъ, петокласенъ, пълноводенъ, своеvolentъ, своенравенъ, чистосърдченъ.* Порѣдко се срѣщатъ други наставки, като -ски, -овъ, -ивъ: *задморски, срѣдногорски, старопланински; двучасовъ, петметровъ, трилитровъ; красноречивъ, благочестивъ.*

Сложни прилагателни съ основенъ членъ прилагателно име или причастие

§ 368. Първиятъ членъ при такива прилагателни е наречие или пакъ прилагателно, така че тѣ представятъ обикновено две прилагателни основи, свързани съ съединителна гласна о: *синьозеленъ, тъмночервенъ, бледосинъ, ясносинъ, небесносинъ, българско-турски, френско-български, черковно-славянски, стилобългарски, новороденъ, новопристигналъ, глаенокомандуващъ* и пр.

Представката *въз-* съ самостоятелно ударение, съединена съ прилагателно име, означава слаба степень на признаки: *възисокъ, въздебелъ, възвеленъ, възгласъкъ* и пр.

Представката *пре-* съ самостоятелно ударение, съединена съ прилагателното име, означава особено сила степень на признака: *преголъмъ, предобъръ, премила, пресладъкъ, претежъкъ* и пр.

Подобна служба изпълнява и мѣстоименниятъ елементъ *все-* въ пѣкоти прилагателни отъ черковнославянски произходъ: *всеблагъ, освященъ, всемождъръ* и пр.

ИЗМЪНЕНИЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА ПО РОДЪ И ЧИСЛО

§ 369. Въ междудиалектите се срещат две форми: проста — завършваща на съгласна (правописно на -и и само въ гостоденъ и синъ на -и) и разширена — на -и. По-вечето прилагателни имена се употребяват въ простата си форма: бълъкъ, високъ, жилавъ, зърнестъ, крадливи, решителенъ. Прилагателни съ наставки -ски и -и (вж. по-горе § 351—2, 358) иматъ само разширена форма: български, Софийски, детски, горски, телешки, овчи, крави, кози. Отъ останалите прилагателни разширени форми се употребяват въ собствени имена (най-много географски): Бълъкъ, Зли долъ, Сини виръ, Голъми дълъ, Раони чаълъ, Черни пръхъ, Велики Океанъ и пр.; освенъ това: Симеонъ, Велики, Крумъ, Страшни, Константинъ, Багрянородни, Соети Иванъ, Соети Петъръ, Бядни вечери, Велики четвъртъкъ, Разпети петъкъ, и обикновено въ звателъ падежъ: драги Иване, уважаеми господине, брате мили, царю честити. Въ тия случаи се чувствува известна опредълителност, тъй като прилагателното въ тъхъ се отнася до опредълени единични предмети. Безъ този оттенъкъ разширена форма на прилагателните се среща поне кога употребъбна и заради благозвучие (за да се избъгне наструпване на много съгласни): чужди човъкъ, бѫдещи зетъ. (Въроятно по същата причина е запазено окончание -и и въ прилагателните на -ски). Прилагателни като полковъ, строевъ, дъловъ се употребяват въ разширена форма, за да се запази ударението въ междудиалектите на окончанието, както е и въ останалите форми: полкова полковъ, строева — строевъ (вж. § 353). На -и завършватъ обикновено и архаичните форми младши, старши, висши, низши.

Окончанието на прилагателните въ женски родъ ед. ч. е **-а**, косто стои вместо **-и** или **-и** отъ междудиалектите: бъла, висока, жилава, зърнеста, крадлива, решителна, българска, Софийска, детска, горска, телешка, овча. Окончаватъ на **-я**: господня, синя (м. р. гостоденъ, синъ), жабя, козя, кравя, ося, песя, рибя. Изговоръ „горня“, „долия“, „пресдня“, „задня“, „срѣдня“, „последня“, „третя“, въ книжовния езикъ не е приетъ.

Въ срѣдни родъ ед. ч. прилагателните окончаватъ на -о (*бъло, високо, живаво, харесто, крадливо, рѣшиително, Софийско, детско, горско, телешко, горно, должно, предно* и пр., а ония съ сегашна или нѣкогашна мека основа предъ окончанието — на -ъ) или -е, безъ ясно установена практика: *синъ, Господи, лошо, висше, очи и очи, лисиче, паче, крави, рибе, горещо, бѫдеще* (за причастията вж. § 337).

Въ множествено число прилагателните иматъ една форма за тритъ родъ, съ окончание -и, предъ което не ставатъ никакви промѣни съ съгласните: *бъли* (цвѣтъ, рози, кокичета), *високи, живави, български, очи, крави, горещи, мячи.*

Забележка. Формата за м. р. единствено число отъ прилагателните на -и съвпада съ общата имъ форма за множествено число: *български гражданинъ, български граждани; пачи кракъ, пачи краки.*

Прилагателни, които се употребяватъ въ служба на сѫществителни, образуватъ множествено число съ прилагателно окончание -и: *животни, настъкоми.*

§ 370. Прилагателните, които съдѣржатъ звукъ ё въ последната сричка въ мѣжки родъ, изпращатъ този звукъ въ останалите форми (ж. и ср. родъ и мн. число): *добиръ — добра, добро, добри; венъръ — венра, кръгълъ кръгла, сладъкъ сладка, мъртъвъ — мъртва.*

Сѫщото става и съ е въ наставка -енъ, ж. р. -на (вж. § 353): *силенъ — силенна, уменъ — умни, рѣшиителенъ — рѣшиителни.* Ако стои следъ гласна, е въ тия форми се замѣня съ й: *боенъ — бойна, двоенъ — двойни.* Тия промѣни ставатъ и въ разширена форма на прилагателните за м. р. ед. число: *ели човѣче, храбри кнако, бѫдни, страшни.*

Когато предъ наставката -енъ стои съгласна -и-, т. е. когато прилагателното завършва на -ненъ, образува се въ ж. р. и ср. родъ и въ множ. число двойна съгласна -ни-, която трѣбва да се изговаря и пише винаги ясно: *коненъ — конна, пламененъ — пламенна, страненъ странна.* Въ прилагателни, които въ м. р. ед. ч. не завършватъ на -ненъ, не трѣбва да се изговаря и пише двойно -ни: *свещенъ — свещена, обикновенъ обикновена, смиренъ — смиrena, спомиленъ — спомиленна* и пр.

При измѣнение на прилагателнѣ по родъ и число ударението запазва мястото си като въ мжжки родъ: бѣлъ — бѣла, бѣло, бѣли; голѣмъ — голѣма, голѣмо, голѣми; ободрителенъ — ободрителна, ободрително, ободрителни и пр.

Ударението пада върху окончанието само въ прилагателни добра, добро, добри, зла, зло, зли, свети, света, свети, полкови, полкови, полковъ, полкови и под. (вж. § 353). Изговоръ „стара“, „млада“, „общинска“ трѣбва да се избѣгва.

§ 371. Заетитѣ отъ турски езикъ прилагателни съ наставка -лия не се мянятъ по родъ (късметлия мжжъ, късметлия жена, късметлия дете; мераклия мжжъ, мераклия жена, мераклия дете), а само по число (късметлии мжжесе, жени, деца, мераклии мжже, жени, деца). Турски прилагателни безъ такава наставка не се мянятъ ни по родъ, ни по число: сербезъ мжжъ, сербезъ жена, сербезъ дете, кутсузъ мжжъ, кутсузъ жена, кутсузъ дете; сербезъ мжжесе, жени, деца; кутсузъ мжжесе, жени, деца.

ПАДЕЖНИ ФОРМИ ПРИ ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 372. Въ съвременния български езикъ прилагателните имена нѣматъ падежни форми. Може да се изтъкне само предпочтанство на разширена форма за мжжки родъ, единствено число, възвателенъ падежъ: драги братко, уважаеми господине и пр. Форма за звателенъ падежъ на -о ~~и~~ прилагателни въ ж. р., срѣщана въ западни говори, въ книжовния езикъ не се допушта: мила щерко, а не „мило щерко“.

Остатъци отъ стари падежни форми, главно за дателенъ и родителенъ падежъ ед. число, се срѣщатъ въ народни пѣсни и пословици, и въ архаични книжовни изрази: коня шаренаго (род. падежъ въ служба на винителенъ); Светаго Клименти (род. пад.), Светому Клименту (дат. пад.).

ЧЛЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА

§ 373. Прилагателните се членуватъ, общо взето, като сѫществителните имена. Сѫщо и тукъ въ мжжки

родъ се различава пъленъ и кратъкъ членъ. При членуване мъстото на ударението не се променя.

Членътъ на прилагателните за межки родъ се прибавя винаги къмъ разширената имъ форма на -и, а формата му е, както и при съществителните следъ гласна, -ятъ или -я: *бъли-ятъ, бъли-я;* *зелени-ятъ, зелени-я;* *сладки-ятъ, сладки-я;* *желъзни-ятъ, желъзни-я;* *български-ятъ, български-я;* *окчи-ятъ, окчи-я.* За изпуштане на -ъ- и -е- въ последната сричка вж. § 370. Употребата на пълните и кратки членувани форми е същата, както при съществителните (срв. § 162): *Новиятъ филмъ* (опредѣление на подлога, имнитсленъ падежъ) *привлечи много посетители;* *Мнозина бъркатъ да видятъ новия филмъ* (опредѣление на допълнението, косвенъ падежъ).

Въ стихотворна речь, за да се намали при нужда броятъ на сричките, допуска се при прилагателните съкращаване на члена (безразлично пъленъ или кратъкъ) въ -и-:

*Тълпата бъ разгонена. Заглъхна
и стръоний викъ и воплитъ ѝ бъсни,
съ последните луци на лътний денъ;
и глуха нощъ обгърна въчният градъ.*

(П. П. Славейковъ)

Тази членна форма на -и тръбва да се различава не само по смисъль, но и правописно отъ разширената нечленена форма на -и (*драги, скажи, вични*).

Въ женски родъ членътъ на прилагателните е *-та*, въ сръденъ родъ *-то*, а въ множествено число за трите рода *-ти*: *бъла-та, бъло-то, бъли-ти;* *зелена-та, зелено-то, зелени-ти;* *сладка-та, сладко-то,* *сладки-ти;* *българска-та, българско-то, български-ти.*

Членуваниятъ форми на прилагателното *горъка,* *горка* премѣстватъ удирението си въ сричката предъ члена: *горкъ-ятъ, горка-та, горкъ-то, горкъ-ти.*

§ 374. Въ съчетания отъ прилагателно и съществително членътъ не се повтаря при всѣко отъ тѣхъ, а се поставя само при първото по редъ. Обикновено първо по редъ е прилагателното, и затова членътъ се поставя обикновено при него. Напр.:

А тихия вечерникъ, подфональ прекъснатия разговоръ съ пръснати тукъ и тамъ по слоговете, букаци и сливи, пресръща закъснълия пътникъ, милва пламналото му лице и отворенитъ му гърди и, като му шепне сладки приказки, утвърждава разбуненото му сърдце (Т. Г. Влайковъ). Често той се спираше и нетърпеливо поглеждаше през зеленитъ листа къмъ воденицата, дано му се мърнатъ нейде бълтъ ръкави на Бойка, воденичарската дъщеря, която той обичаше съ душегубна любовъ (Елинъ Пелинъ).

Когато се събератъ по-вече прилагателни предъ одно съществително, членува се само първото отъ тъхъ:

Изподъ пръстите на кавала му се лъе кръхката и мила пъсень за овчаря и за малката черноока мома (Т. Г. Влайковъ). — Глъхне широкото поле подъ безстрасното августовско небе (Елинъ Пелинъ). — Странджата стана пратъ, свали съдранито и омащано сетре, измъкна отзадъ изъ червения поясъ, който запасваше скъсанитъ му и запетнени панталони, единъ голъмъ револверъ и го окачи на стената (Ив. Вазовъ).

Ако предъ кратко притежателно местоимение стоятъ по-вече прилагателни, членуватъ се всичкитъ: освенъ скъсанитъ му и запетнени панталони може да се каже още скъсанитъ и запетнитъ му панталони. Също и въ нѣкои патетични изрази при изреждане на по-вече прилагателни тѣ могатъ да се членуватъ всички: *Пълноводния, волният приливъ на моя животъ многоликъ* (Е. Багряна).

Когато съществителното стои предъ прилагателното, какъвто е често случаятъ въ стихотворна речъ, и рѣдко въ прозаична, членува се, споредъ общото правило, само съществителното, като първо въ групата:

Где се чува само ревътъ Бъломорски | или въчний шепотъ на шумитъ горски (Ив. Вазовъ). | Покрътенъ, Киръ стана отъ трона високъ (П. П. Славейковъ). — Некъ висне намръщено въодътъ небесенъ (К. Христовъ). — Вземи ме, лодкаръ, въ своята ладия леса, | която безшумно цени вълнитъ смолни, | и сякашъ

проправя отъ тукъ до небето пътека, и сякашъ се гони съ чайки и тъ смили и волни (Е. Багряна). — *Велики чувства на възпоминания се разбудиха сега въ душитъ на сподвижници им Хаджи Димитровъ, Тотюви, Нанайотовъ* (Ив. Вазовъ).

§ 375. Въпръщи че собствените имена и нѣкои близки до тѣхъ нарицателни имена (вж. § 168, I) не се членуватъ, ако се употреби предъ тѣхъ прилагателно име, то се членува на общо основание: *Сякашъ гледамъ майка ѝ, старата Сарандовица* (Й. Йовковъ). — *И смръщениятъ Хъшлакъ съ устни* (П. П. Славейковъ). — *Планът на постройката е изработенъ отъ известния архитектъ Х. У.* — *Стариятъ професоръ Х. У. е издалъ нова книга върху епохата на великия царь Симеонъ*. (Ако пѣмаш с прилагателни, щѣхме да кажемъ безъ членъ: *отъ архитектъ Х. У., професоръ Х. У., царь Симеонъ*).

Прилагателни, които стоятъ следъ собствени лични имена, се членуватъ, макаръ да не заематъ първо място въ групата: *Иванъ гърбачиятъ, Иванъ Петровиятъ* (притежателно прилагателно, различно отъ фамилно име *Петровъ*).

Прилагателни, които влизатъ въ състава на собствени имена, обикновено не се членуватъ: *Стара планина, Черно море, обаче Атлантическиятъ океанъ, Северниятъ ледовитъ океанъ, Балканскиятъ полуостровъ, Охридското езеро* и пр.

Също така и въ други случаи, когато при съществителните имена членътъ се изпуска (§ 168, II, III), ако се постави предъ тѣхъ прилагателно, то се членува обикновено на общо основание, напр. *майка ми* (безъ членъ), но *старата ми майка; връщамъ се отъ училище, но връщамъ се отъ новото училище, подъ влияние на, но подъ силното влияние на* и пр.

Често пъти названията на езиците не се членуватъ: *граматика на български езикъ; турски езикъ е много интересенъ за изучаване*. Въ последно време се забелязва стремежъ къмъ членуващо въ такива случаи: *граматика на български я езикъ; турскиятъ езикъ е много интересенъ за изучаване*.

СТЕПЕНИВАНЕ НА КАЧЕСТВЕНИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

§ 376. Качествените прилагателни имена (срв. § 345) означаватъ признания, които могатъ да бѫдатъ свойствени въ различна степень на предметите. Така напр. не всички предмети, опредѣлени съ прилагателно *хубавъ* или *широкъ*, сѫ еднакво хубави или сднакво широки.

Въ нѣкои случаи съ помощта на наставки или представки прилагателното може да изрази слеба или особено силна степень на признака: *зеленикъ*, *синкавъ*, *болнавъ*, *възвеленъ*, *възсинъ*, *въширокъ*, *хубавичекъ*, *широкечекъ*; *преширокъ*, *предобиръ*, *прежубавъ*. Въ такъвъ случай степеньта на признаниетъ е взета въ абсолютна смисълъ, безъ да се сравнява съ други предмети.

За да може обаче при сравнение между предметите да се изказва относителната степень на признака, съществуватъ така наречените степени за сравнение на прилагателните.

Качествените прилагателни могатъ да изказватъ белезите на предметите въ сравнение съ други предмети въ три степени: положителна, сравнителна и превъзходна.

а) Положителна степень се изказва съ обикновената форма на прилагателното. Тя означава белега направо, безъ да се прави сравнение съ нѣщо друго: *широкъ*, *широкечекъ*, *синъ*, *синкавъ*, *добъръ*, *лошъ* и др.

б) Сравнителна степень се изказва съ частицата *по-* предъ прилагателното. Тя означава белега въ по-висока степень, когато се прави сравнение съ другъ предметъ (или сднакви, или взти изцѣло други предмети): *по-широкъ*, *по-широкечекъ*; *по-синъ*, *по-синкавъ*, *по-добъръ*, *по-лошъ*.

в) Превъзходни степени се изказва съ частицата *най-* предъ прилагателното. Тя означава белега въ най-силна степень при сравнение между по-вече отъ два предмета (когато се допускатъ между тѣхъ по-вече отъ две степени): *най-широкъ*, *най-широкечекъ*, *най-синъ*, *най-синкавъ*, *най-добъръ*, *най-лошъ*.

Правописна бележка. Частиците *по-* и *най-* въ сравнителната и превъзходна степень се пишатъ съ ѿединителна чертица: *по-добъръ*, *най-добъръ*.

Формитѣ за сравнителна и пренъзходна степень на прилагателнитѣ имена иматъ двойно ударение, по-неке частиците *по-* и *най-* сѫ винаги ударени, а и самото прилагателно запазва собственото си ударение: *поширокъ*, *най-широкъ*, *по добъръ*, *най-добъръ*, *по лошъ*, *най-лошъ*. Първото отъ тия две ударения се изговаря по-силно отъ второто.

§ 377. Въ изказване на сравнителна и пренъзходна степень на прилагателнитѣ българскиятъ езикъ е постигналъ завидна формална простота и яснота. По-вечето европейски езици (а като тѣхъ е билъ и старобългарскиятъ) си служатъ за тая целъ главно съ особени наставки, чието прибавяне къмъ прилагателното е свързано съ различни звукови промѣни. При това срѣщатъ се въ тия езици и прилагателни, ниято сравнителна степень се образува отъ съвсемъ другъ коренъ: рус. *добрый* 'добъръ', луцкий 'по-добъръ', фр. *bon* 'добъръ', *plus* 'по-добъръ' и др.

Въ днешния български езикъ сѫ преминали отъ руски езикъ нѣкои по-стари форми за сравнителна степень, като *висши* 'по-високъ', *низши* 'по-нисъкъ', *младши* 'чинъ' 'по-младъ чинъ' *старши* 'чинъ' 'по-старъ чинъ'.

У частъ обаче тия степени се схващатъ не като относителни, а като абсолютни. Затова тѣ могатъ отъ своя страна да се степенуватъ съ частици *по-* и *най-* (както е при *синкавъ*, *широкекъ*, вж. по-горе): *по-висши*, *най-висши*; *по-низши*, *най-низши*; *по-младши*, *най-младши*; *по-старши*, *най-старши*. Форми *височайши*, *августейши*, изразявани пренъзходна степень, могатъ сѫщо така при съответни случаи да се степенуватъ още веднажъ: *най-височайши*, *най-августейши*.

Забележка. Подобно на прилагателнитѣ (и наречията, вж. тамъ), при подходящи случаи могатъ да се степенуватъ въ българскиятъ езикъ и съществителни и глаголи: *юнакъ*, *по-юнакъ*, *най-юнакъ*; *глупакъ*, *по-глупакъ*, *най-глупакъ*; *общичамъ*, *по-общичамъ*, *най-общичамъ*; *мразъ*, *по-мразъ*, *най-мразъ*. Възможностъ за такова степенуване се създава отъ префиксалното изказване на степенитѣ въ българскиятъ езикъ, съ което не се засъгватъ формално другите наставки и граматичнитѣ окончания на думите. При умъкване на други думи помежду съединителна чертица не се пише: *по-общичамъ*, *най-общичамъ*.

ЧИСЛИТЕЛНО ИМЕ

Значение и граматични особености на числителните имена

§ 378. Числителните имена означаватъ числото (количеството) или числения редъ на предметите: *единъ*, *първи*; *два, втори*; *шестнайсетъ, шестнайсети*, *седемдесетъ, седемдесети* и пр. По значение числителните имена се доближаватъ по-вече до прилагателните от колкото до съществителните, тъй като означаватъ числото не като отдѣлна същина, а като признакъ на същина или същини.

Въ опредѣлени случаи числителните имена се бележатъ, за краткост, съ особени знакове, наречени цифри.

Споредъ значението и службата си числителните се делятъ на две основни групи: количествени и поредни.

Количествените (или бройни) числителни имена означаватъ числото (количеството, броя) на предметите: *единъ ученикъ, два класа, шестнайсетъ чина, седемдесетъ книги* и пр. Тъкъм съществителни. Отъ тъхъ се образуватъ поредните числителни, както и нѣкои други думи съ числително значение. Особените знакове на количествените числителни се наричатъ арабски цифри: 1, 2, 16, 70 и пр.

Поредните числителни имена означаватъ числениия редъ на предметите: *първи ученикъ, втори класъ, шестнайсети чинъ, седемдесети томъ* и пр. Особените знакове на поредните числителни се наричатъ римски цифри: I, II, XVI, LXX и пр. Вместо римски цифри за поредни числителни могатъ да се употребяватъ и арабски. Въ такъвъ случай нѣкои поставятъ точка следъ арабската цифра („1. часъ“, „2. строфа“), за да означатъ, че цифрата означава поредно число. Това обаче не е необходимо, тъй като отъ обстановката или отъ смисъла на цѣлото изречение може достатъчно да про-

личи, дали означението „*1 часъ*“ тръбва да се чете „единъ часъ“ или „първи часъ“. При отбележване на дати е прието обикновено денът и годината да се означават съ арабски цифри, а месецът — съ римска, като за отделяне между цифритъ се поставятъ точки: 9. IX. 1941 г., 18. III. 1943 г. Когато месецът се означава съ дума, точки не се поставятъ: 9 *септемврий* 1941 г.

§ 379. Количествените и поредни числителни се различаватъ значително помежду си по граматични особености. Количествените числителни не се мянятъ по родъ, а съ несъвместими и съ понятие за промяна по число или стиснуване, тъй като всъко отъ тяхъ означава точно определена стойност. Поредните числителни се мянятъ по родъ и число, както прилагателните, но също не се степенуватъ. И двете категории числителни могатъ да се членуватъ.

Образуване на количествените числителни

§ 380. Чисителните имена въ българския езикъ се образувватъ по десетичната система. Основни категории съ числата отъ *едно* до *десетъ*, а после *сто*, *хиляда*, *милионъ*, *милиардъ* и т. н.:

1	— единъ, една, едно
2	— два (м. р.), две (ж. и ср. р.)
3	— три
4	— четири
5	— петъ
6	— шестъ
7	— седемъ
8	— осемъ
9	— деветъ
10	— десетъ
100	— сто
1,000	— хиляда
1,000,000	— милионъ
1,(ХХ),000,000	— милиардъ и т. н.

Забележки. 1. По родъ се мянятъ само числителните *единъ*, ж. р. *една*, ср. р. *едно* и *два*, ж. и ср. р. *две*. Названиията *милионъ*, *милиардъ* и т. н. съ въ същност съществителни отъ мъжки родъ: за *хиляда* вж. § 388,2. Форми за множествено число иматъ числата 1, 1,000, 1,000,000, 1,000,000,000 и пр. (*едни*, *хиляди*, *милиони*, *милиона*, *милиарди*, *милиарда* и пр.).

2. Изговоръ „хилядо“ и „милонъ“ вм. *хиляда* и *милонъ* тръбва да се избъгва. Също така въ книжовния езикт. е установено *десетици*, *осемъ*, *двесте*, а не „седъмъ“, „осъмъ“, „двеста“.

Съ помощта на тия няколко основни форми се образуватъ числителни имена за означаване на необходимо множество числени стойности. Това става, като се комбиниратъ тия изходни форми по два основни начина: чрезъ умножение и чрезъ прибавяне.

§ 381. Чрезъ умножение се образуватъ числителни имена за числа, образувани отъ еднородни категории (десетици, стотици, хиляди и пр.). Въ този случай множителъ се поставя предъ множимото.

Числителните за десетици и стотици се схващатъ и пишатъ днесъ като цели думи (съединителната чертица е употребена тукъ само за по-голяма яснота):

<i>два-десетъ</i>	<i>две-стъ</i>
<i>три-десетъ</i>	<i>три-ста</i>
<i>четири-десетъ</i>	<i>четири-стотинъ</i>
<i>пет-десетъ</i>	<i>пет-стотинъ</i>
<i>шест-десетъ</i>	<i>шест-стотинъ</i>
<i>седем-десетъ</i>	<i>седем-стотинъ</i>
<i>осем-десетъ</i>	<i>осем-стотинъ</i>
<i>девет-десетъ</i>	<i>девет-стотинъ</i>

Числителните за хиляди, милиони и пр. се схващатъ и пишатъ днесъ като образувани отъ отделни думи:

<i>две хиляди</i>	<i>два милиона</i>
<i>три хиляди</i>	<i>три милиона</i>
<i>четири хиляди</i>	<i>четири милиона</i>
<i>десетъ хиляди</i>	<i>десетъ милиона</i>
<i>двадесетъ хиляди</i>	<i>двадесетъ милиона</i>
<i>сто хиляди</i>	<i>сто милиона</i>
<i>триста хиляди</i> и т. н.	<i>триста милиона</i> и т. н.

Забележка. Освенъ по десетичната система въ някои езици се срещатъ числа, образувани по други системи. Така напр. въ френски съникъ се забелязватъ при някои числа елементи отъ „двоенчеснични“ системи: 80 — quatre vingt 'четири по двадесетъ', 90 — quatre vingt dix 'осемдесетъ' („четири по двадесетъ“) и десетъ', 92 — quatre vingt deux 'осемдесетъ и дванадесетъ' и пр.

§ 382. Чрезъ прибавяне се образуватъ числителни имена за числа, съставени отъ разнородни числени

категории (десетици и единици; стотици, десетици и единици; стотици и единици и пр.). Въ този случай по-малката категория се поставя следъ по-големата. Въ говоримия езикъ често при всъко прибавяне се поставя съюзъ *и*, но въ писмения езикъ *и* се поставя само при последното прибавяне въ всяка тризначна група:

двадесет и два
тридесет и три
десетдесет и петъ
сто и единъ
сто (и) двадесет и единъ
хиляда и единъ
хиляда (и) сто и единъ
хиляда (и) сто (и) двадесет и единъ
сто и петъ хиляди (и) сто (и) двадесет и петъ

Само при числата 11—19 по-малката категория (единицата) се поставя предъ по-големата (десетицата), но тия числителни се схващатъ и пишатъ днесъ като цѣли думи. та не затъмняватъ системата:

еди(н)-на-десетъ
два-на-десетъ
три-на-десетъ
четири-на-десетъ
пет-на-десетъ
шест-на-десетъ
седем-на-десетъ
осем-на-десетъ
девет-на-десетъ

§ 383. Съставната частъ *-десетъ* въ числителните имена 11—40 и 60 се съкраща въ говоримия езикъ на *-йсетъ*: *единайсетъ*, *дванайсетъ*, *двойсетъ*, *трийсетъ*, *четирийсетъ*, *шайсетъ*. Би тръбвало тези форми да бждатъ допустнати вече по-свободно и въ книжовната речъ.

Числителните 5—10 и всички други, които завършватъ на *-десетъ* (*-йсетъ*) се пишатъ съ *и* на края: *петъ*, *шестъ*, *седемъ*, *осемъ*, *деветъ*, *десетъ*, *единадесетъ* (*единайсетъ*), *двадесетъ* (*двойсетъ*), *десетдесетъ* и пр. (но *петстотинъ*, *шестстотинъ* и пр. — съ *ъ*).

Когато говоримъ за лица отъ межки полъ, числителните 2—6 (употрѣбени сами или прибавяни въ по-

голъми числа) иматъ особена форма — съ наставка -(и)ма:

двама (двайсетъ и двама, сто и двама) може
трима (двайсетъ и трима, сто и трима) ученици
четир(и)ма (двайсетъ и четирма, сто и четирма)
петима
шестима.

Също така ще кажемъ напр. *Вие двамата* (*три-мата* и пр.) *сършете тази работа*, когато между тия лица има поне едно отъ межки полъ. Неправилно е обаче да се казва за лица само отъ женски полъ *ниe двами, вие тримата* и пр.; правилното въ такъвъ случай е *ниe двестъ, вие тристи* и пр.

Вместо лично-межките форми на -(и)ма се сръщатъ понѣкога и други съ наставка -мина или -ица: *двамина, двойца, тримина, троица* и пр. (срв. у Ботевъ *деветмина дружина*).

Следъ количественни числителни съществителнитъ имена отъ межки родъ приематъ особена, „бройна“ форма за множествено число, окончаваща на -а (-я), вж. § 151: *петъ кораба* (а не „кораби“), *два самолета* (а не „самолети“), *десетъ града* (а не „градове“) и пр. При лица отъ межки родъ по-често се употребява обикновеното множ. число: *двами ученици* (и *двама ученика*), *десетъ войници* (и *десетъ войника*), *двадесетъ учители*, *двадесетъ кметове* (*двадесетъ кмета*) и пр.

Следъ числителни имена, които завършватъ на „1“, по-добре би било съществителното да се съгласува съ цѣлото число, а не съ последната му цифра, и да се поставя, следнательно, въ множествено число: *двайсетъ и единъ лева, двайсетъ и една тетрадки, двайсетъ и едно парчета, двайсетъ и единъ ученици* (*ученика*).

Членуване на количественитъ числителни

§ 384. Числителното „1“ се членува като прилагателнитъ: *едини-ятъ* (*едини-я*), *една-та*, *едно-то*, *едни-тъ*.

Числителнитъ *два, триста, хиляда* (завършващи на -а!) приематъ членъ -та: *двата, тристата, хилядата*.

Числителните **милонъ, милиардъ** и пр. съ въ същността съществителни имена и се членуват като такива: **милонътъ (милиона), милиардътъ (милиарда)** и пр.

Всички останали съществителни, които се пишат като една дума, приематъ числъ -*ти*: **двестъ (ж. р.), тритъ, четириятъ, петътъ, дванайсетътъ, двайсетътъ, стотътъ, двестиятъ, петстотинътъ** и пр. Въ говоримия езикъ вместо числъ -*ти*, се изговаря -*тихъ (петъхъ, десетъхъ)*, но тази форма се избъгва въ писмения езикъ.

Крайниятъ в при числителните не се пише предъ числена, както при съществителните, а се изпуска: **петътъ, седемътъ**.

При сложни числителни, образувани чрезъ умножение (§ 381), се членува първата част, ако се пишат отдельно: **двестъ хиляди, тринайсетъ хиляди, тритъ милиона** и пр. Ако дветъ части се сливатъ въ една дума, членътъ се поставя на края: **двадесетътъ, петстотинътъ** (за предпочитане предъ „петътъ стотинъ“).

При сложни числителни, образувани чрезъ прибавяне (§ 382), може да се членува или първата, или последната част: **двойцетъ и двата или двайсетъ и два, триста (и) двайсетъ и двата или триста (и) двайсетъ и два**, обаче само **два-на-десетъ, пет-на-йсетъ** и пр., понеже тукъ имаме всиче цълни думи.

Когато наредъ съ числителното е употребено и прилагателно, членува се първото по редъ отъ тъхъ: **Получихъ двестъ хубави картички, но Получихъ хубави и две картички.**

При числителните, които приематъ числъ -*ти*, ударението се пренася редовно върху члена: **четири — четириятъ, десетъ — десетътъ, двайсетъ — двайсетътъ, петстотинъ — петстотинътъ**. Изключение правятъ формите **двестъ, тритъ (също и двата), въпръшки че въ западните говори имаме „двестъ“, „тритъ“ (също и „дватъ“)**. При останалите форми на члена ударението въ членуваната форма не се мѣни: **единиятъ, двата, тристата, хилядата, милионътъ** и пр.

Остатъци отъ падежни форми при количествените числителни

. § 385. Отъ количествените числителни съ запазени форми за винителенъ (по произходъ родителенъ) и да-

телеиъ падежъ само въ формата за мажки родъ на числителното единъ: *единого, единому*. Тъ се срещатъ редко, и то обикновено въ случаи, когато числителното е употребено бешъ съществително, т. е. въ службата на съществително, или като неопределително мястоимение (вж. по-долу): *попитали единого, казали единому.*

Образуването на поредните числителни имена

§ 386. Поредните числителни имена се образуватъ отъ количествените съ изключение на *първи* (*пръвъ*) и *втори*.

Поредните числителни *трети* и *четвърти* отъ количествените *три* и *четири* се образуватъ съ наставка *-ти* и съ нѣкои звукови промѣни въ самата основа.

Отъ останалите числителни-единици и отъ числителните-десетици поредни форми се образуватъ съ наставка-окончание *-и* (ж. р. *-а*, ср. р. *-о*, множ. число *-и*):

<i>единайсети</i>	
<i>дванайсети</i>	<i>двойсети</i>
<i>тринайсети</i>	<i>трийсети</i>
<i>четиринайсети</i>	<i>четиридесети</i>
<i>пети</i>	<i>петнайсети</i>
<i>шести</i>	<i>шестнайсети</i>
<i>седми</i>	<i>седемнайсети</i>
<i>осми</i>	<i>осемнайсети</i>
<i>девети</i>	<i>деветнайсети</i>
	<i>петдесети</i>
	<i>шайсети</i>
	<i>седемдесети</i>
	<i>осемдесети</i>
	<i>деветдесети</i>

Съ изключение на формата *пръвъ* (покрай *първи*), всички поредни числителни завършватъ въ мажки родъ на *-и*. Форми като „вторъ“, „третъ“, „десетъ“ вм. *втори*, *трети*, *десети* не сѫ употребителни въ книжовния езикъ.

Отъ числителните-стотици поредни форми се извеждатъ донѣкѫде по-трудно. Най-подходящи такива форми могатъ да бѫдатъ следните:

стоенъ (стотни)
двестотенъ (двестотинъ, двестотни)
тристотенъ (тристотни)
четиристотенъ (четиристотни)
петстотенъ (петстотни)
шестстотенъ (шестстотни)

*седемстотенъ (седемстотни)
осемстотенъ (осемстотни)
деветстотенъ (деветстотни)*

Отъ хиляда, милионъ, милиардъ имаме хиляденъ, милионенъ, милиарденъ. При по-вече хиляди, милиони, милиарди поредната форма е цъла сложна дума, въ която множителната част представя количествено числително, а втората — поредно:

<i>хиляденъ (-дни)</i>	<i>милионенъ (-ни)</i>	<i>милиарденъ (-ни)</i>
<i>двѣххиляденъ</i>	<i>дouмилионенъ</i>	<i>дouмилиарденъ</i>
<i>трихиляденъ</i>	<i>тримилионенъ</i>	<i>тримилиарденъ</i>
<i>стохиляденъ и пр.</i>	<i>стомилионенъ и пр.</i>	<i>стомилиарденъ и пр.</i>

При сложните числителни, образувани чрезъ прибавянс, само последниятъ членъ приема съответната поредна форма:

*двайсетъ и първи
- сто (и) двайсетъ и първи
хиляда (и) деветстотинъ (и) четиридесетъ и трети*

Родъ, число и членъ при поредните числителни

§ 387. По формата си поредните числителни не се различаватъ никакъ отъ прилагателните имена и се мѣнятъ по родъ и число също като тѣхъ:

*първи, първа, първо — мн. ч. първи
втори, втора, второ — мн. ч. втори
трети, трета (не „третя“), трето (не „третъ“)
пети, пета и пр.
стоиленъ (стотни), стотна, стотно — мн. ч. стотни
сто и първи, сто и първа, сто и първо*

Също така и членуването на поредните числителни става както при прилагателните имена:

*първиятъ (първия), първата, първото, първите
вториятъ (втории), втората, вторите
третиятъ (третия), третата, третото, третите
петиятъ (петия), петата, петото
стотниятъ (стотния), стотната, стотното
сто и първиятъ, сто и първата, сто и първото*

Падежни форми отъ поредни числителни въ
днешния ни езикъ не се сръщатъ.

Числителното *първи*, *пръвъ*, когато означава „пре-
дееъ“, може да се степенува: *по-първи* (*по-пръвъ*),
най-първи (*най-пръвъ*).

Особени форми и думи, образувани отъ числи- телните

§ 388. 1. **Приблизителни числителни** (количе-
ствени) се образуватъ най-често чрезъ безсъзно свър-
зване на две последователни числа: *два-три*, *три-четири*,
четири-петъ, *петнайсетъ-шестнайсетъ* (не „петь-шестнай-
сеть“), *двойсетъ-трийсетъ* (не „два-трийсетъ“), *триста-
четиристотинъ* (не „три-четиристотинъ“), *петь-шестсто-
тина*.

За числа отъ 10 до 100 могатъ да се образуватъ
форми за приблизителност съ наставка *-ина*: *десетина*,
дванайсетина, *петнайсетина*, *двойсетина*, *трийсетина*,
стотина. Сръщатъ се и смъсени сложни форми *десе-
тина-дванайсетъ*, *стотина-двесте* и др.

2. **Числителни съществителни**, т. е. такива думи,
които изразяватъ числата като самостоящи същности, съ-
образуватъ съ наставка *-(рр)ка* или, по-рѣдко, *-ица*. По-
употрѣбителни такива съществителни сѫ следните:

- единица*
- двойка*
- тройка*
- четворка*
- петорка (петица)*
- шесторка (шестица)*
- седморка*
- осморка*
- деветорка (деветика)*
- десеторка (десетица, десетка)*
- дванайсеторка*
- стотица*

Форми съ специално значение: *седмица* означава
време (7 дни), *стотарка*, *хилядарка* означаватъ банкноти
стотинъ, *десетакъ*, *петакъ*, *петаче*, *десетаче*, *двойсетиче*
означаватъ монети.

Формата *хиляда* е чисто числително, но формата *хиляда* (напр. *втора хиляда*), отъ която съж образувани и съответните сложни числителни чрезъ умножение (*две хиляди, сто хиляди* и пр.), е съществително отъ женски родъ.

Формите *милонъ, милиардъ* и пр. съж съществителни отъ мужки родъ. Затова казваме обикновено *единъ милионъ, единъ милиардъ*, и не само „*милонъ*”, „*милиардъ*”, както *сто* или *хиляда*.

3. Кратните числителни съж въ същността прилагателни, които се образуват по следните начини:

Съ наставка *-енъ* се образуватъ форми, които означаватъ състава на предметите споредъ броя на частите имъ; такива форми се образуватъ обикновено стъ по-малките числа:

(единиченъ)	<i>седморенъ</i>
<i>двоенъ</i>	<i>осморенъ</i>
<i>троенъ</i>	<i>деветоренъ</i>
<i>четворенъ</i>	<i>десеторенъ</i>
<i>петоренъ</i>	<i>двайсеторенъ</i>
<i>шесторенъ</i>	

Прилагателните *двоенъ, троенъ* означаватъ **начинъ**.

Съ помощта на елемента *-кратенъ* се образуватъ сложни прилагателни, които означаватъ **повторение**:

<i>единократенъ</i>	<i>петократенъ</i>
<i>двукратенъ</i>	<i>десетократенъ</i>
<i>трикратенъ</i>	<i>стократенъ</i>
<i>четирикратенъ</i>	<i>хилядократенъ</i> и др.

За означаване на многократност (10, 100 и 1000 пъти) при единици за мърене се употребяватъ сложни съществителни съ началенъ елемент *дека*- 'десетъ пъти', *хекто-* 'сто пъти', *кило-* 'хиляда пъти', отъ старогръцки произходъ: *декалитъръ, хектолитъръ, килолитъръ; декаметъръ, хектометъръ, километъръ* и др.

4. Дробни числителни, за означаване на дробни части отъ цѣли предмети или единици, се получаватъ чрезъ **съединение** отъ количествено числително („числителъ“), което означава броя на взетите ча-

сти, и поредно числително („зnamенатель“), което означава пълния брой на всички такива части (при поредното числително се подразбира думата „часть“, „части“, затова тези числа се схващат въ женски родъ):

една втора (най-често се казва *половина*)
 едни трета, две трети
 една десета, две десети, петъ десети
 една трийсет и втора, две трийсети и втори
 една стотна, три стотни
 една сто и двайсет и трета, дес сто и двайсетъ
     и трети
 една хилядна
 една милионна

При по-малко число въ „зnamенателя“ вместо поредно числително може да се употребява и образувано от него съществително съ наставка -ина, умалит. -инки:

половина, половинка
 третина, третинка
 четвъртина, четвъртинка
 петина, петинка
 шестина, шестинка
 единайсетина, единайсетинка
 дванайсетина, дванайсетинка
 тринайсетина, тринайсетинка
 двайсетина, двайсетинка
 тринайсетина, тринайсетинка
 стотина, стотинка и пр.

Вместо половина и четвъртина, когато стоятъ предъ съществително име, се казва обикновено *половинъ*, *четвърть*: половинъ метъръ, половинъ ябълка, четвърть въкъ, четвърть ябълка.

За означаване на дробни части $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{100}$ и $\frac{1}{1000}$ отъ единици за мърене се употребяватъ сложни съществителни съ началенъ елементъ деци- 'десета часть', санти- 'стотна часть' и мили- 'хилядна часть', отъ латинско-франсъски произходъ: дециметъръ, сантиметъръ, милиметъръ; дециграмъ, сантиграмъ, милиграммъ и др.

5. Умалително-гальовни форми на числителните имена се образуватъ най-често съ наставка -шечъ, мн. ч.

-ички, -инки (вж. и § 361); рѣдко се срѣща наставка -ка или -ца. Такива сѫ:

Количествени	Поредни
единичекъ, единичка, единичко единички	първичекъ, първичка, първичко, първички
двеичка, двеички (двенки); двеамка, двеамца	вторичекъ
тричеки (тринки); тримка тримца	третичекъ
четирки	четвъртичекъ петичекъ шестичекъ и пр.

Както посочихме въ т. 4, умалително значение иматъ и дробните форми *половинка*, *третинка*, *четвъртника* и пр.

6. При образуване на сложни думи съ числителни имена обикновено числителното 2 приема форма *дву-*, а числителните 3 и 4 запазватъ непромѣнена форма *двоусриченъ*, *триусриченъ*, *четириусриченъ*. Останалите числителни приематъ съединителна гласна *-а*: *единосриченъ*, *петосриченъ*, *седмосриченъ*, *петолистенъ*, *осмоокракъ* и пр. Когато обаче такива сложни думи се образуватъ отъ названия на мѣрки, за да означатъ размѣръ, съединителната гласна се изпуска: *петгодишънъ*, *петметровъ*, *двайсетградусовъ* и пр.

Съществителното *десетилътие* е възприето въ поархаична форма, обаче формата „Седмиградско“ днесъ всиче е замѣнена съ *Седмоградско*.

Поредните числителни приематъ въ сложни думи съединителна гласна *-а*: *четвъртокласникъ*, *петокласникъ*, *първогоденъ* и пр.

МЪСТОИМЕНИЕ

Значение и граматични особености на мъстоименията

§ 389. Мъстоименията съдомини думи, които не означават установени предмети или признания, а могатъ въ речта да заместватъ различни съществителни, прилагателни и числителни имена: *ти, той, който, мой, неговъ, такъвъ, толкова* и пр. Службата на мъстоименията въ езика е доста разнообразна и твърде важна. Тя може да се сведе къмъ следните основни точки: 1. Чрезъ употребата на мъстоименията се избръгва повтарянето на нѣкои думи, и така изразътъ ни става по-гладъкъ и по-кратъкъ, напр. *Левски е роденъ въ Кирлово. Когато билъ малъкъ, баща му (вм. „бащата на Левски“) умрълъ и той (вм. „Левски“) останалъ сираче.* 2. Когато говоримъ за непознати или неопределени точно (индивидуално) предмети, ние не бихме могли да изкажемъ мисълта си безъ помощта на мъстоименията, напр. *Нѣкой ме е търсилъ, Всъки е челъ нѣщо отъ Визовъ.* 3. Въ много случаи лицето или предметътъ се опредѣля въ известенъ смисълъ по-добре чрезъ мъстоименията, отколкото ако се назовава прѣко, тъй като мъстоименията могатъ да посочватъ, какво е положението на това лице или предметъ спрямо говорещото лице (1, 2 или 3 лице), или пъкъ каква е неговата отдалеченостъ, напр. *Ти (лице, къмъ което се обръщаме) си ми другаръ, Той (странично лице, за което се говори) ми е другаръ, Това цялте е по-хубаво отъ онака.* 4. Нѣкои мъстоимения служатъ и за връзка между съставните части на сложните изречения, като свързватъ дадено приставно изречение съ име, споменато въ главното изречениес, напр. *Днесъ съпътствъ презивява събития, които ще оставятъ дълбоки следи въ историята.*

§ 390. Споредъ значението и произхода си мъстоименията се дѣлятъ на две основни групи:

1. Мъстоимения, които заместватъ имена на лица, предмети или качества, известни на говорещото лице. Такива съдомини следните три вида мъстоимения:

1. Лични мѣстоимения, които замѣтвавъ имена на опредѣлени лица и предмети: *азъ, ти, той, тя, то, чие, оис, тъ*.

2. Притежателни мѣстоимения, които замѣтвавъ прилагателни имена за принадлежностъ къмъ опредѣлени лица и предмети напр. *мой, твой, неговъ, неинъ, му, имъ, свой* и др.

3. Показателни мѣстоимения, които замѣтвавъ чрезъ посочване именуването на опредѣлени лица или предмети или на тѣхните качества: *тоя, она, та-къвъ, толкова*.

По произходъ общо взето, тѣзи три вида мѣстоимения се свеждатъ сѫщо и къмъ общи корени (вж. § 399 и 404).

II. Мѣстоимения, които замѣтвавъ имена на лица, предмети или качества, неизвестни на говорещото лице. Тѣ се дѣлятъ отъ своя страна сѫщо на три групи:

1. Въпросителни мѣстоимения, които замѣтвавъ въ въпросителни изречения имената на неизвестни намъ лица, предмети и качества: *кой, какънъ, колко, чий* и пр.

2. Неопредѣлителни мѣстоимения, които замѣтвавъ въ съобщителни изречения имена на неизвестни намъ или неопределени конкретно за насъ лица, предмети и качества: *някой, всъки, никакъвъ, няколко, нѣчий* и пр.

3. Относителни мѣстоимения, които замѣтвавъ въ приставки изречения имената на лица, предмети и качества, споменати вече въ по-общъ смисълъ (но не напълно опредѣлени) въ главното изречение; тоя видъ мѣстоимения служатъ и за връзка между изреченията; напр. *които, какъто, колкото, чийто* и пр.

Сѫщо и тѣзи три вида мѣстоимения сѫ свързани по-тѣсно помежду си и по произходъ (неопределителните и относителните се образуватъ отъ въпросителните, вж. § 410, 412 и 415).

§ 391. Мѣстоименията обикновено се мѣнятъ по родъ и число, споредъ сѫществителните и прилагателни имена, които замѣтватъ. Общо взето, при тѣхъ сѫ запазени по-вече надежни форми, отколкото при сѫществителните и прилагателни имена. При това лич-

нитѣ и притежателни мѣстоименія иматъ и друга една особеностъ — изменение по лицѣ, — която ги сближава съ глагола. Когато мѣстоимението означава лицето, -ко-гато то само говори за себе си, имаме първо лицѣ: *азъ, ние, мой, наши* и пр. Когато мѣстоимението означава лице или предметъ, къмъ който се обръщаме, имаме второ лицѣ: *ти, вие, твой, ваши* и пр. Когато мѣстоимението означава лицо или предметъ, за който говоримъ, безъ да се обръщаме къмъ него, имаме трето лицѣ: *той, тя, тъльхъ, негово, тъльхсъ* и пр. По-нечето отъ мѣстоименіята не се членуватъ. Членуватъ се редовно само притежателните мѣстоименія.

1. Лични мѣстоименія

§ 392. Личните мѣстоименія замѣстватъ имена на опредѣлени лица и предмети (вж. § 390). Формите на личните мѣстоименія въ българския езикъ сѫ следнитѣ:

	Именит. падежъ	Винит. дълга ф.	Именит. кратка ф.	Дателенъ сложна ф.	Падежъ дълга ф.	Дателенъ кратка ф.
ед. ч. 1 л.	<i>азъ</i>	<i>мене</i>	<i>ме</i>	<i>на мене</i>	<i>мене</i>	<i>ми</i>
2 л.	<i>ти</i>	<i>тебе</i>	<i>те</i>	<i>на тебе</i>	<i>тебе</i>	<i>ти</i>
3 л. м. р.	<i>той</i>	<i>него</i>	<i>го</i>	<i>на него</i>	<i>нему</i>	<i>му</i>
ж. р.	<i>тя</i>	<i>ней</i>	<i>я</i>	<i>на ней</i>	<i>ней, ней ѝ</i>	
ср. р.	<i>то</i>	<i>него</i>	<i>го</i>	<i>на него</i>	<i>нему</i>	<i>му</i>
мн.ч. 1 л.	<i>ние</i>	<i>насъ</i>	<i>ни</i>	<i>на насъ</i>	<i>намъ</i>	<i>ни</i>
2 л.	<i>вие</i>	<i>васъ</i>	<i>ви</i>	<i>на васъ</i>	<i>вамъ</i>	<i>ви</i>
3 л.	<i>тъльхъ</i>	<i>тъльхъ</i>	<i>ги</i>	<i>на тъльхъ</i>	<i>тъльхъ</i>	<i>имъ</i>

Забележка. Освенъ *ние, вие, ми*, *тебе* се срѣщатъ и съкратени форми *ний, вий, менъ, тебъ*, които обикновено се избѣгватъ въ писмена речь. Избѣгватъ се също и формите *ази, нази, вази* *ямъ, насъ, васъ*.

§ 393. По произходъ личните мѣстоименія сѫ твърде стари образувания въ езика. За това свидетелствува и формите за множествено число въ 1 и 2 лице *ние* *вие*, които сѫ образувани отъ отдѣлни корени, различни отъ формите за единствено число *азъ, ти*. Същото се забелязва и при нѣкои форми за винителенъ падежъ, различни по произходъ отъ тия за именителенъ падежъ: *азъ* — *мене*, *ти* — *тебе*, *той* — *него* и др. Формите за 3 л. *той, тя, то, тъльхъ* произхождатъ отъ нѣкогашни показателни мѣстоименія (срв. *тая, так, това, тия*),

което е обикновено явление и въ другите езици (напр. въ немски, френски и турски).

Забележка. Въ западните ни говори се употребяватъ за 3 л. общославянските форми *онă, она, они, они*, по произходъ също стари показателни местоимения; въ книжовния езикъ тези форми, както и формата за 1 л. ед. ч. *я*, не се употребяватъ.

§ 394. Отдѣлни форми замъжки, жёнски и срѣденъ родъ се различаватъ само въ 3 л. ед. ч.

Въ винителенъ падежъ личните местоимения иматъ по две форми: дълга (*мене, тебе* и пр.), и кратка (*ме, те* и пр.), а въ дателенъ падежъ иматъ по три форми: сложна, образувана отъ винителния падежъ на местоимението и предлога *на* (*на мене, на тебе* и пр.), приставяща истински старъ дателенъ падежъ (*мени, тебе* — отъ по-стари *менъ, тебъ, — нему, намъ* и пр.), и кратка *ми, ти* и пр.

Общо взето, при личните местоимения се пазятъ по-всиче падежни форми отколкото при имената (дълги и кратки форми за винителенъ падежъ и кратки форми за дателенъ падежъ, а освенъ това и по-редките днесъ дълги форми за дателенъ падежъ). Това явление е характерно и за други езици, които съ изгубили падежните форми при имената, като напр. френски и английски.

Забележка. Кратките форми за винителенъ падежъ *ме, те, се* (вж. по-долу) се изговарятъ често *ма, ма, си*, но никога не се пишатъ така; добре си въ говоримия езикъ да се избѣгватъ поне въ отдѣлни случаи.

Вместо *ни, ви* за винителенъ падежъ се срѣща и изговоръ *на, ви* (у източните българи) или *не, ве* (у западните българи), който също трбва да се избѣгва.

Простите форми за дателенъ падежъ *мене, тебе, нему, намъ* и пр. се употребяватъ рѣдко въ съвременния книжовенъ езикъ. Днесъ тѣ сѫ замѣстени отъ сложните форми *на мене, на тебе, на него* (а не „*на нему*“), *на насъ* и пр.

§ 395. Кратките форми на личните местоимения сѫ енклитични, т. е. нѣматъ собствено ударение, и се поставятъ следъ думата, съ която образуватъ една акцентна цѣлостъ, напр. *дай го, кажи ми, търсятъ ви* и пр. Следъ отрицателната частица *не* обаче, тѣ

получаватъ ударение: не го давай, не му казвай, не ти търсишъ. Кратката форма *ѝ* за дателенъ падежъ отъ *ти* (3 л. ед. ч., ж. р.) се пише винаги съ знака *ѝ*, наведенъ отъ лъво къмъ дъсно, за да се различава отъ съюза *и*: *Всъки тръбва да обича родната си и да ѝ, служи върно*. Независимо отъ тоя знакъ, формата *ѝ*, както и другите кратки форми отъ личните мѣстоимения, се изговаря обикновено безъ ударение (срв. дадения примѣръ), а само следъ частицата *не* — съ ударение, напр. не ѝ казвай, защо не ѝ кажешъ?

За употребата на кратките форми за дателенъ падежъ въ притежателна служба вж. по-долу.

Съществуването на кратки и дълги форми отъ личните мѣстоимения въ езика ни е богатство, което нѣ е запазено въ днешно време въ всички славянски езици.

Понѣкога кратките форми отъ личните мѣстоимения се употребяватъ едновременно съ съответната дълга форма или съ самото съществително, което „замѣстватъ“: *мене ми се струва, на Иванъ му се струва, на мене нищо не ми дадоха, на Иванъ нищо не му дадоха, него го нѣмаше тамъ, Иванъ го нѣмаше тамъ* и пр. Желателно е да се избѣгва такова повторяне на мѣстоимението, когато е възможно, но не на всѣка цена.

§ 396. За изразъ на учитивостъ къмъ лице, съ което говоримъ, мѣстоимението за 2 л. се употребяватъ въ множествено вмѣсто въ единствено число (*Вие, Васъ, на Васъ, Вамъ, Ви* вмѣсто *ти, тебе, на тебе* и пр.). При това формите за учитивостъ се пишатъ съ главна начална буква. Също и когато означаватъ действително множествено число, тѣзи форми се пишатъ съ главна буква, ако искаме да изразимъ уважение. Въ различните езици учитивостта може да бѫде изразявана и по други начини (напр. чрезъ формата за 3 л. ед. ч., както е въ полски, или за 3 л. мн. ч., както е въ нѣмски).

Възвратно лично мѣстоимение

§ 397. Освенъ обикновените лични мѣстоимения съществува още и възвратно лично мѣстоимение, съ форми *себе си, се, си*, еднакви за всички родове, лица

и числа. То се употребява като допълнение, което съвпада съподлога, когато той извършва действието самъ върху себе си или за себе си: *а ѝ забравихъ себе си, ти забрави себе си, той забрали себе си,* "тъя забрави себе си, ние забравихме себе си и т. н.; *купихъ си тетрадка, купилъ ли си є тетрадка, купете си тетрадки* и пр. Нарича се възвратно, понеже вътъкъ случай действието се „възвръща“ върху самото лице, което го върши.

Понеже възвратното мѣстоимение е винаги допълнение въ изречението, то нѣма форма за именителенъ падежъ. Склонението му е следното:

Имен. падежъ: —

Вин. падежъ: *себе си, се*

Дат. падежъ: *на себе си, (себе си), си*

Въ днешния езикъ формата *себе* се употребява обикновено като една цѣлостъ заедно съ *си* (*себе си, на себе си, за себе си, отъ себе си* и пр.). Само „*себе*“ безъ *си* се срѣща много рѣдко, напр. *На вашата храбростъ царъти повери*, *прохода, войската и събѣ дори* (Ив. Вазовъ).

Неправилно е да се употребяватъ други лични мѣстоимѣния вместо възвратното, въ служба на допълнение, което съвпада съ подлога; правилно е да се каже *мисля за себе си*, а не „*за мене си*“, *мислишъ ли за себе си*, а не „*за тебе си*“, *ты мислять само за себе си*, а не „*за тѣхъ си*“.

2. Притежателни мѣстоимѣния

§ 398. Притежателните мѣстоимѣния замѣстватъ притежателни прилагателни имена или други притежателни изрази, образувани отъ имената на лица и предмети, познати на говорещото лице (вж. § 390), срв. напр. израза *неговата книга* вместо *Ивановата книга* или *книгата на Иванъ*. Формите на притежателните мѣстоимѣния въ бѣлгарския езикъ сѫ следнитѣ:

Споредъ притежателя	Споредъ числото и рода на притежавания предметъ			Кратки ф. всички числа и родове
	м. р. ед. ч.	ж. р. ед. ч.	ср. р. ед. ч.	
ед. ч. 1 л.	мо ^й	мо ^я	мо ^е	мо ^и
2 л.	тво ^й	тво ^я	тво ^е	тво ^и
3 л. м. р.	негово ^{въ}	негова ^а	негово ^{во}	негово ^и
ж. р.	неинъ	нейна	нейно	нейни
ср. р.	негово ^{въ}	негова ^а	негово ^{во}	негово ^и
мн. ч. 1 л.	наши ^{въ}	наша	наше	наши
2 л.	ваши ^{въ}	ваша	ваше	ваши
3 л.	ти ^{хенъ}	ти ^{хна}	ти ^{хно}	ти ^{хни}
за всички числа, родове и лица (възвратно)	свой	своя	свое	свои
				си

§ 399. Притежателните мѣстоимения сѫ произлѣзли отъ личнитѣ, срв. *твой* и *ти*, *негово^{въ}* и *него*, *неинъ* и *ней*, *наши^{въ}* и *ни*, *ваши^{въ}* и *ви*, *ти^{хенъ}* и *ти*; *мо^й* сѫщо произхожда отъ нѣкогашно лично мѣстоимение, което днесъ не е ясно запазено. Краткитѣ притежателни мѣстоимения *ми*, *ти*, *му*, *и*, *ни*, *ви*, *и^{хъ}*, *си* сѫ по произходъ кратъкъ дателенъ падежъ сѫщо отъ личнитѣ мѣстоимения.

§ 400. По служба и по форма притежателните мѣстоименія напомнятъ прилагателните имена. Като тѣхъ тѣ се мѣнятъ по родъ и число, приспособявайки се къмъ рода и числото на съответното сѫществително, което опредѣлятъ. Формитѣ имъ за отдѣлнитѣ родове и числа сѫ дадени въ по-горната таблица. Срѣщанитѣ въ говоримия езикъ форми за ср. р. ед. ч. „мо^йо“, „тво^йо“, „нашо“, „вашо“ кмѣсто *мо^е*, *тво^е*, *наше*, *ваше* трѣбва да се избѣгватъ. За изразъ на учитивостъ формитѣ *твой*, *тво^я*, *тво^и*, *ти* се замѣнятъ съ *Вашъ*, *Ваша*, *Ваше*, *Ваши*, *Ви* (срв. напр. *Вашитъ книги* вм. *твоитъ книги*; *книгитъ Ви* вм. *книгитъ ти*).

Падежни форми отъ притежателните мѣстоименія днесъ не се употребяватъ; форми като *мо^{го}*, *нашего* сѫ черковнославянизми.

Притежателните мѣстоимения се членуватъ като прилагателни имена. Въ мжжки родъ членътъ — пъленъ-*-ятъ* и кратъкъ *-я* — се прибавя къмъ разширена основа на *-и*, както е и при прилагателните; напр. *на-*

шиятъ, нашия, неговиятъ, неговия,нейниятъ,нейния; изключение правятъ формите *моятъ* (*моя*), *твоятъ* (*твоя*) и *соятъ* (*соя*), чиято основа не се поддава на разширение непосрѣдно следъ гласната на корена (*о*). Форми като „*неговътъ*”, „*нашътъ*”, „*вашътъ*” не сѫ обикнови въ книжовния езикъ. Въ говоримия езикъ често се срѣщатъ съкратени форми като „*мойта*”, „*мойто*”, „*мойтъ*”, „*нашта*”, „*нашто*”, „*наштъ*”. По-старите пости сѫ използвали тѣзи форми понѣкога заради ритъмъ въ стихотворна речь, но по-новите ги избѣгватъ.

§ 401. Краткитъ притежателни мѣстоимения *ми, ти*, *му, ѝ* и пр. се изменятъ само по лице и се членуватъ. Тѣ сѫ енклитични форми, които се поставятъ следъ съществителното или прилагателното име, съ което образуватъ една акцентна цѣлостъ. Обикновено въ такъвъ случай съществителното или прилагателното е членувано, освенъ ако е роднинско наименование: *книгата ми, радостта ни, успѣхътъ ви, новата ми книга, първиятъ ми синъ, но баща ми, баба ми*. Краткитъ притежателни мѣстоимения представляватъ не само формално, но и съмислово богатство въ нашия езикъ. По начало тѣ се употребяватъ въ случаи, когато логическото ударение не пада върху притежателя, напр.: *Това е домашното ми упражнение, Къде сѫ родителите Ви?* Съществува известна разлика напр. между изрази като *Това е домашното ми упражнение* (а не нѣщо друго) и *Това е моето домашно упражнение* (а не чуждо). Днесъ дългите форми отъ тѣзи мѣстоимения се употребяватъ понѣкога и вместо краткитъ, безъ да носятъ ясно логично ударение; това трѣбва по възможностъ да се избѣгва.

§ 402. Възвратното притежателно мѣстоимение *свой* се употребява, когато притежателътъ се явява единовременно и като подлогъ въ изречението: *Той обича отечеството си* или *своето отечество* (а не „*отечеството му*“ или „*неговото отечество*“, което би значило нѣщо друго); *Българинъ, знай своя родъ и езикъ* (а не „*твоя*“). Особено важно е да се употребява правилно притежателното възвратно мѣстоимение *свой, си* въ З л.

3. Показателни мѣстоимения

§ 403. Показателните мѣстоимения опредѣлятъ лицата и предметите или тѣхните признания чрезъ прѣко-

посочване (показване), като заместватъ по този начин определянето им съ помощта на прилагателни имена (вж. § 390); при това тъ посочватъ и степенъта на отдалечението на предмета: *той човѣкъ, онova дѣрво, такава къща* и пр. Формитъ на показателнитъ мѣстоимения въ българския езикъ сѫ следнитъ:

а) за лица и предмети:

той, тая, това (*този, тази, туй*), *тия* (*тизи*) — за близки лица и предмети
они, онай, онова (*онзи, онази, онуй*), *ония* (*онъзи*) — за по-далечни лица и предмети

б) за признаки:

такъвъ, такава, такова, мн. ч. *тикива*
онакъвъ, онакви, онакова, мн. ч. *онакви*
инакъвъ, инаква, инакво, мн. ч. *инакви*
толкавъ, толкива, толкаво, мн. ч. *толкави*

в) за количество:

толкови

§ 404. Показателнитъ мѣстоимения сѫ образувани отъ особени корени, които сѫ използвани въ езика ни и за образуване на личнитъ мѣстоимения въ З. л. Коренитъ съ начално *т-* означаватъ близостъ на предмета, а корени съ начално *он-* означаватъ по-голѣма отдалеченостъ.

Отдалеченостъта може да се разбира не само по място, но сѫщо така и въ преносенъ смисълъ — по време: *оня денъ, онази година*, а сѫщо дори и по качество (*такъвъ — онакъвъ*). Въ нѣкои езици се различаватъ не две, а три степени на отдалеченостъ (напр. въ турски езикъ се употребяватъ формитъ „бу“ за близки предмети, „шу“ за по-далечни, но които могатъ и да се видятъ, а „о“ за далечни предмети, които не се виждатъ).

Днешнитъ форми на нашите показателни мѣстоимения представляватъ съединение отъ по-стари показателни форми съ частици *-въ, -ва, -зи* и др., които нѣкога сѫ усиливали смисъла на самитъ форми, но днесъ нѣматъ вече такава служба. Смислова разлика между различнитъ частици не се забелязва. Форми съ частици *-я, -ва* (*тоя,*

тая, това, тия) се предполагат до известна степень предъ-зи, -й (*този, тази, туй, тъзи*). Но и двата вида форми съж книжовни и могат добре да се използват за формално разнообразяване на израза.

Форми със съкратена частица -зъ (*тозъ, тазъ* и пр.), както и форми със натрупване на по-вече частици (*тозика* и др.) се избръзват във книжовния езикъ.

§ 405. Показателните мъстоимения, играейки роля на прилагателни имена, се съгласуват като тъхъ по родъ и число със съответното съществително (*този човекъ, тази майка, това дете*). Числото и родът се изказват във самата „основа“, а не във вторично прибавената частица: *тикъ-възъ, така-ва, тако-ва, таки-ва; он-я, она-я, оно-ва, они-я* и пр.

Показателните мъстоимения *тоя, оня, такъвъ* се употребяватъ понѣкога и самостоятелно за означаване на лица: *Тозъ, който падне въ бой за свободата, той не умира. — Он я, който не обича своите татковини драга, той се лошъ човекъ наричи.* Въ такъвъ случаи формата за междии родъ на тези мъстоимения може да се склоня:

имен. пад.: <i>тоя, този</i>	<i>оня, онзи</i>
вин. пад.: <i>тогова, тогози</i> <i>(тоя, този)</i>	<i>оногова, оногози</i> <i>(оня, онзи)</i>
дат. пад.: <i>томува, на тогова</i> <i>(на тоя, на този)</i>	<i>ономува, на оногова</i> <i>(на оня, на онзи)</i>

Примеръ: *Блазе томува (на тогова, на тоя),* който се труди (по при съществително — само на тоя: *Блазе на тоя човекъ*).

4. Въпросителни мъстоимения

§ 406. Въпросителните мъстоимения заместватъ имената на неизвестни лица (предмети); признания и числа, когато питаме за тъхъ (вж. § 390), напр. *Кой ме е търсилъ?*, *Какви книги общувашъ?* Формите на въпросителните мъстоимения във българския езикъ съ следните:

a) за лица и предмети

самостоятелно употребявани:

кой — за лица, напр. *Кой ме вика?*
какво, що — за предмети, напр. *Какво искашъ? Що съмъ ти сторилъ?*

употръбявани заедно съ съществителни имена:
кой, коя, кое, мн. ч. кои — за лица и предмети, напр.
Кой учител те учи? На кой чинъ седишъ?

б) за признания:

какъвъ, каква, какво, мн. ч. какви
колкавъ, колкава, колкаво, мн. ч. колкави
чий, чия, чие, мн. ч. чии

в) за количество:

колко — за предмети и лица, напр. **Колко ученика?**
Колко лева?
колцина — само за лица, напр. **Колцина сте?**

Забележка. Вместо чий въ източна България често се употребява неправилно **кой**: **Коя в тази книга?** (т. е. **Чий в тази книга?**).

§ 407. Въпросителните мѣстоименія сѫ образувани отъ особени корени, които се характеризиратъ съ начална съгласна *к-* (или нейно видоизмѣнение нъ чий и ио). Корените и формите на въпросителните мѣстоименія представятъ твърде точна успоредица на показателните мѣстоименія, срв. *той* — *кой*, *толкова* — *колко*, *такъвъ* — *какъвъ*, *толкавъ* — *колкавъ* и др.

§ 408. Споредъ това, дали сѫ употребени самостоятелно или при нѣкое съществително, въпросителните мѣстоименія играятъ роли на съществителни, ту на прилагателни имена. Въ последния случай се съгласуватъ по родъ и число съ съответното съществително, напр. **Коя книга искашъ?** или **Кой книги искашъ?**

Въпросителното мѣстоименіе **кой**, когато се употребява самостоятелно, за да означи лице, има задължителна форма **кого** за винителенъ падежъ, а за дателенъ **на кого** (и неиздължителна **кому**), напр. **Кого търсишъ?** **Съ кого говоришъ?** **На кого говоришъ?** (но: **Кой ученикъ търсишъ?** **Съ кой човекъ говоришъ?** **На кой човекъ говоришъ?** понеже въ тези случаи мѣстоимението е употребено заедно съ съществително).

5. Неопределителни мѣстоименія

§ 409. Неопределителните мѣстоименія замѣстватъ имената на неопределени конкретно за насъ предмети

(лица), признаци и числа (вж. и § 390), напр. *Нѣкой
ме е тѣрсиль по нѣкаква работа преди нѣколко
часа*. Формите на неопределителните мѣстоимения въ
българския езикъ сѫ следнитѣ:

а) за лица и предмети:

самостоятелно употребявани:

нѣкой — за лица, напр. *Иде нѣкой насамъ.*

нѣщо — за животни и предмети, напр. *Иде нѣщо на-
самъ. Тѣрся нѣщо.*

употребявани заедно съ сѫществителни:

нѣкой, нѣкол, нѣкое, мн. ч. нѣкои

единъ, една, едно, мн. ч. едни — за лица и предмети, напр.

нѣкой човѣкъ, нѣкоя кѣща; *Имало едно
време единъ царь.*

б) за признаци:

нѣкаквъ, нѣкаква, нѣкакво, мн. ч. нѣкакви

нѣчий, нѣчия, нѣчие, мн. ч. нѣчиши

- в) за количество:

нѣколко — за лица и предмети, напр. *нѣколко мѫже,*

нѣколко лева

нѣколцина — само за лица, напр. *нѣколци на другари*

§ 410. Неопределителните мѣстоимения сѫ обра-
зувани отъ въпросителните съ помощта на частицата
нѣ-: **кой** — *нѣкой*, **каквъ** — *чѣкаквъ*, **колко** — *нѣколко*,
чий — *нѣчий* и пр.

Съ помощта на други частици, като **еди-**, **-где**, **да е**,
се образуватъ отъ въпросителните и разни други неоп-
ределителни мѣстоимения, съ различни отсѣнки въ
смисъла:

еди-кой, уни-каквъ, уни-какво, уни-що, уни-чий, уни-колко
кой-где, какво-где, каквъ-где, що-где, колко-где
кой да е, какво да е, каквъ да е, колко да е (сѫщо и
колкото и да е, киквото и да е и пр.)

Съ частицата **си**, прибавена следъ неопределител-
ното мѣстоимение, се подчертава по-силно неговата неоп-
ределителност, като му се придава и пренебрежителна
или отдалечителна отсѣнка: *нѣкой си, нѣкаквъ си, уни-
кой си, уни-каквъ си* и пр.

§ 411. Освенъ обикновенитѣ неопределителни мѣстоименія сѫществуватъ още и отрицателни и обобщителни неопределителни мѣстоименія, които отричатъ или утвърждаватъ въ общъ смисълъ предмети, признания и количества, безъ да опредѣлятъ нѣщо конкретно:

A. Отрицателни   B. Обобщителни

a) за лица и предмети:

самостоятелно употребявани:

<i>никой</i>	<i>всъки (въской)</i>
<i>нищо</i>	<i>всичко</i>

употребявани заедно съ сѫществителни:

<i>никой, никакъв, никаква</i> и пр.	<i>всъки (въской), всъка, всъко,</i>
<i>ничий, ничия</i> и пр.	<i>мн. ч. всъки</i>

b) за признания:

<i>никакъвъ, никаква</i> и пр.	<i>всъкакъвъ, всъкаква</i> и пр.
<i>ничий, ничия</i> и пр.	

c) за количество:

<i>неколко</i>	<i>всички</i>
----------------	---------------

§ 412. Подобно на обикновенитѣ неопределителни мѣстоименія, сѫщо и отрицателните и обобщителните се образуватъ отъ вопросителните, съ помощта на частиците *ни-* и *всъ-*: *кой* — *някой, никой, всъкой*; *какъв* — *никакъвъ, никакъвъ, всъкакъвъ* и пр.

§ 413. Споредъ това, дали сѫществени самостоятелно или при нѣкое сѫществително, неопределителните мѣстоименія играятъ ролята ту на сѫществителни, ту на прилагателни имена. Въ последния случай се съгласуватъ по родъ и число съответното сѫществително, напр. *някой ученикъ, някоя ученичка, нѣкое дете, нѣкои хора*.

Неопределителните мѣстоименія *някой, никой, всъкой (въской)* се скланятъ по следния начинъ, когато означаватъ лица и сѫществени самостоятелно:

имен. пад. <i>някай</i>	<i>никой</i>	<i>всъкой (въской)</i>
вин. пад. <i>някого</i>	<i>никого</i>	<i>всъкого (въского)</i>
дат. пад. <i>на някого</i>	<i>на никого</i>	<i>на всъкого (на всъкого, всъкому)</i>

Напр.: *На никого (никому) недей казва това.*
Попитай нъкого отъ другарите си. Това отъ всъкого можешъ да го чуешъ. (Но, когато не съж самосто-
 ятелно употребени, а заседно съсъществително, не се
 употребяватъ падежни форми. *На никой приятель не-
 дей казва това. Попитай нъкой свой другар.* Това
 отъ всъки човъкъ можешъ да го чуешъ).

Също така могатъ да се скланятъ при лично зна-
 чение и самостоятелна употреба и служните форми *еди-
 кой, кой-где, кой да е, никой си*, напр., *еди-кого, на уни-
 кого, уни-кому, кого-где, кому да е, никого си* и пр.
 Също и отъ *единъ* имаме *единого* и *единому*.

6. Относителни мѣстоимения

§ 414. Относителните мѣстоимения замѣтвавъ въ
 приставни изречения имената на лица (предмети), приз-
 наци и числа, споменати вече въ по-общъ смисълъ (но
 не напълно опредѣлени) въ главното изречение (вж...
 § 390), напр. *Ето единъ човъкъ, който не забравя ста-
 реното му добро. Простете ми гръшката, която не-
 болно сторихъ.* Въ сѫщото време относителните мѣсто-
 имения служатъ и за връзка между изреченията, като
 показватъ, къмъ коя дума отъ основното изречение се
 отнася пояснителното (приставното) изречение. Формите
 на относителните мѣстоимения въ българския юзикъ сѫ
 следните:

а) за лица и предмети:

който, която, което, мн. ч. кийто

*що — за всички родове и числа, напр. Честъ на онъ,
 що издига и върти чука отъ младъ... Честъ на
 тия, що се борятъ съсъ пънливото море.*

*който — общо за лица, които не сѫ назовани предва-
 рително, напр. Който не знае, трябва да питат.*

*каквото — общо за предмети, които не сѫ назовани.
 напр. Каквото посъещъ, това ще подсънешъ.*

б) за признаци:

*какъвто, каквато, каквото, мн. ч. каквимто
 чийто, чиято, чието, мн. ч. чиито*

в) за количество:

колкото

§ 415. Относителните мъстоимения се образуватъ отъ въпросителните, като се прибави къмъ тяхъ частичата *-то*, която произхожда отъ определителния членъ: *кой* — *които*, *какъв* — *какъвто*, *колко* — *колкото*, *чий* — *чийто* и пр. Изключение прави само формата *що*, която се употребява като относително мъстоимение безъ частица *-то*.

§ 416. Относителните мъстоимения се съгласуватъ по родъ и число съ съществителното, къмъ което се отнасятъ, освенъ *що* (вж. по-горните примери).

Мъстоимението *които*, когато се отнася до лица и не е употребено предъ съществително, има задължителна форма *когото* за винителенъ падежъ, а за дателенъ — *на когото* (и незадължителна *комуто*), напр. *Ученикътъ, когото търсишъ, отискатства*: *Ето ученика, на когото (комуто) говорихъ* (но: *Ето коня, които впръгаме*; *Който ученикъ и да попиташъ, все ще ти отговори на този въпросъ* — безъ падежни форми, понеже въ първия случай не се означава лице, а въ втория мъстоимението е употребено предъ съществително).

Падежътъ на относителното мъстоимение зависи отъ службата му въ приславното изречение, а не отъ падежа на съществителното въ главното изречение (вж. по-горните примери).

Относителните мъстоимения тръбва да стоятъ поблизо до думата, къмъ която се отнасятъ, за да бъде ясенъ смисълътъ въ изречението, напр. *Мъглата по улиците задушаваше последните минувачи, които бързаха да се прибератъ у дома си* (би било неправилно напр. да се каже *Мъглата задушаваше последните минувачи по улиците, които бързаха да се прибератъ у дома си*).

Частичата *-то* при относителните мъстоимения не тръбва да се изпуска: *Които търси намира* (а не „*Кой търси, намира*“).

За употребата ѝ на запетаята въ връзка съ относителните мъстоимения вж. въ синтаксиса.

ПРЕДЛОГЪ

Служба и граматични особености на предлогите

§ 417. Предлогите съдоми съ пространствено или отвлъчено обстоятелствено значение, които се употребяват предъ съществителни имена (или равнозначни на тях думи) и наречия, и показватъ смисловата имъ връзка съ други части на простото изречение, напр. *ходя по улицата, пиша съ моливъ, събудихъ се преди изгрътъ-слънце, човекъ на труда, жито отъ Добруджа, боленъ отъ треска, слизамъ на долу* и пр. Предлоги въ българския езикъ съ следните думи: *бездъ, въ, вместо, всръдъ, възъ, върху, въпръки, до, за, задъ, заради, изъ, извънъ, като, край, кръжъ, къмъ, (кажде), между, на, надъ, накрай, наспроти, насръдъ, низъ, о, около, освенъ, отъ отсамъ, отвъдъ, оттатъкъ, по, подъ, подиръ, покрай, помежду, поради, посръдъ, посръдствомъ, предъ, преди, презъ, при, противъ, пръко, свърхъ, следъ, споредъ, спроти(въ), спрямо, срещу, сръдъ, съ, у, чрезъ.*

По форма предлогите съ непромъгливи думи, т. с. тъ не могатъ да приематъ различни окончания, за да изразяватъ различни оттенъци въ значението си. Нѣкои отъ тяхъ обаче могатъ да иматъ различни фонетични разновидности (*въ въвъ, во: заради — зарадъ* и др.), които не съ свързани съ разлики въ значението имъ.

§ 418. Поне често предлоги съ имали първоначално само пространствено значение (срв. напр. *на, отъ, спредъ, спроти* 'срещу', *за 'задъ'* и пр.), въ същността съ течението на времето, нѣкои отъ тяхъ съ развили по метафориченъ путь и разни други отвлъчесни значения (напр. *говори на нѣкого, боленъ отъ треска, печалба спредъ труда, мисля за нѣщо* и пр.). Пространствените предлоги могатъ да означаватъ даденото положение било въ покой, като готово състояние (статично значение): *стоя на бръгъ, работя въ стаята*, било въ движение, като целъ или краенъ резултатъ на действието при глаголи, които означаватъ въ нѣкакъвъ смисълъ приближаване или отдалечаване спрямо предмета (функционално значение): *отилямъ на бръгъ, влизамъ въ стаята* (въ тия случаи положението „на бръгъ“, „въ стаята“

не е дадено въ готовъ видъ, а въ процеса на постигането му чрезъ насочено къмъ предмета движение). Въ случаи като *ходя по бръга*, *движка се изъ стаята* имаме статично значение (положение на „покой“), тъй като означеното движение се извършва вътре въ рамките на предмета, а не иде къмъ него извънъ, както е въ *отивамъ на бръга* и *влизамъ въ стаята*. Въ другите славянски езици съществуватъ нѣкои предлози, които иматъ само статично или само финално значение, т. е. могатъ да се употребяватъ само при статични, или само при финални глаголи, напр. по руски предлозитъ *при* и *у* иматъ само статично значение (на руски не може да се каже, както на български, *отивамъ при нѣкого* или *отивамъ у нѣкого*, а само *стоя при нѣкого* или *живѣхъ у нѣкого*), а предлогътъ *до* има само финално значение (не може да се каже, както на български, *стоя до дървото*, а само *отивамъ до дървото*). Въ българския езикъ всички пространствени предлози могатъ да се употребяватъ въ двете значения.

§ 419. Въ българския езикъ, както въ повечето европейски езици, предлозитъ стоятъ предъ думата, съ която се свързватъ, и оттукъ иде и името имъ (предлогъ 'дума, която се слага 'отпредъ'). Между предлога и името, съ което се свързва той, могатъ да се вмъкватъ и различни определения на това име (прилагателни, числителни, мѣстоименния): *Стоя на високия стръменъ бръгъ*, *Работя въ сдна стая съ драма тюхи другари* и пр. Въ старобългарския езикъ е съществувалъ и „предлогъ“ ради, който се с поставя следъ съответната дума: т. го ради 'заради това', мене ради 'заради мене'. Има и езици, като турския напримѣръ, кѫдето „предлозитъ“ се поставя следъ имената: *tramvay iله* 'съ трамвай', *şeker gibi* 'като захаръ', *duşmanlara kargası* 'срещу враговестъ'.

§ 420. Обикновено предлозитъ съ въ употребата си безударни, т. е. тѣ не се изговарятъ съ свое отделино ударение, а минаватъ като безударни срички отъ следващата дума (такива думи се наричатъ „проклитики“ или „проклитични думи“): *безъ мене*, *вместо мене*, *на Витоша, къмъ София, около София, у дома* и пр. Само нѣкои сложни предлози като *отпрыки*, *осоеинъ*, *подсрѣда*, *спрямо* си иматъ свое самостоятелно ударение.

Когато върху предпозитъ пада логическото наблагане въ изречението, тъ също се изговарятъ съ самостоятелно ударение, по-силно отъ уларението на следващата дума: *надъ мърката, бѣзъ резултатъ, следъ заседанието, подъ земята* и пр. Същото става и когато предпозитъ се изговарятъ като отдѣлни думи: *между* (но: *между_насъ*), *около* (но: *около_насъ*), или когато се изговарятъ съ кратки лични мѣстоимения (*върху_ми*), вж. § 421. Преминаване на ударението отъ името върху предлога става само при нѣкои изрази, които днесъ се схващатъ като наречия: *довреми, отръжи, найглава, должти* и др.

§ 421. Въ старобългарско време имената, предъ които съ стояли предпози, съ приемали различни падежни форми, въ зависимост отъ предлога и отъ оттенъка на значението му въ даденъ случай: *стѫждж на горѣ*, *идж на Георг*, *идж отъ Георг*, *надъ гориц* и пр. Въ днешния български езикъ имената и мѣстоименията, употребени съ предпози, оставатъ въ своята основна форма, или приематъ винителна падежна форма, ако такива съществува: *стоя на планина(та)*, *отивамъ на планина(та)*, *ида отъ планина(та)*, *надъ планина(та)*; *отъ Иванъ* или *отъ Ивана*, *на Иванъ* или *на Ивана*; *съ мене, къмъ тебе* и пр. Краткиятъ форми отъ личните мѣстоимения не се употребяватъ следъ предпози. Съществуватъ само нѣколко предлога, следъ които личните мѣстоимения могатъ да се употребяватъ въ кратката си форма, и тогава тъ стоятъ въ датсленъ падежъ (а ударението пада върху предлога): *върху_ми* (— *върху_мене*), *между_и_мъ* (— *между_тѣхъ*), *помежду_имъ* (— *помежду_тѣхъ*), *около_ми* (— *около_мене*), *срещу_ни* (— *срещу_насъ*) и др.

Произходъ на предпозитъ

§ 422. По произходъ и съставъ предпозитъ биватъ прости и сложни.

1. Простите предпози съ наследени въ по-вечето случаи отъ много далечни епохи на езиковия развой (*безъ, отъ, отътъ, до, за, изъ* и пр.), а въ нѣкои случаи съ възникнали въ по-ново време, обикновено чрезъ приспособяване на нѣкои именни форми за предложна служба (*върху, край, между, пръко, срещу, сръдъ*).

2. Сложните предлози съ образувани отъ свързане на прости предлози съ нѣкои имена, други предлози или наречия: *въ-мѣсто*, *въ-срѣдѣ* (*на-срѣдѣ*, *по-срѣдѣ*), *въ-прыки*, *за-ради* (*по-ради*), *изъ-вънъ*, *о-свѣнъ*, *о-коло*, *по-дирѣ*, *по-край*, *по-между*, *съ-по-редѣ*, *съ-проти*, *съ-прямо*. За правописа вж. § 423.

Нѣкои отъ тия предлози могатъ да се употребяватъ и като наречия: *насрѣдѣ*, *подирѣ*, *помежду*, *преди*, *противъ*, *отсамъ*, *оттатъкъ*.

§ 423. Предлози и представки. Нѣкои стари предлози се употребяватъ не само като синтактични елементи, за да означаватъ отношения между нѣкои части на простото изречение, а и като словообразователни елементи, които се прибавятъ предъ корена на имена и глаголи, за да се образуватъ нови думи: *брѣгъ* — *край-брѣжие*, *край-брѣженія*, *градъ* — *пред-градис*, *прыстъ* — *на-прыстникъ*, *глава* — *вѣз-главница*; *пиша* — *под-пиша*, *до-пиша*, *за-пиша* и пр. Основното значениe на отдѣлните представки е по начало еднакво съ основното значение на съответните предлози, но въ по-вечето случаи тѣ съ си развили самостоятелно по метафориченъ път и разни други значения, които не се срѣщатъ при предлозите (вж. § 185—202).

Представките се пишатъ слѣтъ съ корена на думата, за разлика отъ предлозите, които се пишатъ като отдѣлни думи. При нѣкои сложни наречия, предлози и съюзи е прието началните предлози да се пишатъ също слѣтъ: *нагоре*, *отгоре*, *поради*, *споредѣ*, *затова*, *зашото* и пр. Тия случаи не съ още точно установени въ правописа ни.

Значение и употребъба на отдѣлните предлози

§ 424. Предлогътъ *безъ* означава лишеностъ отъ нѣщо: *безъ* *чреши*, *безъ* *рѣка*, *безъ* *грѣшки*, *безъ* *край*, *безъ* *сила*, *безъ* *съдѣржание*.

§ 425. Прѣдлогътъ *въ* означава:

а) Положение въ границите на предмета, въ който се върши или е насочено да проникне действието (пространствено значение): *живѣтъ* *въ София*, *отивамъ* *въ София*; *работятъ* *въ* *банката*, *влизамъ* *въ* *банката*; *жи-*

въл въ планината. Особна употреба: *среженъ въ ръцети,* *удари го въ колъкото,* *блъсна го въ гланата.*

б) Време (часъ, денъ отъ седмицата, година, въекъ), когато става нещо („положение въ времето“): *въ 10 часа,* *въ понедълникъ, въ 1876 година,* *въ ХХ векъ;* *въ това време,* *въ деня на тръгването.* Когато съществителното се придвижава отъ нѣкое определение, често пак предлогът се изпуска: *въска година,* *горниятъ понедълникъ.*

в) Преносно при отвлечени понятия или въ нѣкои особени изрази: *въ тъги,* *въ неволи,* *въ живости,* *въ очи-*
жесие, *въ оръзка съ,* *въ български стиль,* *плащамъ въ*
натура, *въ левове,* *въ банкноти;* *въ отговоръ на,* *въ честъ*
на, *въ паметъ на,* *въра въ успеха,* *преобръщамъ въ ка-*
мъкъ и пр.

За яснота или благозвучие често се изговаря *във* вместо *въ.* Изговоръ *въввъ* е задължителенъ предъ думи, които започватъ съ в или ф: *въ водата* (изг. *въвъ водата*), *въ философията* (изг. *въвъ философията*). Писмено изговоръ *въвъ* се отбележва само въ стихотворна речь, когато предлогът *въ* тръбва да се изговаря като отдельна сричка, като напр. *Кнакъ съ длъбока на гърди* *рина,* *юнакъ въ младостъ и въ сила мъжка* (Хр. Ботевъ). Нѣкои писатели (напр. П. П. Славейковъ) употребяватъ *во* вместо *въвъ*, напр. *Во чужди къща, щерко* *моя, отивашъ направи я своя.* — *Денътъ прокуди пъ-*
сенията; *И въ тихата градина забъгна тя и тамъ се*
скри въ чашката на крина.

Забележка. Нѣма основание да се пише *въ* вместо *въ* въ стихове. Това може да се допуска само въ текстъ подъ поти за по-голяма графическа сбитост и прегледност.

§ 426. Предлогът *вместо* означава заместване на даденъ предметъ съ други, напр. *отивамъ* *вместо* *тебе,* *вода* *вместо* *вино,* *единъ* *вместо* *другъ*

§ 427. Предлогът *всръдъ* означава, въ покой или движение, положение въ срѣдата или вътрешността на предмета, който обгражда нещо отъ всички страни, напр. *живия всръдъ* *планината,* *отивамъ* *всръдъ* *продната,* *работи всръдъ* *хората.*

Въ преносно значение: *всръдъ* *грижи,* *всръдъ* *мъки* и *страдания,* *всръдъ* *борби.*

Същото значение има и предлогът *сръдъ*. *Насръдъ* и *посръдъ* съдържатъ въ значението си нѣкаки по-особени оттенъци (вж. по-нататъкъ).

§ 428. Предлогът *възъ* се срѣща рѣдко въ книжовния езикъ. Има еднакво значение съ *върху*, напр. *единъ възъ другъ*, *покиченъ възъ коня*, *възъ днрното*; въ източнитѣ говори се употребява въ еднакво значение съ *при*: *възъ дървото* 'при дървото'.

§ 429. Предлогът *върху* означава, въ покой или движение, положение отгоре на повърхността на дадения предметъ. По значение този предлогъ сътвърде близъкъ ѝ предлога *на*, само че изразява по-отчетливо понятието 'отгоре' и се употребява по-често въ преносенъ смисълъ; напр. *върху масата* (срв. *на масата*), *върху тревата* (срв. *на тревата*), *спущамъ се върху нѣкого*, *бомбите паднаха върху складовете*. Въ преносно значение: *мисля върху нѣщо*, *пиша статия върху Балканъ*, *хвърлямъ обвинение върху нѣкого* и пр.

Съкратената форма *връхъ* се срѣща много рѣдко (*спущамъ се връхъ нѣкого*). Отъ смѣсане на *връхъ* и *възъ* е полученъ предлогът *връзъ*, употребяванъ диалектично, съ същото значение.

§ 430. Предлогът *въпръшки* означава превъзможване (било въ отрицателенъ, било въ положителенъ смисълъ) на нѣкакво противодействувашо обстоятелство, напр. *работят въпръшки големата умора*, *загубихъ въпръшки добрити*, *изгледи, пристигнахъ въпръшки лошото време*.

§ 431. Предлогът *до* означава:

а) Непосрѣдно съседство, като готово положение или като цель на нѣкакво действие, напр. *иди до кратата*, *седни до мене*, *рамо до рамо*, *човѣкъ до човѣкъ* (съседство отстрани), *стоя до стениата* (вж. по-долу и *при*).

б) Краенъ предѣлъ на нѣкакво движение или отмѣрване: *отъ изтокъ до западъ*, *отъ София до Скопие*.

в) Преносно, въ дветѣ значения, за време и пр.: *отъ сутринъ до вечеръ*, *отъ 9 до 10 часа*, *отъ оралото до урата*, *отнасямъ се до нѣкого*.

§ 432. Предлогът *за* означава:

а) Предназначение, напр. *влакъ за София*, *пътникъ за София*, *пътъ за лозята*, *заминавамъ за Македония*, *отивамъ за хлъбъ*, *за лъкаръ*, *ночя писмо за нъкого*, *работя нъщо за нъкого*, *мисля, говоря, пиша за нъщо*, *пъя за скръбъта си*.

б) Мѣсто за залавяне: *хващамъ се за дръжката*, *държа за юздите*, *води за ръжка*, *тегля за косата*.

в) Размѣна, цена, напр. *око за око*, *за колко пари?* *билетъ за 30 лева*, *пъц за пари*.

г) Времетране, напр.: предназначение ('за въ продължение на') *дойдохъ за една седмица* 'за да остана една седмица', продолжителността на действието ('въ продължение на') — *дойдохъ за една седмица* 'пътувахъ една седмица', *ще свирша това за една седмица*.

Първоначалното пространствено значение на този предлогъ днесъ е минало върху предлога *задъ*, образуванъ отъ *за* чрезъ прибавяне на *-дъ* по аналогия на *предъ*, *подъ*, *надъ*.

§ 433. Предлогът *задъ* означава близостъ или съседство отъимъ обратната страна на тая, която се приема за предна, напр. *задъ къщата*, *нъкой върви задъ мене* (вж. също *следъ* и *подиръ*).

§ 434. Предлогът *заради* означава едновременно предназначение и причина, т. е. дадениятъ предметъ, за който е предназначено действието, се схваща въ нѣкакъвъ смисъл и като негова причина, напр. *направи това заради мене* (срв. *направи това за мене* само предназначенис), *заради тебе закъсняхъ* 'закъсняхъ, за да направя нѣщо за тебѣ' (срв. *закъсняхъ поради тебѣ* — само причина, т. е. 'ти си причина да закъсняя').

Понѣкога *заради* означава 'вместо', напр. *иди тамъ заради мене* 'вместо мене'.

§ 435. Предлогът *изъ* означава:

а) Движение извѣтре навънъ, излизане извѣнъ границитъ на предмета, напр. *излизамъ изъ стаята*, *излизвамъ водата изъ чашата*, *изваждамъ изъ земята*. Предлогът *изъ* е съотносителенъ съ *въ*, т. е. той означава отдѣляне отъ такова положение, което се означава съ предлога *въ* (срв. *примѣритѣ*).

б) Движение или разпръснато разположение вътре въ границите на предмета, напр. *ходя изъ градината, разнесе се слухъ изъ селото, хърчи изъ въздуха, изъ гората има много високи дървета, изъ града има много болести; литоамъ изъ въздуха, отикаамъ изъ градината.* Срв. по.

§ 436. Предлогът *извънъ* означава положение извънъ границите на предмета: *памцирамъ се извънъ града, отикаамъ извънъ града, извънъ стаята.*

Преносно за време и пр.: *извънъ работното време, извънъ тогава и пр.* (вж. и *освенчие*).

§ 437. Предлогът *като* означава сравнение съ дадения предметъ, напр. *като тебе, като всички човеки.*

§ 438. Предлогът *край* означава съседство, откъмъ външна страна, съ границите на предмета, напр. *стол край морето, кървя край ръката, минавамъ край гората, край село, край тебе* (вж. и *накрай, покрай*).

§ 439. Предлогът *къзъ* се употребява съвсемъ рѣдко отъ нѣкои поети; означава минаване презъ вътрешността на предмета, напр. *къзъ нощъта, къзъ булото на нощъта; И само бурята когато ѹ бѣ разклати земята, заедно съ дружини си къзлати | той вихромъ се извий къзъ черните мъгли* (П. П. Славейковъ).

§ 440. Предлогът *къмъ* означава:

а) Пъсока на движение, безъ да се подразбира достигане на предмета, напр. *ще се разходя къмъ ръката, приближавамъ се къмъ гората, къмъ нѣкого, обръщамъ се къмъ нѣкого* (съ движениес или, преносно, съ думи).

б) Пространствена близость (въ покой): *живъти къмъ Борисовата градина, катастрофата е станала къмъ гари Своге.*

в) Преносно: за означаване на приблизителност, напр. *къмъ 5 ч., къмъ обядъ, къмъ края на седмицата* (т. е. преди да се стигне до 5 ч.. до обядъ, до края на седмицата), (срв. и *около*), *къмъ сто, имамъ милостъ къмъ нѣкого, отпощение, напр. държа се къмъ нѣкого добре* (вж. и *спрямо*).

§ 441. Предлогът *кажде* се употребява рѣдко въ говоримия езикъ, въ служба, еднаква съ службата на

къмъ: ще се разходи къде ръката, обръщамъ се къде нъкого (само въ физически смисълъ), живътъ къде Борисовата градина, ще дойда къде б ч., къде обядъ и пр.

§ 442. Предлогътъ *между* означава (въ покой или движение) положение въ пространството, което отделя два или по-вече предмета или части от единъ съборенъ предметъ, напр. *между чукъ и наковалня, ръката тече между високи скали, отивамъ между близките си, живътъ между хората, между живота има и къклица.*

Преносно: *между 2 и 3 ч., между пролътъта и есенъта, между дневните новини и на една много важна, между другото, между всичко има голъма разлика.*

Среща се и при кратка форма за дателенъ падежъ на личните местоимения: *между, ни, между имъ.*

§ 443. Предлогътъ *на* е най-много употребяваниятъ и съ най-разнообразни значения български предлогъ. По-главните му значения съ следните:

а) Пространствено значение: означава положение (въ покой или движенис) върху повърхността на даденъ предметъ, напр. *книгите лежи на масата, яблъката падна на земята, работя на нивата, отивамъ на нивата, живътъ на село (обаче живътъ въ градъ), спдамъ на столъ, пиша на хартия, изкачвамъ се на върха, зачакамъ на закачалки.*

Преносно: *лежи ми на сърдцето, дойде ми на умъ, отидамъ на сънъ, отивамъ на работа, на почвака, на помощъ, на заседание, на сказки, на представление (по аналогия на такива случаи, въ които обектътъ е нѣкакво действие, казва се и отивамъ на училище, на театъръ, на кино: когато обаче тъзи съществителни се членуватъ, употребява се предлогътъ *въ*, понеже тогава тъ се схващатъ по-конкретно: отивамъ въ училището, въ театъра, въ киното).*

б) За време: при посочване на дати (въ широкия смисълъ на думата), напр. *на 1 януари, на Нова година, на Петровденъ*; въ изрази като *на другия денъ, на другата година, на пролътъ*; при означаване на възрастъ, напр. *дете на петъ дни, на две седмици, на петъ месеца, ти си сега на седемъ години* и пр.

в) За означаване на притежание, напр. *книгата на ученика, здравето на човека, силата на чувството, началикъ на отпълнение.*

г) За изразъ на дателенъ падежъ (отговаряще на въпросъ кому), напр. *казвамъ нощо на никого, събищавамъ на началници си, услужвамъ на приятеля си, прощавамъ на врага си, благодаря на спасителя си, помогамъ на домашните си.*

д) Въ разни други преносни значения, напр. начинъ — *говоря, пиша на български езикъ, на турски езикъ, честа на гласъ, съмтамъ на умъ, шия на машина, шия на ръка, гледашъ ме на криво, прави на бърза ръка, казвамъ на шега:* при допълнения на глаголи, които показватъ преобразяване на предмета — *раздълнямъ на части, късамъ на парчета, стривамъ на прахъ, правя на тесто, прегъвамъ на две, обръщамъ се на старецъ, преструвамъ се на боленъ:* разпределение (при предмета, върху който пада дѣлъ отъ разпределението) — *по два праха на денъ, по 400 грама на човекъ:* при отдѣлни глаголи, като *играя на топка, на гоненица, свиря на цигулки, на кавалъ, мириша на лукъ, на розово масло, на лошо, уча се на занаятъ, на писмо, осъжданъ на никого на затворъ, на заточение, отидохъ си на гробъ и пр.*

Поради многото си значения предлогътъ *на* се употребява по-често отъ другите предлози и може да се срещне дори и нѣколко пъти въ едно и също изречение. Такива повторения тръбва по възможност да се избѣгватъ. Това може да стане главно по следните начини:

1. Чрезъ употреба на други предлози — *върху, отъ, за* — вм. *на*, напр. *Морските бани влияятъ добре върху* (вм. *на*) *здравето на организма;* *Населението на града поискало защита отъ* (вм. *на*) *властта;* *Не можа да проникне ни единъ лжъ отъ* (вм. *на*) *правда и съдълена,* *Това ще биде залогъ за* (вм. *ни*) *доброто съседство.*

2. Чрезъ употребата на глаголъ вмѣсто съществително съ предлогъ *на* напр. *Лишото време попръчи да се изпълши* (вм. *попръчи на извршването на*) *полските работи.*

3. Чрезъ употреба на прилагателно притежателно вмѣсто съществително съ предлогъ *на*, напр. *Това е най-знатното дѣло на Перикловия възъ* (вм. *на възка на Перикла).*

4. Чрезъ изпушкане понѣкога на предлога *на* (безъ да се замѣня съ другъ предлогъ) следъ отглаголни съществителни (по-добре, когато сѫ нечленувани) отъ пре-

ходни глаголи, напр. *За по-бързо раздаване купони* (вм. *раздаване на купони*) *на граисданишъ*.

§ 444. Предлогът **надъ** означава положение (въ покой или движение) по-високо отъ дадения предметъ, напр. *летя надъ земята, издигамъ се надъ облаците, спущамъ се надъ града* (безъ да го достигамъ, срв. *спу-щамъ се върху града* — съ достигане), *Витоша се из-дига надъ София, чучулугата пъс надъ насъ*.

Преносно: *смилявамъ се надъ никого, имамъ властъ надъ нъщо; надъ мърката, надъ два месеца*.

§ 445. Предлогът **накрай** означава близостъ, отъ вътрешна страна, до границата на предмета (срв. *край, покрай*), напр. *живътъ накрай града, отивамъ накрай сънта, накрай гората*.

Наспроти, вж. спроти.

§ 446. Предлогът **насръдъ**, означава (въ покой или въ движение) срещуто положение върху нѣкаква повърхностъ, напр. *насръдъ село, насръдъ площади, насръдъ улицата, насръдъ сънятия*. Сръща се и като наречие, напр. *постави го насръдъ*. Срв. *сръдъ*.

§ 447. Предлогът **низъ** се сръща рѣдко вместо изъ въ второто му значение (движение или разпръснато разположение въ гравицитетъ на предмета, вж. тамъ), напр. *Ту счукахъ пъскенита поколна на овчаря, | низъ дебри нѣкѫде заръянъ по стада* (П. П. Славейковъ). — *И дебятъ плахихъ кошути, що се криятъ | низъ дебри и гори* (П. П. Славейковъ). — *Дойде си и Радомиръ, синъ Самуиловъ, — победни пълчища да води пакъ низъ български полета* (Н. Райновъ).

§ 448. Предлогът **о**, рѣдко сръщанъ, означава:

а) Досъгане до повърхността на предмета, напр. *опръхъ о камъкъ, удрямъ о земята, облыгамъ се о стена, залепихъ о кожата*.

б) Обхватане, съ целъ за задържане, напр. *връзвамъ коня о дървото, бръшилъ се е увилъ о дървото, държи се о никого* (срв. *за*).

§ 449. Предлогът **около** означава:

а) Обкръжаване на предмета отъ всички страни, въ покой и въ движение, напр. *ръката тече около града*.

децата се събраха около учителката, обикалямъ около свърта. Преносно: *събирамъ данни около дейността на Вазовъ, новини около последните събития.*

б) Приблизителност за време и размѣръ, напр. *около 5 ч.* (малко преди 5 ч.), *около пладне* (срв. *къмъ*); *около две седмици*, *около петъ метра*; *животъ около площада* (= близо до площада).

Срѣща се и при кратка форма за дателенъ падежъ отъ личните местоименния: *около ми*, *около ни*.

§ 450. Предлогътъ *освенъ* означава 'извънъ' въ преносенъ смисълъ, напр. *освенъ тебъ, малъ, никого нѣмамъ*; *освенъ стихове Лебеляновъ не е писалъ друго*, *освенъ тебѣ и други знани това, освенъ стихове Вазовъ е писалъ и проза*.

Този предлогъ се доближава по служба до съюзите, понеже свързва еднакви части въ изречението (допълнения).

§ 451. Предлогътъ *отъ* означава:

а) Отдѣляне отъ повърхността на предмета, отдавливане, напр. *падамъ отъ покриза*, *скочамъ отъ дѣрвото*, *свалимъ отъ масата*, *тръгвамъ отъ София*, *орицамъ се отъ кивата*, *слизямъ отъ къщата*.

Въ съвременния езикъ досега често се употребява *отъ* вм. *изъ* за означаване на движение отъкъtre нагънъ, напр. *изваждамъ отъ земята*, *наливамъ вода отъ каната*. Тази употреба тръбва по възможност да се избѣгва.

Предлогътъ *отъ* съотносителенъ съ *на, върху и до*, т. е. той означава отдѣляне отъ такова положение, което се означава съ предпозитъ *на, върху и до* (срв. *примѣритѣ*).

Преносно за време и пр.: *отъ два месеца насамъ, ти ме спаси отъ опасностъ, лѣкувамъ се отъ болестъ*.

б) Произходъ, напр. *азъ съмъ отъ провинцията, той е родомъ отъ София*, *студентъ отъ университета*, *сборникъ отъ народни пѣсни*, *огърлица отъ злато*, *половината отъ парите*, *нѣнолицина отъ учениците*.

в) Размѣръ, напр. *лове отъ три декара*, *риба отъ петъ килограма*.

г) Причина, напр. *доволенъ съмъ отъ работата си, радостенъ съмъ отъ твоя успехъ, взялъ съмъ отъ*

*тази постъпка, бледувамъ отъ треска и пр.; също и при логическия подлогъ въ страдателния залогъ, напр. *четвърдките се преглеждатъ* отъ учителя, вратата се отвори отъ единъ непознатъ човъкъ, председателът е избранъ отъ общото събрание.*

д) Сравнение, напр. *Рила е по-висока отъ Витоша;* ти си най-възрастенъ отъ всички и.

§ 452. Предлогът *отсамъ* означава положение — въ покой или движение — откъмъ по близката до говорещия страна на предмета, напр. *живялъ отсамъ Борисовата градина, тръбва да минешъ отсамъ ръката.* Употребява се и като наречие: *живълъ отсамъ, тръбва да минешъ отсамъ.*

§ 453. Предлогът *отвъдъ* означава положение — въ покой или движение — откъмъ по-далечната за говорещия страна на предмета, напр. *живялъ отвъдъ Борисовата градина, тръбва да минешъ отвъдъ ръката.* Употребява се и като наречие: *живълъ отвъдъ, тръбва да минешъ отвъдъ.*

§ 454. Предлогът *оттатъкъ* има еднакво значение и употребява съ *отвъдъ*, напр. *живялъ оттатъкъ градината, ще минешъ оттатъкъ ръката; живълъ оттатъкъ, ще минешъ оттатъкъ.*

§ 455. Предлогът *по* означава:

а) Движение или разпръснато разположение върху повърхност, напр. *ходя по улиците, тичамъ по полето, разлепвамъ обяди по стените, цветята падатъ по земята, милвамъ някого по лицето, бия по глината.*

Това значението на *по* е близко до второто значение на *изъ* (вж. тамъ) само че при *изъ* имаме движение, затворено въ нѣкакви граници (или тѣ въ пространство или въ равнина), а при *по* — движение върху повърхност, безъ асоциация съ нѣкакви граници, срв. напр. *лодката плава по водата и рибата плава изъ водата; Пощя ходи, горо ле сестро, по широко поле, днесъ ходи, горо ле, сестро, изъ дълбоки доли,* (Нар. пѣсень).

Преносно: *по Коледа, по Петровденъ* (презъ времето около Коледа, около Петровденъ).

б) Разпределение на предмета: *на всички по равно, наредени по трима, на групи по петъ души, на вносци*

по сто лева, на часъ по лъжичка, платъ по триста лева метъра, грозде по десетъ лева и пр.

в) Положение следъ даденъ предметъ, напр. *вървя по нъкого* (следъ пъкого), *по Коледа* (следъ Коледа); тази употреба е изчезнала въ източните говори, а съ това се обяснява и отсътствието ѝ въ книжовния езикъ; обаче отъ нея сѫ се развили доста преносни значения, добре застъпени и въ книжовния езикъ.

г) Препосна употреба: 'съобразно съ' — *по заповедъ, по примера на, по място мнение, по български обичай, по съвестъ, по дългъ, по планъ; по дрехите посрещатъ, по ума изпращатъ*; *познава се по говори*, че е чужденецъ; 'вследствие на' — *уволненъ по неспособностъ, по погрешка, по невнимание, отсътствува по болестъ*; 'чрезъ' *пращамъ писмо по пощата, по човекъ, говоря по радиото, по телефона*; 'по отношение на' — *добъръ по качество, първи по успехъ; научна специалност — професоръ по история, студентъ по философия, докторъ по медицина, специалистъ по къмбрийни болести, учебникъ по български езикъ*.

§ 456. Предлогътъ *подъ* означава въ покой или въ движение — положение по-низко отъ дадения предметъ, напр. *седя подъ дървото, слизамъ, вървя подъ земята, спущамъ се подъ водата*.

Препосно: *подъ страхъ, подъ гнетъ, подъ властъ, подъ надзоръ, подъ отговорностъ, подъ съдъ, подъ мирката*.

Подаръ, вж. следъ.

§ 457. Предлогътъ *покрай* има основно значение като *край*, но по-вече съ оттенъкъ 'надълъжъ', напр. *пътъти минава покрай гората, къщите сѫ наредени покрай морето, въроя покрай ръката*.

§ 458. Предлогътъ *помежду* има значение като *между*. Употребява се по-редко, главно въ връзка съ краткиятъ дателни форми на личните местоимения, напр. *помежду ни, помежду имъ, помежду си* (— между насъ, между тъхъ, между себе си).

§ 459. Предлогътъ *поради* означава само пасивна причина, по не и целъ на действието (за разлика отъ *заради*), напр. *поради войната всичко е посягнато, поради теб закъсняхъ*.

§ 460. Предлогът *посрѣдъ* има пространствено значение като *всрѣдъ*, но свързано по-тѣсно съ понятие за повърхност, напр. *посрѣдъ двора*. По-често се срѣща въ преносно значение за означаване на време: *посрѣдъ годината*, *посрѣдъ нощъ*, *посрѣдъ лѣто*.

§ 461. Предлогът *посрѣдствомъ* означава срѣдство ('чрезъ, съ помощта на'), напр. *Колелата се придвиждатъ къ движение посредствомъ ремъци*.

§ 462. Предлогът *предъ* означава положение въ близост съ опая страна на предмета, която є взета за основа, напр. *предъ къщата*, *предъ мене*.

Преносно за време: непосрѣдна близост до настъпването на факта — *видѣхъ го предъ заминаването* (т. е. въ последните минути), за разлика отъ *видѣхъ го преди заминаването* (безъ да се подразбира, колко време преди самото заминаване); съпоставяне — *какво е той предъ тебѣ* (вж. и *при*).

§ 463. Предлогът *преди* служи само за означаване на време. Той показва отдалеченост по време въ посока „назадъ“ т. е. отъ дадения момент — къмъ миналото), напр. *преди известно време*, *преди войната*.

Когато изходна точка на ориентацията съмента на говоренето, предлогът *преди* стои предъ думите, които означаватъ мярката за време, напр. *преди два дни*, *преди петъ години*. Когато изходната точка на ориентацията е друга, предлогът *преди* стои преди думата, която отбелязва тази точка, напр. *два дни преди това*, *две години преди войната*. Вж. и *предъ*.

Употребяват се и като наречие: *Това бѣше пакъ така преди*.

§ 464. Предлогът *презъ* означава:

а) Преминаване отъ край до край или напрѣчно „пресичане“ на предмета, напр. *тичамъ презъ двора*, *р. Искъръ тече презъ Балкана*, *минавамъ презъ полето*, *прескачамъ презъ оградата*. Преносно: *преминавамъ презъ мѫки и страдания*. Вж. и *крѣзъ*.

б) За време: положението въ граници на нѣкаква единица време, напр. *презъ 1876 година*, *презъ месецъ януарий*, *презъ седмицата*, *презъ деня*, *презъ нощта*, *презъ живота ми*, *презъ царуването на Симеона*, *презъ*

време на. Също така за означаване на периодически интервали: през два часа, през три седмици.

§ 465. Предлогът *при* означава:

а) Непосрѣдна близост (въ покой или движение) съ дадения предметъ, най често — за разлика отъ до — съ оттенъкъ на нѣкаква вътрешна близост съ този предметъ, напр. *живъти при никого, работя при никого* (въ неговия домъ, подъ негови грижи, подъ негово ржъководство), *стоя при боленъ* (за да го паглеждамъ), *отивамъ при никого* (съ нѣкаква целъ), обаче *живъти до никого, живъти у никого, стоя до никого* — чисто пространствено отношение, безъ оттенъкъ на вътрешна близостъ.

б) Положение въ времето: *при царь Симеонъ, при разсъмване, при избухване на войната.*

в) Съпоставяне: *какво е твой при тебе* (т. е. въ сравнение съ тебе); вж. и предъ.

§ 466. Предлогът *противъ* означава противоположно насочване спрямъ предмета, обикновено съ оттенъкъ на враждебност къмъ него, напр. *бѣдя се противъ личението си, азъ съмъ противъ това, статии противъ пиянството, лъкарство противъ разни болести.* Срв. и срещу.

Може да се употреби и като наречие: *ни ма мяницио противъ.*

§ 467. Предлогът *пръко* се употребява, съвсемъ рѣдко, въ значение на презъ, напр. *Пръко подле, пръко доле ний летиме да вестиме дни честити, или въ значение на къпръки, напр. пръко желанисто ми, пръко волята ми.*

§ 468. Предлогът *следъ* означава:

а) Движение задъ нѣкакво движещо се лице или предметъ, свързано съ нѣкаква цель, напр. *вървя следъ водача, стражарътъ тича следъ кридеца, никой върви следъ мене* (защото то води, или желае да ме проследи, срв. напр. *никой върви задъ мене* — чисто пространствено отношение).

б) Отдалеченостъ по време въ посока „напредъ“ (т. е. отъ дадения моментъ къмъ бѫдещето), напр. *следъ два часа, следъ две години, два часа следъ случ-*

ката, две години следъ войната (вж. и преди). Препосно: *въроя следъ учителя си.*

Същото значение има и предлогът *подиръ*, който се среща по-рядко.

Не бива да се употребява наречието *после* вместо предлогът *следъ* или *подиръ*: *следъ това* (*подиръ това*), а не „*после това*“.

§ 469. Предлогът *споредъ* означава поставяне въ съобразност съ дадения предмет, като, за разлика от *по*, се употребява обикновено въ случаи на по-голяма конкретност и определеност, срв. напр. *действувамъ по заповъдъ и действувамъ споредъ получената заповъдъ, постигвамъ по съкъсть и постигвамъ споредъ съвъстъта си*; *работя по планъ и работя споредъ приготвения планъ*. Употребява се и при имена на лица, когато се посочва тяхното мнение, напр. *споредъ мене, споредъ проф. X.*

§ 470. Предлогът *спроти* (*спротивъ*) означава:

а) 'Срещу' (вж. тамъ), напр. *не стой спроти мене, въ събота спроти недълъ.*

б) 'Споредъ' (вж. тамъ), напр. *заплатата е спроти работата, простирай се спроти чергата си.*

в) Съпостяване, напр. *тъши тъхни дрехи спроти негопитъ съ по-лонги* (вж. при и предъ).

§ 471. Предлогът *спрямо* означава отношение къмъ даденъ предметъ, напр. *държа се спрямо никого добре, постигвамъ спрямо никого зло, проявявамъ лоши чувства спрямо никого*. Този предлогъ означава по-ясно понятие за отношение отъ къмъ (вж. тамъ), но се употребява рядко, обикновено само когато тръбва това понятие съ една или друга цель да биде по-ясно подчертано (срв. *държа се къмъ никого добре и държа се спрямо никого добре*).

§ 472. Предлогът *срещу* означава противоположно положение спрямо предмета или насочване къмъ него, безъ оттенъкъ на враждебност (вж. *противъ*), напр. *срещу вътъра, срещу течението, единъ срещу другъ, отивамъ срещу неприятеля*; *Гюргево е разположено срещу Русе*.

Преносно за време: *срещу Нова година, срещу Петровденъ, срещу недълъ.*

Условие: срещу заплащане, срещу подпись, срещу коштания.

Употребява се и съ кратки форми за дателен падежъ на личните местоимения: *срещу ми, срещу имъ*.

Сръдъ, вж. всръдъ.

§ 473. Предлогътъ съ означава:

а) Средство, напр. *работя съ ръце, плащувамъ съ влакъ, прихранвамъ се съ трудъ, пиша съ мастило, мия се съ сапунъ, купувамъ съ пари* (вж. още чрезъ).

б) Придружаване, снабденост (обратно на безъ), задружност, напр. *работя съ някого, токоря съ някого; мисля съ радостъ за нъщо, човъкъ съ голъми способности, къща съ балконъ*.

в) Отношение, напр. *държа се, постижвамъ зле съ някого, какво да сторя съ този човъкъ* (вж. и катъ, спрямо).

За яснота или за благозвучие често се изговаря *съсъ* вместо *съ*. Изговоръ *съсъ* е задължителенъ предъ думи, които започватъ съ с, з или щ, ис, напр. *съ сила* (изг. *съсъ сила*), *съ зелена шапка* (изг. *съсъ зелена шапка*), *съ шапка* (изг. *съсъ шапка*), *съ желание* (изг. *съсъ желание*). Писмено изговоръ *съсъ* се отбелязва само въ стихотворна речь, когато предлогътъ тръбва да се изговаря като отдълна сричка, напр. *Земята пълна съ цвете, небето съсъ брилянти* (Ив. Вазовъ). Нѣкои писатели, напр. И. И. Славейковъ, употребяватъ со вместо *съсъ*, напр. *Ей старата църква сама посръдъ село, | с о бъль видъ високъ обградена; | изтракаха порта, излиззе стария | с черенъ чемберъ преградена*.

За Бележка. Нѣма основания да се пише съ вместо со въ стихове. Това може да се допуска само въ текстъ подъ ноти за по-голъма графическа сънност и прегледност.

§ 474. Предлогътъ у се употребява:

а) Въ изрази като *у насъ, у дома, у васъ, у тъхъ, у Иванови, у Марийкини* — когато се посочва жилището на дадено лице (семейство) като място на действието или предмета: *ела у насъ* (не „въ насъ”), *чакай же у васъ* (не „въ васъ”).

б) Въ изрази като *у мене, у тебѣ, у него, у нея, у насъ, у Иванъ, у Марийка* — когато говоримъ за предмети, които носимъ съ себе си или държимъ около себе си: *у тебѣ (а не „въ тебѣ”) ли е писалката ти?*, *нъмъмъ*

у себе си (а не „въ себе-си“), *пари книгата ми е у Иванъ* (а не „въ Иванъ“).

§ 475. Предлогът *чрезъ*, възприетъ отъ руски езикъ, означава едновременно срѣдство и начинъ. Употребява се въ нѣкои случаи, като предлогът *съ* не е съвсемъ уdobенъ, като напр. при лица или отвлѣчни понятия: *действувамъ чрезъ никого, постигамъ целяти си чрезъ никого, дезинфекция чрезъ изкиряване, кражба чрезъ разбиване, получаване на сокъ чрезъ изстискване.*

Неправилна употреба на други думи и изрази като предлози

§ 476. Понѣкога се срѣщатъ въ неправилна употреба като предлози нѣкои обстоятелствени думи и изрази отъ рода на *благодарение, вследствие, съобразно, подобно, предвидъ, согласно, съ огледъ, по отношение, по поводъ, въз основа, въ изпълнение* и пр. Такива думи и изрази трѣбва да се свързватъ съ сѫществителнитѣ следъ тѣхъ чрезъ нѣкой истински предлогъ (напр. *на, съ*). Правилно е напр. да се каже *благодарение на положениетъ усилия* (а не „благодарение положенитъ усилия“), *вследствие на това* (а не „вследствие това“), *подобно на буря* (а не „подобно буря“), *предвидъ на опасността* (а не „предвидъ опасностъта“), *съгласно съ законите ти* (а не „съобразно законите ти“), *съ огледъ на (или къмъ) условията* (а не „съ огледъ условията“), *по отношение на (или къмъ) събитията* (а не „по отношение събитията“), *по поводъ на вашето писмо* (а не „по поводъ вашето писмо“), *въз основа на получените сведения* (а не „на основание получените сведения“), *въ изпълнение на заповѣдъта* (а не „въ изпълнение заповѣдъта“) и др. Съчетания отъ тоя родъ могатъ да се сметнатъ за сложни предлози. Трѣбва обаче отъ друга страна да се призирае, че днесъ изрази като *относно тоя въпросъ и по случай празника* звучатъ по-добре отъ „относно до тоя въпросъ“ и „по случай на празника“. Но отношение на тѣзи два случая трѣбва да се направи една разумна отстѣпка въ полза на установената практика.

Съчетания отъ предлози

§ 477. Понѣкога се срѣщатъ и съчетания отъ два предлога, за да се изразятъ нѣкои по-сложни отношения

между думите. Така напримъръ, когато искаме да означимъ излизане изъ мѣсто, което се намира подъ даденъ предметъ, или между дадени предмети, служимъ си съ предложни съчетания изъ подъ или изъ между (изъ подъ развалинитъ, изъ между клещитъ); когато искаме да изразимъ посока на дѣйствие отъ дадено място къмъ насъ, безъ да се разбира започване на движението, отъ самото това място, служимъ си съ съчетание отъ къмъ (отъ къмъ планината). Такива съчетания отъ предлози въ българския езикъ има доста; ето още нѣкои отъ тѣхъ, дадени въ съответни примери: изъ задъ дървата, презъ сръдъ града, ще се разходя до къмъ гората (т. е. не до самата гора, а само съ приближаване къмъ нея), преди около два месеца, класове отъ по 30 ученика, вагони по за 50 души, пиша съ моливъ въместо съ мастило, работя и на живата освенъ на лозето и пр.

Въ тѣзи случаи двата предлога означаватъ отдѣлни самостоятелни понятия (отношения), затова е по-добре да се пишатъ отдѣлно. Отъ такива съчетания отъ предлози трѣбва да различаваме случаите, когато единъ предлогъ се прибавя къмъ другъ, само за да засили или отчастъ да отсъни значението му, и тогава се пишатъ слѣдъто, напр. *посрѣдъ*, *помежду*, *пограй*, *поради*, *заради* и пр.

Предлози и съюзи

§ 478. Нѣкои предлози съ отвлѣчено значение изразяватъ такива отношения, въ които могатъ да се поставятъ не само предмети, но и глаголни действия, а то значи — и цѣли изречения. Такива предлози могатъ да се употребяватъ и като съюзи, но не направо, а като се свържатъ съ нѣкой истиински съюзъ (подчинителенъ); съ който заедно образуватъ сложенъ съюзъ, напр. *безъ да*, *въместо да*, *чи да*, *като да*, *освенъ да*, *преди да*; *въпреки да*; *въпреки че*, *като че*, *освенъ че*, *задето* (загадка), *освенъ дето*, *следъ като* и пр.

Нѣкои предлози стоятъ на границата между предложна и съюзна служба, като се употребяватъ за нрѣзка между еднакви по смисълъ части на простото изречение, а отъ друга страна управляватъ винителенъ падежъ, напр. *въместо*, *като*, *освенъ* (*поискай Иванъ въместо Стоянъ*, *ице дойде и Иванъ освенъ Стоянъ*).

НАРЕЧИЕ

Служба и граматични особености на наречията

§ 479. Наречията съ непромъгливи (неизменяеми) думи, които се употребяват обикновено при глаголи и отчасти при прилагателни имена и при други наречия, за да изразятъ различни обстоятелства място, време, начинъ, количество, причина, цель и др.), напр. *отивамъ далеко, пристигнахъ вчера, 2000я правилно; кървя бързо, предупредихъ го да укритно, въроятно ще се забавя; твърде голъмъ, твърде много, само тукъ, силенъ духомъ.* Терминът „наречие“ означава дума, която стои при глаголъ (*на-реч-ие* – отъ старобълг. *rечъ* 'глаголъ'), срв. и лат. *adverbium*. Въ рѣдки случаи наречието може да стои при съществително име (напр. *човѣкътъ горе; войскитъ напредъ иматъ нужда отъ бърза подкрепа.*

По форма наречията съ непромъгливи думи, т. е. те не могатъ да приематъ различни окончания, за да изразяватъ различни граматични оттенъци. Нѣкои отъ тѣхъ обаче могатъ да иматъ различни фонетични или словообразователни разновидности, напр. *долу* и *доле*, *бързо* и *бържe*, *тука* и *тука*. Всъко наречие има свое определено самостоятелно ударение. Могатъ да се поставятъ ту предъ думата, която определятъ, ту следъ нея. Много наречия могатъ да се степенуватъ, по сѫщия начинъ, както прилагателните (срв. § 376), напр. *високо, по-високо, най-високо; добре, по-добре, най-добре; въроятно, по-въроятно, най-въроятно;* сѫщо така *въз-низко, прекисоко* и пр.

По значение наречията се дѣлятъ на нѣколко групи, споредъ вида на обстоятелството, което изразяватъ; така различаваме главно наречия за място, за време, за начинъ, за количество и степень, за причина и цель, и за логически обстоятелства.

По произходъ и служба наречията се дѣлятъ отъ друга страна на обикновени (напр. *горе, утре, лесно, много*) и местоименни (напр. *къде, кога, никога, какъ и пр.*).

Образуване на наречията

§ 480. Наречията се образуват най-често отъ имена (съществителни, прилагателни и числителни) и глаголи. Събена група съставятъ тъй нар. мъстоименни наречия, образувани отъ мъстоименни корени. Съвсемъ малко сѫ наречията, които не се свързватъ етимологично съ други думи отъ днешния ни езикъ (напр. *вънъ*, *вътре*, *много*). Освенъ прости наречия съществуватъ още и сложни наречия, образувани отъ сливане на прости наречия съ предлози, или, въ рѣдки случаи, по другъ нѣкакъвъ начинъ, — напр. *нагоре*, *отдолу*, *помежду*; *сиречъ*, *тоестъ*.

1. Наречия отъ съществителни имена

§ 481. Наречията, които произхождатъ отъ съществителни имена, не сѫ много. Обикновено тѣ сѫ стари падежни форми; най-често означаватъ време или място.

Отъ нѣкогашенъ мъстенъ падежъ произхождатъ наречия като *горе*, *долу*, *зиме*, *лѣте*, *утре*, *пролѣти*, *есени*, (*въ*) *кажди* и др.

Отъ нѣкогашенъ творителенъ падежъ сѫ произлѣзли *гърбомъ*, *силомъ*, *редомъ*, *денемъ*, *нощемъ* и пр.

Отъ нѣкогашенъ родителенъ падежъ произлизатъ обикновено сложни наречия като *отржи*, отъ *радости*, *довечера*, *снощи*; *вчера*.

Отъ старъ винителенъ падежъ сѫ *сутринъ*, *вечеръ*, *зимасъ*, *лѣтосъ*, *днесъ*, *нощесъ*, *вредъ* и др.

2. Наречия отъ прилагателни имена

§ 482. Наречията, които произхождатъ отъ прилагателни имена, сѫ най-многобройни. Обикновено завършватъ на *-о*, *-и*, *-е*, но срѣщатъ се и други окончания.

1. Съ окончание *-о* се образуватъ наречия съ различно значение отъ обикновени прилагателни (на *-а*): *именно* (срв. *имененъ*), *временно* (срв. *времененъ*), *глухо* (срв. *глухъ*), *страшно* (срв. *страшенъ*), *радостно* (срв. *радостенъ*), *седмично* (срв. *седмиченъ*). Такива наречия произхождатъ отъ формата за срѣденъ родъ на прилагателните.

2. Съ окончание -и се образуватъ наречия, главно за начинъ, отъ прилагателни на -ски: *боря се мажки*, *работя майсторски*, *държа се по нашиенски*, *говоря по български* и пр. Такива наречия произхождатъ отъ формата за мажки родъ на прилагателнитѣ.

3. Отъ членувани форми за женски родъ на прилагателнитѣ произхождатъ наречия за начинъ като *здра-
вата*, *бързата*, ** слъпти*, *старешката*, *младежката*, *лудешката*, *слъпецката* и пр.

4. Съ окончание -е сж образувани малъкъ брой наречия, представящи старъ мѣстенъ падежъ отъ прилагателни имена: *добре*, *зле*, *твърде* (но *твърдо* -- съ друго значение), *наяде*, *сестре* и пр.

5. Съ старо окончание за датсленъ падежъ -ому и съ предлогъ по сж образувани сложни наречия като *по моему*, *по нашему*, *по обикновеному*, *по военно му*, *по провинциалному* и пр. (русиизми).

6. Съ старо окончание за творителенъ падежъ сж образувани наречия като *тихомъ*, *скритомъ*, *слъпеш-
комъ* и др.

3. Наречия отъ числителни

§ 483. 1. Отъ нордни числителни сж образувани наречия като *първо*, *второ*, *трето* и пр., употребявани при изреждане. Употребява се сжщо и наречие *първомъ* (старъ творителенъ падежъ).

2. Отъ разни видове прилагателни, образувани отъ количествени числителни, сж получени наречия като *двойно*, *тройно*, *десетично*; *единократно*, *двукратно*; *дво-
яко*, *трояко*; *единно*, *единствено*, и др. Направо отъ числителнитѣ сж образувани форми като *единажъ* (*ед-
најсъ*), *дважъ* (*двајсъ*), *триажъ* (*тријсъ*).

4. Наречия отъ глаголи

§ 484. Въ сжицностъ тази група наречия сж образувани не направо отъ глаголи, а отъ сегашни действителни причастия. Такива сж:

1. Наречия на -ешкомъ (първоначално -ещ-комъ), т. е. отъ нѣкогашно сегашно действително причастие и наставка -комъ (съ окончание за творителенъ падежъ), напр. *влачешкомъ*, *лежешкомъ*, *плачешкомъ*, *смъпешкомъ*, *тичешкомъ* и пр.

2. Наречия на -ешката (първоначално -еицката, т. е. нѣкогашно сегашно действително причастие и наставка -ка, последвана отъ члена за женски родъ), напр. *тичешката, плачешката* и пр. Въ книжовния езикъ такива наречия се срѣтватъ рѣдко.

3. Наречия на -ще или -що, доста рѣдко употребявани, представлящи направо взета форма за срѣденъ родъ на съответните сегашни действителни причастия, напр. *Хоругвить се наведоха благославящe* (Елишъ Пелинъ); *събитието подействува изненадващe* (изненадващо).

4. Деепричастията на -ейки, -айки (-ийки) сѫщо представлятъ въ действителностъ наречия, но се отличаватъ съ по-голяма глаголностъ, напр. *вличайки, лежайки, плачайки, смильйки се, тичайки* и пр. (вж. § 341).

5. По различни начини сѫ образувани отъ глаголи и нѣкои други наречия, като *какви-речи, току речи, тоестъ, стига, сякашъ* (2 л. отъ *сякамъ*) и др.

5. Мѣстоименни наречия

§ 485. Важно мѣсто между наречията заематъ известенъ брой особени наречия, които напомнятъ по произходъ нѣкои мѣстоименния (показателни, въпросителни и пр.), а и по значение и по служба държатъ между другите наречия сѫщото мѣсто, каквото държатъ мѣстоименния спрямо имената, поради което ги наричаме мѣстоименни наречия:

	за място	за време	за начинъ
показателни	<i>тука (тукъ)</i>	<i>сега</i>	<i>така</i>
	<i>тамъ</i>	<i>тогава</i>	<i>инакъ (-че)</i>
въпросителни	<i>кѫде (где)</i>	<i>кога</i>	<i>какъ</i>
относителни	<i>кѫдество (гдето)</i>	<i>когато</i>	<i>както-</i>
неопределителни	<i>нѣкѫде (нейде)</i>	<i>никога</i>	<i>нѣкакъ</i>
отрицателни	<i>никѫде (нигде)</i>	<i>никога</i>	<i>никакъ</i>
обобщителни	<i>всѣкѫде</i>	<i>всѣкога</i>	<i>всѣкакъ</i>

Както при мѣстоименнията, и тукъ сѫществуватъ сложни неопределителни форми: *еди-кѫде, един-кога, един-*

*какъ, къде да е, кога да е, какъ да е, еди-къде си, ня-
къде си и пр.*

Покрай дадените въ таблицата основни форми съществуват и разни още други сложни мъстоименни наречия, които ще посочимъ при отделните групи мъстоимения.

6. Сложни наречия

§ 485. Голямъ брой наречия, особено мъстоименниятъ наречия и наречията за място, могат да се свързватъ съ различни предлози, които грижатъ отредълени отсънки на значението имъ. Въ правописния обичай е прието въしきи такива случаи предлогът да се пише слътъ съ наречието (напр. *на самъ*, *от пътъкъ*, *откъде*, *накъде*, *накратко* и пр.), а въ други случаи отдълно (напр. *за малко*, *безъ малко* и пр.). безъ да съществува напълно установена практика за всички случаи.

Наречия, получени отъ прилагателни, които съдържатъ представки, не тръбва да се съмътатъ за сложни (напр. *застрашително*, срв. *за-страшителен*; *отвесно*, срв. *от-весенъ* и пр.).

Известенъ брой сложни наречия съ образувани и по други начини, напр. *къде да е*, *еди-къде*, *кажи-реши*, *тъестъ*, *сиречъ* и др.

Дължение на наречията по значение

§ 487. Наречията могатъ да изразяватъ най-различни обстоятелства, които все пакъ могатъ да се сведатъ къмъ шъкои основни категории. Между тяхъ изпъкватъ по-отчетливо категориите за място, време, начинъ, количество и степень, причина и цель. Освенъ тъзи категории съществуватъ и разни други наречия, като напр. наречия за питане, твърдение, отрицание, предположение, увереностъ, очевидностъ, уточняване, съпоставяне и пр., които практически могатъ да бждатъ обединени въ една съща група — наречия за логически обстоятелства.

1. Наречия за място

§ 488. Тази група наречия не съ особено много-бройни. Обстоятелството за място се изразява обикно-

вено по синтактичен пътъ, чрезъ съществителни, придружени отъ предлози (напр. *въ планината, на полето, пред къщата, по улицата*). Специални наречия съществуватъ само за нѣкои по-общи понятия, като *горе, долу, вънре, вънъ, близо, далеко, низко, високо, плитко, дълбоко* и др.

Доста голѣмъ брой сложни наречия се образуватъ отъ съединение на нѣкои прости наречия съ предлози (напр. *навънъ, отгоре*) или отъ съединение на два предлога (напр. *напредъ, отпредъ*). Най-често такива сложни наречия се образуватъ съ помощта на предлозите *на* и *отъ*, които при статични глаголи (вж. § 418) означаватъ положение (*на място се навлятре, на тънъ, наблизо, надалеко, напредъ, назадъ, надясно, насръдъ, наоколо; отвлятре, отвънъ, отпредъ, отзадъ, отдясно, отгоре* и пр.), а при финални глаголи (вж. § 418) на означава насочване, а *отъ* — отдалечаване (*отивамъ навлятре, на тънъ, нагоре, наблизо, напредъ и пр., идвамъ отгоре, отдолу, отвънъ, отзадъ и пр.*). За правописа на такива наречия вж. § 484. По начало всички наречия за място могатъ да се употребяватъ и при статични, и при финални глаголи, както видѣхме това и при предлозите (§ 418). Сложни наречия за място съ други предлози се срѣщатъ по-редко: *извлятре, помежду, изотзадъ, додоре, досръдъ, у дома, въ къщи* и др.

§ 489. Мѣстоименни наречия за място (вж. § 485) въ български езикъ сѫ следнитѣ думи:

Показателни: *тукъ (тука), тамъ, тъдъва, тамъкъ; насамъ, нитамъ, натамъкъ, оттукъ, оттамъ, отсамъ, оттамъкъ, отождъ, оттукъ.*

Въпросителни: *кѫде, где (де); накѫде, откѫде, отгѫде (отде), докѫде.*

Относителни: *кѫдето, гдето; накѫдето, откѫдето, отгѫдето (отдете), докѫдето.*

Неопределителни: *нипѫде,нейде, неѣде; ниткѫде си и пр., еди кѫде, еди кѫде си и пр., отникѫде, отниъкѫде си и пр., напкѫде, напнкѫде си и пр., еди откѫде, еди откѫде си и пр., донкѫде и пр.*

Отрицателни: *никѫде, нииде, нийде; напникѫде, отникѫде, отнигде.*

Обобщителни: *всъкѫде, всѫде; отвсъкѫде, отосѫде, на всъкѫде, на всѫде; кѫде да е, накѫде да е, откѫде да е и пр.; кѫде-где и пр.*

Въ старобългарско време наречието *кѫде* и производните от него (*никѫде*, *никѫде*, *накѫде*, *откѫде* и пр.) съществували само при глаголи за движение (функционално значение), а наречието *где* и производните от него (*негде*, *нейде*, *нигде* и пр.) съществували само при глаголи за състояние (статично значение), така че по старобългарски се е казвало напр. *кѫде отивашъ*, но *где живешъ*, понеже глаголът въ първия случай означава движение, а въ втория положение. Въ новобългарския езикъ тази разлика не се прави, но само при наречието *кѫде*, но също и при предлогите (вж. § 418), което показва, че нейното спазване, препоръждане от нѣкои автори и днесъ, е противно на духа на съвременния ни езикъ.

2. Наречия за време

§ 490. Въ българския езикъ съществуватъ наречия за време главно за да се означаватъ нѣкои общи понятия и нѣкои понятия изъ кръга на денонимисто и годината, напр. *рано*, *късно*, *скоро*, *вседнага*; *днесъ*, *утре*, *днемъ*, *снощи*, *лътосъ*, *напролътъ*, *догодина* и пр. За понятия изъ кръга на часовестъ, седмицата и месеците се употребяватъ обикновени синтактични обстоятелствени изрази (напр. *въ 2 часа*, *въ понедълникъ*, *през тази седмица*, *презъ януарий*, *на 1 януарий* и пр.).

По значение наречията за време могатъ да се разпределятъ въ следиците основни групи:

а) Наречия за посочване на „положение въ времето“: *днесъ*, *нощесъ*, *снощи*, *докичера*, *отварана*, *вчера*, *утре*, *завчера*, *вдругиденъ*, *пролътесъ*, *напролътъ*, *лътосъ*, *есенъ*, *наесенъ*, *зимасъ*, *лини*, *догодина*, *по-лани*, *по-завчери*, *по-вдругиденъ* и пр.

б) Наречия за означаване на времето като съпътстващо обстоятелство или състояние: *днемъ*, *нощемъ*, *вечеръ*, *сутринъ*, *утромъ*, *зима*, *лътце*, *пролъти* (*пролъти*), *есени* (*есенъ*) и пр.

Забележка. Нѣкои наречия, като *привечеръ*, *призори*, *надвечеръ*, могатъ да се употребяватъ и въ единия, и въ другия смисълъ.

в) Наречия за означаване на нѣкои общи понятия изъ областта на времето: *рано*, *късно*, *преди*, *следе*, *сетне*, *идеке*, *скоро*, *отдавна*, *вседнага*, *постоянно*, *временно* и др.

Сложни наречия за време се образуватъ главно съ помощта на предлозите *отъ* (означавашъ отдалечаване отъ една изходна точка, въ времето) и *до* (означаващъ, противоположно на *отъ*, приближаване или достигане на една крайна точка): *доскоро, отскоро, докога, откога* и пр.

§ 491. Мъстоименни наречия за време (вж. § 485) въ български езикъ сѫ следнитѣ думи:

Показателни: *сега, тогава (тогази); досега, дотогава (дотогази), отсега, оттогава, засега, напатъкъ.*

Въпросителни: *кога; докога, откога.*

Относителни: *когато; докогито, откогато, докато, дори(то), щомъ, докле, откакъ (откакто).*

Неопределителни: *никога, нивги; донъкога, отинъкога; никога си, еди-кога, еди-кога си и пр.*

Отрицателни: *никога, нивги.*

Обобщителни: *всъкога, съвса, всегда, винаги; кога да е, кога-где и пр.*

3. Наречия за начинъ

§ 492. Наречията за начинъ сѫ твърде многобройна група. Къмъ тъхъ спадатъ почти всички наречия, образувани отъ прилагателни и глаголи (вж. § 182 и § 484); напр. *силно, страшно, радостно, равнодушино, стремително, тичешкомъ, тичешката* и пр., сѫщо и редица наречия, образувани отъ съществителни имена, напр. *силомъ, редомъ, срамота* и пр. Понятието „начинъ“ тукъ трбва да се разбира въ най-общъ смисълъ, като се включватъ въ него сѫщо и оттенъци на *характеръ* на действието (*весело, радостно, тежко*), качество (*добре, зло, хубаво, грозно*), темпо (*бърво, живо*) и пр.

Сложни наречия съ предлози за означаване на начинъ обикновено не се образуватъ. Често пакъ за означаване на обичай наречията за начинъ на -ски се свързватъ съ предлога *по*, писанъ отдельно: *по български, по сиромашки, по чорбаджийски* и пр.

§ 493. Мъстоименни наречия за начинъ (вж. § 485) въ български езикъ сѫ следнитѣ думи:

Показателни: *така (той), инакъ (иначе).*

Въпросително: *какъ.*

Относително: *както.*

Забележка. Сложни форми *откакъ, откакто* означаватъ време.

Неопределителни: *нъкакъ, сди-какъ, нъкакъ си, еди-какъ си.*

Отрицателно: *никакъ.*

Обобщителни: *всъкакъ, какъ да е, какъ-годе, както и да е.*

4. Наречия за количество и степень

§ 494. Къмъ наречията за количество и степень принадлежатъ нѣкои наречия за общи понятия отъ тоя родъ, както и различни видове наречия, произхождащи отъ числителни имена.

1. Общи наречия за количество и степень сѫ напр. *твърде, доста, поне, дори, приблизително, съвсемъ, напълно, докрай, извѣнредно, почти, едва, единствено, само, току, вече; високо, низко, скъжло, евтино, ясно, тъмно, кратко, продължително* и пр.

Нѣкои наречия могатъ, споредъ смисъла, въ който сѫ употребени, да принадлежатъ ту къмъ тази, ту къмъ друга нѣкоя група, напр. наречията за място *низко* и *високо* могатъ да бѫдатъ употребени и като наречия за степень (*говоря низко, говори високо*).

2. Къмъ числителните наречия спадатъ напр. следните категории думи:

а) За изброяване: *първо, второ, пето, десето* и пр.

б) За повторяне: *единаждъ, дваждъ, триждъ* (*дважды, трижды*); *еднократно, двукратно, трикратно, десетократно, стократно* и пр.

в) За съставност: *единично, двойно, тройно, петорно, десеторно* и пр.

§ 495. Мѣстоименни наречия за количество и степень въ български сѫкъ сѫ следните думи:

Показателни: *толкова* (*толкозъ*), *дотолкова*.

Въпросителни: *колко, доколко, колцина.*

Относителни: *колкото, доколкото, отколкото, колчемъ.*

Неопределителни: *нъколко, нъкалцина, едноколко, нъколко си, едноколко си, донъкѫде.*

Отрицателно: *николко.*

Обобщителни: *колкото и да е, колко-годе.*

Забележка. Понеже служатъ за замѣстване на числителни имена, тѣзи наречия сѫ посочни за пълната и въ главата за мѣстоименнията. вж. § 403—414. Формите *колцина, нъкоцина* се употребяватъ само за лица (вж. § 406, 409).

5. Наречия за причина и цель

§ 496. Наречията за причина и цель сътвърде малко на брой, и почти всички сът отъ категорията на мъстоименните наречия, образувани предимно отъ свързване на нъкото мъстоимения съ предлогъ *за*:

Показателни: за причина и цель — *затова, сто защо*; за причина — *поради тогава*; за логическа последица (заключение) — *и твой, проче, тогава, твой че*.

Въпросителни: *зашто, за какво*.

Относителни: за причина и цель — *зашото, щото*, за логическа предпоставка — *твой като, понеже*.

Неопределителни: *за нъщо, за нито си, еди защо, еди за какво, еди за какво си*.

Отрицателно: *за нищо*.

Обобщителни: *за какво да е, за какво-годс, защо-годс; за каквото и да е*.

6. Наречия за логически обстоятелства

§ 497. Наречията за логически обстоятелства изказватъ различни специфични оттенки и отношения на мисълта, съкоито боравимъ, когато мислимъ и говоримъ. Но-важните отъ тяхъ могатъ да се сведатъ къмъ следните категории:

1. Наречия за категоричност: *сигурно, непре, мънно, необходимо, очевидно, ясно, само*.

2. Наречия за предположение: *въроятно, на-върно, може би*.

3. Наречия за привидност: *катоели, сякашъ-боязсамъ, ужъ*.

4. Наречия за уточняване: *главно, особено, именно, напраздно, също, пакъ, тъкмо, естествено, на-истина, обикновено, действително, включително, отново, допълнително* и др.

5. Наречия за съпоставяне: *сравнително, отно-сително*.

6. Наречия за твърдение: *да, разбира се, ами*.

7. Наречие за отрицание: *не*.

8. Наречие за питане: *дали*.

9. Наречия за съмнениес: *надали, сдвали*.

10. Наречия за желание: *дано, нека*.

Отношение на наречията къмъ предлози и съюзи

§ 498. Като оставимъ настрана случаите, когато нѣкои наречия се употребяватъ неправилно като предлози (напр. *после*, *съобразно* и др., (вж. § 468, 476), има нѣколко наречия, които редовно се употребяватъ и въ служба на предлози: *нагръден*, *подиръ*, *помежду*, *преди*, *противъ*, *отсамъ*, *оттатъкъ* и др. (вж. при предлозите), напр. *оттатъкъ* *Дунавъ е Ромъния* (предлоғъ) и *чакай ме оттатъкъ* (наречие). За образуване на сложни наречия съ помощта на предлози вж. § 486. За образуване на нѣкои сложни предлози съ помощта на наречия вж. § 422.

Въ по-голѣми размѣри се наблюдава взаимното преплитане между наречия и съюзи. Значителенъ брой наречия, запазвайки ролята си на обстоятелствени пояснения въ дадено просто изречение, служатъ въ сѫщото време и за връзка на това изречение съ друго въ рамките на сложното съставно или съчинено изречение, изпълнявайки по тоя начинъ и ролята на съюзи (вж. § 500, т. 2 и по-нататъкъ при отдѣлните като ории съюзи). Сѫщо така нѣкои сложни съюзи се образуватъ съ помощта на наречия (§ 590, т. 1).

СЪЮЗЪ

Служба и граматични особености на съюзите.

§ 499. Съюзите съ непромънливи думи, които свързватъ еднакви части въ простото изречение или отделни прости изречения въ сложното изречение: *Сръщамъ бодри и радостни ученици и студенти. Въ изложбата участвуватъ видни художници и скулптори.* Мисля, че имашъ право. Търсихъ го, но не го намършихъ. Съюзи съ думи като *и, че, но, а, ала, та, пъкъ, да* и пр.

По форма съюзите съ непромънливи думи, т. е. тъ не могатъ да приематъ различни окончания, за да изразяватъ различни граматични оттенъци. По съмъстъ съюзите се свързватъ по-тъсно съ думата или изречението, което следва следъ тъхъ. Обикновено тъй наречените истински съюзи (вж. по долу) съ проклинични, т. е. не се изговарятъ въ изречението съ свое отделно ударение, а като безударни срички къмъ следващата най-близка ударена дума, напр. *ти и_а_зъ; не вие, а_ни_e; иска_мъ да_зна_я; казаха, че_го_нъма; ще ка_жа_са, че_не_зна_я.*

Образуване на съюзите

§ 500. По произходъ съюзите биватъ истински съюзи, мъстоимения-съюзи и наречия-съюзи, а по съставъ биватъ прости и сложни. Богатството и разнообразието на съюзите откъмъ значение и форма е важно условие за богатството на единъ езикъ.

1. Истински съюзи. Броятъ на истинските прости съюзи е сравнително малъкъ. Въ българския книжовенъ езикъ се употребяватъ следните такива съюзи: *а, ако, ала, да, дето, и, или, като, ни (нито), но, па, пъкъ, та, то, ту, че.* Съюзите *ама, ами, я, хемъ и не* (вм. *нито*) съ отъ чуждъ произходъ и нематъ напълно книжовенъ характеръ.

Отъ съчетание на нѣкои отъ тия съюзи (*да, че, дето, като*) главно съ известни предлози и наречия се образуватъ следните видове сложни съюзи:

а) Сложни съюзи, образувани съ помощта на предлози. Както знаемъ, предлозите се употребяватъ предъ съществителни имена, като означаватъ различни отношения между предметите. Нѣкои предлози съ отвлѣчено значение (*безъ, вместо, освенъ, за, като, въпръщи, следъ, преди*) съзначаватъ отношения, които могатъ да съществуватъ и между глаголни действия (инчѣ казано — и между отдѣлни изречения). Въ такъвъ случай, за да придобиятъ характеръ на съюзи, тѣ се свързватъ съ нѣкой отъ истинските прилаголни съюзи, който играе въ съчетанието, поради по-общото си значениес, повече формална роля; такива съчетания сѫ: *безъ да, за да, като да, освенъ да, преди да; въпръщи че, като че, освенъ че; задето, освенъ дето; освенъ като, следъ като* и др.

б) Сложни съюзи, образувани съ помощта на наречия, се образуватъ по същия начинъ: *затова че, само че, тѣй че, макаръ че, сякашъ че; макаръ да, стига да; щомъ като* и др.

в) Съществуватъ и нѣкои сложни съюзи, образувани отъ свързване на два или три прости съюза въ цѣлостъ: *и да, ако и да, а тъкъ, ами че* и др.

2. Мѣстоимения-съюзи. Въпросителните и относителни мѣстоимения (вж. § 406, 414), запазвайки ролята си на самостоятеленъ членъ въ състава на подчиненото изречение, служатъ същевременно и за връзка между него и главното изречение, напр. *Знаешъ ли, кой ме е тѣрсили. Нимъри човѣка, който ме е тѣрсили.*

3. Наречия-съюзи. Също така въпросителните и относителните мѣстоименни наречия (вж. § 488—496), запазвайки ролята си на самостоятеленъ членъ въ състава на подчиненото изречение, служатъ същевременно и за връзка между него и главното изречение, напр. *Кажи, защо си направилъ това. Отивамъ въ Македония, където съмъ назначенъ учителъ. Освенъ това тукъ спадатъ и нѣкои сложни съюзи, като тѣй както, споредъ както, ето защо, когато и да, само когато и нѣкои други наречия, като обаче, следователно, тогава, прочее, затова, и тѣй и др.*

Значение и дѣление на съюзите

По значение и служба съюзите се дѣлятъ на две основни групи: съчинителни и подчинителни.

I. Съчинителни съюзи

§ 501. Съчинителните съюзи свързватъ единакви части въ простото изречение или самостоятелни прости изречения въ сложното изречение. Изречението, което тъ свързва съ друго изречение, се явява самостоятелно по смисълъ, а не е пояснение на нѣкой членъ отъ другото изречение. Примѣри: *Трудно с да се следятъ всички вестници и списания. Не азъ, а ти: азъ или ти; да бѫдешъ или да не бѫдешъ.*

Съчинителни съюзи въ български езикъ сѫ напр. следните думи: *а, ала, ами, затова, и, или, ни (нито), но, обаче, проче, пъкъ, па, следовително, та, то, ту, че* и др. По значение съчинителните съюзи се дѣлятъ на съединителни, съотносителни, противоположни и заключителни.

§ 502. Съединителни съюзи сѫ: *и, па, та, че, или.* Основно място между тѣхъ заема съюзъ *и*, който означава прибавяне и свързва равностойни въ съмисло и синтаксично отношение понятия (вж. примѣрите въ § 499, 501), а *па, та, че* изразяватъ оттенъкъ на известна последователност между действия, които сѫ по-тѣсно свързани по смисълъ помежду си. Въ съюза *па* се добавя оттенъкъ на последователност по-вече по време: *игралъ, па се уморилъ; пилъ студена вода, па се простудилъ.* Въ източникъ говори се срѣща въ такъвъ случай съюзъ *пъкъ* (*игралъ, пъкъ се уморилъ*). Въ съюза *та* се добавя оттенъкъ повече на причинна последователност: *игралъ, та се уморилъ; пилъ студена вода, та се простудилъ.* Съюзъ *че* се употребява като съединителенъ по-вече въ източникъ говори, въ службата на *ти* (*игралъ, че се уморилъ*). Съюзъ *или* означава замѣна или пояснение: *азъ или ти; предикатъ или сказуемо.*

§ 503. Съотносителни съюзи *следа—а, било—било, и—и, или—или, ни—ни (нито—нито), ту—ту, хем—хемъ, я—я.* Тия съюзи свързватъ съотносителни понятия при изреждане, като се поставятъ предъ всяка отъ изрежданите думи, а помежду имъ се поставя запетая.

Съюзъ *а—а* означава независима последователност и вътрешна зависимост между изрежданите понятия: *а азъ съмъ влязълъ, а ти си излязълъ; а заплаче, а се засмее.*

Съюзътъ *било — било* означава свеждане на изрежданите понятия къмъ нѣкаква еднаквост: *било азъ, било ти, било той; било въ радостъ, било въ сълзи.*

Съюзътъ *и — и* означава изреждане чрезъ последователно поединично притуряне: *и азъ, и ти, и той; и въ радостъ, и въ сълзи.*

Съюзътъ *или — или* означава алтернативност, т. е. изреждане на възможности, отъ които всъка една изключва другия: *или азъ, или ти, или той; или радостъ, или сълзи.*

Съюзътъ *ни — ни (нито — нито)* означава последователно отрицание на изрежданите понятия: *ни азъ, ни ти, ни той; ни радостъ, ни сълзи.*

Съюзътъ *ту — ту* означава изреждане съ оттенъкъ на многократно редуване: *ту азъ, ту ти, ту той; ту радостъ, ту сълзи.*

Съюзътъ *хемъ — хемъ* означава изреждане на възможности, които нормално не се свързватъ заедно; *хемъ азъ, хемъ ти, хемъ той; хемъ радостъ; хемъ сълзи.*

Съюзътъ *я — я* означава алтернативност, при която се подчертава, че разрешението ѝ не е известно: *я азъ, я ти, я той; я радостъ, я сълзи.*

§ 504. Противоположни съюзи сж: *а, ала, ама, ами, но, обаче, пъкъ, само че, камо ли.* Чрезъ тъхъ се съпоставятъ или противопоставятъ едно на друго различни понятия. Най-често употребявани и най-важни отъ тъхъ сж *а и но;* останалите се групиратъ «коло тъхъ». Нонъкога, особено въ заглавия, може да означава съпоставяне и съединителните съюзи *и* (България и Турция; Магаре и камила).

Съюзътъ *а* означава общо съпоставяне: *азъ чета, а той слуша; много работи, а не печели много; не работи много, а много печели.*

Съюзътъ *пъкъ* означава съпоставяне, при което се долавя по-ясно нѣкакво разграничение или дори несъвместимост между свързаните понятия: *азъ чета, пъкъ той слуша; много работи, пъкъ не печели много; не работи много, пъкъ много печели.* Въ книжовния езикъ се сръщатъ доста често съюзите *а* и *пъкъ* едновременно (*много работи, а пъкъ не печели много*).

Съюзътъ *ами* означава противопоставяне на ново понятие, преминаване къмъ новъ предметъ на мисълта,

който се противопоставя на първия: *азъ съмъ добре, а ми ти какъ си; ние сме добре, а ми тъй не съмъ добре.* Среща се много често въ говоримия езикт, а по-рѣдко въ писмения.

Съюзътъ *но* служи за изтъкване на нѣщо, което е противоположно на нѣкакво очакване, предположение или твърдение: *азъ чета, но той не слуша; много работи, но не печели много; не работи много, но много печели.*

Съюзътъ *ала* има значение като *но*: *азъ чета, ала той не слуша; много работи, ала не печели много; не работи много, ала много печели.* Употребява се по-рѣдко отъ *но*.

Съюзътъ *ама* се среща обикновено въ говоримия езикъ и твърде рѣдко въ писмения. Използува се за изказване на уговорки: *азъ ще чета, ама той да слуша; много яде, ама и много работи; дай ми една диня, ама зряла да е.* Въ писмения езикъ се замѣня обикновено съ *но* или *ала* (*много яде, но и много работи; много яде, ала и много работи*).

Съюзътъ *обаче* има значение като *но*, само че по-силно по степень; понѣкога съдържа и известенъ оттенъкъ на съжаление. Примѣри: *тръгнахъ на време, обаче се забавихъ по пътя; ще постигнешъ целта си, обаче ще съмъ необходими граждани усилия и сръдства.*

Сложниятъ съзъ *само че* означава частично противопоставяне: *ще постигнешъ целта си, само че ще загубишъ доста време и сръдства.*

Сложниятъ съзъ *како ли* служи за съпоставяне на две възможности, като чрезъ отрицанието на първата се възлага отрицанието на втората: *не може птичка да хвърлис, како ли птичникъ да мине.*

Къмъ противоположните съюзи могатъ да се причислятъ и наречията *напротивъ, затова пъкъ, въ това време, отъ друга страна.*

§ 505. Заключителни съюзи съ: ето защо, поради това, заради това, затова, и тъй, проче, следователно, то, тогава, тъй че (таки че). Изреченията, които се водятъ отъ тия съюзи, съ самостоятелни по смисълъ, тъй като не представляватъ пояснения на части отъ други изречения. Затова тия съюзи се поставятъ често и въ началото на отдѣлни изречения. Понѣкога се явяватъ като

съотносителни на причинни съюзи въ предшествуващи подчинени изречения.

Заключителни съюзи въ тесния смисълъ на думата съ *следователно*, *тъй че*, *проче*, *тогава*, напр.: *мисля, следователно съществувамъ*; *направени съ осички приготвления*, така че *успехът е осигуренъ*; *успехът е сигуренъ, проче е нъма защо да се бавимъ по-вече*; *щомъ успехът е сигуренъ, тогава нъма защо да се бавимъ по-вече*.

Сложниятъ заключителенъ съюзъ *и тъй* се употребява обикновено въ началото на самостоятелни изречения, следъ по-обстойно предварително изложение.

Съюзитъ затова и сто защо съ следствени съюзи, които означаватъ, че съдържанието на настоящето изречение е фактическо следствие отъ съдържанието на предходното: *имахъ работа, затова = не можахъ да дойда*; *времената съ тежки,eto защо осички тръбва да бъдемъ готови за жертви*. Често пъти тия наречия-съюзи се свързватъ съ истински съюзи *та* или *че* (*имахъ работа, та затова се забавихъ* (че *затова се забавихъ*), които стоятъ на границата между съединителни и заключително-следствени съюзи. Безъ *та* или *че* тия два съюза могатъ да се поставятъ и въ началото на самостоятелни изречения.

Заключителниятъ съюзъ *то* може да се употребява въ началото на главни изречения, когато тъ следватъ следъ подчинени, за да посочи по-ясно връзката между имъ, напр. *Когато баба Лиденица чуе тия страшни думи, то изведнажъ налика будненцето* (Л. Киравеловъ). Тоя съюзъ не е свойственъ на българския езикъ, затова тръбва да се избъгва. Употребата му може да бъде оправдана само въ по-сложни изречения, когато безъ него би се получила нѣкаква неясность. Също така тръбва да се избъгва *то* и предъ заключителни съюзи; по-добре е *следователно* и *тогава* а не „*то следователно*“, „*то тогава*“.

II. Подчинителни съюзи

§ 506. Подчинителните съюзи водятъ изречения, които не съ самостоятелни по смисълъ, а съ „подчинени“ на други изречения (вж. въ синтаксиса), тъй като пояс-

няватъ отдельни тѣхни части. Броятъ на подчинителните съюзи е твърде голъмъ, но малка част отъ тѣхъ сѫ истински съюзи, а по-вечето сѫ мѣстоимения-съюзи или наречия-съюзи. Различаваме три основни групи подчинителни съюзи, споредъ трите основни вида подчинени изречения: допълнителни, опредѣлителни и обстоятелствени (вж. за това и въ синтаксиса).

§ 507. Допълнителни съюзи сѫ: да, че, като. Тѣ водятъ изречения, които поясняватъ смисъла на глагола въ главното изречение.

Съюзътъ *че* се употребява следъ глаголи като *успѣхамъ, мисля, казвамъ* (тъй напр. *verba sentiendo, cogilandi et declarandi*): напр. *ч участвувамъ, че ми е студено; мисля, че не си правъ; казахъ му, че не е правъ; разбираамъ, че не съмъ ималъ право; вървамъ, че ще дойдатъ по-добри дни* и пр.

Бъ отдельни случаи този съюзъ може да стои и следъ съществителни, образувани отъ подобни глаголи: *мисъльта, че . . . върата, че . . ., чувство, че . . . съобщение, че . . .*

Съюзътъ *да* се употребява следъ тия и нѣкои други глаголи, за да изрази намѣрене, желание или прецположение: *мисля да направя това всичкага* (намѣрене), *не помня да съмъ го виждалъ* (преположение), срв. *не помня, че съмъ го виждалъ* (фактъ), *не съмъ забелязала да е настанала нѣкаква промѣна* (преположение), срв. *не съмъ забелязала, че е настанала промѣна* (фактъ); *искамъ да работя, обичамъ да пѫтувамъ, можешъ ли да ми кажешъ* и пр.

Също и този съюзъ може да се употребява следъ нѣкои съществителни, образувани отъ подобни глаголи: *мисъльта да . . ., съобщението да . . ., желанието да . . .* и пр.

Въ разговорния езикъ се срѣща понѣкога *демо* вм. *че*: *Нито пѣкъ слушай хората, (демо ще кажатъ за мене) не храни-майка излизе* (Хр. Ботевъ). Употребата на какво вм. *че* (*получихъ съобщение, какво поръчката ми нѣма да бѫде изпълнена*) не е свойствено на по-изискания български стилъ.

Въ ролята на допълнителни съюзи се употребяватъ и всички въпросителни мѣстоименія и мѣстоименни наречия, като *кой, какво, кѫде, кога,*

колко, защо, дали и пр.: *зная, какво ще ми кажешъ; не знал, къде да отида; не зная, дали ще ме чакатъ; кази, защо не си ме чакалъ* и пр. Тия съюзи могатъ да се предшествуватъ и отъ предлози: *зная, за какво мислишъ; кази, отъ колко време ме чикашъ.*

§ 508. Определителни съюзи съж относителните местоимения и местоименни наречия (вж. § 414, 489—496), когато се отнесятъ до нѣкое съществително име (или неговъ замѣстникъ) въ главното изречение. Определителните съюзи служатъ за връзка на подчиненото определително изречение, което поясняватъ. Примери: *следъ два часа стигнахме на мястото, където щяхме да нощуваме; следъ два часа стигнахме на мястото, което беше определено за нощуване.* Предъ тия съюзи могатъ да стоятъ различни предлози (и въ такъвъ случай запетаята се поставя предъ предлога): *ето къщата, въ които живеехъ; къщата, въ които живеехъ, е съборена.* Въ пѣкни случаи тѣ могатъ да се употребяватъ заедно съ съюза *да:* *търси място, където да пренощувамъ; търси човѣкъ, които да ме приеме на работа.*

Определителните съюзи служатъ не само за връзка между изреченията, но тѣ изпълняватъ и служба на самостойни членове въ състава на съответното подчинено изречение (*ето къщата, въ които (обст. доп.) съмъ живълъ; ето къщата, които (прѣко дсп.) съмъ харесалъ*). Въ говоримия народенъ езикъ тази двояка служба е диференцирана, като се употребява чисто относителниятъ съюзъ *дете* за връзка между изреченията, а за допълнение въ подчиненото изречение се употребява съответното лично местоимение (*ето къщата, дето съмъ живълъ въ нея; ето къщата, дето съмъ я харесалъ*). Тоя типъ изречения не се срѣщатъ въ книжовния-езикъ. Въ говоримия езикъ се употребяватъ относителни местоимения само въ подчинени изречения, които стоятъ предъ главното изречение (*който много бѣга, назадъ остава*), или когато дадениятъ предметъ не е точно определенъ, а кой да е (*учителъта изпитва въ класъ когото намѣри за добре*).

§ 509. Обстоятелствените съюзи свързватъ обстоятелствени подчинени изречения съ глагола или съ обстоятелствени думи (наречия) отъ главното изречение.

Въ по-голямата си частъ тък също относителни мѣстоименни наречия, но употребяватъ се и нѣкои други съюзи и наречия. Примѣри: *Днесъ, когато се решава сѫдбата на свѣтла, ние трябва да бѫдемъ единни.* — *Тамъ, дено азъ съмъ израсълъ . . .* — *Приятелъ ми идвалъ да ме търси, когато съмъ билъ въ пресинцията.* — *Постъпихъ така, понеже къмаше другъ изходъ за мене.*

Относителните мѣстоименни наречия играятъ ролята на обстоятелствени съюзи, когато поясняватъ глаголъ или друго наречие въ главното изречение, и ролята на опредѣлителни съюзи, когато поясняватъ съществително име или неговъ замѣстникъ (вж. § 508).

Споредъ обстоятелствата, които изразяватъ, обстоятелствените съюзи биватъ за място, време, начинъ, количество и степень, причина и цель, условие и отстъпване.

1. Обстоятелствени съюзи за място: *кѫдето (где то), накѫдето, откѫдето, отдето* и пр. (вж. § 489).

2. Обстоятелствени съюзи за време: *когато, до когато, откогато, откакъ, откакто, докато; дореде, доредто, догде, като, щомъ, следъ като, преди да, когато и да* и др. (вж. § 491).

3. Обстоятелствени съюзи за начинъ: *както, какточили, като че, сякашъ че, като да, безъ да, както и да* (§ 493).

4. Обстоятелствени съюзи за количество и степень: *колкото, доколкото, отколкото, колчемъ, нежели* и др. (вж. § 495).

5. Обстоятелствени съюзи за причина и цель: *зашпото, като, тъй като, понеже, че, загдето (задето), (дете), да, за да, та да, затова че* и др. (вж. § 496).

6. Обстоятелствени съюзи за условие: *ако, ако да, само да, да, ли.*

7. Обстоятелствени съюзи за отстъпване и изключване: *при всичко че, при все че, ако и да, само че, въпръки че, макаръ че, макаръ да; освенъ дето, освенъ като, освенъ че, освенъ да, омъсто да, дето ще* и др.

МЕЖДУМЕТИЕ

Служба и граматични особености на междуметията

§ 510. Междуметията сът непромънливи думи, които изразяватъ непосрѣдни чувства или наподобяватъ природни звукове: *ехъ, охъ, олелѣ; бухъ, плисъ, тупъ, фэрръ, цапъ* и пр. Въ първия случай междуметията се наричатъ **възклицания**, а въ втория — **звукоподражания**. Междуметията се употребяватъ обикновено покрай другите думи, за да придадатъ по непосрѣдни емоционална или сътивна изразностъ на речта (*олеле, умирамъ!, о, колко е хубаво!*; *изведнажъ тупъ* — *нъщо пайдна на земята*). безъ да се свързватъ съ тѣхъ граматически. Оттукъ иде и названието имъ („междуустие“ — дума, която се „вмѣта“ между другите думи). Междуметията могатъ да се употребяватъ и самостоятелно, безъ връзка съ други думи, съ стойностъ на отделни „изречения“: *Ахъ! Олеле! Ура!* Междуметия, които представляватъ звукоподражания, могатъ да играятъ и ролята на сказуемо въ изречението: *ту пъ на земята, бухъ по главата* и др. Нѣкои междуустия могатъ да се свързватъ съ помощта на съюза *че* съ „изящни-телни“ изречения следъ тѣхъ: *Ехъ, че е чудно наше село!* Въ други случаи къмъ самото междуустие могатъ да се „прилепятъ“ нѣкои форми отъ именителенъ или знателенъ падежъ, които нѣматъ самостоятелно значение, а се свързватъ съ изразността на междуустиято и разкриватъ по-точно неговия предметенъ смисълъ: *Ехъ ти мило отчество! Ахъ ти проклетнико! Ахъ това куче!*

Споредъ силата на чувството и начина, по който се изговарятъ междуустията, следъ тѣхъ може да се пише запетая, удивителна, или да не се пише никакъвъ препинателенъ знакъ; вметнати въ срѣдата на изречението междуустия се отдѣлятъ обикновено отъ дветѣ страни съ запетая или тирета. Следъ междуустие съ удивителна се пише обикновено главна буква, но въ зависимостъ отъ връзката по смисълъ съ следващите думи може да се пише и малка буква.

Като самостоящи елементи на речта, междуметията имат винаги свое собствено ударение, което, поради афективния характер на изговора, е дори по-силно отъ ударението на другите думи (*ахъ, олеоле, браво* и пр.).

Образуване на междуметията

§ 511. Звуковиятъ съставъ на междуметията се движи до известна степенъ въ кръга на изговорите възможности, които се определятъ отъ фонетичната система на езика. Но въ нѣкои случаи се явяватъ при междуметията и значителни отклонения отъ нея. Така напр. въ нашето междуметие за учудване „*ц-ц-ц*“ се изговаря особено, „*испираторно*“ *ц*, което се образува при вдишване навкътре, а не при издишване на въздуха навънъ, както е при другите звукове въ езика ни; въ междуметията *шиши!*, *пестъ!* изговаряме значително удължени *и* и *е*, които играятъ ролята на гласни въ тия срички; въ междуметия като *ааа!*, *еее!* изговаряме дълги гласни *о* и *е*, каквито не се срещатъ въ други думи въ езика ни.

За значението на междуметията играе често пъти основна роля не тъхниятъ звуковъ съставъ, а интонацията, съ която се изговарятъ; затова напр. нѣкои междуметия (напр. *ахъ, охъ*) могатъ да означаватъ въ различни случаи различни и дори противоположни чувства — радостъ, болка, уплаха и др., споредъ начина на изговарянето. Поради всичко това ние предаваме съ букви въ много случаи само приблизително междуметията.

Звукоподражателните междуметия наподобяватъ съ различна точност разни естествени звукове, напр. *бухъ*, *тулъ*, *цапъ*, *ау*, *фююю*, *мъррръ*, *хъръ* и др. Нокрай употребяваниетъ въ обикновения говоръ звукоподражания, погатътъ ни даватъ понѣкога въ своите творения нѣкои нови звукоподражания, плодъ на тъхната звукова наблюдателност и способност за възпроизвеждане. Особено сполучливи звукоподражания намираме въ поемата „*Калиопа*“ отъ П. К. Яворовъ: *Тракъ-чукъ, жанъ-жинъ, трака-чука...* *Хей, момче!... — Жинъ чука-трака...* *Гамъ-самъ! Зънъ-вънъ...* *бива-бива...* *Кали-Кали-Калиопа!*...

Възклициятията, като изразъ на непосрѣдни емоционални преживявания, могатъ да се разглеждатъ въ много

случаи като пръсти физиологични рефлекси, съ което се обяснява и съществуването на нѣкои еднакви или близки звуково междуметия въ различни езици.

Освенъ по звукоподражателъ и рефлексивенъ путь, междуметия могатъ да се получатъ и отъ нѣкои други видове думи, когато избледнѣе прѣкото имъ значение и се приспособятъ само къмъ емоционално-експресивна служба: *Боже!, мале!, майчице!, тежко ми!, позворъ!, огъни!, долу!, стой!* и др.

Нѣкои междуметия въ нашия езикъ сѫ заети отъ други езици: *уви, ура, браво, варда, аманъ, машала, гиди* и пр.

Отъ междуметия, особено звукоподражателни, могатъ да се образуватъ разни други думи въ езика, главно глаголи и съществителни имена: *бухамъ, туцамъ, цукамъ, божекамъ, декамъ; олелия, пукотъ, тропотъ, пълсъкъ, тръскъ* и пр.

§ 512. Въ звуковия съставъ на възклицианията се срѣщатъ обикновено всички български гласни (почти не се срѣща *з* (*ж*)); отъ съгласните се срѣща нормално *х*, по-рѣдко *й* и още по-рѣдко други съгласни.

Възклициания отъ една гласна, обикновено удължена: *ууу, оoo, aaa, (ля), eee, иии*.

Възклициания съ съгласна *х*:

едносрични — *ухъ, охъ, ахъ, ехъ, ихъ;*

двусрични — съ повторение на гласната: *уху, охо, аха, ехе;* съ различни гласни: *уха, оха, еха, иха, иху;*

двусрични — съ повторение на една и съща сричка: *хо-хо, ха-ха, хе-хе, хи-хи.*

Възклициания съ съгласна *й*:

едносрични: *ой, ай, ей, ий; хай, хой, хей.*

двусрични: *ой-ой, ай-ай, ей-ей; хай-хай, хей-хей.*

Възклициания съ други съгласни:

ба, бей, бреи, бре; вай, въхъ; пифу, пий; мари, море; тю, тюхъ, лю, люхъ, леле, олеле; гиди, уви, ура и др.

Сложни възклициания:

ахъ-леле, охъ-леле, леле-варе, ай-гиди, ей-гиди, е-гиди, де-гиди и др.

§ 513. Въ областта на звукоподражанията различаваме:

Прости звукоподражания, които наподсъбяватъ различни обикновени шумове: *цапъ, цопъ, тупъ, лупъ, шляпъ; бухъ, пухъ; прасъ, тръсъ, хръсъ, плъсъ; т.укъ, цъкъ, тракъ; бумъ, думъ, скръцъ; фюкъю* и др.

Удвоени (и утроени) звукоподражания: *дъръ-дъръ, дрънъ-дрънъ, кълъ-кълъ-кълъ, тупуръ тупуръ* (могатъ да се удвоятъ и по-вечето отъ предходната група: *цапъ-цапъ, прасъ-прасъ* и пр.).

Удвоени (и утроени) звукоподражания съ прегласъ на нѣкои звукове: *тикъ-такъ, бимъ-бамъ-бумъ, пуръ-пуръ, пита-кюта* и др.

Звукоподражания, наподсъбяващи гласовете на животни: *ау, бау, мяу, бе-е-е, ме-е-е, му-у-у, гу-гу, ку-ку, ква-ква, бръмъ бръмъ, мъръ-мъръ, кукуригу, куткуудякъ, чикъ-чирикъ* и др.

ЧАСТИЦА

Служба и граматични особености на частиците

§ 514. Частиците съзестват от непромъжливи срички или кратки думи, които се употребяват покрай други думи във изречението и служат да засилват или да видоизменятът външната съмисълът тъхното значение: *Иване бе, какъсъде, можешъ ли, не мога, мога ли, ще мога, по-голъмъ, човък-вътъ* и др. Службата на частиците е близка до службата на наставките и особено на окончанията, но обикновено тът се схващат като по-самостоятелни елементи и се свързват със оформни във граматично отношение думи. Отъ междууметията се отличават по това, че пътятъ изпъквашъ съмоционаленъ характеръ и не се употребяват самостоятелно. Отъ наречията се отличават по това, че не се употребяват като отделни думи, а само във спомагателна служба.

Нѣкои частици нѣматъ собствено ударение (*бе, де, ли* и др.), а нѣкои иматъ (*я, жи, зерда, по-, най-* и др.).

Редътъ на частиците спрямо главните думи бива различенъ: въ нѣкои случаи е точно определенъ (*ще е дойда, човък-вътъ*), а въ други случаи по-свободенъ. Въ зависимостъ и отъ други нѣкои синтактични и смислови елементи: *Иване бе; стани бе, Иване; ще станешъ ли, ще ли станешъ; я стани, ставамъ я* и пр.

Правописно връзката на частиците съ основните думи се означава различно. Въ нѣкои случаи ги пишемъ спътно съ думите: *човъкътъ, който, тоя, тая*; въ други случаи ги свързваме съ чертица: *по-голъмъ, най-голъмъ, какъвъ-годе, един-кой*; а въ много случаи ги пишемъ като отделни думи: *Иване бе, какъсъде, нѣкой си, ще стана* и пр.

Образуване на частиците

§ 515. Много, отъ частиците въ нашия езикъ съ твърде стари и първични по произходъ и затова начинътъ на тъхното образуване остава неясенъ отъ гледище на съвременния езикъ (напр. *не, ли, я* и др.).

Други частици съ образувани по-късно и тъхниятъ произходъ е за настъ ясенъ. Така напр. частичата *ще*, която служи за образуване на множествено число, е получена отъ сегашното креме на спомагателния старобългарски глаголъ *хојіж*, *хеши*; частичитѣ *-тѣ*, *-та*, *-то*, които днесъ се употребяватъ като членове при имената, съ получени отъ по-старо показателно мястоимение *тѣ*, *та*, *то*; частичата *где*, съ помощта на която се обрежуватъ нѣкои мястоимения и наречия (*какъвъ-где*, *колко-где*), съвръзана по произходъ съ глагола *гдѣ*, съ прилагателното *гдѣнъ*, съ съществителното *у-года* и пр..

§ 516. Частици за засилване значението на други думи или форми:

Частичитѣ *ле*, *бе*, *абе*, *ма* служатъ за засилване значението на звателенъ падежъ при имната: *Иване бе*, *абе Иване*, *Мариїке ле*, *Мариїке ми*. Частичитѣ *с.* *бре* (*брей*), *море*, *мари* стоятъ на границата между частици и междуметия, понеже иматъ по-силенъ емоционаленъ оттенъкъ. Когато се употребяватъ самостоятелно, тѣ съ същински междуметия (*бре!*, *море!*).

Частичитѣ *я*, *де*, *ха* служатъ за засилване на повелително наклонение при глаголитѣ: *я да видимъ*, *я видя*, *де да видимъ*, *де видя*, *вижъ де*, *ха да видимъ*, *ха видя* и пр.

Частичитѣ *я*, *зеръ* служатъ за засилване на твърдение: *вие я*, *вие зеръ*, *отивамъ я*, *отивамъ зеръ* и пр.

Употребата на тоя видъ частици обикновено се избѣгва въ книжовния съзикъ, особено при писане.

§ 517. Частици за образуване на нѣкои думи и граматични форми:

а) За образуване на нѣкои мястоимения и мястоименни наречия:

Частичитѣ *ни-*, *ни-*, *всъ-* служатъ за образуване на неопределителни, отрицателни и обобщителни мястоимения и наречия: *никай*, *никой*, *всъкой*, *никужде*, *никъде*, *всъкъде* и пр.

Частичата *еди-*, подобно на *ни-*, служи за образуване на неопределителни мястоимения и наречия: *еди-кой*, *еди-какъвъ*, *еди-кѫде*, *еди-кога* и пр.

Частичата *си* придава пренебрежително или отдалечително значение на неопределителните мястоимения.

стоимения и наречия: *нъкой си, нъкакъв си, нъкоже си нъкога си; еди-кой си, еди-какъв си, еди-коже си, еди-кога си* и пр.

Частицата *-где*, подобно на частицата *всъ-*, служи за образуване на обобщителни мъстоимения и наречия: *кой-где, какъвъ-где, кжде-где* и пр.

Частицата *-що* служи за образуване на нъкои наречия за време: *току-що, едва-що*.

б) За образуване на нъкои граматични форми:

. Частиците *не* и *ни* служатъ за изразъ на отрицание: *не мога, невозможенъ, не тамъ, не азъ; ни за мигъ*.

Частицата *ли* служи за изразъ на въпросъ: *мога ли, изъ ли, хубавъ ли, тамъ ли*.

Частицата *ще* служи за образуване на бъдеще време при глаголитъ: *ще мога, ще дойдешъ, ще четемъ*.

Частиците *-тъ (-ть, -яты), -та, -то, -ти (-ти)* служатъ за членуване на имената: *мъжътъ, жената, детето, мъжестъ, женитъ, децата; коньтъ, краятъ: добриятъ, добрата, доброто, добритъ*. Частацата *-то* служи и за образуване на относителни мъстоимения и наречия: *които, която, каквато, кждето, когато* и пр.

Частиците *-ка, -зи, -я* при показателните мъстоимения и наречия се схващатъ днесъ вече като напълно срастнали съ съответните форми: *това, такъвъ (по-старо таќва), такава, такова, такива (мъни се по родъ окончанието предъ частацата!), толкова, тогава, тъждъва; този, тази, тъзи, толковъ (по-старо толкози), тогавъ (по-старо тогави), онзи, онази, онъзи: тая, тая, тия, она, онаи, онция*. Срв. също и частацата *-ка* въ форми като *тука, дека, тамка, днеска, мощнска, есенеска* и др.

Частиците *по-* и *най-* служатъ за образуване на сравнителна и превъзходна степень при прилагателните имена и наречията, а понъкога и при съществителни и глаголи: *по-голямъ, по-хубавъ, най-голямъ, най-хубавъ, по-добре, най-добре; по-юнакъ, най-юнакъ, по-обичамъ, най-обичамъ* и пр.

СИНТАКСИСЪ

(ИЛУКА ЗА ИЗРЕЧЕНИЕТО)

Д. ИЗРЕЧЕНИЕ И ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сжицност и граматични особености на изречението

§ 518. Изречение наричаме съчетание от думи, което изразява известна мисъл. Както отделната дума във езика, така и изречението представя нераздълно единство отъ съдържание и форма.

По отношение на съдържанието основенъ признакъ на изречението е сказуемността или предикатияти, или, съ други думи — способността му да изразява мисъл или съждение. Изречението е въ основата си съобщение или изразъ на деенъ мисловенъ процесъ на свързване на две представи — предметъ (субектъ, същина) и нѣкаква негова особностъ или проявя: *Вътърътъ засвири въ камина. Огъна се сламениятъ покривъ на самотната горска къщурка. Хлопни кратата. Пробудиха се деца отъ сънъ.* — Ахъ, мамо, колко сме гладни! Отъ три дена малки тъ не бъха слягали троха въ гърлата си (А. Карадийчевъ). Освенъ сказуемно или предикативно, съществува още и атрибутивно свързване на представите или понятията, което само назовава, т. с. представя свързани дветъ представи безъ движение на мисълътъ, напр. *свиришъ вътъръ. огънатъ покривъ, гладни деца* и пр.

Освенъ основните понятия, които влизатъ въ предикативна кръзка помежду си, въ състава на изречението могатъ да влизатъ и разни още други понятия, които се свързватъ по атрибутивенъ начинъ съ основните понятия или взаимно помежду си; напр.: *сламенятъ (покривъ), самотната горска (къщурка), (спбудиха се) отъ сънъ, (не бъха слягали) троха.*

Съ помощта на езика ние изразяваме не само мисли, но също и чувства и волеви потици. Последните две категории обаче обикновено не изразяваме „непосрѣдно“, а ги съобщаваме въ форма на изречния, въ основата на които лежи също така и нѣкакъвъ ми-

словенъ процесъ, нѣкакво сказуемно свѣрзванѣ на представи или понятия; напр.: *Колко сѫ нещастни тия деца!* *Да бѫде свитлина!* За прѣкъ изразъ на чувства и волови потици чрезъ междуметия вж. § 582.

По отношение на формата основенъ признакъ на изречението е, естествено, оня неговъ елементъ, който се явява граматиченъ носителъ или изразителъ на сказуемността, или, съ други думи, който обръща даденото съчетание отъ отдѣлни думи въ едно по-висше, синтактично цѣло. Отъ анализа на различните видове думи (части на речта) въ морфологията видѣхме, че само глаголътъ се явява такъвъ носителъ на сказуемостъ (вж. § 171). Затова присъствието на глаголъ се явява нормално най-важниятъ и най-характеренъ белегъ на изречението въ нашата съвременна езикова система. Тазова отъ друга страна глаголътъ може по начало и самъ да образува изречение: *Тѣржестувамъ. Бѣрзайтс! Играятъ.*

Покрай този основенъ типъ изречения въ нашата езикова система, съществуватъ като второстепенна категория също и нѣкои типове безглаголни изречения (§ 526).

Друга формална особеностъ на изречението е взаимното приспособяване на неговите съставни части по форма, споредъ службата, която изпълняватъ. Напр. въ изречението *Огъна се сламениятъ покривъ* глаголътъ е поставенъ въ 3 л. ед. ч., за да се съгласува съ подлога *покривъ*; също и прилагателното *сламениятъ* е поставено въ множки родъ ед. ч., за да се съгласува съ съществителното *покривъ*. Ако се промѣни числото на това съществително или се замѣни то съ съществително отъ други родъ, промѣня се съответно и числото или родътъ на глагола и прилагателното: *Огънаха се сламениятъ покривъ, Огъна се сламениатъ колиба.* Също така въ първия случай и прилагателното *сламениятъ* е членувано съ пъленъ членъ, понеже се свързва съ подлога въ изречението. Това приспособяване на частите на изречението по форма не става въ всички случаи (срв. напр. *Игликата е цѣлте*), но макаръ и да се срѣщи днесъ въ по-малка степенъ отколкото въ старобългарско време, то продължава да бѫде една типична особеностъ на нашата езикова система.

Въ зависимостъ отъ взаимната връзка на думите по смисълъ се намира и тѣхниятъ словоредъ въ из-

речението, подчиненъ до известна степень на традицията, а до известна степень и на съмисловите съотношения и на стилистичните изисквания.

Покрай другите си формални особености изречението се отличава и съ нѣкои особености на интонацията, съ която се изговаря то и чрезъ която се обособява като завършено цѣло (вж. по-нататъкъ).

Видове изречения

§ 519. 1. Отъ гледище на своя съставъ изреченията могатъ да бѫдатъ прости и сложни.

Изречение, въ което се изказва една отдѣлна самостоятелна мисъль, се нарича просто, напр.: *Пристигнаха първите лъстовици. Сънтиха окъни отъ пролитото слънце съхните върхове на Родопите. Затопли се земята. Защакаха селяните по двороветъ* (А. Карадийчевъ).

Изречение, което съдържа две или по-кече отдѣлни прости изречения, се нарича сложно, напр.: *Потекоха надоле ручеи и потопиха ливадите. Напиха клоните на прасковата, киято шумъщие предъ прозореца. Измъкна се котката отъ пещника, протегна се, изви гръбъ къмъ джга, все да се прозъва, легна до бълосаната стена, замръси очи и почна да преде... Надъплодъ прасковата, и клоните ѝ се огънаха до прозореца на пустата стая* (А. Карадийчевъ). Простите изречения, които влизатъ въ едно сложно изречение, сѫ свързани помежду си по-тѣсно по смисълъ. Тъ могатъ да изразяватъ различни мисли за единъ и сѫщи предметъ (както е въ изречението за ручеите или за котката), или за по-тѣсно свързани въ даденъ случай помежду си предмети (както е въ последното изречение отъ примѣритъ), или може едно отъ тѣхъ да пояснява нѣкоя дума отъ друго (както е въ второто отъ горните изречения, кѫдато простото изречение *както шумъщие подъ прозореца* пояснява думата *прасковата* отъ другото просто изречение). Простите изречения въ състава на сложното изречение могатъ да следватъ направо едно следъ друго, или връзката помежду имъ може да бѫде изразена съ различни съюзи или наречия и местоименния въ служба на съюзи

напр. *и, а, но, или, че, да, кой, какъвъ, който, каквато, кжде, кога, кждето, когато* и пр.

2. Споредъ нѣкои основни положения, въ които нашето съзание може да се поставя спрямо действителността, изреченията въ езика се дѣлятъ на съобщителни, въпросителни и възклицателни по съдържание.

Когато говоримъ или пишемъ, най-често съобщавамъ мисли, съдѣния, наблюдения, преживявания. Въ такива случаи си служимъ съ съобщителни изречения, чрезъ които предаваме известни намъ факти, напр.: *Днес въ Врѣбница. Пролѣтъта нахлу презъ отворените прозореци въ стаята ми. Станахъ и погледнахъ на окънъ. Въ градината се пукатъ пижики на плодните дървета* (Н. Карадийчевъ).

Когато желаемъ да узнаемъ нѣщо отъ нѣкого за неизвестни или ненапълно известни намъ предмети или факти, служимъ си съ въпросителни изречения, напр.: *Ей, фѣркиничко, тукъ има ли нѣкоя баба Матейца — Трена по имѣ? — Отъ кое село? — попита ангелчето... — Ами тукъ Николай тукъ ли е?* (Ел. Пелинъ). — *Бѣхъ у стария попъ, — говорѣше той. — Единъ боленъ старецъ прегледахъ тамъ. Но за човѣкъ е той? Иконописецъ билъ, казватъ, отгдѣ е той?* *Много ли е боленъ?* (Й. Йовковъ). По-специално за въпросителните изречения вж. § 594.

Когато изказваме нѣщо подъ натиска на силни чувства или волеви потици, служимъ си съ възклицателни изречения, които се различаватъ по начинъ на изговоръ, в отчасти и по строежъ отъ другите видове изречения, напр.: *Млади отълченци! вънчайте България съсъ лаврови вѣнци!* *На вашата сила щирятъ потври!* *проходи, войната и себе дори!* (Ив. Вазовъ). *Но тиранътъ лютъ да убий духъти!* *една ранъ Левски осъди на смъртъ!* (Ив. Вазовъ). Често пакъ едно и сѫщо изречение може да биде съобщително или възклицателно, споредъ това, дали се изказва спокойно, или съ по-силно чувство, свр. напр. *Не се боя и Не се боя!*; *Какси си името и Какси си името!* По-специално за възклицателните изречения вж. § 595.

3. По своето обективно съдържание изреченията могатъ да бъдатъ положителни и отрицателни споредъ това, дали даденъ фактъ се съобщава като действително съществуващъ или като несъществуващъ, свр. напр. *Погледнахъ памънъ* и *Не погледнахъ памънъ*; *Тукъ има ли някоя баба Матейца?* и *Тукъ няма ли някоя баба Матейца?*; *Боя се!* и *Не се боя!*; *Кижи си името!* и *Недей си кияка името!* Отъ самитъ приемъри се вижда, че всъко съобщително, въпросително или възклицателно изречение може да бъде отъ друга страна положително или отрицателно. (И обратно, всъко положително или отрицателно изречение може да бъде отъ друга страна съобщително, въпросително или възклицателно). Но специално за отрицателните изречения вж. § 596.

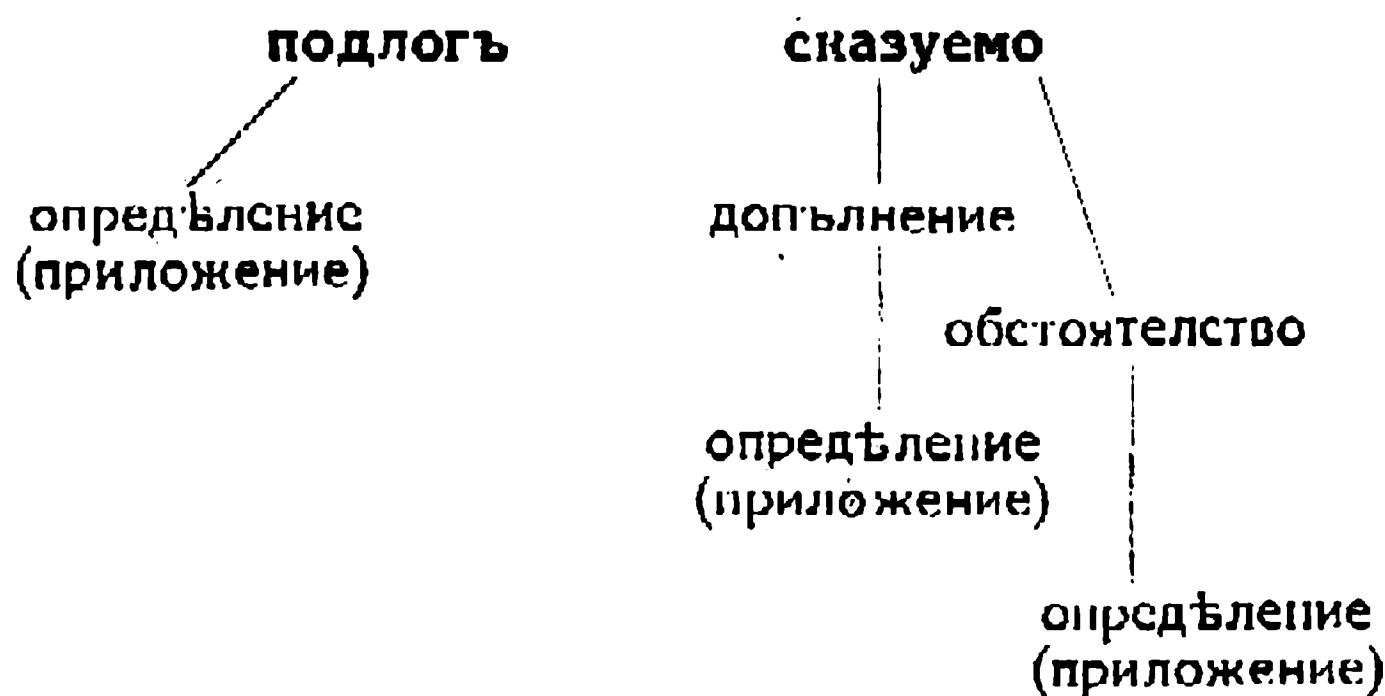
4. Споредъ начина, по който е изразено сказуемото, различаваме глаголни и безглаголни изречения. Следващото тукъ изложение се отнася по начало преди всичко до глаголните изречения. За безглаголните изречения вж. § 526.

Б. СТРОЕЖЪ НА ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Основни понятия

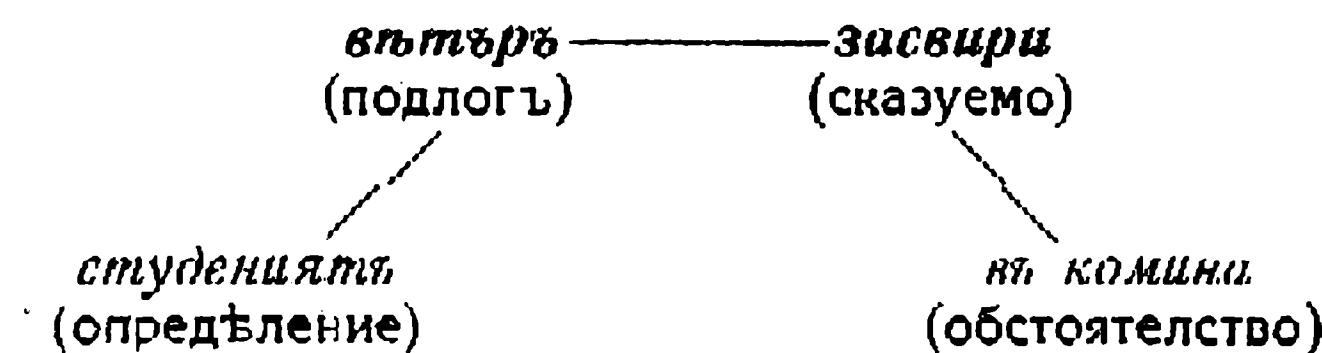
§ 520. Видѣхме (§ 518), че всѣко изречение означава въ основата си сказуемо свързано на две представи: предметъ (субектъ, сжицна) и нѣкаква негова особеност или проява: *Вътърътъ засвири въ комина*. Останалите представи, които могатъ да влизатъ въ състава на изречението, се свързватъ съ основните представи или помежду си атрибутивно: *студениятъ къмпъръ; засвири къ комина*. Отъ това следва, че всички съставни части на изречението сѫ сѫдакво важни отъ гледище на неговия строежъ. Главно място между тѣхъ заематъ ония, които се свързватъ сказуемо помежду си: това сѫ подлогътъ, който означава предмета, за който се съобщава нѣщо въ изречението, и сказуемото, което означава това, което се съобщава за подлога (т. е. нѣкаква негова особеност или проява). Затова подлогътъ и сказуемото сѫ главни части на изречението.

Останалите части на изречението играятъ второстепенна роля въ неговия строежъ: тѣ поясняватъ по-конкретно главните части или други искони пояснителни части. Второстепенни или пояснителни части на изречението сѫ: допълненията, които поясняватъ главно сказуемото, обстоятелствата, които поясняватъ сжицо сказуемото, определенията и приложенията, които поясняватъ подлога, допълненията или обстоятелствата; напр. *Студениятъ (определение) къмпъръ (подлогъ) отнесе (сказуемо) въ полето (обстоятелство) сламения (определение) покривъ (допълнение) на бедната (определение) колиба (определение) на майката (определение) одовица (приложение)*. Схематично връзката между главни и второстепенни части въ изречението може да се представи по следния начинъ (въ най-елементаренъ видъ):

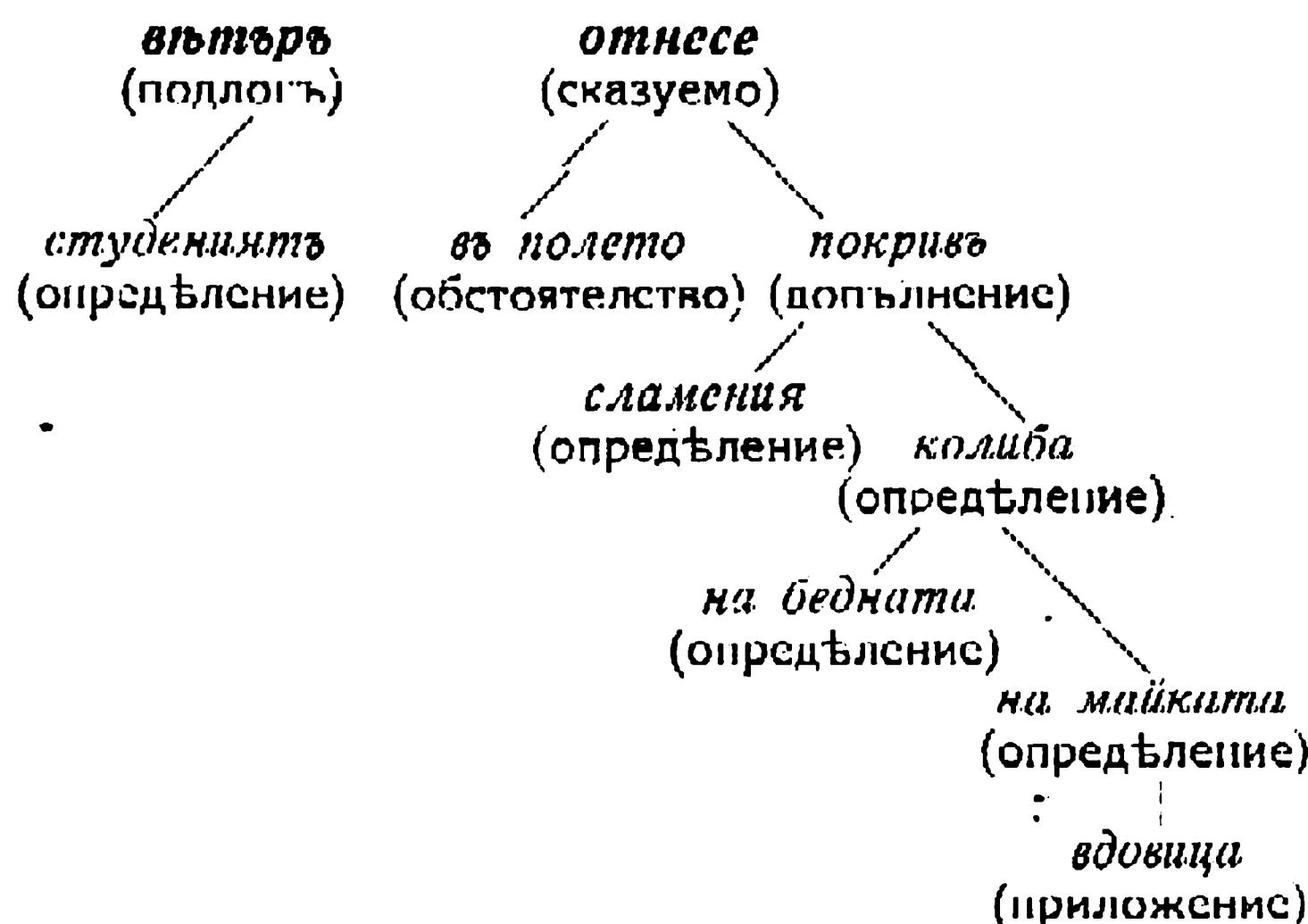

Даденитѣ по-горе за примеръ две изречения могатъ да бѫдатъ представени схематично по следния начинъ:

Студениятъ вътвъръ засвири въ комина.

Студениятъ вътвъръ отнесе въ полето сламения покривъ на бедната колиба на майката вдовица.

Просто изреченис, което съдържа само основни части, се нарича неразширено. Изречение, което съдържа освенъ основните и нѣкои второстепенни части, се нарича разширено.

Често пакти въ речата нѣкои части на изречението се изпуштатъ, понеже се споменаватъ въ предходни изречения, и отъ тамъ се подразбираятъ. Особено често се срѣща това въ диалогъ, напр.: *Ходилъ ли си на Мусала?* — *Ходилъ самъ* (въ отговора се изпушта обстоятелственото допълнение *на Мусала*, понеже се подразбира). Въ други случаи изпушнатата часть на изречението се подразбира отъ обстановката, напр.: *Накъде таки?* (подразбира се *отивашъ*). Изречение, въ което е пропустната нѣкая часть, но се подразбира, се нарича непълно или елиптично (самото изпуштане се нарича елипсисъ). Често пакти елипсистъ обхваща и по-всиче части на изречението, напр.: *Кой е по-известенъ отъ васъ?* — *Азъ* (подразбира се *съмъ по-известенъ*).

ГЛАВНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Подлогъ

§ 521. Подлогътъ означава предмета, за който се съобщава нѣщо въ изречението; напр.: *Так сутринъ учите лътъ Никола Нонинъ се събуди пакъ разстроенъ* (Елинъ Пелинъ). — *Кабриолетътъ съ хубавитъ коне замина* (Й. Йовковъ). — *Тъ няма да възкръснѫтъ* (Ив. Вазовъ). — *Всички се прегръщаха* (Ив. Вазовъ).

По-тъкога се казва, че подлогътъ означава лицето, което върши действието въ изречението. Това опредѣление е едностранчиво, понеже се отнася само за случаи, когато глаголътъ въ изречението е отъ действителенъ залогъ.

Тъй като подлогътъ означава предметъ, нормилно той се изразява съ съществително име или мястоимение, което замѣства съществително име (вж. по-горните примѣри). Обаче подлогътъ може да биде изразенъ и съ помощта на други думи, употребени въ служба на съществителни имена, като напр.:

Прилагателно име или причастие: *Блажени съм смиренитъ.* *Малкиятъ се събуди.* *Чакащиятъ загуби търпение.* *Закиснълиятъ ни изпредвари.* *Ранениятъ вече оздравя.*

Числително име: *Двама се караша, третиятъ печели.*

Глаголъ: *Да думашъ е лесно, да правишъ е по-мично.* *Трудно е да се задоволи ятъ всички* (въ последния случай подлогътъ е цѣло изречние).

Предлогъ: „*Къмъ*“ означава посоки.

Наречие: „*Горе*“ е обратно на „*долу*“.

Съюзъ: „*По*“ се употребява по-често отъ „*а ла*“.

Междуметие: *Отъ върха се разнесе едно громко „ура“.* — Чу се едно „жхъ!“ (И. Йовковъ).

§ 522. При глаголи отъ страдателенъ залогъ подлогътъ означава не предметъ, който върши действието, а предметъ, върху който действието иде „отвънъ“, напр. *Масата се заобиколи отъ изгладнили хъшове* (срв. § 215). Въ този случай тръбва да различаваме граматически подлогъ отъ логическия, понеже тукъ тъ не съвпадатъ. Въ дадения примеръ граматически подлогъ е *масата* (що се заобиколи?), а логически — *хъшове* (понеже въ действителностъ хъшовете заобикалятъ масата).

Забележка. За да се откриватъ по-лесно частите на изречението практически, присто с това да става съ помощта на определени въпроси, т. с. всяка част да се открива съ помощта на точно определенъ въпросъ. Таки напр. подлогътъ се открива съ помощта на въпросъ *кой* (за лице) или *що, какво* (за предметъ), напр. *кой се събуди?*, *що (какво) замина?* (вж. примеръ горе). Употребата на въпроси с удобно практическо съдействие за синтаксиченъ анализъ Съ своята типичност въпросите спомагатъ за по-лесно и по сигурно ориентиране въ практическото разнообразие на речта.

§ 523. Подлогътъ стои винаги въ именителенъ падежъ. Съществително въ знателенъ падежъ може да изразява подлога само логически. Граматически обаче то стои вънъ отъ състава на изречението (вж. 581) и, следователно, не може да бѫде подлогъ. Напр.: *За коящия, чеда, да се исенишъ?* — *Остави, можко; тая работа на мене.*

Когато подлогътъ се членува, прието е въ книжовния езикъ да се употребява пълниятъ членъ за мъжки родъ ед. ч., понеже имаме именителенъ падежъ (вж.

§ 162; също и § 170 в). При страдателен залогъ се членува съ пъленъ членъ граматическиятъ, а не логическиятъ подлогъ; срв. напр. при действителен залогъ: *Ученикътъ усвои урока веднага*, но при страдателен залогъ: *Урокътъ се усвои отъ ученика веднага*.

§ 524. Понѣкога въ народната речъ подлогътъ може да бѫде изразенъ двойно: чрезъ съществително име и чрезъ лично мѣстоимение едновременно, напр.: *Той кметътъ сега не е тука, но скоро ще дойде.* — *Тя учителката си знае работата.* — Въ книжковия езикъ тази практика се избѣгва. За подобно явление при прѣко и дателно допълнение вж § 550.

§ 525. Понѣкога подлогътъ може да отсѫтствува отъ изречението. Това става въ следните основни случаи:

1. Ако подлогътъ се подразбира отъ предходните изречения, той може да не се споменава изрично, за да се избѣгне ненужното и неблагозвучното му повторяне, напр. *Той реши да не лъжес. Но само едно нѣма да каже.* *Нѣма да обади за среџата си съ Нанка* (Ин. Вазовъ). Въ такъвъ случай имаме елиптични изречения съ изпustнатъ подлогъ (елипсисъ на подлога).

2. Когато глаголътъ е въ 1 или 2 лице, твърде често подлогътъ (лично мѣстоимение) отсѫтствува. Въ такъвъ случай обаче смисълътъ остава ясенъ, понеже схематичната представа за подлога, която се съдържа въ формата на самия глаголъ чрезъ означението на граматичното лице, изпъква напълно ясно (лицето, което говори, или лицето, къмъ което се говори, не може да бѫде смѣсено съ друго лице: *давамъ, давашъ*). Затова тукъ нѣмаме елипсисъ. Въ западноевропейските езици употребата на личното мѣстоимение въ този случай е винаги задължителна поради неизразителните глаголни окончания (фр. *je donne, tu donnez, il donne*); въ българския езикъ обаче личното мѣстоимение въ 1 и 2 л. се употребява само при наблѣгане: изразътъ *аз давамъ* отговаря на фр. *toi je donne*, а на фр. *je donne* отговаря бълг. *даламъ*, безъ лично мѣстоимене. Тази особеност на нашия синтаксисъ трѣбва да се има постоянно предвидъ, когато се пр свежда отъ чужди езици.

Заделска. Излизайки отъ съдържащото се въ самата глаголна форма схематично означение на подлога въ изречението, както и отъ факта, че въ действителност съществуватъ много изречения безъ изриченъ подлогъ, нѣкои автори съвтатъ че изричниятъ подлогъ е второстепенна, а не главна частъ на изречението, и го съвтатъ само за пояснение на сказуемото, като намиратъ основното изразяване на подлога въ формата на самия глаголъ. Трѣбва обаче да се вземе предвидъ, че означението на подлога въ глаголната форма с твърде схематично и най-често е недостатъчно отражението на представата за истинския подлогъ. Това се вижда ясно и отъ факта, че сказуемото се съгласува съ изричния подлогъ напр. по число (вж. § 534), а не обратно. Абсурдно е да се твърди, че напр. въ изречението *Какичетата нацвѣтъха подлогътъ какичетата* се съгласува по число съ глагола *нatzвѣтъха*, а не обратно. Въ връзка съ това подлогътъ трѣбва да се съвта за основна частъ на изречението, наредъ съ сказуемото.

3. Съществуватъ и изречения, които не само не съдържатъ формално изразенъ подлогъ, но нѣматъ никакъвъ подлогъ и по смисълъ, напр.: *Гърми. Сълътка се. Мръкки. Ядъ ме е. Тежъко ми е. Говори се. Не може.* Такива изречения се наричатъ безподложни. За безличните глаголи, които образуватъ безподложни изречения, вж. § 173.

4. Трѣбва да се прави известна разлика между безлични и неопределенолични изрази. Въ последния случай глаголътъ не е безличенъ по смисълъ, а само се разбира, че се отнася до кое да е лице. Такава употреба могатъ да иматъ глаголитъ въ 2 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., напр.: *Каквото надробиша, това ще сърбашъ. — Каждето го не съешъ, тамъ никне. — По дрехити посрещашъ, по ума изприщашъ. — Тъй учеха отнаше време, и добре правъха.*

Сказуемо

§ 526. Сказуемото означава това, което се съобщава за подлога, т. е. нѣкаква негона проява или особеност. Напр.: *Сджията пакъ млякна. Конетъ едвамъ лазъха изъ баирчинката* (Ел. Пелинъ). — *Всичериха. Тодорица и децата си лигнаха* (Й. Йовковъ). . *Капчици дъждовни падатъ отъ небето* (П. П. Славейковъ). — *Тъмна нощъ е. Стръмно вихъра е хти. | Бихромъ низъ полето колита лести. | Нъщо си коларя мъри не-*

приуетно... Тамъкъ надалеко пламъкъ плахо светина (П. П. Славейковъ).

Основна черта на сказуемото е неговата предикативност (вж. § 518, 171), благодарение на която то може и само да обрива изречение (*Вечеряха. Падаш. Лети. Светна*).

За нормаленъ изразъ на сказуемото въ нашата езикова система служи глаголътъ, като частъ на речти които изразява предикативността по граматиченъ пътъ. Срещатъ се обаче и безглаголни изречения, въ които предикативността на изречението се дава само по смисълъ, безъ да е изразена граматично. Това става главно въ следните случаи:

1. Въ тъй нар. *нариди* изречения, въ които даденъ предметъ или явление само се назовава, но за него нищо друго не се казва, освенъ това, че съществува:
— Бълки стени, бъло кюмбе, от единъ лъвлъ сухъ босилекъ на иконостаса (Й. Йовковъ). *Низка стаичка. Седиме само ние двами съ некъ* (П. П. Славейковъ). — *Вляжно. Микро. Стенъ дъксдъ пръска. . . А изъ разкалянатата улица гълъчка, шумъ, върволякъ* (Ив. Вазовъ). — *Свътъ широкъ, хори всъкакви. — Каль до колъно. Гласъ народенъ гласъ Божи. — Съпътъ като цапътъ.*

2. Въ тъй нар. *междуметни* изречения: *Братицата тъпна, закачи се рибата, подхълъзна се и цапъ! въ огъни* (Лл. Константиновъ). *Ще взема единъ камъкъ и бухъ! въ прозореца* (Й. Йовковъ). *Днесъ иху-ху, утре оле-ле.* Такива изрази се отличаватъ съ по-голъкъ картиност, понеже предаватъ съ по-голъма стътивна непосредственост явлението.

3. Въ възлициателни изречения като: *Ама че глупатъ човъкъ! Магаре такова! Магаре съ магаре!* *Напредъ!*

4. Въ изрази като: *Ето. На. Да. Не. Настина*, и др.

§ 527. Обикновено спомателниятъ глаголъ съмъ служи само да изрази предикативната връзка между другите думи въ изречението, а онова, което се съобщава за подлоги въ тяхъ случай, се изразява съ съществително или прилагателно име (или причастие), напр.: *Тукъ се слуша моята воля, азъ съмъ капитанъ.*
Азъ съмъ български войвода, момчи ми с ж тързъ

(Ив. Вазовъ). — *Разгриденитъ стари гробища предъ черквата съ пълни съ листени...* — Подъ схлупения сайкинъ на черквата съ наречени ученици тъ (Ел. Пелинъ). — *Плейната бъше готова...* Аго бъше доволенъ (Й. Йовковъ). — Азъ съмъ Х. У.

Такова съществително или прилагателно име (или причастие) се нарича сказуемо определение. Заедно съ спомагателния глаголъ *съмъ* то образува съставно сказуемо. Отговаря обикновено на въпросъ *какъвъ*, *кой*, напр. *Азъ съмъ господарътъ* (*кой съмъ взъ?*). — *Азъ съмъ ти господаръ* (*какъвъ съмъ ти азъ?*). — *Ти си много добъръ* (*какъвъ си ти?*).

Въ служба на сказуемо определение може да се употреби още и числително име (отговарящо на въпросъ *колко*), и също и съответните местоимения, които заместватъ съществителни, прилагателни и числителни имена; напр.: *Ние сме трима, а вие колко сте?* — *Кой си ти, на моя пътъ застаналъ?* (Е. Багряна). *Какво съ, о татко, от небето звезди тъ?* (Ст. Йончевъ). — *Какви съ резултатитъ?* — *Такива съ резултатитъ.*

Сказуемо определение може да бъде и същание отъ предлогъ и име (отговарящо на въпросъ *какъвъ*), или пъкъ — въ безлични изречения — наречие (отговарящо на въпросъ *какъво*): *Свътътъ е безъ начало и безъ край* (*какъвъ е свътътъ?*). — *Въ стихата бъше то поло и приятно* (*какво бъше въ стаята?*) — *Изведна съмъ на Монката му стана* (вж. § 528) *зле* (*какво му стана?*).

§ 528. Освенъ спомагателния глаголъ *съмъ*, сказуемо определение могатъ да иматъ и нѣкои други глаголи (непреходни), като *бивамъ*, *ставамъ*, *оставамъ*, *оказвамъ се*, *изглеждамъ*, *виждамъ се*, *наричамъ се*, *казвамъ се*, *именувамъ се* (които не се употребяватъ безъ сказуемо определение, освенъ ако имъ се вложи другъ смисъль); напр.: *Станалъ си голъмецъ.* — *Оставамъ си пакъ сиромахъ.* — *Новиятъ работникъ се оказа много добъръ.* — *Той човекъ изглежда съ мнителенъ.* — *Виждашъ ми се много развеселенъ.* *Наричамъ се Иванъ.* (Въ изрази като *Ставай рано* или *Той човекъ ме изгледа особено* два отъ тия глаголи съ употребени безъ сказуемо определение, но съ промѣ-

непъ смисълъ). Изброените тукъ глаголи образуватъ заедно съ сказуемното си определение съставно сказуемо, понеже самостоятелно не се употребяватъ.

Освенъ тези глаголи има още много други, които могатъ да бждатъ пояснени при нужда отъ сказуемно определение, но могатъ да се употребяватъ, запазвайки същия смисълъ, и безъ такова определение; такива сѫ напримѣръ глаголи като *излизамъ*, *заставамъ*, *отивамъ*, *пристигамъ*, *скитамъ си*, *заспивамъ*, *сѫбуждамъ се* и т. н.; напр.: *Стоичковица изскочи уплашена*. Тя застана смахна на прага (Ел. Пелишъ). — Да ходимъ да се скитаме *нemили*, *клети*, *недраги* (Хр. Ботевъ). — *Сънцето залъзе огненочервено на западъ*. Пристигнахъ *запъхтъни*. — Отдоха *деца*, връщатъ се *герои*. — Заспивамъ *успокояни*. (Въ изрази като *Стоичковица изскочи веднага*, *Тя застана на прага*, *Недей скита толкови* същите глаголи сѫ употребени безъ сказуемно определение). Такива глаголи не образуватъ съ сказуемното определение съставно сказуемо.

Когато сказуемното определение съществително име, предъ него може да стои предлогъ *като* или *за*, употребенъ въ „възвратенъ“ смисълъ, т. е. относящъ се къмъ предметъ, който съвпада въ дадения случай съ подлога, напр. *Илизамъ като представител на гражданството* (т. е. азъ съмъ представителъ), *Пътувамъ като войникъ* (азъ съмъ войникъ), *Избрахъ съмъ за председател* (азъ съмъ този председателъ), и пр.

§ 529. При глаголи като разгледаните въ предходния параграфъ (непреходни) сказуемното определение се отнася чрезъ сказуемото къмъ подлога (*Петъръ е ученикъ*, *Петъръ е малъкъ*, *Петъръ се сѫбуди радостенъ*). Въ такъвъ случай имамъ именително сказуемно определение (тъй нар. въ класическата граматика „втори именителенъ падежъ“), попеже то се съгласува по падежъ съ подлога („първи именителенъ падежъ“).

Когато обаче такива или други подобни глаголи се употребятъ като преходни, сказуемното определение се отнася чрезъ сказуемото не до подлога, а до прѣкото допълнение, срв. напр. *Той се нарича Иванъ и Наричатъ го Иванъ*. — *Виждашъ ми се (ти) много отчаянъ и Виждамъ тъ с много отчаянъ*. — *Назначенъ съмъ (за) учи-*

тель (аж) и Низнаниха го (за) учитель, и пр. Въ та-
къвъ случай имаме винително сказуемно опредѣле-
ние (тъй нар. въ класическата граматика „втори вините-
ленъ падежъ“), понеже то се съгласува по падежъ съ
прѣкото допълнение („първи винителенъ падежъ“). Въ
други наши граматики винителното сказуемно опредѣле-
ние се смята погруъщно за допълнение.

Забележка. Именителното сказуемно опредѣление се чле-
нува въ мжки родъ съ пълнѣнъ числъ, а винителното съ кра-
тъкъ, напр. *Козата е най-голямият врагъ на горите*, но
Тази случка ме наприлигай-голямият врагъ на пивната.

§ 530. Видѣхме въ § 528, че нѣкои глаголи обра-
зуватъ заедно съ сказуемното си опредѣление съставно
сказуемо. Съставно сказуемо въ българския езикъ може
да биде образувано сѫщо и отъ два глагола въ след-
нитѣ случаи:

1. При съединение на глаголи като *не мога, можешъ ли, съмъ и пр.* + инфинитивъ, напр.: *Не мога и ре-
жис и в тъкъвъ позоръ. — Можешъ ли помисли та-
коюка нъщо?* — *Съмъешъ ли отиде пакъ тамъ?* (За
изрази съ недей вж. § 531, тъй като тѣ представятъ
сложни граматични форми).

2. При съединение отъ дъги глагола, свързани съ
съкъза *да*, които образуватъ една по-тѣсна смислова цѣ-
лостъ, като главното значение се съдѣржа въ втория
глаголъ, а първиятъ посочва само начало, възможностъ,
необходимостъ на действието, напр.: *Денътъ започна
да се увеличава. — Времето може да се раз-
вали. — Азъ тръбва да въроя.*

3. При съединение отъ две повелителни форми
една следъ друга, които образуватъ една по-тѣсна смис-
лова цѣлостъ, като главното значение се носи отъ вто-
рата форма, а първата означава нѣкакво „сломагателно“
действие (*иди, кли, стани, седни, слъзъ и пр.*), напр.: *Иди
куни хлъбъ. — Седни си почини. — Стани раз-
тръби масата. — Ела ми разкажи подробно
тази случка.*

§ 531. Сложните глаголни форми за разни времена
и наклонения тръбва да се разглеждатъ като цѣлостно,
а не като съставно сказуемо, понеже образуватъ мор-

фологични, а не фразеологични единици, напр.: *Ходи лъсъмъ много пъти на Мусала.* — *Бъхъ се приготвилъ за пътъ.* — *И тъкъ да те чакамъ.* — *И помаше да тръгна безъ тебе.* — *Недей ми се сърди.*

Съставните елементи на такива сложни глаголни форми не тръбва да се разглеждатъ като отделни части на изречението.

Съединенията отъ спомагателенъ глаголъ и страдателно причастие (заобиколенъ съмъ, бъхъ заобиколенъ, той биде изненаданъ, ще биде победенъ страждлиявиятъ и пр.) тръбва да се разглеждатъ като състивно сказуемо понеже въ тоя случай би било прескалено да виждаме, сложни форми на нъкакво страдателно спрежение на глаголитъ (вж. § 215).

§ 532. Като оставимъ настрана слушащъ на безглаголни изречения въ точния смисълъ на думата (вж. § 526), срещащъ се често въ практиката непълни изречения съ изпустнато сказусмо, което лесно се подразбира било отъ предходните изречения, било отъ обстановката, напр.: *Кога си пристигналъ?* — *Вчера* (подразбира се съмъ пристигналъ). — *Накъде така?* (подразбира се си тръгналъ).

Като по-особенъ случай отъ елипсисъ при сказуемото може да се посочи изпущане въ разговоръ само на причастието или личната форма на глагола следъ спомагателния глаголъ въ сложни глаголни форми, напр.: *Търсилъ ли ме е някой?* — *Не е* (изпустнато е причастието (ме) търсилъ следъ спомагателния глаголъ). *Щъше ли да дойдеши?* — *Щъхъ*, или: *Нямаше* (изпушната с формата да дойда следъ спомагателния глаголъ). Вж. за такива случаи § 259, 263, 271, 273, 278.

§ 533. Могатъ да се отбележатъ по-специално следните случаи, въ които строежът на сказуемото се отличава съ известни типични особености въ езика ни:

1. Въ безличните изречения сказуемото носи формата за 3 л. ед. ч. (вж. § 173), а при сложни времена въ такива изречения причастието се поставя въ сръденъ родъ, напр.: *Съмка се.* — *Днесъ много калъ.* — *Още не е съмнало добре.* — *Днесъ не е оалъло.*

По-конкретно за формата на отделните групи безлични глаголи вж. § 173.

2. Въ неопределенолични изречения (вж. § 525, 4) сказуемото има форма за 2 л. ед. ч. или 3 л. мн. ч.: *Каквото надробиша, това ще сърбашъ.* — *По дрехите потръщатъ, по ума изпраща тъ.* При сложни времена въ гърция случай причастието е въ множки родъ: *Каквото си надроби ли, това ще сърбашъ.* При 2 л. може да се употреби и повелително наклонение: *Канятъ ли те* — яжъ, *гонятъ ли те* — бъждъ.

3. Въ изречения, които съдържатъ отрицанието *ни* — било отдељно, било въ състава на отрицателни местоимения и наречия, като *никой, нищо, никъде*, — сказуемото също приема отрицателна форма: *Никой не ми тръбва.* — *Не искали нищо.* — *Никога нъма до забравя тази слушка.* — *Не сме напреднали ни (ни то) едни крачки.* — *Ни за минута нъма мя спокойствие.* Двойното отрицание е характерно и за другите славянски езици. То не се среща напр. въ немски езикъ.

За формата и значението на разнообразните глаголни категории, които съществуватъ въ българската речь, се говори обстойно въ морфологията.

§ 534. Съгласуване на сказуемото съ подлога. Сказуемото се съгласува съ подлога по лице и число, а когато е възможно (при сложни глаголни форми) — и по родъ: напр.:

Безуменъ вътъръ отъ време на време се спуща (3 л. ед. ч.) *отъ полето* (Ел. Пелинъ). *Вътре бръмчатъ* (3 л. мн. ч.) *като пчели ученици тъ* (Ел. Пелинъ). — *Азъ отивамъ* (1 л. ед. ч.) *въ планината* (Ел. Пелинъ). — *Ние, виждахме* (1 л. мн. ч.) *всъки денъ* *гроба му* *отъ прозориците* *на нашето отдължение.* *Гробътъ също глядаше* (3 л. сд. ч.) *добре на насъ* *и на цълото отдължение* (Ив. Вазовъ). *Да поменувате* (2 л. мн. ч.) *вие дъди си Хаджия* (Ив. Вазовъ).

Силенъ отътъръ се бъше спустялъ (м. р.) *отъ полето.* — *Страница буря се бъше спустяла* (ж. р.) *отъ полето.* *Детето е вече заспало* (ср. р.).

§ 535. Именителното сказуемо опредъление се съгласува съ подлога, а винителното — съ допълнението, по родъ и число, когато е прилагателно (или причастие): *Вътърътъ бъше много силенъ.* —

Бурята е страна. — *Тази година въ троестъ била много силни.* — *Въ тъмнината той остана незабелязанъ.* — *Въ тъмнината тя остана незабелязана.* — *Въ тъмнината тъ останаха незабелязани.* — *Намъриха го раненъ.* — *Намъриха я ранена.* — *Намъриха ги ранени.*

Когато сказуемното опредѣление е сѫществително име, то не се съгласува по родъ и число съ подлога (респ. съ допълненисто), напр. *Конятъ* (м. р.) е *животно* (ср. р.). — *Орелътъ* (м. р.) е *птица* (ж. р.). — *Българитъ* (мн. ч.) сѫ *коравъ народъ* (сд. ч.). — *Берковица* (ж. р.) е *малъкъ градъ* (м. р.). — *Търново* (ср. р.) е *стара столица* (ж. р.). *Ласенъ и Петъръ избрали Търново за столица.*

Сказуемното опредѣление се съгласува съ подлога или допълнението по паджъ, т. е. то е въ именителенъ или винителенъ падежъ споредъ това, дали се отнася до подлога или до допълненисто.

§ 536. Самиятъ спомагателенъ глаголъ, при който има сказуемно опредѣление, се съгласува на общо основание съ подлога по число, лице и родъ, напр. *Алпите сѫ най-високата планина въ Европа.* *Нашето минало е било предместь на изследване отъ много чужди учени.* — *Целътъ на тоя походъ билъ да се достигне Цариградъ* (обаче въ изреченисто *Целътъ на тия походъ билъ Цариградъ* подлогътъ е *Цариградъ*, а сказуемно опредѣление — *целътъ*, и затова глаголътъ се съгласува по родъ съ *Цариградъ*).

Освенъ тѣзи основни положения могатъ да се изтъкнатъ и следните по особели случаи отъ съгласуването между подлога и сказуемото въ българския езикъ.

§ 537. При особените случаи на несъответствие между естественъ и граматиченъ родъ на сѫществителните имена сказуемото се съгласува съ граматичния родъ на подлога, както е посочено той на стр. 121—2.

При сѫществителни, които иматъ форма само за множествено число (§ 155), сказуемото стои сѫщо въ множествено число, макаръ и да става дума за единични предмети, напр. *Тия ножици не ръжатъ добре.* — *Устата му работятъ по-вече отъ ръцетъ.*

При съществителни съ събирателно значение скажуемото се съгласува обикновено съ тяхното граматично число, т. е. поставя се въ единствено число: *Излото гражданство се събра.* — *Честата бројла сто и двадесет души.* — *Дружината тръгва.* — *Орлякът се разпръсна.*

Въ отдели случаи се среща въ народната речь съгласуване на скажуемото по смисълъ съ множественото значение на такъвъ събирателенъ подлогъ: *Несговорна дружина не могатъ си почина.* *И дружина загърмъха, та запъхаха.* — *Стекоха се цъло село да гледатъ.*

§ 538. Когато подлогътъ отсътствува или е изразенъ въ най-общъ смисълъ съ местоимение *то* или *това*, глаголътъ се съгласува съ скажуемното опредѣление напр.: *Днесъ сѫ заговѣни.* — *Това е братъ ми.* — *Това сѫ родителите ми.* Срещаната въ народния езикъ безлична употреба на глагола *сѫма* въ такива случаи — подъ формата на срѣденъ родъ (*Не е било ясна звезда, най е било малка мома*) — въ книжовния езикъ не е разпространена; въ съгласие съ изтъкнатото начало, бихме казали въ книжовния езикъ по-скоро *Не е била ясна звезда, най е била малка мома.*

§ 539. При названия на селища, особено на градове, се среща понѣкога съгласуване на скажуемното или скажуемното опредѣление съ рода на общото понятие („градъ”, макаръ то да не е изразено изрично), а не съ рода на самото индивидуално название, напр. „Търново е билъ столица на България”, „Варна е разположена на Черно море”, „Скопие бѣ бомбардиранъ нѣколко пъти.” Погодбре и по-естествено с обаче да се каже: *Търново е било столица на България, Варна е разположена на Черно море, Скопие бѣ бомбардирано нѣколко пъти.* При нѣкакво неудобство въ отдели случаи трѣбва изрично да се употреби видовото понятие („градъ”), ако се предпочита да се направи съ него съгласуване.

Нѣкои названия на села, по произходъ представлящи множествено число, се схващатъ днесъ по-вече като единствено число, срѣдниъ родъ, напр. *Драгалевци, Българи, Койнаре, Соколаре* и пр.

§ 540. При съставенъ подлогъ, образуванъ отъ събирателно име и конкретно съществително въ множествено число следъ него, сказуемото може да се съгласува както съ едното, така и съ другото съществително споредъ тока, кое отъ тѣхъ изпъква по-силно въ дадения случай; напр.: *Една очарователна тъла манифестации бѣ разпръсната* (възможно и *бъха разпръснати*). — *Едно отдължение войници мина по улицата.* — *Една група мои другари дойдоха да ме поздравятъ.* — *На тържеството присъствуваше и единъ класъ ученици отъ гимназията.* — *И лутаха се неговите мисли, | твой както роятъ плахи листопаде | се лутаха и губъха въ нощта* (П. П. Славейковъ). — *Върволицата отъ шестъ цифта волове се насочиха презъ зелената поляна къмъ нивитъ* (Й. Йовковъ).

При съставни подлози, свързани вътрешно съ предлогъ, като *следъ, подиръ, по, до*, сказуемото може да се съгласува съ формалния подлогъ (който е въ именителенъ падежъ) или съ цѣлия съставенъ подлогъ по смисълъ, напр. *Чепъ следъ денъ минаваха* (*минаваше*) неустрѣнно всрѣдъ тия тревоги. — *Издигаха се (издигаше се) връхъ надъ връхъ чакъ до облаците.* — *Падаха непрекъснато бомба следъ бомби.*

§ 541. При употреба на множествено число за утивостъ сказуемото се съгласува по число съ подлога, т. е. поставя се също въ множествено число: *Съ какво се занимавате?* *Къде дишвате?* — *Вие ми усъжихте извѣнредно много.* Самото сказусмите определение обаче въ такъвъ случай не се съгласува по число съ подлога, т. е. остава въ единствено число, напр.: *Вие сте много усъжливи.* — *Защо сте толкова разсъняна днесъ?* — *Не бѫдете твой напенъ.* — *Вие се показвате истински другаръ.*

Въ сложни глаголни времена причастното на -лъ се поставя въ множествено число: *Вие сте забравили дадената дума.* — *Бъхте ми обещали нѣщо.*

При титли като *Негово Величество, Негово Преосвещенство* сказусмите въ 3 л. не се поставя въ множествено число. Когато тѣзи титли се употребяватъ въ 2 лице (*Ваше Величество, Ваше Преосвещенство*), сказуе-

мoto може да се съгласува по лице съ Ваше или съ Величество (Преосвещенство), та може да стои и въ 2, и въ 3 лице: Ваше Преосвещенство знаете, че... и Ваше Преосвещенство знае, че... По родъ сказуемото при тия титли се съгласува съ естествения родъ на лицето: Ваше Величество не е знаелъ, че..., но: Ваше Величество не е знаели, че... При изразъ Ваша милост се употребява сказуемо въ 2 л. множ. число: Ваша милост откожде сте?

§ 542. Когато въ изречението има по-вече подлози (вж. § 569 — изречения съ еднородни части), съгласува нето на сказуемото съ подлозите се отличава съ следните особености:

A. Съгласуване по число:

Ако отдълните подлози съ всички въ единствено число, сказуемото се поставя обикновено въ множествено число, напр.: *Рало и мотика хранятъ съпта.* — *Гостътъ и домакинътъ се разговаряха до късно.* — *Студътъ и умората направиха своето.* — *Гората и полето се раззелениха.* — *Историята, мракътъ, времето, редътъ не значеха много въ големияти пътъ* (Ив. Вазовъ).

Въ народната речь съ срънца понѣкога въ такива случаи сказуемото да е въ единствено число, ионеже бива съгласувано само съ най-близкия подлогъ: *Дърво и камъкъ се пуска отъ студъ.* — *Не мини царъ и царица, най мина Стоянъ и Ради.* — *Тръгналъ ми съ свещи Петъръ, свещи Петъръ и Димитъръ.* Въ книжовния езикъ при по-вече подлози може да се срещне сказуемо въ единствено число въ рѣдки случаи, когато и смисълътъ позволява това, като напр.:

а) Когато понятията, изразени отъ отдълните подлози, се схващатъ като нѣщо цѣло: *Старо и младо се впрегна на работа.* — *Голямо, мало тамъ търчеще да гледа чудниятъ квъргъ.* — *Лъжа и робство на тая пуста земя паруват* (Хр. Ботевъ). — *(Откъмъ полето лъхаше влага и миризъ на трева* (Й. Йовковъ).

б) Когато понятията, изразени отъ отдълните подлози, съ близки или сродни помежду си (особено когато съ отвлѣчени): *Насъ вътвъръ и буря не ни плаши.* — *Мечъ, огънъ и опустошение мина по цѣлата страна.* — *И пътъ долътъ, потокътъ отъ гората стара.* — *Пищенето на*

хларнети и думкането на тъпана все по-вече се приближаваше (Ел. Пелинъ).

в) Когато едно отъ понятията има преобладаващо значение надъ другите (и стои по място най-близко до сказуемото): *Отъ този тъмно помързене към хладъ и влага. — Бучеше само воденицата и душата на Йипо* (Ел. Пелинъ).

Ако отдълните подложи съм нѣкои въ единствено, а нѣкои въ множествено число, сказуемото е непремѣнно въ множествено число, ако стои следъ подлогъ въ същото число, напр. *Хладъ и дъждовни капки нахлуха въ стаяти.* При съседство съ подлогъ въ единствено число сказуемото може да остане въ единствено число въ случаи като посочените по-горе, напр. *Полъхна го хладъ и дъждовни капки* (Й. Йовконъ); — въ тоя случай, при употребления глаголъ *полъхна*, понятието *хладъ* изпъква по-силно отъ *дъждовни капки*.

При неясни случаи на съгласуване въ практиката добре е сказуемото да се постави въ съседство съ подлогъ въ множествено число, напр. по-добре е *Хладъ и дъждовни капки нахлуха въ стаята*, отколкото „*Въ стаята нахлуха хладъ и дъждовни капки*“ или „*Въ стаята нахлу хладъ и дъждовни капки*.“

Когато отдълните подложи съм свързани съ съотносителни съюзи, като *ни — ни* (*нито — нито*), *или* или *ли*, *акамо — така и*, сказуемото може да биде въ единствено или множествено число, споредъ това, дали се схваща въ момента като относящо се поотдълно до всички подлогъ, или изцѣло до всичките, напр.: *Пътникъ ли, овчаръ ли никой минува изъ друма... — Нито доброто, нито злото ме блазнятъ* (блазни). — *Нито единиятъ, нито другиятъ никма да направи това. — Както единиятъ, така и другиятъ ще направи* (*направятъ*) *всичко възможно.* Тукъ е (съ) постепенно ту единиятъ, ту другиятъ. — *Неофитъ Рилски, както и свети Климентъ, съ велики народни учители* (но: *Исофитъ Рилски, като свети Климентъ, е велики народенъ учитель*).

Б. Съгласуване по лице:

Когато отдълните подложи съм въ различни лица, сказуемото въ множествено число се съгласува по лицето съ подлога въ 1 л. (което изпъква по-силно отъ

2 и 3 л.), а ако нѣма такъвъ — съ подлога въ 2 л. (което изпъква по-силно отъ 3 л.), напр.: *Той и изѣ ще пѫтувате заедно.* — *Ние и вие пинаги сме си помогали.*

Ти и твой нѣма да ме посраниш. Пончесто обаче въ такъвъ случай се поставя за подлогъ съответното лично мѣстоимение въ множествено число, пояснено съ лично мѣстоимение отъ другото лице: *ниш съ него, ние съ васъ, вие съ него, вие съ нея; ние съ него ще пѫтувате заедно; вие съ него ще пѫтувате заедно.*

ВТОРОСТЕПЕННИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Допълнение

§ 543. Допълнението означава предметъ, който се застѣга, прѣко или странично, отъ глаголното действие, напр.: *Булче чака война, майка чака сина...* *Мене ти не питашъ, мен съмъ що чака, като ме остави пакъ сама юнака* (П. П. Славейковъ). — *Изгубихъ пѫтеката, та си изподрахъ дрехи тъ и тъ храсталака* (Ел. Пелишъ). *Нещастните родни души...* нѣма да се порадватъ на чудеси и тъ на свободата, за които тъ не сѫ сънували да живѣ въ най-дивните си близкоже (Ив. Вазовъ). — *Изпълни се душата на Йоца съ възхищение* (Ив. Вазовъ). — *Той сне калпаки си, отърси го отъ дѣлса и го тури пакъ на главата си* (Й. Йовковъ).

Допълнението бива прѣко и непрѣко (косвено). Прѣкото допълнение означава предметъ, който се застѣга изцѣло отъ действието, като негова прѣка цель, напр. *Той сне калпаки си, отърси го отъ дѣлса;* *Булче чака война*: прѣко допълнение въ изречението изискватъ преходните глаголи (вж. § 172). Напрѣкото допълнение означава предметъ, който съ само „странично“ или „частично“ засегнатъ отъ действието: *Изпълни се душата му съ възхищение;* *Нѣма да се порадватъ на чудеси и тъ на свободата, за които не сѫ сънували...* Непрѣко допълнение въ изречението изискватъ непреходните глаголи (вж. § 172). Названията прѣко и непрѣко допълнение иматъ смисълъ и по отношение на формата: прѣкото допълнение съ свързва съ глагола

безъ предлогъ, направо, а непрѣкото -- съ помощта на предлогъ.

§ 544. Допълнението отговаря на въпросъ *кого, що (какво)*, *куму*, взетъ заедно съ глагола, а *също* и съ съответния предлогъ, ако има такъвъ въ дадения случай; напр.: *що (какво) сне той?* (— калпака); *кого чака булче?* (— войни); *съ що (съ какво) се изпълни душата му?* (— съ възхищение).

Означавайки отдѣленъ предметъ на мисъльта, допълнението не се съгласува по форма съ никоя друга частъ на изречението, т. е. по родъ, число и лице то е самостоятелно, а не се приспособява къмъ рода, числото и лицето на нѣкое друго съществително въ изречението. Само по падежъ допълнението се управлява отъ глагола. Това важи и за съвременния български езикъ, колкото и да е той беденъ отъ къмъ падежни форми и опростенъ отъ къмъ падежни отношения. Обикновено допълнението въ нашия езикъ съ винителенъ падежъ, употребява безъ предлогъ, когато допълнението е прѣко, и съ нѣкой предлогъ, когато допълнението е непрѣко; специална форма за винителенъ падежъ иматъ личните мѣстоименія, а *също* и нѣкои други мѣстоименія за межки родъ, както и нѣкои съществителни, означаващи лица отъ межки родъ (вж. § 157, 3).

Забележка. Въ нѣкои отдѣлни изрази се срещатъ допълнения съ запазена старинна падежна форма, напр. *къмама миръ*, *къмашъ срама*, отъ *кумова срижи*, *изведе си врана коня* и пр. Такива форми днесъ се срещатъ съ съществителни отъ женски родъ, чо по произходъ тъ сѫ форми на стария родителенъ падежъ.

Въ книжовния езикъ е прието при членуване на съществителни отъ межки родъ да се употребява краткиятъ членъ за винителенъ падежъ (вж. § 162). Въ останалите случаи винителниятъ падежъ се разбира само отъ службата, безъ да се изразява нарочито въ формата. Нѣкои глаголи изискватъ допълнение въ дателенъ падежъ, изразенъ обикновено съ помощта на предлога *на* предъ съществителното, а по гѣкота и съ специалната форма за дателенъ падежъ на нѣкои мѣстоименія и съществителни имена (вж. § 157, 4, 158, 3, 392 и др.), напр. *И Босилко дружки* (— *на дружката си*) *тѣй продума*. Допълнението въ дателенъ падежъ (дателно допълнение)

е въ основата си непрѣко допълнение, макаръ да се изразява понѣкога съ особена форма безъ предлогъ. Поради важната му роля въ нѣкои случаи, можемъ практически да го разглеждаме и по отдељно отъ другите допълнения.

§ 545. Понеже означава предметъ, допълнението, както и подлогътъ (вж. § 521), се изразява нормално съ сѫществително име, или мястоимение, което замѣства сѫществително, вж. горните примери. Често пакъ обаче допълнението може да биде изразено и съ помощта на други видове думи, употребени въ служба на сѫществителни имена, като напр.:

Прилагателно име (или причастие): Обичай ближния си. Тежко на победения. Не питай старо, ими патило. Вълкъ и броен яде.

Числително име: Извиди петъ отъ десетъ. Знае две и двесте.

Предлогъ: Нѣкои автори не употребяватъ „чрезъ“.

Наречие: По-вечето писатели не различаватъ къде отъ гдѣ.

Съюзъ: Нѣкои автори много препоръчватъ да казваме „ала“ вместо „но“.

Междуметие: Едно охъ не казва.

§ 546. Въ връзка съ винителното допълнение могатъ да се изтъкнатъ следните особености на българския съзикъ. За правилната употреба на винителенъ падежъ отъ нѣкои мястоимения вж. § 408, 413, 416. За употребата на винителенъ падежъ отъ нѣкои сѫществителни отъ междии родъ вж. § 157, 3.

Трѣбва да се прави разлика между прѣкото винително допълнение, изразено съ безпредложенъ винителенъ падежъ, и нѣкои обстоятелствени допълнения (вж. § 555) за количество, изразени също съ безпредложенъ винителенъ падежъ, напр. *работихъ цѣлъ денъ* (обст.) *съчинението си* (доп.); *багажътъ тежи двайсетъ килограма* (обст.).

Въ нѣкои случаи, особено въ народни пѣсни, а отъ тамъ и въ лично творчество, се срѣща прѣко допълнение, образувано отъ сѫщия коренъ, отъ който е

образуванъ и глаголътъ: *Грецица братя града градъха.* — *Бой ще да се биемъ на Софийско поле.* — *И какви думи издумалъ.* — *Скитници тъ катунари ще стануватъ тука станъ.* *Денъ денувамъ* — кжтища потайни, но щъ и пощукамъ — пжтища неизнани. По тозя начинъ могатъ да получатъ пръко допълнение и непреходни глаголи (бой ще да се биемъ; денъ денувамъ). Такова допълнение може да бъде наречено вжтрешно.

Забележка. Подобно на вжтрешно допълнение, може да съществува и вжтрешенъ подлогъ: *Роси роси, зора зори ринни* (И. И. Славейковъ); *зори се е зизорила;* *царъ царувши, робъ робувши;* *докито умнитъ се наумуватъ,* лудитъ ще се наludeуватъ.

Нѣкои глаголи съ вжтрешно допълнение се срѣщатъ и въ всѣкидневния езикъ, напр. *пътятъ писъмъ, писъмъ сънувамъ сънъ.* Въ поезията вжтрешното допълнение, както и вжтрешниятъ подлогъ, иматъ художествена служба, която се дължи на повторението на корсна, чрезъ косто се постига по-голяма изразителност. Доколкото нѣматъ художествена служба и не се срѣщатъ въ всѣкидневния езикъ, пособни изрази въ речта се избѣгватъ.

При възвратните по форма глаголи възвратното мястоименение *се* (*си*) не се взема като отдѣлна частъ (допълнение) въ изречението, понеже образува едно цѣло съ глагола.

При нѣкои преходни глаголи, като *избирамъ, назначавамъ, гледамъ, правя, помня, намирямъ* и пр. (вж. § 529), освенъ прѣкото допълнение се явява и друго пояснение въ винителенъ падежъ: *Веселъ ме гледатъ мили другари* (Хр. Ботевъ). — *Кещица да бъше, живя би я изгорили* (Ив. Вазовъ). — *Овчаръ го даде майка му* (Хр. Ботевъ). — *Назнашиха отицеря ми учителка.* Тоя „втори винителенъ падежъ“ погрѣшно се смята въ пашитъ граматики за допълнение („второ допълнение“). Преди всичко, твърде често въ втори винителенъ падежъ стои прилагателно име, безъ да е употребено въ смисълъ на сѫществително (*веселъ ме гледатъ, живя би я изгорили, оставилъ го боленъ* и т. н.). Затова не е приемливо тукъ да се говори за допълнение. Отъ друга страна може да се забележи твърде красноречивъ па-

лилизъмъ между службата на тия „втори винителенъ падежъ“ и службата на сказуемното определение, наречано още „втори именителенъ падежъ“: както сказуемното определение се отнася до подлога („първия именителенъ“) чрезъ посредството на гласола, така пъкъ вторият винителенъ падежъ се отнася до допълнението („първия винителенъ“) също чрезъ посредството на глагола. И употребдната употреба на втори именителенъ и втори винителенъ падежъ, въ зависимост отъ залога, при едни и същи глаголи, подчертава още по-убедително еднаквата служба на тия две форми: срв. напр. *Хусъ бъ изгоренъ живъ* (втори именителенъ) и *Изгориха го живъ* (втори винителенъ), също така: *Изглеждамъ веселъ и Веселъ ме гледатъ*; *Назначихъ съмъ учителъ* и *Назначиха ме учителъ*. Затова тръбва да приемемъ и втория винителенъ падежъ за сказуемно определение, което определя допълнението чрезъ посредството на сказуемното също тъй, както първият именителенъ определя подлога чрезъ посредството на сказуемото.

При възвратни по смисълъ глаголи сказуемното определение тръбва да се смята за втори винителенъ, а не за втори именителенъ падежъ, напр. *Защо се съмътвашъ изоставенъ?* (Въ смисълъ на страдателенъ залогъ бихме имали обиче втори именителенъ: *Той се съмътва* (отъ другите) *изоставенъ*).

§ 547. Въ връзка съ дателното допълнение могатъ да се отбележатъ следните особености на българския езикъ:

Допълнение въ дателенъ падежъ изискватъ глаголи, които означаватъ предназначението, напр. *Царь Муратъ Марии думише*. — *Гарванъ гаркану око не вади*; — *И Босилко дружки тъй придума* (П. П. Славейковъ); — *Никому Господъ да не дава*, *Станчо* (Ел. Пелинъ); — *Усмихваше се на никаква хубава мисълъ* (Ел. Пелинъ).

Отъ старите форми за дателенъ падежъ се употребяватъ днесъ редовно само кратките форми отъ личните местоимения (вж. § 392). Отъ останалите местоимения (§ 405, 408, 413, 416) и отъ съществителните имена (§ 157, 4, 158, 3) се срещатъ доста рядко форми въ творчеството на някои писатели, предимно отъ по-старото поколение.

Съвременните форми на дателния падежъ, образувани съ предлога *на*, тръбна да се различават отъ други изрази, въ които същиятъ предлогъ е употребенъ въпрекото си значние, напр.: *Тя стоеше на канарата* (Ел. Пелинъ). — *На главата си бъше турнала вънеца отъ букова шума* (Ел. Пелинъ). — *Ходили се дило и безмълвно на шията ми* (Ел. Пелинъ).

Отъ друга страна при самите форми за дателенъ падежъ тръбна да се прави разлика между употребата имъ като дателно допълнение и употребата имъ съ притежателно значение като определение (вж. § 563), напр.: *Купувамъ дрехи на децата си* (дат. доп.), но *Тъзи дрехи съ на децата ми* (прит. опр.). — *Понеси ми дрехите* (дат. доп.), но *Донеси дрехите ми* (прит. опр.).

Въ народния езикъ се сръща кратъкъ дателенъ падежъ отъ лични местоимения за 1 и 2 л., употребенъ безъ логична необходимост, а само за да се придаде известна интимностъ или задушевностъ на израза: *Засвирили ми съ два рога кованни. Какви ти яблки тука! — по насъ да видишъ яблки!* — *Кой гласъ ще ми викне, запъве?* (Хр. Ботевъ). — *Таквии ми ти работи.*

Допълнението въ дателенъ падежъ е отдалено и независимо отъ останалите пояснения на сказуемото. Глаголъ, който има допълнение въ дателенъ падежъ, може да има независимо отъ него, когато е преходенъ, и винително допълнение, тъй като дветъ допълнения иматъ различна служба: винителното посочва, кой предметъ се засъга отъ действието, а дателното — за кого с предназначено действието, напр.: *Купувамъ дрехи на децата си. — Правя услуга на приятеля си. Подарявамъ книги на читалището. — Пиша писмо на родителите си;* — и пр.

Някои глаголи могатъ да се употребяватъ съ дателно или винително допълнение безъ особена разлика въ смисъла, напр. *вървамъ ти* и *вървамъ те*; въ други случаи съ разлика въ смисъла: *сядя те* и *сядя ти*.

§ 548. Непръкото допълнение може да има най-аножнообразно значение, въ зависимост отъ значението на предлога, съ който е съчетано, напр.: *Не че твой ми-*

льеше за ближното време, когато можеха свободно да грабятъ съ тури и тъ сиромашъта (Ив. Вазовъ). — *И ние също бъхме приижнали на честитъ посещения на епипропа* (Ив. Вазовъ). — *Нека те да даде сега подъ съждъ* (Й. Йовковъ). — *По-на коне мислиши винаги* (Й. Йовковъ). —

Особена група образуватъ непрѣките допълнения, които изразяватъ обстоятелства (место, време, начинъ, причина и пр.), напр.: *Стори му се, че имаше злорадство въ тия погледи* (место!). — *И се запложи през тъсните улици на селото въ планината* (место!). — *И захвърли съ негодуване писмата задъ масата* (начинъ и место!). *Въ същия мигъ* (време!) *на вратата* (место!) *се показва раздавачътъ*.

Поради близостта си по смисълъ съ категорията, на наречията, които не могатъ да бждатъ днесъ разглеждани като допълнения, обстоятелствените допълнения се отдѣлятъ като особена категория обстоятелствени пояснения, къмъ която се причисляватъ също така и наречията. Затова тия допълнения ще бждатъ разгледани по-долу отдельно. Така че, практически погледнато, като непрѣко дополнение въ тѣсния смисълъ на думата трѣбва да се разглежда такова съществително съ предлогъ, което нѣма обстоятелствено значение въ смисъла, изтъкнатъ по-долу, § 544 и сл.

§ 549. При глаголи отъ страдателенъ залогъ трѣбва да различаваме граматическото допълнение отъ логическия. Въ изречението *Масата се запиха отъ изгладилъ* хтиковъ граматическо допълнение (непрѣко) е хтиковъ; въпрѣки че логически тази дума означава, кой върши самото действие, а самото логическо допълнение *масата* е граматически подлогъ (вж. § 215 и 522). За употребата на пъленъ и кратъкъ членъ при страдателни обрети се излиза отъ граматичната служба на думите: граматичниятъ подлогъ се членува съ пъленъ членъ, а граматичното допълнение — съ кратъкъ: *Урокътъ се усвои* (= бъ усвоенъ) отъ ученици и веднага (срв. при действителенъ залогъ: *Ученикътъ усвои урока веднага*).

§ 550. Характерно е за говоримия езикъ, а въ по-умърена степен и за книжовния, двоякото изразяване на прѣкото и дателно допълнение въ изречнието—едновременно чрезъ сѫществително име или самостоятелна мѣстоименна форма и чрезъ кратка езклитична форма на съответното лично мѣстоименис, напр.: *Насъ ни хванише нетърпение* (Ив. Вазовъ). — *Гиъ звдото го струполи бурята* (Ив. Вазовъ). — *Това винце отде го вземите?* (Нл. Константиновъ). — *Халимъ ага, утре Цена робъ ти я дарякамъ* (Ив. Вазовъ). — *Момитъ ги зли слана попари* (Ив. Вазовъ). — *Цо ми не дадешъ ти на мене видна способностъ, хе твой, каквото кажа, да стане* (Ел. Пелинъ). — *Сънта на рай ще ти обърна азъ тебе* (Ел. Пелинъ). — *На маika ми много ѝ домжинтило.* — *На Иванъ му се сторило, че съ го излагали.* — *На единъ сиромахъ му се присънило, че станали изведенажъ много богатъ.*

Това повтаряне на допълнението навѣрно стои въ връзка съ изчезването на пацжнитъ форми и има за цель да придае по-голѣма яснота на израза, но въ отдельни случаи то навѣрно зависи и отъ други нѣкои особености на израза.

За подобно повтаряне на подлога вж. § 524.

§ 551. Когато при единъ глаголъ стоятъ по-вече допълнения, които се свързватъ съ глагола чрезъ единакъвъ предлогъ (единородни допълнения), предлогътъ стои предъ всѣко допълнение отдельно, когато тѣ не образуватъ нѣкакво единство, или може да се постави само предъ първото отъ тѣхъ, ако се схващатъ като нѣщо по-цѣло по смисъль, напр.: *Тукъ се продаватъ обуща за възрастни и за деца.* — *Събрани сме отъ села и градове безразборно.* — *Не можахъ да те науча на умъ и разумъ.* — *Оживени босве се водятъ и на иштокъ, и на западъ.* (Това правило се отнася и за обстоятелствените доцълнения, затова нѣкои отъ приведените примѣри сѫ изъ областта на обстоятелствата).

Когато едно и сѫщо допълнение се отнася до два или по-вече глагола, свързани съ съюза и, и се свързва синтактично по различенъ начинъ съ тѣхъ, то трѣбва да се изрази при всѣки глаголъ отдельно; ако се свързва по единакъвъ начинъ съ всички глаголи, може да стои само следъ последния по редъ отъ тѣхъ, напр.: *Тоя човѣкъ*

се труди и мисли само за децата си (правилно, понеже двата глагола изискватъ предлога за предъ допълнението); но: *Тоя чокъкъ много обича и се радва на децата си* — неправилно, понеже единиятъ глаголъ изиска прѣко допълнение (*обича децата си*), а другиятъ — дателно (*радва се на децата си*); въ такъвъ случай правилно е да се изразимъ така: *Тоя чокъкъ много обича децата си и имъ се радва.*

§ 552. Въ нѣкои безлични изрази нѣкогашното прѣко допълнение днесъ се схваща като подлогъ, и по този начинъ тъкива изрази сѫ престанали да бждатъ безлични, напр. *вали сънъгъ, боли ме глава*: днесъ сѫществителнитѣ *сънъгъ* и *глава* въ тия изрази сѫ подложи, но въ миналото сѫ били прѣки допълнения (срв. напр. израза *навалъмъ е много сънъгъ*, кѫдето формата за срѣденъ родъ на сказуемото показва, че *сънъгъ* не е първоначалскъ подлогъ, а допълнение).

При безличните глаголи за сѫществуване има и нѣма предметъ, за чието сѫществуване се говори, се изразява въ формата на прѣко допълнение: *Нѣма ме, Нѣма го, Иланъ го нѣма тукъ. Такова изобщилие има ли го другаде?*

Сѫщо и наречията *ни, ето, де* въ безглаголни изречения изискватъ допълнение въ винителенъ падежъ: *ето го, ето ме; на ти го, на ти я; де ви, де ги.*

§ 553. Освенъ глаголитѣ, могатъ да се сързватъ съ сѫщигъ прѣки или непрѣки допълнения и нѣкои производни или близки по смисълъ до тѣхъ форми, а именно:

Причастията и деспричастията запазватъ всички допълнения, включително и обстоятелствени, както самите глаголи, напр.: *Вечъ на никъде изходъ ни лиждайки, и приодъ сградени отъ народъ налишащъ върху тъхъ оржие хвърлиха — и сихнаха ръце* (П. П. Славейковъ). — *Той седъше на една маса, препълнена съ книжа* (Ив. Вазовъ). — *Поцо бъши ненадъйно издохналъ, поздравявайки нова България* (Ив. Вазовъ). — *Лежащъ край тълъщия огънъ въ малката колиба, изъ слушахъ вълшебниятъ приказки на пастмирите* (Ел. Пелинъ). — *Две жени стояха . . . следици сънката, додсто задъ извива да се затуши тънката* (П. Д. Славейковъ).

Отглаголните съществителни, както и други отвлечени съществителни, сродни по коренъ съ нѣкои глаголи, управляватъ същите непрѣки допълнения, както и изходните глаголи, напр. *лутане по улиците*, *наличине върху неприятеля*, *преплаване съ книжата*, *пѫтуване съ другари*, *къри въ успъха*, *страхъ отъ наказание*, *борба за свобода* и пр. Обаче отглаголните съществителни, образувани отъ переходни глаголи, обикновено не се свързватъ съ прѣко допълнение, а го замѣнятъ съ притежателно определение, образувано съ помощта на предлога *на*: *изпращане на суми* (срв. *изпращамъ суми*), *прибиране на реколта* (срв. *прибирамъ реколтата*), *изпълнение на правилника* (срв. *изпълнявамъ правилника*) и т. н. За да се избѣгне честата употреба на предлога *на*, донуца се при съществителни на *-ие* да се поставя понѣкога и прѣко допълнение: *изпращане суми*, *прибиране реколтата* (но не и „изълиение правилника“, понеже тукъ имаме съществително на *-ние*, а не на *-е*). Съ тази практика обаче не бива да се прекалява.

Обстоятелство

§ 554. Обстоятелството е съществително име или наречие, което пояснява сказуемото отъмъ място, време, начинъ, количество и степень, причина и цель, или въ други нѣкои отношения (вж. по-долу), напр.: *Живя на село*. — *Живя далеко*. — *Тази седмица времето беше хубаво*. — *Обичамъ да пѫтувамъ съ другари*. *Много е патици, но малко е поумници*. — *Заради тебе се забавихъ*. — *Въроятно ще пѫтуваме заедно*. — *Да те чакамъ ли ниистина?*

Обстоятелствата отговарятъ на съответните въпросителни наречия *къде*, *кога*, *какъ*, *колко* и пр. (вж. и по-долу). Отъ близки по смисълъ непрѣки допълнения обстоятелствените допълнения се различаватъ най-лесно по въпроса, съ който се намиратъ: при непрѣките допълнения прилага да се пита съ въпросително мясточимение *кой*, *що*, *какво*, кнето съ да съдения въ случая предлогъ, и при обстоятелствените допълнения прилага да се пита съ въпросително наречие, напр. *Стъпилъ самъ на камъкъ* (на какво съмъ стъпилъ?) и *Зашо стъпилъ босъ по земята?* (къде стъпихъ?); *Всички*

ще се боримъ срещу спекулантъ (срещу кого?) и Срещу насъ падна бомба (къде падна?).

§ 555. Обстоятелството може да бъде изразено съ съществително име (обстоятелствено допълнение) или съ наречие.

Обикновено обстоятелственото допълнение се употребява съ предлогъ (срв. въ по-горните примери: *на село, съ другари, по земята, срещу насъ*). Само обстоятелство за време и количество може да бъде изразено съ безпредложно съществително (да не се смъсва съ пръко допълнение!): *Тази седмица времето бъше хубаво. — Цъла нощъ не съмъ мигналъ. — Този предметъ тежи десетъ килограма.*

Освенъ съществително име, въ служба на обстоятелствено допълнение може да бъде употребена и друга дума, равносъзначна по смисълъ на съществително, напр. местоимение: *срещу насъ падна бомба.*

Обстоятелството-наречие също така може да се свързва съ нѣкой предлогъ (за правописа въ такъвъ случай вж. § 486): *Свири леко, а съ чук надалеко. — Накъде си се запътила? — Ще те чакамъ до утре.*

Освенъ обикновени наречия, употребяватъ се понѣкога въ народното творчество като обстоятелства и стари именни форми за творителенъ падежъ, еднокоренни съ сказуемото, напр.: *текомъ тича, викомъ вика, редомъ реди, тропомъ тропатъ, скакомъ скачатъ* и пр. Подобно на вътрешно допълнение и вътрешенъ подлогъ, тукъ имаме пъкъ вътрешно обстоятелство.

Къмъ обстоятелствата-наречия се причислява и дее-причастието, което обикновено се явява като обособено обстоятелство (вж. § 578): *Почивайки край огъня, ние се унесохме въ разговоръ. — Връщайки се, отбихъ се въ една книжарница.*

§ 556. Различаваме следните видове обстоятелства:

1. обстоятелства за място, 2. обстоятелства за време,
3. обстоятелства за начинъ, 4. обстоятелства за количество и степень, 5. обстоятелства за причина и целъ,
6. обстоятелства за условие и 7. различни логически обстоятелства.

1. Обстоятелство за място отговаря на въпросът къде (где) (също и съ предлози: никъде, докъде и др.). Примери:

До вечерта той не се видѣ изъ селото. — На другия денъ Ройдю бъше отишель въ града. — Наедно тръгнахме къмъ Ройдюви. — Въжуре свѣтни купцина злато. — Тръгнаха напредъ (Й. Йовковъ). — Глухъ ромонъ нѣде тамъ подъ менъ сехти (П. П. Славейковъ). — Какво ми се татѣкъ чува, горе долу въ плааниата (Нар. пѣснь). — Азъ искалъ, сестро, тукъ да загина (Хр. Ботевъ). — Той се обѣри на сѣстра и се отдалечи бавно. Горе на канарата, край пожъ, стоеше Калина въ втреничи очи. Чио Гранъ се изпраши да разгледа наоколо (Ел. Пелинъ).

2. Обстоятелство за време отговаря на въпросът кога (докога, откога и пр.) или колко време. Примери:

На другия денъ Ройдю бъше отишель въ града. — До вечерта той не се видѣ изъ селото. — На вечеръ сѫщия денъ единъ файтонъ се спрѣ предъ кръчмата на Гена (Й. Йовковъ). — () врѣме на врѣме подвикваше на нѣкоя немирница. Тамъ по това време прибираше стадото си Нилова Калинка. — Вечерта Луканъ ми разправяше. Нѣкога той съдаше на оратата, изваждаше кавала и заспораше. — Като кавалъ дѣждъ, та цѣла недѣля. — Веднашъ я заварихъ при едно кладенче. (Ел. Пелинъ). — Презъ турското робство българскиятъ народъ е билъ безправна рапа. — Българската държава с имала най-широки предели при Симеона. — За ми си рано ранила.

3. Обстоятелство за начинъ отговаря на въпросъ какъ, по какъвъ начинъ. Къмъ този видъ обстоятелства принадлежатъ и сравненията за начинъ. Примери:

Кучетата залаяха по-стрѣвно. — Изведенъ нажъ навльзоха срѣдъ високъ буренъ. — Цѣкна плюнката си пресъ эжби. — Наедно тръгнахме къмъ Ройдюви (Й. Йовковъ). — Пъвецъти на скрѣбъта и любовъта замислено изъ тѣмний паркъ вървъше. — Со екотъ

злухъ о бръгове ронливи се блъскаха немирните вълни. (П. П. Славейковъ). *Весело звънче кротко и равното дрънкаше и пътише като щурче.* — *Циганчето горъше като свъчица отъ тъмни неясни надежди.* — *Ще се луташъ ти по полето като сънчича,* а сърдцето ти ще страда. (Ел. Пелинъ). — *Кога момчи скокомъ скичатъ, кога моми тропомъ тропатъ, видихни очи, погледни ме* (Нар. пѣсни).

Забележка. Употребата на предлога *като* за сравнение съ другъ предметъ тръбва да се различава отъ употребата му въ „възвратенъ“ смисълъ при сказуемно опредѣление (*Изпритенъ съмъ като делегатъ на нѣколяко организаци*), или при обстоятелство за условие. (*Като общественикъ той се отличава съ твърде високи качества*), или при приложение (Видяхъ като поетъ. Балканъ като езикофонъ на хайдутинъ). вж. § 529, тукъ полу ч. б и § 567.

4. Обстоятелства за количество и степень отговарятъ на въпросъ *колко, колко пъти, въ каква степенъ.* Нѣкои обстоятелства за степень, като *вече, още, само, често, пакъ*, не могатъ да се търсятъ съ подходящъ въпросъ и затова тръбва да се откриватъ по смисълъ. Къмъ обстоятелствата за степень принадлежатъ и сравненията за степень; също и съществителните съ предлога *отъ* при степни за сравнение на прилагателните. Примѣри:

Толкова скиташи, пъкъ никога не съмъ те видяла да се върнешъ съ ловъ. — *Тъжното лице на Боне се развесели малко.* (Ел. Пелинъ). — *Колко вънци! Колко миризъ!* *Колко пъстри, росни, усмихнати цветя* (Н. Райновъ). — *Той се секише, плюеше, трисаше си лицето съ ръце и го цапаше повече* (Ел. Пелинъ). — *Тази кошница тежи десетъ килограма.* *Единъ моливъ струва сега петъ лека.* Съ него ние често нощувахме въ дъщерната колиба. — *По лицето ѝ заигра пакъ загадъчна усмилка* (Ел. Пелинъ). — *И вече не виждахи, де стъпватъ* (Й. Йовковъ). — *Нека само менъ | погълне тя.* *Залъзе мой денъ, | зора огръва още твоя пътъ* (П. П. Славейковъ) — *Азъ помня, първи пътъ кога тазъ пъсенъ чухъ.* — *Тя прецъвти за менъ всдна жъ* (П. П. Славейковъ). — *Очите ѝ били черни като тая черна нощъ.* — *Всички черни като циганки, азъ руса, като нѣкоя самодива.* — *Тя ми*

се струпаше по-хубава отъ царската дъщеря об приказката (Ел. Пелинъ).

Забележки. 1. Обстоятелствата за „количество на време“ обикновено се причисляватъ къмъ общата група обстоятелства за време, а не къмъ тия за количество и степень, напр. *Както завалъ, дъждъ та ѝла недълъ* (Ел. Пелинъ).

2. Между различните групи обстоятелства често пакти не може да се прокара рѣзка граница. Така напр. въ израза *високо парсчишо високо* може да се тълкува и като обстоятелство за начинъ, и като обстоятелство за степенъ; също и въ израза *издигнахъ се високо* може да се открие не само обстоятелство за място, но също и обстоятелство за степенъ. Още по-често се случва една и съща форма да се употребява въ различни случаи съ разлики оттенъци, напр. наречието *вадилажъ* може да означава понятието обстоятелство за време, а въ други случаи обстоятелство за количество (вж. по-горе въ примѣри 5).

5. Обстоятелства за причина отговарятъ на въпроси защо, отъ какво, по каква причина, а обстоятелства за цель — на въпроси защо, за какво, съ какви цели. Въпрѣки близкиятъ и дори еднакви въпроси, разликата между причиня и цель може лесно да се направи по смисълъ. Примѣри:

Седъла Рада отъ тъмница за бани и си дългое, за Николови кръвници (Нар. пѣсень). — Заради тебѣ щъхъ да закъсняя. — А кокошкитъ до една изпухаха отъ никата. (Хр. Ботевъ). Боленъ стъмъ отъ трека. Страдамъ отъ нервно ръзостроиство. Оправдаха го по липса на доказателства.

Умръ сиромахъ за правда, за правда и за слобода (Хр. Ботевъ). — Събрахме се на съветъ. — Щоми си ранила за пръсна вода на изворъ? (П. Р. Славейковъ). — Отивамъ за хлѣбъ. — Давамъ нѣкого на занаятъ.

6. Обстоятелство за „условие“ посочва нѣкакво положение или възможность, които се взема подъ внимание въ дадения случай. Такова обстоятелство не отговаря на опредѣленъ въпросъ, зато се открива по смисълъ. Примѣри:

При лошо време излетътъ се отлага. — При въздушна тревога всички тръбва да се прибератъ въ скрийнищата. — Въ случай на пожаръ тръбва да се извика незабавно пожарната команда. — Като

учи съдълът гимназийни той проявява особено ценни качества на преподавател и възпитател.

7. Освенъ изброените дотукъ видове обстоятелства може да се посочи и групата на логическите обстоятелства (вж. § 487), въ която влизатъ напр. обстоятелства за категоричностъ (*Сигурно ще успях.*, *Непременно ще дойда*), за предположение (*Въроятно ще се оправдае предположението ми. Може би не съмъ правъ*), за привидностъ (*Като чели не ме познавашъ. Ужъ си ме забравилъ*), за уточняване (*Искамъ именно на това да обърна вниманието. Наштина съмъ забравилъ*) и др.

§ 557. Освенъ при глаголите, обстоятелствени пояснения могатъ да стоятъ въ следните случаи и при други нѣкои видове думи.

1. Причастията и деепричастията, както и отглаголните, съществителни (и отвлѣчените съществителни, сродни по коренъ съ нѣкои глаголи), запазватъ способността да се свързватъ съ същите обстоятелствени пояснения, както и съответните глаголи (срв. същото и при допълненията, § 553); напр.: *отивайки въ града*, *отивацъ въ града*, *прибираща по това време стадото си*; *закарена при едно кладенче*; *способенъ на* . . . ; *готовъ за* . . . ; *лутащъ се изъ полето като сънчичка*; *често нощувайки въ дългите колиби*; *оправданъ по липса на доказателства*; *даждъ на занаятъ*; *пратенъ за хлебъ*; *прибираиси се късно*; *отивайки надолу*; — *отиване въ града*; *отиване нагоре*; *лутане изъ полето*; *лутане денемъ и нощемъ*; *оправдание по липса на доказателства*; *борба за свобода*; *затихване (затихване) на фронта* и пр.

2. Прилагателните имена и наречията също така могатъ да бѫдатъ пояснявани отъ нѣкои обстоятелствени думи, главно за количество и степень, напр. *много добъръ*, *твърде голъмъ*, *особено интелигентенъ*, *пилинъ до забрака*, *наикенъ до глупостъ*, *ши-добъръ отъ други*, *най-добъръ отъ всички*; *много добре*, *твърде похвални*, *по-сполучливо отъ другъ начинъ*; *безразсъдно до глупостъ* и пр.

§ 558. Когато при единъ глаголъ стоятъ по-вече обстоятелствени допълнения, които ѝ съвързватъ съ глагола чрезъ единъ и същи предлогъ, предлогътъ стои предъ всъко обстоятелство отдельно, когато тъ не образуватъ нѣкакво единство, или може да се постави само предъ първото отъ тѣхъ, ако се схващатъ като нѣщо по-цѣло по смисълъ (вж. примѣри въ § 551).

Когато едно и също съществително служи за обстоятелствено допълнение на два или по-вече глагола, свързани съ съюза и, и ѝ съвързва синтактично по различенъ начинъ съ всъки глаголъ, то трѣбва да се употреби така, че да не се явяватъ логични неправилности въ израза. напр. вм. *Днесъ копахъ и се върнахъ късно* отъ може по-добре с да се каже *Днесъ копахъ на лозе и се върнахъ късно*.

Определение

§ 559. Определението е дума, която пояснява съществително имс и означава признакъ, напр.: *Мъгла и тъмна ноќь тежи надъ гръшната земя.* — *Вляжени есененъ вътъръ викие лудо настъпъ, фучеше изъ клонитъ на старата круша и съ шумъ бъркаше по прозорцита мъртви по жълтъли листи.*

Минаха нѣколко минути. Три ясни почуквания на дратата вдигнаха Кирилица. — И черковният камбана въска сутринъ почна да разнася медният си скъ надъ загражданото селище (Ел. Пелинъ).

Всъко съществително имс въ изречението, независимо отъ службата си, може да има при себе си определение (вж. примѣритѣ). Връзката между определението и опредѣляемия предметъ е атрибутивна (вж. § 518). Трѣбва да се прави разлика между обикновено определение, косто се свързва атрибутивно съ съществителното, и сказуемно определение, което се свързва атрибутивно съ съществителното прѣко сказуемото, т. е. по предикативенъ путь, срв. напр. *веселъ човѣкъ и човѣкътъ е веселъ; въспалъ човѣкъ и намъриха човѣкъ*.

Определението отговаря на въпросъ какът, кой, чий, колко, взетъ заедно съ опредѣляемото съществително, срв. напр. при горните примѣри: *каква ноќь?*

какъвъ вътъръ?, коя круша?, чии клони?, колко почуванни?

Определението се изразява съ помощта на прилагателно, числително, мястоимение, съществително съ предлогъ, и по изключение съ наречие или по другъ начинъ (напр. *Почувствувахъ благодатта на „да си самъ“*. П. П. Славейковъ). При едно име могатъ да стоятъ единовременно различни определения, въ зависимост отъ мисълта, която тръбва да се изрази. напр. *мъгла и тъмна нощъ, влаженъ есененъ вътъръ, три ясни почукания, медния си скъб*.

§ 560. **Определение** — прилагателно име. Нормалната служба на прилагателните имена въ езика е да служатъ за определения на съществителното. Заделението на прилагателните по значение вж. § 344 и сл. Къмъ обикновените прилагателни тукъ тръбва да се причислятъ и причастията (действителни и страдателни). Примери:

Гъста непрогледна мъгла пълнише улици тъ.

Когато стигнаха малката елхова горичка, тъ се отправиха през нея по тъсенъ коларски пътъ. — Ти видяна увимата си къ стара жълтеника въ карна главичка (Ел. Пелинъ). *Подкършениата изподтихомъ тъсинъ | ехтише съ пуста жалба зарадъ младостъ* (П. П. Славейковъ). — *Селцето, стреснато отъ кънчилко настъпилия есененъ студъ, въ уплаха се е смълчало въ мъглата и мрака. — Кирилици хвърли грижливи погледи къмъ спящите си деца и легна* (Ел. Пелинъ). — *Некъ висне намръщено сводътъ небесенъ* (К. Христовъ).

Определението-прилагателно се съгласува съ определяемото по родъ и число, напр. *гъста непрогледна мъгла, тъсенъ коларски пътъ*. То се съгласува също и по надежъ, но поради отсъствието на особени падежни форми при прилагателните това съгласуване обикновено не изпъква. При искони стариинни падежни форми на съществителните прилагателните също така приема съответно падежно окончание: *бълаго гриза, коня шаренаго, светаго Климентъ* (вин. падежъ), *светисму Клименту* (дат. падежъ). При съществително въ звательнъ падежъ определението запазва обикновенната си форма

(мила щерко, мило дете, мили родители, мили деца), освенъ въ межки родъ ел. ч., където приема окончанието -и на разширена форма (драги братко, уважаеми господине).

Опредѣлението може да бѫде членуващо, когато стои предъ опредѣлсно сѫществително. Въ такъвъ случаи членътъ отъ сѫществителното се „прехвърля“ къмъ стоящото на първо място прилагателно: гръшината земя, черковната камбана, загриженото селище. При по-вече опредѣления, неотдѣлени съ запетай помежду си, се членува само първото: малката елхова горичка, настъпилиятъ есененъ студъ. Въ народната речь обикновено се членуватъ всички опредѣлсния, напр. малката елховата горичка. Ако опредѣленията стоятъ следъ опредѣляемото, тѣ не се членуватъ, т. с. членътъ запазва мястото си при сѫществителното, напр. сводътъ небесенъ, ревътъ бъломорски и пр. Опредѣлението приема пъленъ или кратъкъ членъ въ зависимостъ отъ падежа на опредѣляемото, напр. почна да разнася медниятъ екъ, но: почни да се разнася медниятъ екъ (въ този случай въ книжовния езикъ проличава съгласуването на опредѣлението съ опредѣляемото по падежъ).

Ако предъ сѫществителното има предлогъ, прилагателното се поставя между предлога и сѫществителното: надъ гръшината земя. Съвсемъ рѣдко въ народното творчество се срѣща повторение на предлога предъ прилагателното, поставено следъ сѫществителното: пресъ горица презъ зелена, надъ водица надъ студена.

За случаите, когато отдѣлните опредѣления при едно сѫществително се отдѣлятъ съ запетая, вж. § 572.

§ 561. Опредѣление — мястоимение. Въ служба на опредѣлениия могатъ да се употребяватъ ония мястоимения, които могатъ да замѣтватъ прилагателни или числителни имена; такива сѫ всички видове мястоимения, освенъ личните. Примѣри:

Неговата голъма и бъла къща, въ която живѣше многолюдното му семейство, бъше на лично място срѣдъ селото. Това бъ тъхното семайно знаме (Ел. Пелинъ). — И хорото се залюлъ въ тоя дворъ. — Толкова хора и такова хоро не е имало отъ къщата на Вълчана (Й. Йовковъ). Чухте ли,

Какви похвали ви споменохъ? — Отъ каква сте пародностъ? (Ф. Попова-Мутафова). — *Кивълъ едно време нѣкой беденъ орачъ.* Цалеко защо планините имало никакво царство (Нар. приказка).

За значението и употребата на различните групи мѣстоимения вж. § 390 и сл.

Мѣстоименните определения се съгласуватъ съ сѫществителните имена по родъ и число (а сѫщо и по падежъ, което проличава обикновено само при притежателните, понеже тѣ могатъ да се членуватъ, вж. § 560), напр. *неговата кѫща, неговиятъ (неговия) дворъ, такова хиро, такава вesseлба, такива гости, нѣкой орачъ, нѣкои хора* и пр. Притежателните мѣстоимения показватъ и лице (1, 2 или 3), къмъ което се приспособяватъ споредъ обстановката.

Могатъ да се членуватъ само притежателните мѣстоимения, и то само дългите имъ форми, по сѫщия начинъ, както прилагателните (вж. § 560, 3/3-5). Предъ собствени имена притежателните мѣстоименния могатъ да не се членуватъ, въ духа на народната речь, напр. *Нашъ Иванъ, наша Марийка.*

Особено място заематъ въ езика ни краткиятъ притежателни мѣстоимения *ми, ти, му, и, си, ни, ки, имъ* (вж. § 398 и сл.). По произходъ тѣ сѫ дателни форми отъ личните мѣстоимения, но въ притежателната имъ служба трѣбва да ги сметнемъ за прилагателни, а въ синтактично отношение — за определения. По родъ тѣ се съгласуватъ съ притежателя (и то само въ 3 л. ед. ч.), а не съ притежавания предметъ, напр. *блълата му кѫща, широкиятъ му дворъ,* — *блълата и кѫща, широкиятъ и дворъ.* Поради енклитичния си характеръ тѣ не могатъ да заематъ самостоятелно място спрямо определяемото и затова, когато глаголътъ е предъ него, тѣ се свързватъ по-тѣсно съ глагола, което се отразява доцѣкжде и на смисъла имъ; така напр. при глаголъ на първо място ще се каже обикновено *вземи си шапката,* а не *вземи шапката си,* въ 'който случай се явява известна разлика не само въ реда на думите, но и въ смисъла: въ израза *вземи си шапката* мястоименнието *си* е по-скоро дателно допълнение къмъ глагола, отколкото притежателно определение къмъ *шапката.* — За употребата на

дълги и кратки притежателни мъстоимения вж. § 401. За употребата на възвратного притежателно мъстоимение *свой, си* вж. § 402. При употреба редомъ съ други определения кратките притежателни мъстоимения се поставятъ следъ първото прилагателно, напр. *голъмата му къща, голъмата му бъла къща*.

§ 562. Определение — числително име. (количествено и поредно). Количествоитѣ числителни не се съгласуватъ по родъ съ определътъ, освенъ числителнитѣ *единъ (една, едно)* и *два (две)* и завършващите съ тѣхъ сложни числителни (вж. § 380). За съгласуване по число при числителни като *21, 101* и пр. вж. § 383. За формата на съществителни отъ мажки родъ следъ числителни вж. същия § 383. За членуване на числителнитѣ въ службата на определения важи казаното за прилагателнитѣ нъ § 560, напр. *двете празни страници, но празните две страници*. За поредните числителни като определения важи същото, коетоказахме и за прилагателнитѣ като определения.

§ 563. Определение — съществително име. Службата на определение може да се изпълнява въ много случаи отъ съществителни имена.

Съществително име, употребено въ съчетание съ предлогъ за пояснение на друго съществително, е определение (освенъ при отлаголии съществителни, чиито пояснения сѫ непрѣки и обстоятелствени допълнения, вж. § 553 и 557). Примери: *книги за прочитъ, сладко отъ ягоди, малко съ оризъ, масло за чай, спиртъ за горене, стъкери отъ стомана, Пижо отъ Божил, пъсенни безъ думи, търговецъ на дребно*.

Важно място при употребата на съществителните имена като определения заема съчетанието отъ предлога *на* + съществително — за означаване на притежаниес, напр. *покривъ на къща, сънки на облакъ, председателъ на събрание, съчинения на Казовъ, книга на приятеля ми, клони на дърво, картина на разрушение, близъкъ на свъртканица, началото на улицата, краятъ на войната* и т. н. Къмъ изразитѣ за притежание съ предлогъ *на* принадлежи също и означението на действуващото лице при отлаголни съществителни (обикновено отъ непре-

ходии глаголи), както и означението на прѣкото допълнение при отглаголни сѫществителни отъ переходни глаголи, напр.: *нощуване на войски, биеене на камбани* („камбани биятъ“), *старание на ученикъ, явяване на ново лице, пристигане на пожарната команда* и пр., *възпитание на дете, минаване на ръка, биеене на камбани* („нѣкой бие камбани“), *награждаване на ученикъ, намирянине на ново лице, повикване на пожарната команда* и пр. (за изпращане на на въ последния случай вж. § 553).

Въ нѣкои народни говори и у по-стари писатели, като напр. П. П. Славейковъ, се срѣща употребена въ притежателенъ смисълъ и старата форма за дателенъ падежъ на сѫществителни и мѣстоименния, напр.: *Ни злокобенъ мракъ се сбираше Бетховену въ душата* (срв. успоредния изразъ отъ сѫщата творба: *Съзнанието тайно, мълчаше на Бетховена въ душата*). Ту глагълъ се изгне между тихъ, ту нѣкому речта прѣбие буенъ смыкъ, ту се издигне строгъ на гордия Войвода гласътъ. Сѫщо така и краткиятъ притежателни мѣстоимения *ми, ти, му, ѝ, ни* и пр. сѫ по произходъ форми за дателенъ падежъ отъ личните мѣстоименния. Тѣзи факти показватъ, че въ българския езикъ формите за притежание съ *на* представляватъ само една разновидност на дателния падежъ, а не нѣкакъвъ особенъ „родителенъ“ падежъ (още повече, че тѣзи форми съвсемъ не изпълняватъ днесъ всички служби на стария родителенъ падежъ, а само притежателната, която е могла да бѫде сближена съ дателната; колкото до останалите функции на стария родителенъ падежъ — отдѣлителна и частична — тѣ нѣматъ днесъ нищо общо съ притежателните изрази съ предлогъ *на*).

§ 564. Притежателно опредѣлснине, изражено съ предлогъ *на* + сѫществително (или мѣстоименіе), може да бѫде изразено повгорно въ изречението съ помощта на кратко притежателно мѣстоименіе, напр. *на Иванъ баща му, на Марийка маіки ѝ, на Петъръ книгата му, на Петрови книзатъ имъ, на мене баща ми, на него братъ му* и пр. Такива изрази не сѫ съвсемъ изключени и въ книжовния езикъ, особено устния.

Въ изрази като *изгрѣвъ-слънце, залъзъ-слънце, отпускъ-черкова, бѣнъ-земя* старата родителна форма за при-

тежание-е замънена съ съвременна обща форма, безъ вмъкване на предлога *на*. Затова такива изрази днесъ се схващатъ по-скоро като сложни думи.

Съществително име може да бъде употребено безъ предлогъ въ служба на опредѣление въ изрази за количествено означение като *чаша лота*, *кола дърва*, *купа стъни*, *кошница грозде*, *чувалъ ябълки*, *ръзенъ хлъбъ*, *липъръ млъко*, *аршинъ платно*, *рой пчели*, *стадо овце*, *порция чорба*, *тонъ въглища*, *купчина хора* и пр. Въ нашите граматики обикновено се посочва като опредѣление второто съществително, което означава „материалъ“, а не *мърка*. Но логично е отъ гледище на съвременния съзикъ да се счита „материалното“ съществително за основно (опредѣляемо), а количественото (т. е. което изразява количество, а не отъ което се взема количество) — за опредѣление, както е и въ изрази *много камъни*, *малко хартия*, *петъ овце*, *много овце* и пр.

§ 565. Опредѣление — наречие. Въ нѣкои случаи също и наречията могатъ да изпълняватъ службата на опредѣление при съществителни имена, особено наречия за количество, напр. *много книги*, *малко пари*, *бръгътъ отсамъ*, *човѣкътъ горе*, *новини отъ вчера* и пр.

§ 566. При събиране на по-вече опредѣления при едно съществително или на по-вече съществителни при едно опредѣление съгласуването се води главно по следнитѣ основни правила:

Когато едно съществително стои следъ две или по-вече отдѣлни прилагателни и означава заедно съ всѣко отъ тѣхъ отдѣленъ предметъ, то се поставя обикновено въ единствено число (т. е. съгласува се по съседство само съ най-близкото отъ тѣхъ), напр. *планъ за обучението по латински и гръцки езици*, *произходътъ на глаголската и на кирилската азбука* (и не „*езици*“, „*азбуки*“). Когато едно отъ прилагателните е въ множествено число, то трѣбва да се постави непосрѣдно предъ съществителното и тогава съществителното също стои въ множествено число, напр. *обучението по български и по класическите езици*.

Когато едно опредѣление стои при по-вече съществителни, то се съгласува по родъ и число обикновено

съ най-близкото от тяхъ, напр. *нашиятъ животъ и обичаи, силенъ гнявъ и негодуване, голъма радостъ и вънчторгъ*. Ако отдельните предмети изпъкватъ ясно съ своята индивидуалност, определението се поставя въ множествено число, напр. *моите любими куче и котка* (а не „моето любимо куче и котка“ или „моята любима котка и куче“).

Единъ и същи предлогъ предъ отдельни определения се повтаря при всъко определение или се поставя само при първото от тяхъ, споредъ това, дали дадените понятия образуватъ нѣкакво единство или не, напр. *обучението по български езикъ и по математика, но обучението по латински и гръцки езикъ: карти на България и на съседните земи.*

Приложение

§ 567. Приложението е съществително име, което определя друго съществително, като дава друго название на същия предметъ, напр.: *Кажи ми, Сивушка-слабушке, како то стана?* (Ел. Пелинъ). — *Дружество на филологи-сливи съти.* — *Царъ-обеди-ни тель, царица-майка.* — *Току ми съ били две моми загорки* (Иар. пѣсень).

Въ дадените примери като определящо се явява първото съществително (което личи и отъ това, че то може да се членува), а като приложение се явява второто съществително.

При съчетаване отъ нарицателни имена за географски понятия и собствени имена следъ тяхъ се явява като основно понятие (определящо) собственото име, а нарицателното е приложните, напр. *градъ София, село Ружица, ръка Искъръ, връхъ Мусала* и пр.

Същото е и при употреба на титли предъ собствени имена: *докторъ Ивановъ, царъ Крумъ, поручикъ Стояновъ, лордъ Байронъ* и пр.). Въ този предходния случай нарицателните имена не могатъ да се членуватъ, вж. § 168. Когато обаче нарицателното име може да се членува, тогава то се схваща като определящо, а собственото — като приложение, напр. *депутатъ Стояновъ, инспекторъ Ивановъ, адъютантъ Петровъ* и пр.

При названия на улици, организации, институти, книжовни произведения определясмо е нарицателното име, а приложение — собственото, поставено обикновено въ кавички: улица „Велико Търново“, булевард „Хр. Ботев“, дружество „Развитие“, коопсация „Нипредъ“, училище „Отецъ Паисий“, поемата „Хайдути“, романът „Подъ игото“ и пр.

Приложения съ също и пръкоритъ, когато съ съществителни имена, напр. Иванчо Иотата, Видулъ Клахътъ, Стефанъ Караджата и пр.

Въ художествената речь приложението може да изпълнява и службата на епитетъ, напр. бисеръ-сълзи, симуръ-калпакъ, радостъ-пролътъ, ангелъ-хранителъ и пр.

Въ нѣкои случаи приложението може да се слѣе съ опредѣляемото въ сложно съществително за постоянно название на опредѣлено лице или предметъ, напр. Царица-майки, чимширъ-порти и пр. (вж. § 143).

Приложението, като съществително, не се съгласува съ опредѣляемото по родъ и число (вж. въ погорните примери).

За приложениис, което се отдѣля съ запетай, вж. § 579. За случаи, когато приложението се свързва съ опредѣляемото чрезъ съюзъ или, т. е. и др., вж. също § 579.

За приложения могатъ да се смятатъ и съществителни, свързани чрезъ „възвратенъ“ предлогъ като (§ 556, З, забележка) съ други съществителни, напр. *Визовъ като поетъ*. — *Лесски като революционеръ*.

РАЗШИРЕНИ И СЛОЖНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 568. Видѣхме, че изречението се състои отъ главни части (подлогъ и сказуемо) и пояснения къмъ тѣхъ (определения, допълнения, обстоятелства и приложения). Отъ своя страна поясненията въ изречението могатъ да иматъ свои пояснения, напр. въ изречението *Есененъ вътъръ фучше изъ клонитъ на старата круша* съществителното *клонитъ* е пояснение на сказуемото (*изъ клонитъ* — обстоятелствено допълнение за място),

съществителното *курица* е пояснение на обстоятелственото доопълнение *изъ клонитъ* (*на ... круша* -- притежателно определение), а прилагателното *старата* е пояснение (качествено определение) на притежателното определение *курица*.

Всъка пояснена часть на изречението образува заедно съ поясненията си разширена часть на изречението, напр. въ горното изречение съчетанието *исененъ вътъръ* представя разширенъ подлогъ, съществисто *фучище изъ клонитъ на старата круша* представя разширено сказуемо. Отъ своя страна въ състава на това разширено сказуемо може да се отдѣли съчетанието *изъ клонитъ на старата круша* като разширено обстоятелствено допълнение, въ чинто рамки пъкъ може да се отдѣли още и съчетанието *на старата круша* като разширено определение.

Съществуватъ нѣкои изрази, съставните думи на които образуватъ по-тѣсно единство по смисълъ и които влизатъ въ състава на изречението като неразложими по смисълъ цѣлостъ. Напр. изразътъ *презъ купъ за гроши* въ изречението *Свършилъ работата презъ купъ за гроши* играе въ своята цѣлостъ службата на обстоятелство за начинъ и би било безсмислено да разглеждаме съществителните *купъ* и *гроши*, които го образуватъ, като отдѣлни части на изречението. За разлика отъ разширениите части на изречението, такива неразложими по смисълъ изрази наричаме сложни части на изречението. Подобенъ случай имаме и въ изречението *За прѣкъ пѫти идвамъ тукъ*, кѫдето изразътъ *за прѣкъ пѫти* изпълнява въ своята цѣлостъ службата на обстоятелство за степень (безъ прилагателното *прѣкъ* съществителното *пѫти* губи смисъла си въ състава на изречението). Като сложни части на изречението би трѣбвало да се разглеждатъ и сложни названия отъ рода на *Стара планина*, *дива котка* и др., които изразяватъ като цѣлостъ точно определени въ науката индивидуални понятия.

ЕДНОРОДНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 569. Въ изречението *Момци, моми, жени и деви съхухнаха също напатъкъ* (Ел. Пслинъ) имаме честири

подлога (*момци, моми, жени и деца*), които се отнасятъ до едно и също сказуемо — *отидоха*. Също така въ изречението *Кметътъ повика писаря, горския и пъдаря* имаме три прѣки допълнения (*писаря, горския и пъдаря*), които се отнасятъ по еднакъвъ начинъ къмъ сказуемото *повика* и отговарятъ на сдинъ и същъ въпросъ. Отъ тъзи примѣри се вижда, че въ изречениисто може да има такива части, които се отнасятъ по еднакъвъ начинъ къмъ иткоя друга частъ и отговарятъ на еднакви въпроси. Такива части на изречението се наричатъ еднородни части. Различаваме еднородни подложи, сказуемни опредѣлсния, допълнения, обстоятелства, определения и приложения. Примѣри:

По земята бѣха нападали с жчи и листа (еднородни подложи). — *Севастия и Захарий не излизоха да се поразходятъ* (също) (Й. Йовковъ). — *Отъ този денъ Душко Цобродушковъ стана неспокойенъ и нервозенъ* (еднородни сказуемни опредѣлсния). — *Майскиятъ денъ бѣ хубавъ и веселъ* (също) (Ел. Пелинъ). — *Взеха книги и мастило да оишатъ слуцката* (еднородни прѣки допълнения). — *Тя се прибра въ сипана, изгладила, изморена, изпокъсана, боса* (също). — *Въпреки всичката му увѣреностъ и дѣлгата му лъкарска опитностъ болестта внезапно бѣше вземала такъвъ гибеленъ обратъ* (еднородни непрѣки допълнения). — *Посадата му произлизаше не толкова отъ скрѣбъ или сѫжаление за смъртъта на единъ неговъ клиентъ* (също) (Ив. Вазовъ). — *Когато понъкога съ по нѣкое нравствено побуждение или по друга причина се решаваше да наруши благоразумното си правило...* (еднородни обстоятелства за причина) (Ив. Вазовъ). — *Обикояние около къщите, около плетищата* (еднородни обстоятелства за място). — *Захари вѣрвъ полка и предпазливо* (еднородни обстоятелства за начинъ) (Й. Йовковъ). — *Мѣглива и тѣмна конъ тѣжни надъ гръннатата земя* (еднородни определения). — *Селото Горно Ровинище е малко и грозно полско селце съ низки олупени къщурки* (също) (Ел. Пелинъ). — *Ужасна, гѣста, черна, лепкава, непроходима* (еднородни определения) селска калъ, въ която

бъзаглъбнало всичко — и жици, и хора, и добитъкъ (еднородни приложения) (Ел. Пелинъ).

За изречения съ „еднородни сказуеми“ обаче не може да се говори, понеже тъкъм въ същността сложни изречения (въсъкото отдеълно сказуемо представя отдеълно изречение), напр. *Щъркелите на среца и от ракаха и замълчаха* (Й. Йовковъ).

§ 570. Еднородните части на изречението иматъ обикновено еднаква или приближително еднаква граматична форма (вж. въ горните примѣри), но тъкъм могатъ да бѫдатъ изразявани и по различенъ граматиченъ путь, напр.: *На двора се чу ясенъ детски гласъ, който безуспешно и на срички четаше, навтрънъ, Законъ Божи* (Ел. Пелинъ). *Ей тамъ на оная поляна* (Й. Йовковъ).

Еднородните части могатъ да иматъ при себе си пояснения т. е. могатъ да бѫдатъ и разширени, напр. *по нѣкое нравствено побуждение или по друга причина*; таква съ почервенъла и съблазнително прегоръла кора; *Откакъ Скореца съ покъсанитъ дрехи, съ бледото лице, съ хубавата усмивка, съ кждравата на пръстени коса остана въ село, неговите гусла не мълкна* (Ел. Пелинъ).

За нѣкои особыни случаи отъ съгласуване на сказуемото съ сднородни подложи вж. § 542. Също за съгласуване между опредѣленис и еднородни опредѣляеми или между сднородни опредѣления и опредѣляемо вж. § 566. За употреба на предпозитъ при еднородни допълнения или обстоятелства вж. § 551.

§ 571. Еднородните части на изречението могатъ да се свързватъ безсъюзно или пъкъ съ помоицата на съюзи. Най-често изреждането е безсъюзно, а само по-следната по редъ еднородна часть се свързва съ съединителенъ съюзъ като и, или, напр. *А самъ е билъ като тъхъ слабъ, безволенъ и страхливъ. — А поробената душа иска да живѣе волно, широко и пълно.* — Прочети ми нѣщо отъ *Вазовъ, Елинъ Пелинъ или Йовковъ.* — Следъ като бъха ходили до кладенци и тъ или до нивити, гълъбите се пръщаха (Й. Йовковъ).

Въ художественото творчество се среща често и съвсемъ безсъзнателно изреждане, напр. *ужасна, гъста черна, лепкава, непроходима калъ; обикаляше около къщички, около плетища.*

При безсъзнателно свързване между еднородните части въ изречението се поставя запетая.

За съзнателно свързване между еднородните части служатъ съединителните, съотносителни и противоположни съюзи. Когато само последната еднородна част се свързва съ съединителенъ съюзъ и, или, предъ него не се пише запетая (вж. по-горниятъ примери въ тоя параграфъ). Когато еднородните части се свързватъ съ съотносителни съюзи (вж. § 503), запетая се поставя предъ всички съюзъ, освенъ предъ първия, напр. *Всичко, всичко тънче въ калъ — и души, и сърдца, и умове, и хора, и говеда, и всичко* (Ел. Пелинъ). *Преодълъгваше ту тукъ, ту тамъ нъкъй лалугеръ* (Й. Йовковъ).

(*Очаквайте ме или днесъ, или утре.* Когато еднородните части съ свързани съ противоположенъ съюзъ (вж. § 504), предъ съзуза се поставя запетая, напр. *простъ, но събуденъ старецъ; дай ми нъцио скълпо, ама хубаво.*)

§ 572. За по-ясно разграничаване на еднородни и нееднородни определения, както и за употребата на запетаята въ такива случаи могатъ да се иматъ предвидъ следните указания:

Определенията съ еднородни, когато при тяхъ се делятъ нѣкакво изброяване, като напр. когато изброяватъ разновидностите на предмета, т. с. когато всъко определение съ даденото съществително означава отдельенъ предметъ, напр. *курсове по френски, нъмски и талиански и турски езикъ*. Определенията съ също така еднородни, когато се отнасятъ до единъ предметъ, но го опредѣлятъ откъмъ една и съща страна или пъкъ се усилватъ взаимно (също оттенъкъ на изброяване), напр. *ужасна, гъста, черна, лепкава, непроходима калъ* (определение откъмъ една и съща страна); *гъста, лепкава, непроходима, ужасна калъ* (взаимно усилване). Често нѣкти, особено въ художествения езикъ, се чувствуватъ като еднородни такива определения, които опредѣлятъ предмета на пръвъ погледъ отъ раз-

лични страни, но се обединяватъ отъ нѣкаква по-обща представа, напр. *малко и грозно селище, низки олупени кжицурки* (въ двата случая имаме изтъкване все на отрицателни качества).

Еднородните определения при безсъюзно изреждане се отдѣлятъ съ запетая сдно отъ друго, или може последното отъ тѣхъ да се свърже съ съюза и (срв. *низки олупени кжицурки; мало и грозно селище*). Всички определения, свързани съ съюзи помежду си, сѫ еднородни (вж. по-горе примѣрите и бележките за употреба на запетаята).

Нееднородните определения определятъ предмета отъ различни страни, напр. *моето родно място, моето хубаво родно място*. При тѣхното нареждане не се чувствува отстъпъкъ на изброяване, затова между тѣхъ не се поставя запетая. Понѣкога едни и сѫщи определения могатъ да се схващатъ и като еднородни, и като нееднородни, въ зависимост отъ оттенъка, съ който авторътъ изразява мисълъта си въ дадения случай, напр. *влаженъ есененъ вътъръ* (нееднородни) и *влаженъ, есененъ вътъръ* (еднородни); *низки олупени кжицурки* (нееднородни) и *низки, олупени кжицурки* (еднородни).

§ 573. Какво обикновенитѣ определения, така и приложениета могатъ да бѫдатъ еднородни и нееднородни. Въ израза *царь Борисъ III Обединителъ* приложениета *царь* и *Обединителъ* сѫ нееднородни, понеже поясняватъ определеното отъ различни страни. Еднородни приложения имаме въ следния примѣръ:

Всичко, всичко тѣни въ кали — и души, и сърдица, и умове, и хора, и говеда, и всичко (Ел. Пелинъ). Въ тоя случай сѫществителните души, сърдица, умове, хора, говеди се явяватъ като приложения на подлога *всичко*, които го поясняватъ по единъ и сѫщи начинъ.

Еднородните приложения се явяватъ обикновено като пояснения на нѣкаква обобщаваща дума; ако тя стои предъ тѣхъ, тѣ се отдѣлятъ отъ нея съ двоеточие или тире (напр. *всичко: и души, и сърдица, и умове* или *всичко — и души, и сърдица, и умове*); ако обобщаващата дума стои следъ приложениета, тѣ се отдѣ-

лятъ отъ нея съ тире, а понѣкога и съ запетая (напр. *и души, и умове, и сърдца — всичко...*, или *и души, и умове, и сърдца, всичко...*). Еднородните приложения могатъ да се ниреждатъ и безсъюзно, напр. *всичко: души, умове, сърдца...*

Когато сднородните приложения се даватъ безъ подчертанъ оттенъкъ на изброяване, следъ обобщителната дума не се поставя двоеточие, напр. *Ръките въ Витъ, Осемъ и Янтра се вливатъ въ Дунава.*

ПОВТОРЕНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 574. Отъ еднородните части на изречението трѣбва да се отличаватъ слушантъ, когато една част на изречението се повтаря въ една или друга форма, за да се засили или изясни смисълътъ. Докато сднородните части на изречението изразяватъ всѣка отдѣлно понятие, повторените части изразяватъ едно общо понятие. Напр.:

Тя се позавърти, метна едната си коса презъ рамото и симно-симно се засми. — А надъ тъхъ на купчини на купчини млади зелени листа и бѣла цвѣтъ. — Комура се подаде напредъ-напредъ, гърбътъ му се изви, всичките му ребра изпъкнаха. (Й. Йовковъ). — *Господарътъ пристигналъ въ жена-въжена.* Този видъ повторение се срѣща главно при обстоятелствата и опредѣлениета и служи да се засили смисълътъ на повторената дума, като му се придава и известенъ оттенъкъ на многобройностъ или продължителностъ.

Срѣща се, особено въ говоримия езикъ, и повторение на глагола: *Ръвъли, вървъли и стигнали до една ръка.* — *Вървъли що вървъли и най-после стигнали до една ръка.* — *И слѣнцето пакъ пече ли пече.* Би било прекалено да разглеждамс въ тоя случай всѣка глаголна форма като отдѣлно изречение, тѣй като тѣ не изказватъ отдѣлни понятия, а едно общо понятие съ оттенъкъ на по-голѣма продължителностъ. При повторение на повелително наклонение се изразява по-силно настояване: *Гледай, гледай Комура, каза чищо Митушъ* (Й. Йовковъ).

По-другъ характеръ има двойното изразяване на подлога, прѣкото и дателното допълнение съ помощта на сѫществително (или самостоятелно мѣстоимение) и едновременно съ кратка мѣстоименна форма, напр. *Воловетъ ги пасъха пощемъ, за да не ги беспокоятъ мухитъ.* *Балана и Чигата ги почитаха за най-хубави голове.* (И. Иовковъ). *Тебе за нищо не тे бива.* — *Той началиникъти си знае работата.* — *Кажи му на началника.* За тия случаи вж. § 524 и 550.

Най-после въ случаи като *Галунка и тя се прибра въ къщи* или *Галунка и нея я повикаха къмъ къщи* имаме повторно изразяване на подлога или допълнението чрезъ лично мѣстоименис, за да се изрази понятието „сѫщо“. (Въ последния примеръ допълнението е изразено три пъти чрезъ формите *Галунка, нея и я!*).

Повторенията на части отъ изречението сѫ особено присъщи на народната речь, но се срѣщатъ доста често и въ книжковната.

ПРЕДЛОЗИ, СЪЮЗИ И ЧАСТИЦИ ВЪ СЪСТАВА НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 575. Отъ направения прегледъ на частите на изречението се вижда, че предлозитъ и съюзитъ не сѫ самостоятелни думи въ изречението, а служатъ само за връзка между останалите думи.

Предлозитъ служатъ за връзка между опредѣляемите цуми и сѫществителните имена, когато последните изпълняватъ служба на непрѣки допълнения, обстоятелства и опредѣления (напр. *пѫтувамъ съ други* си, *отивамъ на излетъ, търговецъ на платове*).

Съюзитъ служатъ за връзка между еднородни части на изречението (напр. *купихъ си моливъ и тетрадка*; имаме *черни и химически моливи*, *спиралъ се ту туку, ту тамъ*; *спри се или туку, или тамъ* и пр.). Както ще видимъ по-нататъкъ, съюзитъ служатъ и за връзка между отдални прости изречения въ състава на сложното изречение, която служба сѫщо би могла да се опредѣли като свързване на еднородни елементи.

Предлозитъ и съюзитъ се свързватъ по смисълъ по-тъсно съ думата, предъ която сѫ поставени.

Подобно на предлозитъ и съюзитъ, сѫщо и частиците не могатъ да бждатъ самостоятелни думи въ изречението, а служатъ само за образуване на нѣкакъвъ оттенъкъ на значението имъ (вж. § 514 и сл.).

Поради особения си характеръ предлозитъ, съюзитъ и частиците сѫ наречени служебни думи, за разлика отъ останалите — самостоятелни думи, които могатъ да играятъ самостоятелна роля въ изречението.

Забележка. Въ случаи, когато нѣкоя служебна дума е употребена въ ролята на подлогъ или дошълнение (напр. „изъ“ се употребява по-често отъ „назъ“), тя се употребява не въ истинската си служба, а въ „предметенъ“ смисълъ, като название на дума:

ОБОСОБЕНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 576. Често пъти нѣкои второстепенни части на изречението се изговарятъ съ особено отдѣляне на гласа, напр.: *По дърветата, отрупани съ цвѣтъ, бръмчаха пчели.* — *Той се радваше на полето, бухнало въ зеленина.* Такива части на изречението се наричатъ обособени. Въ дадените примери обособените части изпълняватъ службата на определения (срв. и при обикновеното нареждане на частите: *По отрупани тъкъ цвѣтъ дървата бръмчаха пчели.* — *Той се радваше на бухналото въ зеленина поле.*). Тези обособени определения изпъкватъ по-силно по смисълъ, понеже се изговарятъ съ особено отдѣляне на гласа (срв. изговора на определенията въ двата случая — при обособяване и безъ обособяване; за самия начинъ на изговоръ при обособяването вж. § 588). Отъ друга страна при обособяване на по-сложни по съставъ части на изречението се достига до по-голѣма яснота и отчетливостъ на мисълта, тъй като при нормално нареждане тия части не могатъ да се свържатъ добре съ останалите, напр.: *Върбови ливади съ името на една малка долинка, далече отъ селото, отворена като пазуха между високи гористи върхове* (Ел. Пелинъ); при нормално нареждане на дветъ обособени

части далече отъ селото и отворена като пазуха... би се получилъ единъ тромавъ и неясенъ изразъ: „една малка далече отъ селото, отворена като пазуха между високи гористи върхове долинка“.

Обособените части на изречението могатъ да стоятъ въ началото, въ средата или въ края на изречението. Отъ останалите думи въ изречението се отделятъ ви-наги съ запетай (вж. примѣрите).

Могатъ да се обособяватъ определения, обстоятелства и приложения.

§ 577. Обособяване на определенията. Въ българския езикъ определенията-прилагателни, които стоятъ следъ определяемото, се схващатъ обикновено като обособени. Тѣ сѫ най-често разширени определения или групи отъ еднородни определения. Примѣри:

Върху една висока круша съ полуизсъхали клони, простръни къмъ небето като ръце въ отчаяние, кацкише самотенъ гълъбъ, тъженъ, потъналъ въ размишление (Ел. Пелинъ). — Той падаше полека-лека къ едно незлобиво състояние, близко до старческо полушаване (Ив. Вазовъ). — После додоха и орли — черни, голъми (Й. Йовковъ). — Ето тия млади ярки, пригладени, напести хубави като млади момичета (Й. Йовковъ).

По-редко се срѣщатъ обособени единични определения: *Лвойникътъ, застървенъ, все разправя чудосии* (Ив. Вазовъ).

Несобобени определения следъ определяемото въ българския езикъ се срѣщатъ твърде рѣдко въ прозаична речь, а по-често въ стихотворна; напр.: *Воалътъ никъ като слънчева мъгла я обгръща отъ главата до петитъ. Представлявахъ си я съ лице синяще и усмихнато като на ангелчетата, изписани въ черквичата* (Ел. Пелинъ). — *Ле се чува само ревътъ бъломорски или вълчий шепотъ на шумитъ горски* (Ив. Вазовъ).

Срѣщатъ се и обособени определения, които стоятъ предъ определяемото: *Кротакъ по практи и дребенъ, кокошкитъ и другите гадини отъ двора като че не го забелязватъ* (Й. Йовковъ). По-често това се случва

съ причастията, напр. *Прекъснати за мигъ, отново подловени | екнаха препирни* (П. П. Славейковъ).

Въ книжовния езикъ е доста разпространена употребата на минало действително свършено причастие - *лъвъ* служба на обособено опредѣление. Обикновено такива опредѣлния сѫ по-вече или по-малко разширени и могатъ да стоятъ свободно и въ началото на изречението. Напр.: *Но не съль поздравъ благъ, долняка соенъ покъя, | отъ влажната земя тъглиши плащъ отвън.* — *За пролътъ пъещи, подзели пъргавъ бъгъ, потоци тъ ручитъ.* — *Летятъ, подъ небеса високо пътъ подзели, | къмъ северъ жерави ята подиръ ята, | по тъхъ и щъркели-египци, съ пролътъта | на викинали гурбетъ да ходятъ по чужбина.* | *прииждатъ.* — *Дошли презъ дни несгодни, о, мили гостенки, върнете се назадъ* (П. П. Славейковъ). — *По невъссаната ѝ коса също имаше пътва и слама, нападали отъ дърветата по пътъ* (Ел. Пелинъ). — *Той дъдо Иоцо, прекаралъ тежки и животъ на роба въ всички тъ му тегла, грозотии и безнадеждностъ, бъше ималъ злочестината внезапно да ослипне...* (Ив. Вазовъ).

Определенията, които се отнасятъ къмъ лични мѣстоимения, обикновено се обособяватъ винаги, напр. *Наоколо се натрупаха деяурлигата, и азъ, подпътъ на шилта на магарето, засричахъ* (Ел. Пелинъ). При неразвито определение бихме имали по-скоро необособено *И авъ подпътъ засричахъ*, но въ такъвъ случай бихме имали въ същностъ нормално сказуемно определение (срв. и у Яворовъ: *И азъ сломенъ повторихъ: „Може би”*).

Зиблесжка. При обособените определения не винаги може да се разграничи точно обикновено определението отъ сказуемето: напр. въ изречението *А видникътъ, застървенъ, все разправя обособеното определение може да се отнася не само пряко до подлога (—*застървениятъ видникъ*), но също и до сказуемото (*—разправя застървения*) и да биде тогава сказуемето определението).*

§ 578. Обособяване на обстоятелствата. Най-често се обособяватъ обстоятелства за място и време, които разкриватъ по-точно смисъла на друго обстоятелство преди тъхъ, напр.: *Наоколо, по цълото полско ширине, се не мъркаше жива човешка душа.* — *На*

нъколко крачки предъ него, върху едно низко колче, спокойно се бълъеше на слънцето черепът на една конска глава. Рано сутринъта, на Възнесение, азъ се спушахъ бързо по стръмния планински пътъ къмъ село. (Ел. Пелинъ). Това обособяване обаче не с винаги наложително; въ следния примѣръ, успореденъ на горните, същиятъ авторъ го с избѣгналъ: Сръдъ къщи на едно трикрако столче седъше меля Димитъ.

Обстоятелствени пояснения могатъ да се обособяватъ и въ други случаи, било за по-силно изтъкване, било за по-ясно разграничение, когато сѫ по-разширени отъ другите части на изречението: *Доне, при всичката си сиромашия, бъши веселъ чокъка.* — Тъмислено чете и цълувава това писмо, което сега, и ейде през затрупанието въ сънгове гори, носи куриерътъ (Ел. Пелинъ).

Като основно практическо правило може да се изтъкне, че е по-добре обстоятелствата да не се обособяватъ, т. е. на писмо да не се отдълятъ съ запетии, когато това не е наложително. Особено погрѣшна е практиката да се обособява всѣко обстоятелство въ начялото на изречението, напр.: „На другата сутринъ, азъ бѣхъ готовъ рано за пътъ“. „При тия условия, азъ не мога да работя“. Въ такива случаи запетаите сѫ напълно излишни.

Както другите обстоятелства, така и сравненията могатъ да бѫдатъ дадени понѣкога въ обособена форма: *Тъ се вижда булка, цѣла облъчена въ блло, като цѣвнала с либа* (Ел. Пелинъ). — *А вижда, катъ пътникъ закъснялъ, на преворицъ блъскаше, вибие* (П. П. Славейковъ). *Галунка имъ върза дарове, като на сватба* (Й. Йовковъ). — Ала въ съседство съ такива примѣри се срѣщатъ у същите автори и много при-мѣри съ необособено сравнение: *Тогава азъ пристъпихъ треперящъ и сложихъ на скута и като на жертвеникъ всичката иглица* (Ел. Пелинъ). — *Тукъ всичкото се почва, сършила тукъ; | невидимо дохожда като звукъ | невидимо изчезва изъ живота* (П. П. Славейковъ). — *Въ колата опрегнаха Балана и Чиката, и двата бѣли като пръсти* (Й. Йовковъ).

Обстоятелства, изразени съ деепричастия (обикновено по-вече или по-малко разширени), се обособяватъ винаги, напр.: *По-то беше ненадържано издъхналъ, подравляйки нова България.* — И, тупайки съ тояжката, гологлавъ излязе. — *Вървейки по слогове и презъ стърница, той назъртиши за лошъ.* (Ив. Вазовъ). — Но пътят мудро се извиватъ редъ коли, | отвозвайки плодътъ къмъ родните харmani. — Въ разговоръ все тий, къмъ горният край | на татъкъ бързайки, другаритъ запиха.

И ту Младена тъ, ту гнъвния Войвода, | недоумявайки, спогледаха от уплахъ. (П. П. Славейковъ).

Обстоятелствени изрази съ освенъ, въпръки, напримеръ, вместо и др. се обособяватъ често при писане, но по-добре е това да се избъгва, когато не е наложително, напр. *Освенъ тъзи дрехи нъмамъ други* (а не „Освенъ тъзи дрехи, нъмамъ други“). — *На другия денъ освенъ настъ бъха дошли и много други хора* (а не „На другия денъ, освенъ настъ, бъха дошли...“). — *Въпръки ожесточената съпротива на противника ние можахме да напреднемъ.* — *Да речемъ напримъръ, че...* (а не „Да речемъ, напримъръ, че...“).

§ 579. Обособяване на приложенията. Въ нѣкои случаи, за да се наблсгне по-силно на смисъла, приложението може да бѫде обособено, напр. *Леля Станка имаше никакна далечна роднина, гражданка, която живееше въ София* (Ел. Пелинъ). Когато приложението е собствено име, то се обособява: *Като стигнаха тамъ видъха, че шутиятъ волъ, Кола Радинъ, бъше легналъ* (Й. Йовковъ).

Разширени приложения редовно се обособяватъ: *Тя се влюбила къ най-бедния войникъ, пазачъ на царската палати.* — Сестрице, бъла кукувице, той те обича още. — *Чичо Кола Радинъ унесено гледа навънъ презъ единственото парченце стъкло — око на низка, мрачна, съ окаденъ таванъ стаичка, изпълнена съ парцали, съчива и всевъзможни домашни потреби* (Ел. Пелинъ).

Приложения следъ лични мѣстоимения не се обособяватъ непремѣнно, ако смисълъ позволява, напр.: *Ние де чурлигата никога не бъхме киждали леля*

Дъмша. — Ако не е Вълканъ, то ще е Вълчанъ, пъкъ тъй съж братя, пущинитъ (би могло и пъкъ тъй съж братя пущинитъ). И няма защо ние, учители, хора безъ предразсъдъци, да правимъ на публиката удоволствие съ различни зрелища (Ел. Пелинъ).

Приложения къмъ обобщаващи думи (§ 573) се отделятъ съ двоеточие, тире или запетая, когато съж обособени, напр.: *Вънъ сънгътъ покрива всичко: двори, сламения покрив на кочината, затрънения плетъ, купата съно...* (Ел. Пелинъ). — За два дена имъ умръха четири глави — две крапи и две телици (И. Йовковъ). Когато приложните къмъ обобщаващи думи не съж обособени, не се поставя никакъвъ простиителенъ знакъ; напр.: *Ръките Витъ, Осъмъ и Янтра се вливатъ въ Цуника.*

Приложения, поясняващи смисъла или съдържанието на други думи и свързани със съюзи или, тоестъ (т. е.), сиречъ, като, именно, особено, даже, например и др., се обособяватъ: *Царешицата, или кукурузътъ, пиръте добре въ планинските области. — Всички, даже и десцата, знаятъ вече тива. Тъкото планини въ България, като Рила и Родопите, съ покрити по-вече съ иглолистни дървета.*

Забележки. Въ едно и също изречение може да се нареждатъ и различни обособени части, напр. *И тя ще мине сръбъ всички, подъ ръжка съ любимия си човѣкъ (обособено обстоятелство за начинъ, разширено), тържествувайща и честита, цѣла въ бълъ, щастливи и влюблени (обособени определения)* (Ел. Пелинъ).

СТРАНИЧНИ ДУМИ ВЪ ИЗРЕЧЕНИЕТО

§ 580. Освенъ разгледаните досега части на изречението, сръщатъ се въ речта и изрази, които не съ свързани граматично съ изречението, а иматъ характеръ на елементи, вмъкнати „между другото“ въ състава му. Такива елементи съ обращенията, междуметията и вметнатите пояснения.

§ 581. Обращенията съ съществителни имена въ звательенъ падежъ, които назоваватъ лицето, къмъ което се обръщаме (на което говоримъ), напр.: *Не плачи, майко, не тъжси. — Азъ зная, майко, милъ съмъ ти*

(Хр. Ботевъ). — *Какъ не се случи, бе Аго, да ме вземе нѣкай по-отблизо.* — Ахъ, Аго, малко ми остана да стоя тукъ. (Й. Йовковъ).

Въ граматично отношение обращението стои безъ кръзка съ останалите части на изречението. Това се вижда ясно отъ изречения, въ чисто съдържание не влиза подъ никаква форма лицето, къмъ което се обръщаме, напр. *Ахъ, Аго, малко ми остана да стоя тукъ* (Й. Йовковъ). — *Дано ми найдатъ пушката, пушката, майко, сабята, и дето среѫнитъ душманинъ, съсъ куршумъ да го поздравятъ, а пакъ съсъ сабя подмилватъ* (Хр. Ботевъ).

Обращението може да биде и разширено: *мила майко, господинъ учителю, мило мое отечество* и пр.

За формите за звателенъ падежъ на съществителни и прилагателни имена вж. § 157, 158 и 372.

Обращението се отделя съ запетая отъ другите думи въ изречението предъ него и следъ него: *Побратиме, ела тукъ.* — *Ела тукъ, побратиме.* — *Ела, побратиме, тукъ.* Което обращението се изговаря съ по-голяма сила, следъ него се поставя удивителна. Въ такъвъ случай, ако обращението е въ началото на изречението, следъ удивителната се пише главна буква, напр. *Ти рани!* Чудо ще направимо. Когато обращението е въ края на изречението, следъ него се пише точка, въпросителенъ или удивителенъ знакъ, споредъ смисъла на изречението: *Ела да се нахранимъ, побратиме.* — *Нази се, побратиме!* — *Къде отиваш, побратиме?*

Частицата *о*, което се употребява за засилване на обращението, може да се отделя съ запетая или не, споредъ изговора, напр. *о майко* и *о, майко* (въ последния случай тя се превръща въ същност въ междуметие).

§ 582. **Междуметия.** Междуметията сѫ особена категория думи, които се отличаватъ съ непосредствена емоционална или сътивна изразностъ, за разлика отъ другите видове думи, които сѫ условни знакове на продуктите на нашето мислене. Поради тоя си характеръ междуметията оставатъ извънъ граматичната структура на нашата речь и се явяватъ като самостоятелни еле-

менти въ състава на изречението. Примъри: *О, махни ти зъ думи отроони!* — *Ахъ, ти зъ пъсни и тази усмивка.* — *Азъ знам, майко, милъ съмъ ти, че може младъ да загина,* | *а хъ, утре като премина презъ тиха бъла Дунава.* (Хр. Ботевъ). — *Ахъ, пардонъ, извинете, оцапахъ ви боячата...* ц-ц-ц... *Тюхъ, да се не види!* (Ал. Константиновъ). — *Уфъ, че лята била...* *Кивъ спирътъ, фу! Изгори ме...* — „*Трипъ-трапъ-трапъ!*“ — се чуваха мърно до нейде ударитъ на копитата ѝ. — *Нухъ-пухъ!* — дъхна съ ноздрите си Комура. (Й. Йовковъ).

За особеностите на междуметията като част от речта, както и за нѣкои особености на употребъбата имъ вж. § 510. За употребъба на препинателните знаци при междуметията вж. сѫщо § 510. Следъ звукоподражателни междуметия употребъбата на удивителна не е особено оправдана.

Къмъ междуметията принадлежатъ и различните звукоусъ обръщане къмъ животните, напр. *дий, гъци-гъци, къти-къти* и пр.

§ 583. Вметнати пояснения. Вметнатите пояснения сѫ думи, които се вмъкватъ въ изречението безъ граматична връзка съ останалите думи и поясняватъ или допълватъ отъ различни страни казаното. По форма вметнатите пояснения биватъ именни изрази (най-често предложки), глаголни изрази, наречия, или цѣли изречения.

Вметнатите именни пояснения сѫ най-често предложни изрази, които изразяватъ обикновено, какви преживявания буди даденъ фактъ или какъвъ е източникътъ на дадена мисъль или съобщениес, напр.: *Защастие, въ това време азъ не бяхъ тамъ.* *Затворене нещастие* (за тво е огорчение), това е истината. — *Този човѣкъ, споредъ моето скромно мнѣніе, не заслужава такова довѣрие.* — По думите на нѣкои очевидци, пожарътъ е билъ стихиенъ. Тукъ принадлежатъ и поредни числителни и други изрази, които означаватъ реда на мислитъ: *Необходими сѫ следните документи:* *първо* — *кръщелно свидетелство,* *второ* — *зрълостно свидетелство* и пр. — *Отъ една страна, това е върно, но отъ друга*

страна, тръбва да се иматъ предъ видъ и моите съображения.

Вметнатите наречия съ най-често нѣкои наречия за „логическа оценка“ (вж. § 497), като напр. *впрочемъ*, *напротивъ*, *наистина*, *естествено* и др.: *Лзъ, впрочемъ, съмъ отдавна на това мнение.* — *Наистина, това е много неприятно.* — *Ти, естествено, не си спогласенъ съ това условие.*

Точно разграничение между вметнатите пояснения (наречия и именни изрази) и обособени обстоятелства не може да се направи по принципъ. И вметнатите пояснения съ въ сѫщностъ сдънъ видъ обстоятелства, само че свързани нѣкакъ по-странично или „инцидентно“ съ изречението.

Вметнати глаголни изрази съ напр. *изглежда, разбира се, значи, твой да се каже, да си призная, право да си кажи, вижъ, сравни* и др., напр.: *Значи, Тицке, ти нъма да излезешъ?* — *Такъвъ вълкъ и като порастне, все самичъкъ ходи и, дето се казва, самъ си върши работата.* (Й. Йовковъ).

Вметнатите цѣли изречения поясняватъ мисълъта отъ различни страни, напр.: *Единъ едъръ волъ, съ жълта кждрава козина на челото (затуй той се нарече Текешъ, сир. Жълтурко), позна името си и тръгна.* — *Единъ голъмъ вълкъ съ зинала червена уста (стори му се голъмъ като магаре) гонише овцетъ.* — *Това куче (тъй си мислъше понататъкъ чичо Митушъ) бъше много особено.* — *Отпрегнаха двата коня отъ единия плугъ — и двата бъха червени, охранени и яки — и ги отпргнаха на чигаръ предъ конете на Чокоя.* — *Птичките отъ гората — нагоре около джамията имаше ръдка гора и дрънакъ — дохождали и кацали на рамената му.* — *Въсжили мизъ Василена тя бъше + извика: ахъ!* (Й. Йовковъ).

§ 584. Вметнатите пояснения съ отдѣлятъ обикновено, когато съ по-кратки, съ запетай, а когато съ по-обширни — съ скоби или тирста, вж. по-горните примѣри. Въ нѣкои случаи могатъ да се смятатъ и като обикновени обстоятелства, и тогава не се отдѣлятъ съ запетай, напр. *За щастие това не е върно.*

ЛОГИЧЕСКО УДАРЕНИЕ

§ 585. Всички думи въ изречението не съ за настъ сднакво важни съ смисъла си въ момента, когато говоримъ. Въ отдеълни случаи нашето внимание може да се спира по-вече върху една или друга дума въ изречението, независимо отъ службата ѝ въ пеговия строежъ, — споредъ оттенъка, съ който изказваме мисъльта си при дадена обстановка. Думата, която е по-важна за настъ въ дадения случай, се изговаря обикновено съ по-голяма сила отъ останалите думи въ синтактичната цѣлостъ; така напримѣръ изречението *Азъ ще дойда* може да има единъ смисълъ, ако се наблегне при изговора на *азъ*, и другъ смисълъ, ако се наблегне на *дойда*. Срв. *Азъ ще дойда* и *Азъ ще дойда.* По-голъмата сила, съ която изговаряме нѣкои думи въ изречението, за да наблсгнамъ на тѣхъ и по тоя начинъ да изразимъ по-точно мисъльта си, се нарича логическо ударение (вж. и § 41). Мѣстото на логическото ударение въ изречението зависи отъ смисъла; за него не могатъ да се дадатъ опредѣлени граматически правила.

Когато мисъльта се изказва безъ нѣкакъвъ особенъ оттенъкъ, сказуемото изпъква по-силно отъ подлога, а поясненията изпъкватъ по-силно отъ пояснясмитъ; въ такъвъ случаи обикновено логическото ударение се изговаря съ по-малка сила, напр.: *Нѣкой почука. Вратата се отвори. И той застана с ръцъ стаята.* — *Клирнето ръзко пицише, а тжпанѣтъ бавно и монотонно думкаше. Учителътъ лежеше нѣмощенъ и боленъ.* — *Изъ улицитъ се проточи сватбеното шествие.* (Ел. Пелинъ).

Твърде често обаче мисъльта може да съдържа разни по-особени оттенъци и тогава мѣстото на логическото ударение не зависи отъ никакви синтактични отношения, а само отъ смисъла, напр.: *Ревностъ и обида замъчиха учителя* (Ел. Пелинъ). — *Очите на двамата свѣтнаха* (Ив. Вазовъ). — *На третия денъ Галунка отвори вратата* (Й. Йовковъ).

Както личи и отъ нѣкои измежду горните примѣри, въ изречението може да има и по-вече отъ едно логическо ударение, особено когато то съдържа разширени части, срв. напр. още: *Въ настоящи и ни животъ спо-*

менътъ му би пробудилъ и горчиви чувства (Ив. Вазовъ).

Нѣкога често срѣщани изрази въ езика иматъ установено логическо удирение, косто трѣбва да се спазва, макаръ да не отговаря на нашето тѣлкуване, напр. въ изречението *То тѣхната жъка край къма* логическото ударение пада на *край*, а не на *къма*, както би било по-оправдано теоретически.

§ 586. Когато говоримъ, ние поставяме логическото ударение върху една или други дума по вжтрешенъ усътъ, безъ да правимъ особенъ анализъ на мислитъ си отъ това гледище. Обиче когато четемъ, необходимо е точно вникване въ мислитъ на автора, за да доловимъ, чрезъ какви логически ударсния бихмс предали правилно тѣзи мисли. За тази цѣль е необходимо понѣкога внимателно вникване въ съдѣржанието на текста и въ ролята на използваниятъ изразни срѣдства. Таки напр. въ приведеното по-горе изречение *На третия денъ Галунки отвори вратата* безъ внимателно вникване въ предшествуващия текстъ (срв. „*Ако можеха да говорятъ*“, стр. 162) рискуваме да поставимъ неумѣстно логическото ударение върху *вратата*. Сѫщо тѣка по околния текстъ въ възпоминанието „*Слинница*“ отъ Ив. Вазовъ можемъ да доловимъ, че авторътъ наблѣга на *дѣлга*, а не на *избръши* въ изречението *България избръши дѣлга си този денъ*. Другъ случай имаме напр. въ изречението *Гавалищата загърмѣ отъ радостенъ и високъ смъхъ* (Ел. Пелинъ), кѫдето правилното вникване въ ролята на художественитъ изразни срѣдства би ни подсказало да наблѣгнемъ по-вече на метафоричния глаголъ *загърмѣ*, отколкото на прилагателните *радостенъ и високъ*. Грижата за правилни логически уларения е основно изискване на изразителното четене. Безъ изпълнението на това изискване четенето е повърхностно и монотонно и не постига истинската си цѣль.

Отъ практиката знаемъ, че при стихотворна речь се постига значително по-трудно четене съ „естественъ“ гласъ. Това се обяснява не само съ по-честитъ измѣнения на словореда, но сѫщо — и дори въ по-голяма степень — и съ наличността на ритъма, който налага несъзначателно за насъ особено движение на гласа. Въ резултатъ на това се ѡтига до загубване на правил-

нитъ логически ударения и до несъзнателно наблъгане върху по-маловажни по смисъл думи. За да се избъгне това явление, необходимо е при четене на стихове да се търсят и произнасят грижливо правилните логически ударения, които дават сигурна опора за естественото движение на гласа. Ако не можем да постигнемъ това направо въпроцеса на четенето, по бре е предварително да си отбелязваме съществените от това гледище логически ударения, за да осигуримъ по-добре изпълнението имъ. Така напримѣръ, ако се излиза отъ изпълнението на отбелязаните логически ударения въследните откъси, тѣ ще бѫдатъ значително по-добре прочетени, отколкото ако се четатъ безъ грижа за логическите ударения:

*Сто, двадесетъ души търбъха на брой.
И паднаха всички при първия бой!
Со залпъ ги посрещна на родния бръгъ
об засада отрано приготовенъ прагъ.
Умръха търбъха всички за родния край...
Къде имъ с гроба днесъ никой не знай —
днесъ никой не знай!*

(П. П. Славейковъ)

*На тъмна ноќь часътъ. Азъ гледамъ откроени
две тъмни стънки: тамъ задъ бълата завеса,
две лампата гори, въ поле отъ сътлина,
две стънки на ноќъти... Сами една предъ друга;
сами една за друга въ жаждада и притома,
тамъ — стънката на мъжъ и стънка на жена.*

(П. К. Яворовъ)

ИНТОНАЦИЯ

§ 587. Освенъ силата на гласа, при изговора на изречението се мѣни и височината на тона, съ който го произнасяме, напр.: *Нѣкаква стънка се плѣзва по земята. — Гатетата, съ гжската посрѣдъ, тръгнаха къмъ вратника* (Й. Йовковъ). Въ първото изречение тонътъ достига най-голѣма височина въ думата *стънка*, върху която пада и логическото ударение (т. е. най-го-

лъмата сила на гласа); въ края на изречението, при изговора на последната сричка, тонът се понижава значително. Въ второто изречение е характерно повищението на тона въ последната сричка на думата *паметата*, подиръ която следва обособено непръко допълнение; същото нещо се забелязва и въ наречието *посръдъ*, съ което завършва обособеното допълнение; въ края на изречението думата *вратника* завършва съ понижение на тона, както видяхме и въ края на първото изречение.

Измѣненията въ височината на тона при изговора на изречението са наричатъ интонация. Интонацията въ изречението зависи както отъ смисъла на отдѣлните думи и отъ тѣхните ударения (тонически и логически), така и отъ тѣхната роля и място въ строежа на изречението. Тукъ ще разгледаме интонацията въ изречението именно отъ последното — синтактично гледище.

Последните срички на думите, въ зависимост отъ ролята и мястото имъ въ строежа на изречението, могатъ да се изговарятъ понѣкога съ особено повишение или понижение на тона, и споредъ това различаваме възходяща и низходяща интонация. По начало низходящата интонация показва завършена мисъль, а възходящата показва, че мисъльта не е още завършена, въпрѣки прекъжсването, което се прави на даденото място.

Откъмъ музикалната си страна интонацията на българското изречение още не е изследвана.

§ 588. Въ вътрешността на простото изречение не са прости измѣнение на интонацията (въ току-що посочения смисъл) при преминаването отъ единъ редовенъ членъ къмъ други: *Дълги години се минали отъ тогава. — Ала върхътъ на опасните скали билъ още повисоко.* (Ел. Пелинъ). Когато обаче въ състава на изречението има еднородни, обособени или вметнати части, при прекъжсванията къмъ изговора, които се правятъ за отдѣлянето имъ една отъ друга или отъ останалите части на изречението (писмено то се фзначава съ запетая), обикновено се срѣща възходяща интонация, като признакъ на още незавършена мисъль; напр.: *Залюлье се пъсънъ млада, волна, ширна като полето, света като*

любовъта. — Богъ обилно настори тая година и не прати ни градъ, ни скакалици, ни грозна напасть за грижовници селски души. — Ала далече подъ село, сръдъ широкото поле, осамотено стои непожъната нива. Наблизо, подъ стънката, осуканъ въ парцалива черга, лежи боленъ дъщо Сава. (Ел. Пелинъ). — Една млада хубава жсена — бъше Василена — мина на страна. — Птичкитъ отъ гората — нагоре около джамията имаше ръдка гора и дрънакъ — дохождали и кацали на рамената му. (Й. Йовковъ).

Въ нѣкои случаи при изреждане първиятъ членъ завършва съ низходяща, а не съ възходяща интонация, напр.: Селото Горно Ровинище е малко и грозно полско селище съ низки, олуени, къщурки. — Две-три полуголи, нечисти деца се перислециха лениво изъ горещия пътека. (Ел. Пелинъ).

Често пъти, за да се постигне по-бавно темпо при четене, се правятъ въ изречението паузи и между редовни части, което несъзнателно налага обикновено и възходяща интонация на сричките предъ тия паузи, напр.: Морни жътварки | съ смъхъ и пъсни | се връщаха въ село | на весели групи. — Изъ тръсталаки на ръката | здънливо кръкаха жаби | гласътъ имъ дружно трептъше надъ полето | като екъ отъ хиляди чиличени звънчета. (Ел. Пелинъ). По начало тази практика е допустими, но мястото на такива паузи тръбва да биде добре избрано, а въ интонацията предъ тяхъ тръбва да се стремимъ къмъ известно разнообразие, за да не се стига до често и не-

благозвучно повторение на едни и същи извивки на гласа. Добре е въ нѣкои случаи да се изговаря сричката предъ паузата безъ промѣна на интонацията, напр.: *Надъ полетъ лежеше | една приятна хладина. — Надъ по-*
лестю лъгаше | успокоителна осенна сънка.

За интонацията въ състава на сложното изречение вж. § 597.

§ 589. Краятъ на изречението по начало се изговаря съ низходяща интонация, която е признакъ на завършена мисъль, напр.: *Стъмни се. Пъснитъ замък-
нахи. Въ небето напичаха звезди. — Ала гласътъ му,
слабъ и немощенъ, се задави въ гърлото му.* (Ел. Пелинъ). —
*Каква глупава истерия съ какъвъ нерадостенъ край! —
О, какъ лъжешъ! — Това бъши предизвикателство!* (Ел. Пелинъ).

Също и въпросителни изречения, въ които въпръсътъ се изразява чрезъ нарочни въпросителни думи или частици, завършватъ въ българския езикъ съ обикновена низходяща интонация, напр.: *Огорчихъ ли те? Оскър-
бихъ ли те съ моята любовь? — Но где го всичко
това? — Всичко това какво показва?* (Ел. Пелинъ). —
*Отечество, не си ли достойно за любовь? — Кой
странникъ безъ въздъшка можа да тѣ остави?* (Ив. Вазовъ).

Въпросителни изречения, които не съдържатъ нарочни въпросителни думи или частици, завършватъ обикновено съ възходяща интонация, напр.: *Кой, изъ? —
Оскърбихъ те съ моята любовь?* Също така и обикновени въпроси (съдържащи въпросителни думи) въ из-

вестни случаи (напр. когато се задаватъ съ желание да се повтори ютъшо, което не сме схванали добре, или съ известна несмѣлостъ) могатъ да завършватъ съ възходяща интонация, напр.: — Какво рече? — Какво си загубилъ? — Ще имате ли скоро въ склада въглища?

При реторични въпроси, независимо отъ граматичната имъ форма, се сръща често: никходяща интонация съ по-голямо предварително повишение на тона и съ по-чувствителна извивка на гласа въ последната сричка, напр.: Ти рай си, да, но кой те прилично оценява? (Ив. Вазовъ). — Какво е туй? На нъкъде пожаръ? — Какво е туй? Сънъ? Истина? Кошмаръ? (П. П. Славейковъ).

СЛОВОРЕДЪ

§ 590. Словоредътъ или редътъ на думите въ изречението се движки въ известни рамки, които въ по-добростите си не сѫ единакви за всички езици. До известна степень редътъ на самостоятелните по произношението думи (т. е. тия, които иматъ собствено ударение) зависи отъ движението на мисъльта. Обаче мястото на енклитичните думи въ изречението (които нѣматъ свое ударение, т. е. не сѫ самостоятелни по произношение) се опредѣля отъ известни граматични правила, които по косвенъ путь се отразяватъ и на реда на останалите думи.

§ 591. Основната линия на словореда въ изречението се очертава отъ ония негови части, които означаватъ предмети и действия. Това сѫ следователно: подлогъ сказуемо (евентуално съ сказуемо определение) допълнение — обстоятелство. Въ такава последователност основните елементи на словореда се сръщатъ доста често въ българския езикъ; напр.: (Овци) взимаха трохитъ съ благодарност. — Монката отхвърли покрилката отъ главата си. — Людо Захари върви полека. — Монката не каза нищо. — Дишахъ

планинския въздухъ, писъкъ вода отъ потоци тъ. — Очите ѝ бъха голими. (Ел. Пелинъ).

Такова подреждане на частите на изречението обаче не е единствено възможно въ българския езикъ; то е само една отъ основните вариации на българския словоредъ. Въ зависимост отъ психологичните пожища, по които се поражда и протича мисълта, на първо място въ изречението може да стои не само подлогътъ, но също и сказусмата, и допълнението, и обстоятелството; въобще тия четири основни елемента на словореда могатъ достатъчно свободно да се наредятъ, безъ да се чувствува нѣкаква неестественостъ и безъ да може да се говори за инверсия при различните възможни комбинации. Примѣри:

Изречения съ сказуемото на първо място: *Пристигнаха първите листовички. Съптинахи окъжани отъ пролътното слънце съъснитъ върхове на Родопа. Потекохъ надоле ручеи. Зашъкаха селяните по дворовете.* (А. Карадийчевъ).

Изречения съ допълнението на първо място: *Покоя ми сълзи и стонъ да не смущава* (П. П. Славейковъ). — Тая градина софийскията народъ нарича просто „*Животните*“ (Ив. Вазовъ). Често пожи въ такъвъ случаи допълнението се изразява още неднажъ чрезъ кратко лично мястоимение (вж. § 550): *Тебе не те бива. — Сесе-васница я болниче глава. — Цървата ги настъкохъ.*

Изречения съ обстоятелството на първо място: *Въ гората бавно проникващо вечеръта. Далечко излизашите се щуркнати човъкъ. — На всъки крачки той се спираше. — Глъдъ всхтия му и проскубанъ калпакъ надъ ушиитъ се виеха тежки и черни кичури коса. — Рано въ света недъля отецъ Игнатий се метна на свое то пъргало врано конче. — Задъ сините планини на изтокъ се показваше пламналото лице на майското слънце.* (Ел. Пелинъ).

Отъ дадените примѣри се вижда, че разширението на части не могатъ да се разкъсватъ, за да се вмъкватъ между елементите имъ други части на изречението, напр.: *На всъка крачка | той се спираше. Глъдъ всхтия му и проскубанъ калпакъ | надъ ушиитъ | се виеха | тежки и черни кичури коса.* (За нѣкои изключения вж. по-долу).

Въ рамките на самите разширени части определенията-прилагателни (също и мѣстоимения и числителни) стоятъ предъ определаемото, а определенията-сѫществителни стоятъ следъ него: *Можищо то тъло на дървото се затресе отъ болки.* *Си тенъ теждо непрестанно ръми и рони последнитъ жълти листа на оголилътъ тополи.* (Ел. Пелинъ). Ако предъ определаемото има предлогъ, той излиза предъ определението: *китки отъ сухи есенни цвѣти;* *подъ схлупния сий викътъ.* Определенията-мѣстоимения и определението-числителни стоятъ предъ определенията-прилагателни, напр.: *нашиятъ схлупенъ сий викътъ, тия схлупенъ сий викътъ, такива сухи есенни цвѣти:* *две малки селца, две хубави и голъми къщи.*

Поставянето на една или друга частъ на първо място въ изречението нѣма прѣка връзка съ логическото ударение, а зависи, както споменахме, отъ психологичния пжътъ, по който изпъкватъ и се свързватъ помежду си представите при оформянето на мисълъта.

§ 592. По принципъ енклитичните думи и частици не могатъ да стоятъ на първо място въ изречението, понеже трѣбва да има предъ тѣхъ друга дума, къмъ чието ударение да се прислонятъ. Затова тѣ могатъ да стоятъ най-рано следъ първата дума въ изречението.

За словореда на синклитичните форми на спомагателния глаголъ *самъ* (т. е. на формите му за сегашно време) въ сложните глаголни времена вж. § 259 (казаното тамъ за минало неопределено време важи и за преизказанието времена, а също и за съставно сказуемо съ спомагателенъ глаголъ въ сегашно време).

Енклитичните форми за винителенъ и дателенъ падежъ отъ личните мѣстоимения обикновено стоятъ въ съседство съ сказуемото, като го предшествуватъ, ако то не стои нѣ началото на изречението, а го следватъ, ако то стои на първо място. Ако предъ сказуемото има разширена частъ на изречението, кратките мѣстоименни форми се поставятъ въ края ѝ. Примѣри: *Селянката му повѣрна пушката.* — *Тая скрѣбъ на селянката го смая.* — *Но разплаканието гласъ на бабата му извика.* — *Изтрепаха ги, като пидци.* — *Презъ февруарий една разходка по ломското шосе ми остави дълбоко и неизгладимо впечатление въ душата.* (Ив. Ва-

зовъ). — *Кајси му, като искашъ.* — *Оставете ме на мира.* (Й. Йовковъ).

Когато стоятъ въ съседство две енклитични мѣстоимения, дателниятъ паджъ се поставя предъ винителния: *Цай ми го.* — *Кой ти го даде?*

Въ съседство съ енклитични форми на спомагателния глаголъ *съмъ* енклитичните мѣстоимения заематъ второ място, което значи, че въ сложни глаголни форми тъкъ се вмъкватъ между причастното и спомагателния глаголъ, ако той стои на първо място: *Вчера си ме търсилъ.* (*Отъ вчера съмъ ти заговорилъ за това.*) Когато обаче спомагателниятъ глаголъ е въ 3 л. сд. ч. (e), мѣстоимението се поставя предъ него: *Вчера ме е търсилъ нъкой.* — *Отъ вчера ми е заговорилъ.* Когато причастното стои на първо място, спомагателниятъ глаголъ стои непосредно следъ него, понеже се поставя предъ краткото мѣстоимение: *далъ съмъ го, далъ съмъ му;* само при 3 л. ед. ч. на спомагателния глаголъ имаме *далъ го е, далъ му е.*

Енклитичните мѣстоимения се вмъкватъ и въ други типове сложни глаголни форми, независимо отъ мястото на спомагателния глаголъ въ тѣхъ: *ще го направя, ще му дамъ; бъше го направилъ, бъше му далъ; направилъ го бъше, далъ му бъше; бихъ го направилъ, направилъ го бихъ,* и пр. Обаче ако има друга дума въ началото на изречението, мѣстоимението може да биде и следъ нея: *той го бъше направилъ, ние му бъхме дали.*

Въ съвременния езикъ енклитичните мѣстоимения глаголни форми могатъ да стоятъ и следъ неударни проклитични форми въ началото на изречението, т. е. следъ отрицателната частица не и следъ съюзи (а, и, но и др.): *не съмъ пиждаля, не сме казвали; не го виждамъ, но го чувамъ; не си го виждалъ, а го познавашъ; намърилъ го и му предадъ нощата веднага.* — *Да го имамъ за въренъ човѣкъ, а той да ми направи това.* — *Галунка му подаде взглавница и го канъше да седне.* (Й. Йовковъ). Въ нѣкои говори се срѣща и постариненъ словоредъ — съ самостоятелна ударена дума между проклитичната и енклитична форма въ началото на изречението: *Не бийте го, даскиле. И наркарай го да цълуне дебелата ржка на баща си.* (Л. Каравеловъ).

Следът частичата не синклитичните форми получаватъ собствено ударение — било въ началото, било вътре въ изречението: не съмъ страшенъ, не го слушай, не му казвай; азъ никакъ не съмъ страшенъ, никога не го слушай, тази седмица не му казвай; срещу се понѣкога и мѣстоимението на първо място въ групата (вътре въ изречението), и тогава то не получава ударение: никога го не слушай, тази седмица му не казвай.

Всичко казано за словореда на енклитичните мястоимения важи и за възвратните мястоимения се и си.

Енклитичните притежателни мястоимения стоятъ следъ сѫществителното, яко то е само, или следъ първото опредѣление, което стои предъ него, напр.: *Накачиха вътре дрехитъ и торбичитъ си.* — Азъ лежахъ по корема си като голъма бублечка въ цветистата миризлива трева, и моята сламена шапка, която пазъше главата ми, приличаше на гъба. — *Шумътъ на учениците, който иде отъ сташитъ, бие сълабитъ и нерви и я измъжчва.* — По сухото и болничаво лице лежи тъга. — Такива форми могатъ да се поставятъ и предъ сѫществителното-допълнение, ако не посрѣдно предъ него стои глаголътъ, напр. по-често се казва *вземи си шапката, отваряй си очи*, а не *вземи шапката си, отваряй очи*; въ такъвъ случай обаче притежателниятъ смисълъ не е тъй отчетливъ и се прелива къмъ смисъла на възвратно дателно допълнение (срв. *вземи си хлѣбъ*). Енклитичната въпросителна частичка ли стои следъ думата, за която се пита: *Ти ли си идвалъ?* *Ти идва ли вчера?* *Ти вчера ли си идвалъ?* и пр. Въ сложните глаголни форми ли може да се вмъква следъ първата съставна част: *Ходилъ ли си тамъ?* *Бѫши ли ходилъ?* *Це ли дойдешъ?* (по-добре: *Ще дойдешъ ли?*).

§ 593. Инверсия. Въ нѣкои случаи състествениетъ словоредъ на изречението може да бѫде измѣненъ. Това се случва най-често въ стихотворна речь, за да се получи правилно ритмично нареждане на думите. Въ други случаи то става съ целъ да се наподоби словоредътъ на нѣкои старинни обрети или на изрази отъ народното творчество, а понѣкога — съ целъ да се придае известна сила или оригиналностъ на израза. Въ

такива случаи имаме инверсия (т. с. „обръщане“ на словореда). По-важните начини, по които се постига въ българския езикъ инверсия, сѫ следните:

1. Въпрѣки свободата въ словореда на подлога и сказуемото въ изречението (вж. § 591), когато тѣзи две части на изречението останатъ много отдалечени една отъ друга поради поставяне на други разширени части между тѣхъ, може да се получи впечатление на инверсия, напр. *Баба Гена въ горния край до гостите първа ще седне* (П. Ю. Тодоровъ). *И ази тъхния тържественъ химънъ чуха* (П. П. Славейковъ).

2. Доста често инверсията се дължи на нѣкои промѣни въ мястото на енклитичните форми спрямо останалите думи въ изречението, напр.: *Следъ отпускъ черкъова се хората разиждатъ* (подлогътъ стои между възвратното мястоимение и глагола). *Кокетно кърши се тамъ женската снага* (възвратното мястоимене се стои следъ глагола, въпрѣки че той не е въ началото на изречението). — *Цие бабички се подиратъ другите повлъкоха сдвамъ* (обстоятелството стои между възвратното мястоимение и глагола). — *И ази гледахъ ги* (формата ги се поставена следъ глагола, въпрѣки че той не е въ началото на изречението). — *На пътъ ме лътна нощъ въ полето разно свари* (между формата ме и глагола сѫ вмѣкнати две обстоятелства). *То марша е народенъ* (спомагателниятъ глаголъ е вмѣкнатъ между частите на сказуемното опредѣление; при това и мястата на тѣзи части сѫ размѣнни, вж. т. 3). — *Къмъ който е лице обръналъ цѣлъ нариодъ* (допълнението е вмѣкнато между частите на сложната глаголна форма). (Всички примѣри дотукъ сѫ отъ П. П. Славейковъ). — *Татко ти ѝ (= с) въера доходялъ* (обстоятелството е вмѣкнато между частите на сложната глаголна форма) (Хр. Ботевъ).

3. Твърде често се срѣща инверсия на опредѣлението спрямо опредѣляемото. Съществуватъ два случая, спорѣдъ тона, дали опредѣлението е прилагателно или съществително (вж. и § 591). Доста често тукъ срѣщаме поставяне на опредѣлението-прилагателното следъ опредѣляемото (вмѣсто предъ него): *Езикъ прекрасенъ, кой те не руги | и кой те пощади отъ хулигадки? | Вслушалъ ли се е нѣкий до сега | въ мело-*

дъята на твойти звуци сладки? (Ив. Вазовъ). — Тъ пиятъ и пънатъ. . . Отломка нищожни | отъ винаги храбъръ народъ мъченникъ, | дечица на майка робиня тревожна | и експертъ на подвигъ чудо-денъ, великъ (П. К. Яворовъ). По-рѣдко се срѣща обратниятъ случай, т. е. поставяне на опредѣлението същество ствително предъ опредѣлясмото (вмѣсто следъ него), напр.: *Къмъ своя хубавъ край се вече приближава | на земний ми животъ тежковната поема.* — И тамъ пристанаха тъ горе въ небосводи, . . . на външността задъ тъхъ тъмниеща предъ входа (П. П. Славейковъ). И тамъ отивамъ азъ, на другий бръгъ, | и радостенъ отивамъ азъ — | на бурното море на моя духъ | по беспокойнитъ талази (П. П. Славейковъ). Но сухото ѝ бледно, съ изострени жали лице човѣкъ бил и заселъ за постара, отколкото бъши въ сѫщностъ. — Боже, тази ли е ония великолепна, съ нѣжни черти, двадесетъ цѣпеть годишна невѣста? (Ив. Вазовъ).

4. Въ приставни изречения се срѣща понѣкога сдинъ особенъ видъ инверсия, при която предъ съкъзната дума се поставятъ нѣкои други части на изречението, напр.: *Зорняцата кога отъ небосвода модъръ | изгрѣй,* *челото ми съ милувка да огръва.* — И ази гледахъ ги, *передъ моя смяянъ взоръ | какъ тъ се сбираха* въ единъ и дивенъ хоръ. — И коги той погледъ въ далъни, *орелъ тъй както въ плячка погледъ впива.* — Тамъ чакатъ ме ония, като менъ | що времето съ победили. — Не говорете ми, че моя роденъ край е беденъ, минало че нѣма славно. (П. П. Славейковъ).

ОСОБЕНОСТИ НА ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ, ВЪЗКЛИЦА- ТЕЛНИ И ОТРИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

§ 594. Когато въпросътъ се отнася до неизвестни понятия, той се изразява съ помощта на въпросително мястоимение или въпросително наречие въ изречението, напр.: *Кой ме търси?* *Кого търсишъ?* *Къде отивашъ?* *Кога ще дойдешъ?* *Защо ме питашъ?* *Кога и защо си дошълъ?* На такива въпроси не може да се отговори съ да или не, а съ цѣло или елиптично изречение: *Кого търсишъ?* — *Тебе* (— *Тебе търси).*

Когато въпросът се задава само за провърка на нѣкаква възможност, той се изразява съ частицата ли следъ съответната дума, за която се пита, напр.: *Ти ли ще дойдеш?* Утре ще дойдеш ли? На такива въпроси може да се отговори съ да или не. Когато се очаква положителен отговоръ на въпроса, употребява се въпросителното наречие *али* предъ съответната дума: *Нали ти си ме търсилъ?* *Нали мене си търсилъ?* *Нали у дома отивашъ?* и пр. Когато задаваме въпроса на себе си или на лице, отъ което не очакваме сигуренъ отговоръ, употребяваме въпросителното наречие *али* предъ съответната дума: *Дали той ме е търсилъ?* *Дали мене е търсилъ?* *Дали у дома отива?* и пр. Ако съми си задаваме въпросът, на който не можемъ точно да си отговоримъ, следъ въпросителното мѣстоимение или наречие се прибавя и частицата ли: *Къде ли ще отидатъ?* *Кой ли ще имѣ помогне?* Когато въпросът изразява изненада, употребява се наречието *нима* предъ съответната дума: *Нима той ме е търсилъ?* *Нима мене е търсилъ?* *Нима у дома отива?* и пр. За въпросително-отрицателни и въпросително-възклициателни изречения вж. по-долу.

Въпросителните думи въ изречението стоятъ обикновено въ началото или близко до началото на изречението (вж. примѣрите).

За интонацията на въпросителните изречения вж. § 589.

Въ рѣдки случаи въ българския езикъ се употребяватъ въпросителни изречения, въ които въпросътъ се изразява само съ интонация, безъ помощта на нѣкоя въпросителна дума или частица, напр.: *Да чика до сутринята?* (Ив. Вазовъ). — *Какво е туй?* *Съмъ?* *Истината?* *Кошмаръ?* (И. П. Славейковъ).

За тъй нар. косвени въпроси вж. § 617.

§ 595. Възклициателните изречения изразяватъ силно чувство или волевъ импулсъ (вж. § 519). Въ по-често случаи възклициателните изречения се отличаватъ не по строежъ, а само по начинъ на изговоръ (интонация) отъ съобщителните изречения. Когато изразяватъ учудване, възклициателните изречения обикновено съдържатъ въпро-

сителни думи (мъстоимения и наречия), които изразяватъ степень на учуденостъ, а не въпросъ, напр.: *И върбите какъ тежки и исърнали спущаха останълите си и изпосъхали клонове надъ вонещото легло на изчезналата вода!* — *Двайсетъ години и каква промънка!* — *Колко е хубаво!* (Ив. Вазовъ). — *А каква хубавица бъше Ружица!* *А каква коса имаше тя!* (Л. Каравеловъ) — Често възклицието се изразява и съ помощта на междууметие, напр. *Ей че бъха те нацепали!* (Ял. Константиновъ). — *Ахъ! Колко тежки бъха върбите.* *Ахъ, тия учени господи!*

По отношенис на словаресда въ възклициателните изречения не се забелязватъ нѣкакви изпъкващи особености. Когато съдържатъ въпросителни мъстоименния, тѣ стоятъ често въ началото на изречението.

По отношение на интонацията трѣбва да се отбележки силното повишение на тона при изговора на най-важните думи въ възклициателното изречение, напр.: *Каква промънка!* — *Колко е хубаво!* (Сѫщо и: *Колко е хубало!*) — *Хайде мари, по-скоро!* — *Аго, чекай,* *молимъ те!* *Це се помолимъ и за тебѣ!* (Ив. Вазовъ).

Въ нѣкои случаи възклициателните изречения сѫ въ сѫщото време и въпросителни; тогава въ края имъ се поставя и въпросителенъ, и възклициателенъ знакъ, напр.: *Какъ?!* *Да се махамъ оттукъ?!*

§ 596. Отрицателните изречения съдържатъ отричане на нѣкоя часть отъ изречението. Отрицанието може да се изразява съ отрицателната частица *не* и съ нѣкои отрицателни думи (отрицателните мъстоимения, отрицателните наречия, съюза *ни* (*нито*), глаголите *ни-мамъ*, *недей*).

Въ народната речь отрицателната частица *не* обикновено се употребява при сказуемото, а отрицанието на другите части на изречението се постига обикновено пакъ чрезъ отрицание на сказуемото, напр.: *Не тѣ съ трисилъ Иванъ, ами Петъръ.* *Нъма днесъ да заминамъ днешъ* (*Нъма да заминавамъ днешъ*). — *Не е заминалъ днешъ, а вчера.* Въ връзка съ това и въ случаи, когато въ изречението има нѣкоя отрицателна дума, при сказуемото пакъ се поставя отрицателната частица *не*,

та се получава тъй нар. двойно отрицание въ българския езикъ (вж. § 533.3) напр.: *Никой не е заминалъ днесъ.* — *Нъма никъде да заминавамъ.*

Ако въ изречението се съдържа частицата *не*, изговаряна съ ударение, глаголът остава въ положителна форма (т. е. въ изречението не се явява двойно отрицание), напр.: *Не умраза изпитващ той къмъ тъхъ, а жалостъ.* При съотносителенъ съюзъ *ни* (*нито*) въ изречението глаголът може да има ту отрицателна, ту положителна форма: *Нито единия, нито другия ще направятъ това.* — *Нито единия, нито другия нъми да направятъ това.* При съотносителенъ съюзъ *ни* (*нито*) въ сложно съчинено изречение глаголите оставатъ въ положителна форма: *Нито на тебе ще го продамъ, нито на него ще го харизира.*

Въ книжовния езикъ се забелязва известно установяване на практиката да се поставя отрицанието *не* и предъ други части на изречението, т. е. да се отричатъ тъкъ направо, и не чрезъ сказуемото, напр.: *Не жалостъ изказа тя къмъ него, а дълбоко презрение и омраза.* — *Че не далечъ задъ горитъ | две царства се биятъ.* *Не тъй лесно се напушта | бащинъ покрилъ бедни.* — *Охъ, не за радостъ, не и си разтуха, | при тебъ дойдохъ пъзъ, бащино огнище!* (Ив. Вазовъ). Въ такъвъ случай отрицателната частица се изговаря съ самостоятелно ударение (вж. примѣритѣ), докато при сказуемото тя е проклитична.

По отношенис на словореда се забелязва известенъ стремежъ къмъ изтъкване на отрицанието чрезъ поставянето му въ началото на изречението (вж. примѣритѣ).

Въ нѣкои случаи отрицателните изречения сѫ въ сѫщото време и въпросителни, напр.: *Не е ли върно?* *Нъма ли да дойдешъ?* *Не си ли ми изпълнилъ поръката?* Такива изречения означаватъ, че се предполага отрицателенъ отговоръ.

За отрицанието на бѫдещитѣ времена и повелителното наклонение вж. въ морфологията.

Отрицанието на глаголя *Имамъ* се изразява не чрезъ обикновената отрицателна частица, а чрезъ специалния отрицателенъ глаголъ *Нъмамъ*.

Чрезъ глагола *нъмамъ* може да се изрази отрицание и на пъти „въпросителни“ изречения, като се съврежатъ тѣ като косвенъ въпросъ съ него: *Нъма кой да ми помогне.* — *Нъмамъ кой да ми помогне.* Въ този случай чрезъ приставното изречение (косвения въпросъ) може по описателенъ путь да се изразятъ различни понятия, които не биха се изразили точно съ отдельни думи. Такъвъ типъ отрицателни изречения не се срѣщатъ въ всички езици.

Следъ глаголи, които означаватъ страхъ, приставното изречение, ако съдържа съюза *да*, има отрицателна форма, когато изразява определена възможност, и положителна, когато изразява неопределена възможност, срв. напр. *Страхъ ме е да не закъсня* и *Страхъ ме е да закъсня*.

Приставно изречение съ съюзъ *докато* присъединено отрицание, ако и главното изречение е отрицателно: *Докато не го намърся, нъма да се отрица* (но: *Не го търся, докато го намърси*).

В. СТРОЕЖЪ НА СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Основни понятия

§ 597. Сложното изречение е образувано отъ две или по-вече отдѣлни прости изречения, свързани помежду си по-тъкно по смисълъ и образуващи нѣкакво по-особено единство (вж. § 519, 1).

Обединявайки се въ едно по-общо цѣло, отдѣлните прости изречения могатъ да се нареждатъ направо едно следъ друго (обикновено когато сѫ равноправни по смисълъ), или пъкъ връзката помежду имъ може да бѫде изразена чрезъ съюзи или съюзни мѣстоимения и наречия; напр.:

Пастане вечеръ, месецъ изгрѣе. | звезди обсилятъ свода небесенъ; | гора зашути, вътъръ повѣне, | — Балканътъ пѣ хайдушка пѣсень (Хр. Ботевъ). — Захваща се майската пролѣтъ, дѣрветата се покачватъ съ нѣжни и крълки листенца, полето се покрива съ цвѣти, славен сладко пѣнѣ, пиленца чуруликатъ надъно и нальво, всичко стала весело, мило и прекрасно (Л. Каравеловъ).

Иглика го слушаше довѣрчиво и детинскитѣ ѝ мечти рисуваха едно чудно бѫдеще, въ когото тя се губише като мушица въ златна паяжина (Ел. Пелинъ).

По гласовестъ угади, че синъ му се разговаря съ селяни (Ив. Вазовъ). — Старецътъ се отби въ близкостта кафене, за да си пие утринното кафе (Ив. Вазовъ). — Гължбите се връщаха, но не бѣраха да кацатъ, а се въртѣха около къщата и се издигаха все по-напредъ (Й. Йовковъ). — Севастица и Захари не излезоха да се поразходятъ, както правиха друга вечеръ (Й. Йовковъ). — На другия денъ тя, като изкара стадото

си, сама не разбра, къщо се намери пакъ на същата поляна (Ел. Пелинъ).

Тъй като сложното изречение образува една обща смислова целост, само последното по редъ просто изречение въ състава му завършва съ низходяща интонация, а вжтре всъко просто изречение завършва съ възходяща интонация, срв. напр.: *Тогавът той събираше*

стадото си наглсто, звънците ги звъняха високо

цетът вървъха отпреде му като войска (И. Иовковъ).

Тя позна, ченейните думи ме клъвиха, и се застъ

Когато всичко утихна, тъмната фигура на Луканъ

премина ливадата и дойде подъ колата, на които бъхъ

азъ, седна и наду каола. (Ел. Пелинъ). За нѣкои отклонения отъ това начало вж. по-нататъкъ при отдѣлните видове изречения.

За реда на отдѣлните изречения въ състава на сложното изречение ще се говори сѫщо така по-нататъкъ на съответните места.

Отдѣлните прости изречения въ състава на сложното изречение могатъ да бѫдатъ по смисълъ или равноправни помежду си, или едни отъ тѣхъ могатъ да бѫдатъ пояснения на отдѣлни думи въ други прости изречения, напр.:

Сега той гледаше съ тъга наинъ, и мислихъ му горниха зайци по заснъжените рѣглини като колои (двеъ прости изречения сѫ самостоятелни по смисълъ). — *Учителката седи на масата въ стаята си, гледа сирига презъ мъжните стъклца на малкия прозорецъ и мисли* (триъ прости изречения сѫ самостоятелни по смисълъ.)

Тя не искаше да върви, че той и е оставилъ (второто изречение е пояснение на сказуемото на първото).

Леля Станка имаше никаква дълечна роднина, което живееше въ София, дето имаше собствена къща (второто изречение е пояснение на допълнението *род-*

нина въ първото, а третото е пояснение на обстоятелството „*София* въ второто) (Ел. Пелинъ).

Сложно изречение, съставено отъ отдѣлни равноправни по смисълъ прости изречения, се нарича **сложено съчинено**.

Сложно изречение, въ което едно просто изречение се явява като пояснение на друго, се нарича **сложено съставно**.

По общо правило всѣко отдѣлно просто изречение въ състава на сложного изречение се отдѣля отъ другите съ запетая. За нѣкои изключения предъ съюзитѣ и и да вж. по-нататъкъ.

СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

§ 598. Споредъ строежнитѣ особености на сложните съчинени изречения и споредъ смисловитѣ съотношения между съставнитѣ имъ части различаваме **съединителни**, **съносителни**, **противоположни** и **заключителни** сложни съчинени изречения. Често нѣкои отъ тѣхъ, особено съединителните и противоположните, се срѣщатъ размѣсени. Срѣща се също така и съединение между сложни съчинени и сложни съставни изречения (вж. по-нататъкъ).

Сложни съединителни изречения

§ 599. Най-често въ сложните съединителни изречения отдѣлните части се нареждатъ безсъюзно (ако сж по-вече), а последната се свързва съ другите чрезъ съюза *и*, който означава приключване на речицата: *Две-едри сълзи се отрониха отъ очите му и се търкалиха по мургавото му юнашко лице* (Ел. Пелинъ). *Фенерътъ бъше се отворилъ, свищата бъше паднала и нѣколко време тѣй си горѣ. — Аго не можа да се стърни и тригна къмъ чифлика. — Посрѣдъ нощъ Василена стана, изльзе на прѣсти, изкара двата най хубави коня си-ойти, и ги опрѣгна въ каруцата* (Й. Йовковъ).

Освенъ това се срѣща — у нѣкои писатели по-редко, у нѣкои по-често — и съвсемъ бессъюзно нареждане на частите, напр.: *Тогавътой събираще старото си наглосто, зънци тъ зазъняваха високо, овѣтъ*

*отрътка отпреде му като войска. — Аго пакъ завика,
единъ волъ падна на предните си нозе. Чичо Митушъ,
го потупващ по гърба, милващ го по челото, Аго се
радващ (И. Йовковъ).*

За връзка между частите на сложни съединителни изречения могатъ да служатъ също и останалите съединителни съюзи — па, та, че, или, напр.: *Нека поклонъ ми направи па видъ-щемъ по-подиръ* (Ив. Вазовъ). — *И пlesнатъ съ ръце, та се прегърнатъ.* — *И при юнака доидатъ, та седнатъ* (Хр. Ботевъ). — *Синъто цвъти цвътище, милки го моми беръха, че го на китки виехи* (Нар. пъсень). *Помисли до утре вечеръ, или и ти ще пострадашъ* (Ел. Пелинъ). За значението на отдельните съединителни съюзи вж. § 502.

Сръща се понеога и повторяне на единъ и същи съюзъ (напр. и) — безъ оттенъкъ на състносителностъ (вж. § 602) — или употреба на различни съюзи въ едно и също изречение: *А сушата все още немилостиво горъше, и чиличенитъ екъ на жабитъ все още по цъла нощъ трептище и предсказващо, че нъма скоро да се свърши* (Ел. Пелинъ). — *Обличе се въ турско рухо и наметна тънка пушка, та се метна на кранъ коня, па отиде на планина* (Нар. пъсень). Особено типично е повторението на съюза и въ библейския стилъ, напр.: *И да не простре никога ръката си, и да вземе отъ дърпото на живота, и да иде, и да бъде живот на авъки. И изпъхди Адама, и го засели срещу раж на насилдата.* (Мойсесово Битие).

По съставъ отдельните части на съединителното изречение могатъ да бъдатъ завършени прости изречения, а могатъ да иматъ и нъкои общи части, като напр. *Въ тъхъ светъна и изгасна сладка мечта* (общо обстоятелство и общъ подлогъ!) (Ел. Пелинъ).

§ 600. Връзката по смисълъ между отдельните части на сложното съчинено изречение произтича отъ тяхното съдържание. Най-често тъкъ изказватъ последователно наредени действия въ времето (вж. въ горните примъри), но могатъ да означаватъ и едновременно извършващи се или едновременно важещи явления: *Една безименна и безводна ръка простира през сръдъ селото широко и каменливо ръчище и приви киршината още по-грозна*

и по-печилна (Ел. Пелинъ). Чичо Митушъ го потупващ по гръба, милващ го по челото, Аго се радващ (и. Йовковъ). Понѣкога може първото просто изречение да има по-общъ смисълъ отъ останалите: *Захваща се майската пролътъ, дърветата се накитватъ съ нъжни и кръхки листения, полето се покрива съ цветъти, славей сладко пънятие, пленци чуруликатъ надъсно и наливо, всичко става весело, мило и прекрасно* (Л. Каравеловъ); свр. също и въ четиристишието *Настане вечеръ . . .* отъ Хр. Ботевъ. Възможно е също нѣкои части да сѫ по-тѣсно свързани помежду си по смисълъ, отколкото съ останалите (въ такъвъ случай тѣ могатъ да се отдѣлятъ отъ другите съ точка и запетая или тире: *Настине вечеръ, месецъ изгръе, звезди обсилятъ сводъ небесенъ; гора зашуми, вътъръ повънъ, — Балканътъ пъе хайдушки пъсенъ.* — Сутринъта времето бъше тихо и приятно: по обиди облаци се натрупаха по небето, загрями и падна силенъ градъ (Ив. Вазовъ) Понѣкога съставните части могатъ и да се противопоставятъ една на друга по смисълъ (напр. *Тя е слънцето, азъ — калнатата земя*. Ел. Пелинъ); да изразяватъ причинно свързани помежду си явления (напр. *Тази година пролътъта бъше студена и дърветата се раззеленихи късно*), и пр.

Редът на съставните части въ сложното съединително изречение зависи отъ тѣхното съдържание и отъ мисълта на автора.

§ 601. Обикновено всѣко просто изречение въ сложното съединително изречение завършва съ възходяща интонация (вж. § 597), напр.: *Аго не можа да се стърпи и тръгна къмъ чифлика.* — *Посръдъ конъ Василена стана, изльзе на пръсти, изкара двата най-хубави коня и ги впрегна въ каруцата.* Когато първото изречение има по-общо значение отъ останалите или се перифразира отъ тѣхъ, то се изговаря обикновено съ низходяща интонация, напр.: *Захваща се майската пролътъ, дърветата се накитватъ съ нъжни и кръхки листеница, полето се покрива съ цветъти, славей сладко*

*пълт и пр. (Л. Каравеловъ). Моятъ сътълъ младежки
миръ потъмни, върху мосто сънчево настроение се напла-
стихи стънка върху стънка (Ел. Щелинъ).*

Отдѣлните части на сложното съединително изречение се отдѣлятъ една отъ друга съ запетай. Изключение се прави предъ съюза *и*, предъ който обикновено не се пише запетая (*Василена стана, изльзе на пръсти, изкара двата най-хубави коня и ги опресна*). Когато обаче съкъзътъ *и* се повтаря, както е въ библейския стилъ, предъ него също се поставя запетая (вж. по-горе примѣръ изъ Мойсеевото Битие). Съществува традиция да се пише запетая предъ съюза *и* също и тогава, когато той свързва прости изречения съ различни подложи, срв. напр. *Чичо Горанъ му махна съ ръка, и Руснакъ се упложи къмъ него съ усмивки, но: На другия денъ азъ стояхъ въ градината у дома и мисълхъ за снощицата случка* (Ел. Щелинъ). Въ практиката се допушта понѣкога запетая предъ *и* и при сднакъвъ подлогъ, ако авторътъ иска да означи известно отдѣляне между изреченията, напр.: *Тя никога не бѣ ходила на село, и сега изглеждаше попаднала въ друга земя* (Ел. Щелинъ). За употреба на точка и запетая или тире вж. въ по-горния параграфъ.

Сложни съотносителни изречения

§ 602. Сложното съотносително изречение се състои отъ отдѣли прости изречения, отъ които всѣко едно се отнася по сднакъвъ начинъ къмъ останалите. За връзка между частите на тѣзи изречения служатъ съотносителните съюзи (*и* *и*, *или*—*или*, *ту*—*ту*, *ни*—*ни* и др.), които се повтарятъ предъ всяка част. За значението на отдѣлните съотносителни съюзи вж. § 503. Предъ всѣки съотносителенъ съюзъ вжtre въ изречението се поставя запетая.

Примѣри:

А пъсеньта се ширъше, волна и млада... И ту разваливано глъхъше, ту съмъло се вдигаше (Ел. Щелинъ). — *Василена ту говоръше галено на детето си,*

ту му пънеше (Й. Йовковъ). — *И се спискатъ, и целуватъ, | и отъ радостъ плачатъ, и отъ Цена фереджето | по-скоро съблачатъ* (Ив. Вазовъ). — *Изъ тъмни далници | ту жъртвени пламъ съзирахъ да догаря, | ту счувахъ пъсенъта поволна на овчаря* (П. П. Славейковъ). — *Ни съмъ го виждалъ, ни съмъ го чувалъ.* — *Или ще постигнемъ целта си, или осичко ще загубимъ.* Понѣкога съюзътъ *ни* може да не се поставя при първата част на съотносителното изречение, ако тя съдържа отрицание: *Нѣколко дена следъ тяхъ случка азъ не я срешихъ никъде, нито видяхъ нейния тѣнъкъ силуетъ на кинарата, нито чухъ пъсенъта ѝ* (Ел. Пелинъ). — Въ въпросителни изречения съюзътъ или може да биде съотносителенъ съ *дали* или *ли*: *Дали ти пушка дотегна, или ти пожълъ омръзна, или ти старостъ потропа?* Ни могло да се каже и: *Пушката ли ти дотегна, или ти пожълъ омръзна, или ти старостъ потропа?*

Сложни противоположни изречения

§ 603. Сложното противоположно изречение се състои обикновено отъ две прости изречения, които се противопоставятъ едно на друго по смисълъ. За да се изрази това противопостаняне, предъ второто отъ тѣхъ се поставя противоположенъ съзъ *а*, *ала*, *ама*, *ами*, *обаче*, *никъ*, *само че*, *како ли*; за значението на отдельните противоположни съюзи вж. § 504. Предъ всѣки противоположенъ съзъ се поставя запетая.

Примѣри:

Давидко не си легна, а минаваше ту отъ сдната, ту отъ другата страна на стадото (Й. Йовковъ). — *Давидко изпоканинъ, изгоранъ, цълъ въ кърви, бъше отнесенъ въ болница, а вълчицата, простината на цълата си дължина, лежеше мъртва на тревата* (Й. Йовковъ). — *Много пожълъ обиколихъ колибите имъ, но ти ми се не мърна никъде* (Ел. Пелинъ). — *Маринка не върса на сънища, но на душата ѝ става топло* (Ел. Пелинъ). — *Тъжно ми ѝ, отдо, жално ми ѝ, | ала засоши; не бой се* (Хр. Ботевъ). — *Ти ми си, синко, мъничъкъ, никъ лоши думи хортуваши* (Хр. Ботевъ). — *Не може птичка да хвръкне, како ли пожници да мине* (Нар. пѣсенъ). Съюзътъ - наречие *обаче* може да се поставя въ началото или следъ нѣкоя друга дума отъ

изречението: *Вие можете да тръгвате, обаче аз няма да дойда.* — *Вие можете да тръгвате, аз обаче няма да дойда.* Въ последния случай запетая се поставя предъ първата дума отъ изречението. Обособяването на *обаче*, т. е. отдълянето му отъ дветъ страни съ запетая, обикновено е излишно.

§ 604. Както споменахме въ § 598, често се сръщатъ разните видове сложни съчинени изречения въ смъсънъ видъ, т. с. сръщатъ се сложни съчинени изречения, въ които нѣкои части се свързватъ като съединителни изречения, а други като противоположни, и пр. Така напр. въ изречението *Воловетъ се напрегнаха, хомотишъ заскриптиха, обтегнаха се процепитъ на чивгаритъ, но — плугътъ не мръдна* (И. Йовковъ) последната частъ се противопоставя на всички останали. Въ изречението *Разпрегнаха и Аго отиде да писе воловетъ, а чио Митушъ си дойде въ чифликъ* третата частъ се противопоставя само на втората. Въ изречението *Небето бъше още свътло, но долу бъше тъмно, откъмъ полето лъхаше влага и миризъ на трева* втората частъ се противополага на първата, а третата образува съ първата съединителна цѣлостъ.

Сложни заключителни изречения

§ 605. Сложното заключително изречение се състои обикновено отъ две части, отъ които втората се явява като заключение, изведено възъ основа на първата. Заключителното значение се изразява съ помощта на заключителни съюзи *ето защо, поради това, заради това, затова, и тѣй, проче, следователно, то, тогава, тѣй че* (вж. § 615, 8); за значението на отдѣлните заключителни съюзи вж. § 505. Предъ заключителните съюзи се поставя запетая. Примѣри:

Мисля, следователно съществувамъ. — Взети съ всички предпазни мърки, така че (— проче) няма защо да се страхувате. — Имахъ много работи, затова за къснъхъ.

Въ народната речь по-вечето отъ заключителните съюзи нѣ се сръщатъ. Нѣкои отъ тѣхъ се употребяватъ въ съчетание съ истински съюзъ *та, че или и, или пъкъ* просто се замѣстватъ отъ такъвъ съюзъ, напр.: *Взети*

съз всички мърки, та нъма защо да се страхувате. — Имахъ много работа, та затова закъсняхъ тогава. — Имамъ много работа и затова нъма да дойда (= та нъма да дойди).

За употребата на съюза *то* въ заложителни изречения вж. § 505

Съединителни и противоположни съюзи въ началото на изреченията

§ 606. Съединителните и противоположни съюзи се употребяватъ не само за връзка между частите на сложни изречения, но също и за връзка между самостоятелни изречения. Затова нъкои отъ тяхъ се срещатъ често и въ началото на изречението: *Номъ Захария влезе у Галункини, още при обратата той се спръ да си подтихне, като че бъше се спасил отъ нощо.* *И тозчасъ лицето му свитна . . .* (Й. Йовковъ). — *У васъ като добра, добре ми е. Има съ кого да размишишъ дума.* А то — съмътки, съмътки *да ти омръзне* (Й. Йовковъ). — *Иглика мислеще никога вече да не дохожда на това място и никога да не се сръща съ новия горски стражар.* Но на другия денъ тя, като изкара стадото, сами не разбра, защо се намъри пакъ на същата полянка (Ел. Пелинъ). — *Човекътъ дигна пушката.* Но дветъ птици бъха далеско и той я сне, безъ да громне (Ел. Пелинъ).

СЛОЖНИ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

§ 607. Най-простиятъ типъ сложно съставно изречение се състои отъ две прости изречения: главно и подчинено или приставно. Приставното изречение пояснява нъкоя часть на главното, което се явява основно по смисълъ. Напр.: *Ивки, която работъше нѣщо наредена надъ водники, стреснато се изпрахи* (приставното изречение — напечатано съ обикновенъ шрифтъ — пояснява подлога на главното). — *Благолажътъ поглади бълото маниче,* което лежеше предъ него на купче (приставното изречение пояснява пръкото допълнение на главното). — *А снощи, когато си легна,* той се чувствуващ толкова здравъ и бодъръ (приставното изречение пояснява обстоятелството въ главното). —

Чичо Митушъ се надъваше, че сега кучето ще се върне (приставното изречение пояснява глаголи на главното).

Въ основата си службата на приставните изречения се свежда къмъ службата на пояснителните части на изречението — огредъление, допълнение и обстоятелство (различаватъ се отъ обикновените пояснения въ простото изречение по свойте значително пошироки изразни възможности). Споредъ това различаваме три основни вида приставни изречения: определителни, допълнителни и обстоятелствени.

Да се говори за строежа и съдържанието на сложното съставно изречение, значи въ същностъ да се говори преди всичко за строежа и службата на различните видове приставни изречения. Затова по долу ще разгледаме именно отдѣлните видове приставни изречения.

Често се срѣтиятъ сложни съставни изречения съ две и повече приставки. Въ такъвъ случай може отъделните приставни изречения да се отнасятъ или къмъ едно и също главно изречение, или пъкъ да сѫ последователно подчинени едно на друго, напр.: *Гъскитъ, които бѣха въ дама, забъбраха*, като да си приказватъ (къмъ главното изречение *гъскитъ забъбраха* сѫ придадени две приставни, отъ които едното пояснява подлога, а другото сказуемото). — *Следъ това, както правятъ конетъ, когато сѫ уплашени, тя се обърна съ очи къмъ опасността* (тукъ главното изречение е следъ това, тя се обърна съ очи къмъ опасността, а приставното *както правятъ конетъ* с отъ своя страна главно спрямо *когато сѫ уплашени*). (Вж. по-подробно за тия случаи въ § 620).

Понѣкога определителното изречение се отнася до съдържанието на цѣлото главно изречение: *За кратко време той направилъ големъ напредъкъ, съ като се издигналъ отново въ очите на другите*.

За смѣсените сложни изречения, които съдържатъ елементи и отъ сложни съчинени, и отъ сложни съставни изречения, вж. § 621—2.

За употребата на глаголните времена и видове въ приставните изречения вж. при отдѣлните времена въ морфологията.

Всъко просто изречение в жтре въ сложното съставно изречение завършва съ възходяща интонация, независимо отъ това, дали е главно или приставно. Когато приставното изречение се вмъква между частите на главното, откъснатата часть предъ приставното също завършва съ възходяща интонация; примъри: *Благолажътъ погледи бълото мъниче, кое то лежеше предъ него* (Ел. Пелинъ). — *Когато хергелята слиза на водопой, черниятъ жребецъ е начело* (Й. Йовковъ). — *А снощи, когато си легна, той се чуствуваше толкова здравъ и бодръ* (Ел. Пелинъ).

За думите (съюзи, мѣстоименія, наречия), които свързватъ приставните изречения съ главните, вж. § 506—9, както и по-долу.

По начало всъко приставно изречение се отдѣля отъ главното съ запетая, за изключенията вж. по-долу.

Приставни опредѣлителни изречения

§ 608. Приставните опредѣлителни изречения се явяватъ като пояснения на сѫществителни имена въ главното изречение, независимо отъ синтактичната служба на тѣзи имена. За връзка на приставните изречения съ главните служатъ преди всичко относителните мѣстоименія (вж. § 414). Примъри:

Ситниятъ бѣждъ, който росъше отъ тая сутринь, бѣше се превърналъ въ лапавица (приставното изречение пояснява подлога на главното) (Й. Йовковъ). — *Къмъ пладне всички мѫжес и жени, които се случиха по улиците, изведножъ се разбѣгахи* (приставното изречение пояснява еднородни подпози) (Й. Йовковъ). — *Съ сухоежбината, която си посѣхме, нис направихме лека и бѣрза закуска, която наслаждахме съ разговори и смѣхове* (приставните изречения поясняватъ съответно непрѣко и прѣко допълнение) (Ив. Вазовъ). — *Широкиятъ Троянски проходъ захваща и криволичи между зелената габарова гора, която облича цѣлата планина тѣждѣва* (приставното изречение пояснява обстоятелствено допълнение) (Ив. Ва-

зовъ). — *Подъ същата бъла стена, подъ която той си седеше, бъше обущарското дюкянче на Милуша* (приставното изречениес пояснява обстоятелствено допълнение). (Й. Йовковъ). — *Дъдо Руси бъше единствият човекъ, който се решаваше да стои навънъ* (приставното изречение пояснява сказусмно опредѣление) (Й. Йовковъ). — *Той каза на майки си, че ще се оженя за Елена, русокосото момиче на дъда Нистора*, въ къшлата на когото прекарваха цѣла зима (приставното изречение пояснява съществително отъ обособено разширено опредѣление). (Й. Йовковъ). — *Пакъ се усъти старецътъ царь на пънините, какъвто бъше нѣкога* (Й. Йонковъ). — *Тъй говоръха суровитъ и мрачни хайдути, чито корави сърдца дори бѣха трогнати* (Й. Йовковъ).

Срѣщатъ се нерѣдко и такива опредѣлителни изречения, които сж свързани съ главнитѣ чрезъ относителни наречия (*кѫдето, кѫгато, откѫдето, докѫгато* и пр.), напр.: *Подъ стрѣмнитъ бари, кѫдео въ извита черна джга се тъмнѣеха старитѣ джбови кории, селото си оставаше неизменно отъ кѣкове* (Й. Йовковъ). — *Знаеше, че се задава не каква да е буря, а хала, когато небето трещи и свѣткавици лжкатушатъ* (Й. Йовковъ). — *Мина покрай стаята, кѫдесто Милушъ се затваряше съ гостите си* (Й. Йовковъ). — *Въ последния мигъ, въ мига, когато влакътъ се затресе и бавно тръгна, една хубабелка мома чевръсто скокна на стъпалото* (Ив. Вазовъ). — *Тая човѣшка колона се измѣкваше на площада, дето е училището* (Ив. Вазовъ).

Относителното наречие *дето* се срѣща често въ говоримия езикъ, а рѣдко въ книжовния, въ службата на мѣстоименията *който, която, което, които*, напр.: *Не прѣчете на това, дето [—което] има тукъ да стане.* — *Дето [—които] любятъ и ги любятъ, съ времето си не играятъ* (П. П. Славейковъ).

За употребата на относителното наречие *дето* въ народната речь вж. § 508. То се срѣща също и въ говоримия книжовенъ езикъ.

Забележка. Самото опредѣлително приставно изречение може да има и обстоятелствено значение, но по яслужба то пакъ си остава опредѣлително, щомъ пояснява нѣкое сж съществително сътъ жеенство изречение, негр.:

Назначенъ си въ същата гимназия, въ която никога си билъ ученикъ. Затова, както изтъкнахме, разглеждаме като опредѣлителни и такива приставни изречения, които започватъ съ относително наречие (обстоятелствено значение!), но поясняватъ съществително име. За допълнителни приставни изречения, които поясняватъ съществителни имена, вж. § 618.

§ 609. Относителните мѣстоименния и наречия служатъ не само за връзка между приставните и главни изречения, но същевременно изпълняватъ и служба на самостоятелни части въ приставните изречения, независимо отъ службата на съответните съществителни въ главните изречения. Затова по падежъ приставните мѣстоименния зависятъ отъ глагола на приставното изречение, а не се съгласуватъ съ падежа на съществителното. Къмъ което се отнасятъ, напр.: *Чиновникътъ, когото търсихъ, бъше излязъл.* — *Чиновникътъ, на когото (— комуто) искахъ да кажа това, бъше излязъл.* — *Чиновникътъ, който можеше да mi усъдии, бъше излязъл.* *Чиновникътъ, при когото искахъ да отида, бъше излязъл.* Въ връзка съ службата на относителните мѣстоименния въ приставното изречениес, предъ тъхъ могатъ да се поставятъ различни предлози (вж. по-горните примѣри) и въ този случай запетаята се поставя предъ предлога.

За употребата на винит. падежъ *когото* и *който* вж. § 416. За разликата, която иѣкои правятъ между *къде* и *дете*, вж. § 489.

Предметътъ, къмъ който се отнася опредѣлителното изречение, може да бѫде описанъ въ главното изречение и съ мѣстоимениес, а не съ съществително име. Въ такъвъ случаи се употребява въ главното изречение показателно мѣстоименение, ако приставното изречение стои следъ него, и лично мѣстоимение, ако приставното изречение стои предъ него, напр.: *Они, които привлягъ следъ него, крачатъ по войнишки и съ пламнали очи, вдъхновени и съсрѣдоточени, плятъ* (Й. Йовковъ). *Лежа му се виждаше и това, което бъше видълъ презъ ключалковата дупка* (Й. Йовковъ). — *Они, който ги водъше, носъше голъмъ калпакъ съ увисната лисича опашка на него* (Й. Йовковъ). — *Който рискува,*

той печели. — *Когото хванатъ, той ще отговаря.* — *Когото хвинатъ, него ще държатъ отговоренъ.* Когато приставното изречение стои въ началото, въ главното изречение може и да не се употребява такова съотносително мястоименис, особено ако то не се налага от логическото ударение, напр.: *Който кърви полека, дилечъ отила.* У Ботевъ сръщаме едновременно употребба на показателно мястоименение предъ приставното и на лично следъ него: *Тозъ, който падне къ бой за свободи, той не умира.* Подобно и у П. П. Славейковъ: *Тозъ който се назадъ отрти... нъма той до нищо да дохвръкне — тозъ който споменътъ на миналото лъжи, той нъма за какво да по-добри сѫдба да се надъй.*

§ 610. Пристанното опредѣлително изречение обикновено стои следъ думата, която пояснява. Ако тази дума не е въ края на главното изречение, приставното се вмѣква вътре въ него и се отдѣля отъ дветѣ страни съ запетая. Напр.: *Нъмаше всече съ него онаж многобройна орда, съ която бъши потеглилъ* (И. Йовковъ). — *Междътъ и леснатата глѣдаха на рода, който излизаше отъ церкви* (И. Йовковъ). — *Момитъ и булжитъ, които бъльха платни, стояха като вкамени и слушаха свирняти му* (И. Йовковъ). — *На масата до прозореца, отъ който се видъше частъ отъ гилото Софийско поле и щърбиятъ массивъ гребенъ на Витоша, стоеше втората книжка отъ новото списание „Заритъ на истината“*. (Ив. Вазовъ).

Когато следъ думата, която се пояснява отъ приставното изречение, стои нѣкакво нейно опредѣление (най-често сѫществително), приставното изреченис идва следъ него: *Ничело идъха музикантите, подиръ тъхъ се пропициаше една дълга и гъста колона отъ сватбари, която заприщише тънката улица* (Ив. Вазовъ). — *Това бѣха запасни солдати отъ близното село К., които се викаха на обучение* (Ив. Вазовъ). — *Сини очи съ черни пръчици въ тъхъ, които се смилятъ* (И. Йовковъ). Когато относителното мястоименение има еднакъв родъ и число съ предшествуващото го опредѣление на сѫществителното отъ главното изречение, както е въ последния примеръ, може да се породи двусмыслица, която е добре да се избѣгва, като се даде друга редакция на изреченисто. Приставното изречение

може да бъде отдълено отъ поясняемото съществително и чрезъ нъкои обособни опредълсния, ако отъ това не страда яснотата на смисъла, напр.: *Таку надъ насъ се издигаше висока камениста чука, цъла вече обгърнати въ спънки, прилични на голъма птица съ отпуснати крила, подъ която (т. е. подъ чуката) се гушеха едини до друга като пилици къщищии на селото* (И. Иовковъ).

- Когато приставното изречение не със относя до единъ конкретенъ предметъ, а има общъ смисълъ, то може да стои въ началото на сложното изречение, напр.: *Който рискува, той печели. Който върви полека, далечъ отива.*

Когато приставното изречение е вмъкнато между частите на главното, втората частъ на главното следъ свършването на приставното изречение обикновено може да започва съ епилитична форма: *Одевешнятя тежъкъ разговоръ съ межа ѝ, въ който действителността се разкри пакъ пред очите ѝ въ всичката си безутешност и без помощност, я разстрои силно* (Ив. Вазовъ). Въ такъвъ случай се чувствува, че следъ свършването на приставното изречение продължава нѣщо; започнато по-рано. Понѣкога обаче се срѣща следъ прекъжването употреба на епилитичната форма на второ място, което се обяснява съ влиянието на нѣкой по-архаиченъ въ това отношение диалектъ, или съ по-силно почувствуващата отъ автора пауза въ края на приставното изречение, напр.: *Голъмото, грапаво и благо лице на епипрона, кое то на всяка минута можеше да имъ се изпъчи, заставяше ги да бѫдатъ точни на чукачките имъ* (Ив. Вазовъ).

§ 611. Относно словореда на самото приставно определително изречение тръбва да се изтъкне следното:

Въ началото на приставното изреченис стои нормално относителното мястоимение, независимо отъ службата, която то изпълнява въ това изреченис (вж. многообразието примѣри по-горе). Когато сказуемото на приставното изречение изисква, предъ относителното мястоимение може да се поставятъ различни предлоги (вж. също по-горе).

Ако относителното мястоимение служи като притежателно опредъление на пъкое съществително въ приставното изречение, това съществително се поставя на

първо място, споредъ изтъкнатото въ § 591 правило; напр.: *Старецътъ ви извежда извънъ манастиря, прекарва ви на една малка, низка полянка, въ подножието на която пънливо тече Огоста* (Ив. Вазовъ). — *Найнапредъ пренесоха Индже до пруста на къщата, въ двора на която бяше падналъ* (Й. Йовковъ). — Той каза на майка си, че ще се ожени за Елена, рукохвъстъ момиче на фюда Гистора, въ къщата на когото прекарваха цяла зима (Й. Йовковъ). Въ следния примъръ отклонението отъ това правило е предизвикано вътроятно отъ желанието да се постигне по-пълна формална успоредица между дветѣ тѣсно свързани по смисълъ приставни изречения: *Начело идъха музикантите, подиръ тъхъ се протакаше една дълга и гъста колона отъ скрибари, която заприщяше тънката улица и на която краятъ се не виждаше* (Ив. Вазовъ). Въ нѣкои такива случаи би могло да се употреби притежателно относително мястоимение чийто вмѣсто на който (на когото) и тогава относителното мястоимение отново заема начално място въ приставното изречение, напр. *въ чиято къща* вм. *въ къщата на когото*.

Външъ отъ посочените случаи измѣстването на относителното мястоимение отъ началното място въ приставното изречение има характеръ на инверсия, доста обикновена отъ П. П. Славейковъ и твърде рѣдка у другите писатели; напр.: *Ахъ, негли сѫ вплътени въ часъ гордите мечти и мисли вдъхновени, сърдцето българско които въ близинъ лежи. — И няматъ брой онъзъ, съ оръжие въ ръка що чакатъ денъ уреченъ* (§ 593,4).

Забележка. Къзапото тукъ за мястото на енклитичните форми при разложване на изречението важи обикновено и за случаи, когато разложението става отъ обособени части на изречението, напр.: *Тези думи, казани съ такова безразличие, я ужасихи.* Въ специния примъръ имаме по-силно почувствува пауза: Слухатъ доволни, че съ съврънли, усмихваха се и не бързаха да сълзатъ (Й. Йовковъ). Когато обаче обособената част стои предъ самото изречение, т. е. когато въ него не се чувствува прекъсване, синклиничната форма не може да стои въ самото му начало: *Разочарованъ отъ своята близки, обърнахъ се* (а не: „се обърнахъ“) най-после за помощъ къмъ чуждите хора.

§ 612. Въ нѣкои случаи главното изреченис може да не съдържа дума, която да се пояснява отъ определителното приставно изречение, поради което самото

приставно изречение се явява не като пояснение, в като замѣстникъ на такава дума. По тоя начинъ то се включува по-тѣсно въ състава на гланното изреченис и би могло да се схваща като нѣгова чашть, само че сложна по съставъ; напр.: *Момчетата заразвѣрзаха торбите си, за да извадятъ, каквато имахи за похватане* (Ив. Вазовъ). — *Той веселъ другарь и събеседникъ, той милъ и сладкодуменъ* разказваши знаеше да обича и които мразътие, и които го мразъха правътие да го обичатъ (Ив. Вазовъ). — *Азъ малко ща да знамъ, какво, следъ менъ които тичатъ, ги вълнува* (П. П. Славейковъ). — *Наистина, животъ не е, вѣ кое то живеемъ само днесъ* (П. П. Славейковъ). — *Ний мои родни краи сѫ раннитъ зори, | копненъ и трепетъ за косто иде* (П. П. Славейковъ). — *Во кое то той се вий, | во кое то ти се къриши | воля божия се върши* (И. П. Славейковъ). — *Лѣто любятъ и ги любятъ, | съ времето си не играятъ* (И. П. Славейковъ). — *Пѣкъ прави съ мене, какъ вѣто щешъ* (Й. Йовковъ).

Едва ли би' било оправдано да виждаме въ главното изреченис въ такива случаи елипса на показателио или, друго мѣстоимение, къмъ което би се отнесло приставното изречение (напр. „*Момчетата заразвѣрзаха торбите си, за да извадятъ онова, каквото имаха за похватане*“). — „*Азъ малко ща да знамъ, какво вълнува онъ, които тичатъ следъ менъ*“). Такива изрази, съответни като синтактиченъ типъ и на народната речь, сѫ особенъ примѣръ отъ по-плътно взаимно проникване на синтактични елементи. Понѣкога думи като съюзътъ и или наречия *само, съвсемъ, чакъ* и др. могатъ да свържатъ още по-тѣсно приставното изречение съ главното, и тогава то не се отдѣля съ запетая отъ него, напр.: *Знаеше да обича и които мразътие.* — *Това може да разбере само които самъ го е преживѣлъ* (вж. и при обстоятелствените приставни изречения).

Тукъ могатъ да бѫдатъ причислени и случаите, когато приставното изреченис предшествува главното, безъ да е на лице въ последното съотносително лично мѣстоименис, напр.: *Който върви полека, далечъ отива.* *Който одобряватъ предложението, да видятъ рѣка.*

Въ съвременния книжовенъ езикъ такива примѣри се срѣщатъ значително по-рядко, отколкото на времето у Вазовъ и у Петър Славейковъ.

Приставни обстоятелствени изречения

§ 613. Приставниятъ обстоятелствени изречения се явяватъ като обстоятелствени пояснения къмъ главното изречение. Доста често тъ представята пояснение на други обстоятелствни думи (наречия) въ главното изречение, напр.: *Сега*, когато всъки знаеше самъ да си пра-ви сапунъ, работитъ му потрянаха зле (И. Йовковъ). — *Всички* съ въздишки устремяватъ очи на горе, гдесто между големите дървета се губятъ нѣколко стѣнки (И. Йонконъ). — *Той разбираше* тих знаци лесно, като че четѣше по книга. Напълно обикновенни сѫ обаче и слу-чайгѣ, когато приставното обстоятелствено изречение се явява не като пояснение, а като замѣстникъ на други обстоятелствена дума къмъ главното изречение, т. е. когато то се отнася направо къмъ сказуемото, а не къмъ други обстоятелствена дума, напр.: *Когато станаше* дума за нѣщо старо и отколешно, говорѣха или за тополата, или за дъда Русъ. — *Докато бъше* тъмно, вирѣха, безъ да си приказватъ. — *Всъки* гледаше да си помогне самъ, както знаеше (И. Йовковъ). Както видѣхме въ § 612 при определителните изречения, сѫщо и тукъ нѣмаме основание да виждаме елипса на съотносително показателно наречие въ главното изречение; би било непра-вилно напр. да виждаме въ първото изречение пропуст-нато наречие *тогава*, а въ третото — *тъй* („*Когато станѣше* дума за нѣщо старо и отколешно, тогава говорѣха...“) — „*Всъки* гледаше да си помогне самъ тъй, както знаеше“). Когато съотносителното показателно наречие е необхо-димо по смисълъ, то трѣба да се употреби: *Въ тъзи* гърди вечно либъкъ не гръне, | и не можешъ я ти събуди та мъ, де скрѣбъ дѣлбока владе... — Сърдце ми вечно трепти — ще хврѣкне... та мъ, де земя гѣрми и тѣни... (Хр. Ботевъ). *Колкото* по-вече наблизаваха до Или-кина поляна, толкова Смянъ по се замислише за другаритъ си (И. Йовковъ). При употребата на съотно-сителни наречия и мѣстоимения въ такива случаи трѣба да се спазва умѣреностъ.

Заделка. За разграничението между обстоятелствени и определителни изречения виж. запослѣдната къмъ § 608.

Относителниятъ наречия, които свързватъ пристав-ното изречение съ главното, играятъ въ сѫщото време

и роля на самостояни съставни части (обстоятелства) въ приставното изречение.

§ 614. Относно мястото на приставното обстоятелство изречение спрямо главното вижи казаното въ § 610, за опредълителното изречение.

Относно обстоятелствените изречения, които се отнасятъ направо къмъ глагола (а не къмъ нѣкое наречие), може да се отбележи, че и тѣ могатъ да се вмъкнатъ между частите на главното изречение (които се отдѣлятъ отъ двестъ страни съ запетая): *Старата, следъ като се бъше лутала насамъ-натамъ изъ кѫщи, смълчана и натожена, прибра се и си легна* (Й. Йовковъ). — *Но на другия денъ тя, като изкара стадото, сима не разбра, защо се намери пикъ на същата полянка* (Ел. Пелинъ). Доста често обстоятелствените изречения за време се поставятъ въ началото на сложното изреченис: *Когато късно презъ нощта Стоянъ се събуди, видъ го на същото място.* — *Локато бъше тъмно, вървъха, безъ да си приказватъ.* (Й. Йовковъ).

Когато приставното изречение стои въ началото, главното изречение не може да започва съ енклитична дума, напр.: *Когато късно презъ нощта Стоянъ се събуди, видъ го на същото място* (а не: „го видѣ...“). — *Когато той прекрачи прага, сепна се и сне лулата отъ устата си.* (Й. Йовковъ). Ако пъкъ приставното изреченис раздѣля на две главното, продължението на главното обикновено започва съ синклитичната форма, ако има такава, напр.: *Стоянъ, когато се събуди късно презъ нощта, го видъ на същото място.* Следъ по-силно чувствувано отъ автора прееждане енклитичната форма може да остане на второ място: *Старата, следъ като се бъше лутала насамъ-натишъкъ изъ кѫщи, смълчана и натожена, прибра се и си легна* (Й. Йовковъ). — *Дивата патица, безъ да прави предпазливи кръгове, както обикновено, спусна се леко и кацна* (Ел. Пелинъ).

Когато въ началото на приставното изречение се постави друга дума, а не наречието-съзъ, получава се инверсия, напр.: *Въ дебрите усойни на Балкана тъменъ, Етъръ бръгъ дѣ бие каменистъ и стръменъ, | кръшина Трепетлика китни клони пери* (Г. П. Славейковъ). — *И нъмъ, и слъпъ, и глухъ бихъ до зори — | невесни*

търдъ когато прогърмъ (П. П. Славейковъ). (Вж. § 593, 4 и § 611).

Понѣкога думи като съюза *и* или наречия *само*, *едва*, *чакъ* и др. могатъ да свържатъ още по-тѣсно приставното изречение съ главното, и тогава то не се отдѣля съ запетая отъ него, напр.: *Баба Ана не имъ каза нищо и когато дойдоха при нея.* — *Ние можемъ да бѫдемъ побeдени само когато загубимъ вътрешното си единство.* — *Събудихъ се отъ сънъ чакъ когато сънцето бъше изгръло.*

§ 615. Ръзличаваме следнитѣ видове обстоятелствени приставни изречения: за място, за време, за начинъ, за количество, за степенъ, за причина, за цель, за условие, за изключение, за отстѫпване, за последица. Обстоятелственитѣ приставни изречения отговарятъ на сѫщите въпроси, на които отговарятъ и обикновенитѣ обстоятелствени пояснения (вж. § 556). За съюзитѣ, които свързватъ обстоятелственитѣ приставни изречения съ главнитѣ, вж. § 509, а по-подробно за съюзитѣ-наречия вж. въ главата за наречията.

По-долу следватъ примѣри отъ различнитѣ видове обстоятелствени приставни изречения:

1. Обстоятелствени изречения за място:

За връзка на тѣзи изречения съ главнитѣ изречения служатъ относителнитѣ наречия за място: *където*, *где* (де), *накъдето*, *откъдето*, *докъдето* и пр. (вж. § 489). За разликата, която нѣкои препоръчватъ да се прави между *където* и *где*, важи казаното въ сѫщия § 489 за *кѫде* и *где*.

Примѣри: *Всички съ въздишка устремляватъ очи нагоре*, гдето между голѣмитѣ дървета се губятъ нѣколко сѣнки (И. Иовковъ). — *Кѫдето и да иде, гората да бѫде задъ гръба му* (И. Иовковъ). — *На западъ, тамъ, дето се вълнуватъ полегатите бърда на Бискеръ планина, облачието падаха до самата земя въ видъ на широкъ снопъ* (Ив. Вазовъ). — *Отиватъ по равния пътъ, отиватъ смишки не знаятъ кѫде*: | кѫдето ги обиция пътъ изведе (П. П. Славейковъ). — *Но на дълготъ въ живота азъ послушенъ, вървя, | кѫдето другите вървятъ* (П. П. Славейковъ). — *Кѫдето го не сѣашъ, тамъ никне.* —

*Тамъ на високий хълмъ, кждето съ тебъ, съ другари |
обичахъ да седя въ тихъ разговоръ увесенъ, | поржай
тамо гробъ да ми сградятъ видари (П. П. Славейковъ).*

Въ рѣдки случаи, предимно въ стихотворна речь, поради изискванията на ритъма, може да се срещне връзка *де*, кѫде вмѣсто *дете*, кѫдето, напр.: *Поржай тамо гробъ да ми сградятъ видари, | тамъ дѣ мълчането пътъ дивната си пъсень* (П. П. Славейковъ). — *Оти край до край, до кѫде ти око види, се люлъятъ златни ниви* (Ел. Пелинъ).

2. Обстоятелствени изречения за време:

За връзка на тѣзи изречения съ главното изречение служатъ относителните наречия за време: *когато, докогато, откогато, дордесто, докато, откакто, дорде, докле, донде, откакъ, щомъ, като* (вж. и т. 3 и 5) и др. (вж. § 491).

Примѣри: *Когато измина последната градинска ограда, изведнѣже изскочиха нѣколко души съ голими тояги въ рѣце* (Ел. Пелинъ). — *Докато се опомни, нѣколко удари сѣ стовариха върху главата му и той падна* (Ел. Пелинъ). — *Сутринъта, щомъ се зазори, отворихме предизливо малките макици* (Ел. Пелинъ). — *Като влѣзоха учителитѣ, [той] мълкна и устреми нахаденъ погледъ къмъ Івенткова* (Ел. Пелинъ). — *Като се кацваше по стрѣмъто, мъглата все повече и повече пръдялаше, и когато изпѣзе горе на равното, надъ него се простни ясна високото небе, устънно съ звезди* (Ел. Пелинъ). — *Щомъ инеха вода, тръгваха пакъ по работата си* (Й. Йовковъ). — *Цѣла ноќъ се лутали изъ дънда, докато намѣри селото и кѫщата на чича си* (Й. Йовковъ). — *Утре, пропѣятъ ли пѣтли, тръгваме* (Й. Йовковъ). — *Но сега, следъ като пи отъ зелената паница, Крайналията наистина се развесели* (Й. Йовковъ). — *Желъзото се кове, дорде е горещо* (Нар. посл.). — *Откакъ се с вора заворили, оттога запровѣрватъ* (Нар. пѣсень). — *Докле е младостъ, златно слѣниче грѣй* (П. П. Славейковъ).

Приставно изречение съ връзка *докато* приема отрицание винаги, щомъ и главното изречение съдѣржа отрицание: *И не се останки, докато не ги намери* (Й. Йовковъ).

Употребата на форма *кога* вмѣсто *когато* въ про-
Заченъ текстъ не е препоръчителна (по-добре е: *Когато*

тръгвашъ, обади ми се, а не: „Кога тръгвашъ, обади ми се“); въ стихотворна речь форма кога се допушта заради ритъма: Зорница ти кога отъ небосвода модър | изгрътъ, челото ми съ милувка да огръва (П. П. Славейковъ).

3. Обстоятелства и изречения за начинъ:

За връзка на тъзи изречения съ главното изречение служатъ относителниятъ наречия за начинъ *както, като,* (вж. и т. 2 и 5), *каточе, китичели, като да, сякашъ, безда,* *вместо да.*

Примъри: *Ще направишъ, както ти казахъ* (Й. Йовковъ). — *Тя се поможи да го развесели, като почна да му разпрая разни закачки за момитъ въ село* (Ел. Пелинъ). — *Следът токи ти се обърна къмъ сънцето, като че му правъше поклони* (Ел. Пелинъ). — *Той разбираше тия знаци лесно, като че четъше по книга* (Й. Йовковъ). — *После тъй се губяше, сякашъ потъватъ въ опушния край на полето* (Ел. Пелинъ). *Гананикаше си весели пъснички, сякашъ се подмладяваше* (Ел. Пелинъ). И като смъркаше честищко отъ шиненцето, усмихваше се на нъкасва хубава мисъл (Ел. Пелинъ). — И като въздъхна, викна въздушевена на кончето си (Ел. Пелинъ). — *Дивата патица, безъ да прави предпазливи кръгове, както обикновено, спусна се леко и каца, далече къмъ края на блатото* (Ел. Пелинъ). — И както въ мене ти, и ази въ тебъ живяхъ (И. П. Славейковъ).

Въ нѣкои случаи съотносителното наречие *тъй* може да се чувствува по-тѣсно свързано съ *както*, а не съ главното изречение, и по този начинъ се получава сложно наречие-съкът *тъй както*, напр.: *И го отрони мигомъ отъ свърта, | тъй както хубавия пътъ отъ клоня | безъ едълъ дыхътъ на бурята отроня* (П. П. Славейковъ).

4. Обстоятелствени изречения за количество и степень:

За връзка на тъзи изречения съ главното изречение служатъ относителниятъ наречия *колкото, доколкото, отколкото, неизели.*

Примъри: *Колкото повече наблизаваха до Игликина поляна, толкова Стоянъ по се замисляше за другарите си* (А. Йовковъ). *Бърза, колкото му сили държатъ.* —

Колкото ти стига чергата, толкова се простирай.
Доколкото можахъ да разбера, тукъ има нъкаква грънка.
— Противникът е по-силенъ, отколкото си мислимъ. —
По-добре е да си беденъ, но здравъ, отколкото (— исжели)
да си богатъ, но боленъ.

Забележки. 1. Въ изречението като *По-добре е да имаш* честенъ противникъ отколкото нечестенъ приятель втората частъ би могла теоретически да се разглежда като спиптично приставно изречение (съ изпушнато сказуемо *да имаш*), но въ съвременния езиковъ усътъ тя се схваща по-скоро като еднородно допълнение (редомъ съ *честенъ противникъ*) спрямо сказусмото *да имаш* въ първата частъ. Въ такъвъ случай наречието съюзъ *отколкото* служи за връзка между еднородни части въ просто изречение.

2. Погрешно е да се употребява понѣкога наречието *отколкото* вместо предлога *отъ* при сравнение: *Той е по-приказливъ отъ мене*, и не „*Той е по-приказливъ отколкото мене*“ (или „*отколкото азъ*“). Наречисто-съюзъ *отколкото* сързва сднородни части, на изречението, и предлогът *отъ* — разнородни.

Б. Обстоятелствени изречения за причина и цель:

За връзка на тѣзи изречения съ главното изречение служатъ наречията-съюзи *защото* (*щото*), *зато*, *зато*, *понеже*, *дето*, *като* (вж. и т. 2 и 3), *твой като*, *затуй че, че* (вж. и т. 7 и 8) (за причина); или *да* (вж. и т. б и § 617), *за да*, *ти да*, *щото* (за цѣль). Предъ съюза *да* не се пише запетая, освенъ когато замѣства за *да*.

Примѣри:

За причина: *Тръба да е бѣзгалъ, защото не бѣше снарилъ да опаше, чернення си поясъ* (И. Иовковъ). — *Прости мене старица, задето имахъ дѣрзостъта да прекъсна спокойния токъ на мислите ти* (В. Друмевъ). — *Захари го мразише, загдето обикаляше Василена* (И. Иовковъ). — *Молбата му не е удовлетворена, понеже нѣмало срѣдство*. — *Недей ми се сърди, дето не можахъ да ти услужа*. — *Недоволенъ е, че не сѫ го зачели*. — *(Оти тебѣ отвѣрнахъ азъ лице, че Бога чухъ* (П. П. Славейковъ). — *И твой, клетникът, като не познавалъ инициалъ другого, подирилъ у мене да се скрие* (Ив. Вазовъ). — *Тъй като всички доказателства сѫ на лице, не може да има съмнение въ справедливостта на решението*.

За цѣль: *Той вложи всичката си енергия и направи осичко, за да постъпи на служба, но не можа*

(Ел. Пелинъ). *После се поспирваше или се повръщаше назадъ, за да го настигне старецътъ* (Й. Йовковъ). — *Да ви разкажа, та да видите, господине, моята история* (Ив. Вазовъ). — *Тя с да се опише, па да се чете* (Ив. Вазовъ). *Лзъ тръбва да те махна отъ свътта, да ме не срамишъ предъ хората* (Л. Каравеловъ). — *Дава ми бай Николчи коня си, да се върна* (Ив. Вазовъ). — *Дала баба пара да се хване на хорото, дала две да се пустне* (Нар. пог.). — *Трягнало е за християнска въра курбацъ да става* (Ив. Вазовъ). — *Той придружаваше султана само за да* (вж. § 614) *го развлеча съ смъхориитъ и апекдотитъ си* (Й. Йовковъ). — *Изкирани бъха насила много селяни да помогатъ и да плашатъ дивеча* (Й. Йовковъ). — *И като я остави да мине предъ нся, Марга я търде при гостите* (Й. Йовковъ).

Обстоятелствени изречения за целъ могатъ да поясняватъ и нѣкои прилагателни, като *готовъ, способенъ* и др.: *Готовъ е да тръгне.* — *Не бъше способенъ да направи това.*

6. Обстоятелствени изречения за условие:

За връзка на тѣзи изречения съ глаголното изреченис служатъ съюзитъ *ако, да, ако да, ли*. За употребата на глаголнитъ наклонения и времена въ условнитъ изречения вж. § 334. Въ връзка съ употребата на условнитъ съюзи вж. въ края на сѫщия параграфъ.

Примѣри: *Войводата не е войвода, ако не знае да пази момчетата си* (Й. Йовковъ). — *И ако Младенъ наистина го доизкарѣ, тогава той би му простиъ другите слабости и гръхове* (І. Г. Влайковъ). — *Огняновъ знаеше, че бившиятъ му ученикъ го обожаваше и би сторилъ всичко, ако го помолѣше* (Ив. Вазовъ). — *Да знаеше Марийка по-добре Колчъ, тя би му разправила, каква е работата* (Ив. Вазовъ). — *Да би мирно седѣло, не би чудо видъло* (Нар. пог.). — *Ако ни хванатъ, съдиратъ ни отъ бой* (Й. Йовковъ). — *Ако знаеше, насреща ѝ не се стояваше* (Й. Йовковъ). — *Да бѣше друга, изпърждахъ я* (Й. Йовковъ). — *Хайдутинъ спи ли на женски скуть, още на другия денъ ще видишъ главата му на колъ пубити* (Й. Йовковъ).

Условенъ оттенъкъ съдѣржатъ и обстоятелствени изречения за място, време, начинъ, или опредѣлителни съдѣржати връзки *където и да, когато и да, както и*

да, който и да, напр.: *Когато и да иде, гората да биде задъ гърба му.* — *Когато и да дойдешъ, все ще ме на-мъришъ.* — *Каквото и да правишъ,* мисли за последиците.

7. Обстоятелствени изречения за отстъпване и изключване:

За връзка на тези изречения съ главното изречение служатъ съюзитъ *при всичко че, при все че, ако и да, само че, още* и *акаръ че, макаръ че, макаръ да* (за отстъпване); *освенъ дето, освенъ като, освенъ че, освенъ да, вместо да, дето ще* (за изключване). Запетанта при сложните съюзи се поставя въ самото имъ начало, а не предъ съставния имъ простъ съюзъ (като: *че или да*).

Примъри:

И макаръ тия знаци да бъха остатъли, зарастнали и зелини, той ги разбираше лесно, като че четъши по книга (И. Иовковъ). *Тогава младият момък, макаръ че не бъше отъ страхливитъ, уплаши се и се обърка* (И. Иовковъ). *Целта ни ще биде постигната, при все че къмаме отникждс подкрепа.* *Всичко бъше свършено на време, въпръки че никой не очакваше това.* — *Целта ни е благородна, само че мъжно може да ѝ е постигне.*

Не остава нищо друго, освенъ да се заложимъ веднага за работа. — *Вместо да чакаме, нека веднага сами да се заловимъ за работа.* — *Лето ще чакаме, нека веднага да се заловимъ сами за работа.*

8. Обстоятелствени изречения за последица:

За връзка на тези изречения съ главното служатъ съюзитъ *че* (вж. и т. 5 и 7, и § 599 и 617), *твой че* (*така че*, вж. и § 605); въ днешно време рѣдко се срѣща *твой щото*, а *отдѣлио щото* се избѣгва.

Примъри: *Ударятъ бъше твой неочаквани,* че всички останаха изумени. *Всичко е подробно обмислено,* така че не могатъ да се очакватъ изненади. — *И ще откриешъ тимъ такива неподозирани нѣщи,* такива *разнообразие и изящни подробности въ направата, формите, краските, разрѣзите,* щото ти оставашъ захласнатъ предъ това артистическо дѣло на природата (Ив. Ва-

зовъ). — Тя бъше толкова близко, че можехъ да посегна и да я хвана съ ръка (Ел. Гелий).

Замъна между обособени части на изречението и приставни опредѣлителни и обстоятелствени изречения

§ 616. Службата на обособените части въ простото изречение се доближава твърде много до службата на нѣкои видове приставни изречения, срв. напр.: Въ парвите две три седмици тъси размъниха горещи писма, пъли съ любовь и нѣжностъ и Въ пъркитъ две три седмици тъси размъниха горещи писма, които бъха пъли съ любовь и нѣжностъ. — Ильо Кола става и бързо отива, като бѣбри нѣщо на лошото време и Дъло Кола става и бързо отива, бѣбрейки нѣщо на лошото време. Отъ старата географическа карта, увисната като счупено крило на стената, лъхаше тежка и сънливостъ и Отъ старата географическа карта, което бъше увисната като счупено крило на стената, лъхаше тежка и сънливостъ. — Тя поздравява съ погледъ съгражданите си, събрали на купчинки предъ пътните врати и Тя поздравява съ погледъ съгражданите си, които съ събрали на купчинки предъ пътните врати,

Обособените части на изречението се отличаватъ съ по-голяма стегнатостъ въ израза, докато приставните изречения се отличаватъ съ по-широките си изразни възможности. По изразна сила обособените части превъзхождатъ обикновените части на изречението (вж. § 5/6), по обикновено отстъпватъ на приставните изречения. Въ практиката тѣзи две синтактични категории могатъ понѣкога да бѫдатъ замѣняни една съ друга, за да се постигне по-подходящъ и по-гладъкъ изразъ. Главните съответствия въ такива случаи сѫ следните (посочените замѣни могатъ, споредъ случая, да ставатъ и въ обратна посока):

1. Приставно опредѣлително изречение съ сказуемо опредѣление прилагателно имс (или страдателно причастие) може да бѫде замѣнено съ обособено определение сѫщото прилагателно (съ запазване на съответните му пояснения), напр.: Разградениитъ стари гробища предъ церквата сѫ пълни съ жени, които сѫ печални и сериозни = Разградениитъ стари гробища предъ

черквата съ пълни съ жени, печали и сериозни. Въ първите две-три седмици тъси размъниха горещи писма, които бъха пълни съ любов и нежност — Въ първите две-три седмици тъси размъниха горещи писма, пълни съ любов и нежност. — И той се опожти към него съ една усмивка, която бъеш сякашъ забравена отъ някога на лицето му = И той се опожти към него съ една усмивка, сякашъ забравена отъ някога на лицето му.

2. Приставно опредълително изречение съ сказуемно опредъление съществително име може да бъде замънено по същия начин съ обособено приложение, напр.: *Ти се влюбила въ най-бедния войникъ*, който бил пазачъ на царските палати = *Тя се влюбила въ най-бедния войникъ*; пазачъ на царските палати. — *Високо въ широките клони на единъ яворъ бъше гнездото на дос кадънчета*, младоженци още = *Високо къ широките клони на единъ яворъ бъше гнездото на дос кадънчета*, които бъха още младоженци.

3. Приставно опредълително изречение съ връзка въ имнителенъ падежъ може да бъде замънено съ обособено опредъление — действително (сегашно или минало, вж. § 337: 8) причастие отъ същия глаголъ, съ запазване на съответните пояснения, напр.: *Сръбъ тая китка минава малка бистра ръка*, която слиза отъ върха = *Сръбъ тая китка минава малка бистра ръка*, слизаша отъ върха. — *Отъ стаята изльзе и застана въ тъмната къща като слънчево летно*, което, падна отъ зирките на тавана, едно същество, каквото моето изображение не знаеш до тогава. — (*Отъ стаята изльзе и застана въ тъмната къща като слънчево летно*, паднало отъ зирките на тавана, едно същество). — *Съ тия пера цъпата леля преличила на голъмъ черна пеперуда*, която бъ разперила пипалата си и чакаше нѣщо = *Съ тия пера цъпата леля преличила на голъмъ черна пеперуда*, разперила крилата си и чакаща нѣщо.

Забележка. Сегашните действителни причастия тръбва да се употребяват употребено въ книжовния езикъ.

4. Приставно опредълително изречение съ мѣстоимение-връзка въ динителенъ падежъ (безъ предлогъ) може да бъде замънено съ обособено опредъление — страдателно причастие отъ същия глаголъ, съ запазване на съответните пояснения, напр.: *При тия думи на леля*

Станка, мъжътъ, когото тя утешаваше съ такъвъ нѣженъ укоръ, се разплака покаче = При тия думи на леля Станка, мъжътъ, утешаваш отъ нея съ такъвъ нѣженъ укоръ, се разплака покаче. — Отъ никъде доходаше единъ тъмночервенъ врабецъ, когото обичаха всички зарадъ неговитъ остроумия = Отъ никъде доходаше единъ тъмночервенъ врабецъ, обичанъ отъ всички зарадъ неговитъ остроумия.

5. Приставно опредѣлително изречение съ възвратъ глаголъ може понѣкога също да бѫде замѣнено съ обособено опредѣление — страдателно причастие отъ сѫщия глаголъ, напр.: *(Около нея стояха децурлигата, които бѣха се прехласнали въ съзерцание = Около нея стояха децурлигата, прехласнати въ съзерцанис. — Сърдцето му, развълнувано отъ подвига на влюбената девойка, биеше неудържимо — Сърдцето му, косто се бѣше развълнувало отъ подвига на влюбената девойка, биеше неудържимо.*

6. Приставно обстоятелствено изречение съ съюзъ *като* може да бѫде замѣнено съ обособено деепричастие (съ запазване на съответните пояснения), напр.: *Азъ тръвъхъ, като свирѣхъ съ цафарата си подиръ моето кротко стадо = Азъ яръвъхъ, свирейки съ цафарата си подиръ моето кротко стадо. Два пъти подкупихъ тоя врабецъ, като му хвърлихъ тайно нѣколко житни зърна = Два пъти подкупихъ тоя врабецъ, хвърляйки му тайно нѣколко житни зърна.*

Забележка. Въ съвременния български езикъ, особено въ художествени произведения, се предпочита употребата на приставни изречения вместо деепричастия.

7. Обстоятелствено изречение за време съ съюзъ *като* може да бѫде замѣнено съ минало действително причастие, ако изразява действие, предшествуващо действието въ главното изречение, напр.: *Стоичковица, като чу шума отъ падналото дърво, изскочи уплашена отъ кжици = Стоичковица, чула шума отъ падналото дърво, изскочи уплашена отъ кжици.*

8. Обстоятелствено изречение съ съюзъ *както* може да бѫде замѣнено и съ обособено причастие, а приказуемо спомагателния глаголъ *съмъ* — съ обособено прилагателно или наречие, напр.: *Както лежахъ край*

тлъещия огънъ въ малката колиба, азъ слушахъ вълшебниятъ приказки на пастирите — Лежащъ край тлъещия огънъ въ малката колиба, азъ слушахъ . . . И азъ, както бъхъ подпрънъ на шията на магарето, засричахъ щастливато писмо — И азъ, подпрънъ на шията на магарето, засричахъ щастливато писмо.— Отведохъ магарето въ обора и, както бъхъ далечъ отъ щастливитъ на земята, пролъхъ предъ него изблика на всичката си горчевина — Отведохъ магарето въ обора, и, далечъ отъ щастливитъ на земята, пролъхъ предъ него изблика на всичката си горчевина.

Забележки. 1. Въ първия отъ тези примѣри бихме могли да употребимъ и деепричастие (*Лежащи край тлъещия огънъ, азъ слушахъ . . .*), но въ другите два примѣра употребата на деепричастие отъ съмъ (видейки) не звучи добре (напр. *Бидейки подпрънъ на шията на магарето; видейки далечъ отъ щастливитъ на земята*) и затова то обикновено се изпуска.

2. Песенки примѣри по-горе сѫ дадени само като илюстрация на възможните синтактични замѣни, безъ да се препеченти, кой начинъ на изразъ е по добъръ. Такава преценка може да се прави отдѣлно за всѣки случай, като се вземе предвидъ както смисълъ, така и околниятъ текстъ.

Приставни допълнителни изречения

§ 617. Приставните допълнителни изречения се явяватъ като пояснения на сказуемото въ главното изречение, които сѫ равносилни по смисълъ на пръко допълнение въ простото изречениес, отговаряйки сѫщо така на въпросъ какво, що (§ 541). По смисълъ и по форма тѣ биватъ положителни и въпросителни (косвени въпроси) и споредъ това се свързватъ съ главното изречение или съ съюзъ че, да, дето, или съ въпросителна дума — мястоимение, наречие или частница.

За значението на съюзите че, да, дето вж. § 507.

Примѣри:

Той не криеше предъ себе си, че бъше се оженилъ за Севестица заради зестрата ѝ (И. Йовковъ). — Той виждаше, че е неудобно да отиде всднага у Василеви (И. Йовковъ). — Азъ забелязахъ, че той успѣ да хвърли бързъ погледъ на жълтиците (Ив. Вазовъ). — Та него, и лицето му го издаваше, че е настоящи Фра-Дяволо

(Ив. Вазовъ). — *И азъ съ ужасъ разбрахъ, че изплашено то животно се подхлъзваше чеудържимо къмъ дълбоката пропасть* (Ив. Вазовъ). — *Той реши да почака* (Й. Йовковъ). — *По едно време вънъ се зачу да еври хармоника* (Й. Йовковъ). У Василеви не очакваха да дойде господарь (Й. Йовковъ). — *Споредъ него само чиновници и кокалановци боравятъ съ политишките и искатъ да оправятъ свѣта* (Ив. Вазовъ). — *Той не симпатеше никого да върне неутешенъ и нсобнадежденъ* (Ив. Вазовъ). — *Нито пѣкъ слушай хората, дето ще кажатъ за мене: „Нехрани-майка излѣзе“* (Хр. Ботевъ).

Забележка. Въ изрази като *мѫично ми е, че . . .*, *гордъл съ, че . . .*, *радуамъ се, че . . .*; *мѫично ми е да . . .*, *радуамъ се да . . .* съюзитѣ че и да иматъ причинно значение; въ такива случаи бристивните изречения сѫ обстоятелствни изречения за причина (не отговарятъ на въпросъ какво, що), вж. § 615.5.

Допълнителни изречения съ въпросителна форма нѣматъ прѣкъ въпросителенъ смисълъ, а сѫ такива само спрямо главното изречение, затова тѣ се свързватъ съ него съ помощта на въпросителни мъстоимения, наречия и частици: *кой*, *какъвъ*, *чий*, *какъ*, *колко*, *кѫде*, *кога*, *дали*, *ли* и пр. Тоя видъ приставни изречения се наричатъ още *косвени* или *недпрѣки въпроси*.

Примѣри:

И като искаха да проумънятъ, за какво говоримъ (Ив. Вазовъ). — *Стояни гледаше стареца и се чудише, отъ где се взе у него тая сила* (Й. Йовковъ). — *На друго място ще те заведа азъ, и тамъ ще видишъ, какво стана* (Й. Йовковъ). — *Баща ѝ не зная, за кого я тъкмъше* (Й. Йовковъ). Какъ я грабнахъ, какъ я водихъ за ржка — *това нѣма да ти разправямъ* (Й. Йовковъ). — *Азъ зная, защо обикаляшъ, Велико* (Й. Йовковъ). *Той се вѣчуди, какъ да ми угоди* (Ив. Вазовъ). — *И малъ братъ майсторъ-блгерицъ, за когото ме пита, познавамъ ли го* (Ив. Вазовъ). — *Първата ми дума бѣше да попитамъ, има ли известие отъ брата си* (Ив. Вазовъ).

За употребата на глаголнитѣ времена въ допълнителни приставни изречения вж. при отдельнитѣ времена въ морфологията.

Допълнително приставно изречение понѣкога може да бѫде замѣнено съ обособено причастие, напр.: *Ко-*

зато се обърнахъ, азъ видяхъ леля Станка, че тича следъ мене—Азъ видяхъ леля Станка, тичаща следъ мене.

Предъ всѣко дополнително изречение се поставя запетая, освенъ когато то започва съ стъкжа да; предъ ненрѣкъ въпросъ сѫщо се поставя редовно запетая, вж. примѣрите.

Забележки. Когато съюзътъ да се свързва съ нѣкакъвъ предлогъ, напр. безъ да, за да, предъ такъвъ сложенъ съюзъ запетая се поставя редовно, вж. примѣрите въ § 615. Въ рѣдки случаи, когато съюзътъ да е употребенъ въ прѣкий смисълъ на за да, предъ него сѫщо се поставя запетая, напр. *Нарочно направихъ таиса, да не го разсврдя.*

§ 618. Както видѣхме въ § 553, известни сѫществителни, сродни по произходъ на нѣкои глаголи, могатъ да приематъ като пояснение сѫщите дополнения, които иматъ и съответните глаголи (напр. *впервамъ отъ нѣщо и въра въ нѣщо, мисли за нѣщо и мисъль-за нѣщо*). Нѣкои сѫществителни могатъ сѫщо така да бѫдатъ пояснявани и отъ цѣли дополнителни приставни изречения, напр.: *Защото често човѣкъ добива и умѣда да се отстрани за минута отъ мълвата и суетата на града* (Ив. Вазовъ). — *Отъ два-три дена се носише слухъ, че дяконъ Лекски е въ града* (Ив. Вазовъ). — *Това ми даде възможностъ и азъ да съзра подъ отзиналата му блуза главучките на два реколвера* (Ив. Вазовъ). — *Това даде куражъ и право на пленителить му да наситятъ до коля звѣрската си мъстителностъ* (Ив. Вазовъ). — *Наде ждатъ да тури на страна половината отъ парите тревожише и зашеметяваше сега ума му...* А той нито допущаше мисъльта да го накара да го поведе сега (Ив. Вазовъ). — *Мисъльтъ, че никой не би го чулъ, го ужаси.* — *Най-после тойде и радостната аестетъ, че победата е наша.* — *Крепъше го само въратъ, че пакъ ще бѫде положенъ на близките си.*

Поинакъ поясняватъ сѫществителни имена въ главното изречение, такива дополнителни по смисълъ приставни изречения могатъ да бѫдатъ съмѣтнати и за определителни по служба.

§ 619. Обикновено дополнителното приставно изречение се поставя следъ глагола, напр.: *Виждаше, че е неудобно.*

Вънъ се зачу да свири хармоника. Когато дополнителното изречение се постави предъ главното, чувствува се,

че има инверсия, напр.: *Децата, бащина изпълнителки соли.* | чевръста дъщеря отожда да си я тъ прибра (П. П. Славейковъ). — *По копитът ѝ, като дрънкатъ, | че е тя угаджда* (Ив. Вазовъ). — *Че се бави е проклиналъ, а дошелъ — че нъма край* (П. П. Славейковъ). *Какъ и грабнахъ, какъ я водихъ за ръка — това нъма да ти разправямъ* (Й. Йовконъ). Въ такъвъ случай предъ главното изречение се поставя запетая, а когато смисълътъ налага, може да се поставя и тире, а може и никакъвъ знакъ да не се поставя (вж. примърите).

Когато пояснява съществително име, допълнителното изречение може да стои и въ сръдата на главното (вж: по-горе примърите) и въ такъвъ случай се отделя отъ двете страни съ запетая.

Относно реда на думите въ самото допълнително изречение може да се изтъкнатъ, както и при другите приставни изречения, случаите на инверсия, когато се поставятъ други думи отъ изречението предъ съюза, напр.: *Не говорете ми, че моя роденъ край | е беденъ, минало че нъма славно* (П. П. Славейковъ). *И аз гледахъ ги, предъ моя смятанъ зоръ какъ тъ се сбираха въ единъ и дикенъ хоръ* (П. П. Славейковъ). *И гледамъ то какъ съ топлитъ луци | недрамата хладни на земята сгръва | и виждамъ то предъ моите очи | живота какъ изъ нищото създава* (П. П. Славейковъ).

По слабо се чувствува инверсията при съюза *да*: *Пий зарадъ моята омая — | азъ искалъ въ пътсегъ да я чухъ, въ листъта и въ думи да позная* (П. П. Славейковъ). *И запрети имъ ти, на мъртвеците живи, — | настъ мяк хладенъ прахъ порой сълзи да лъзятъ* (П. П. Славейковъ).

Въ нѣкои случаи поставените предъ съюза думи могатъ въ същото време да се отнесатъ и къмъ главното изречение: *Да виждамъ слънцето въ лице било какъ разтворя | на суетливий денъ работнишките двери.* — *На времето на нивата светъ | нѣ видимъ кълнъ на вълчността | той чуваше какъ растне изъ тъмните* (П. П. Славейковъ). Въ първия примъръ подлогътъ на приставното изречение *слънцето* може да биде схванатъ и като допълнение на *виждамъ* въ главното изречение; също и въ втория примъръ подлогътъ на

приставното изречение *невидимия кълнъ на вълността* може да бъде схванатъ не само във връзка съсказуемото *растине*, но също и като допълнение на сказуемото във главното изречениес *чуваще* (въроятно на това се дължи поставянето на този изразъ не непосредно предъ връзката *какъ*, а дори предъ самото главно изречение). Обикновено въ такива случаи контекстът дава възможностъ да се разбере по-точно, кое отъ двете свързвания е ималъ въ мисълната си авторътъ.

Сложни съставни изречения съ по-вече приставни

§ 620. Както споменахме въ § 607, въ едно сложно съставно изречение може да има и по-вече приставни. Въ такъвъ случай тъкъ могатъ да бъдатъ подчинени на едно и също главно изречение (съподчинени приставни изречения) или да бъдатъ последователно подчинени едно на друго (последователно подчинени приставни изречения).

Съподчинени приставни изречения, които поясняватъ различни части на главното изречение, се наричатъ разнородни, напр.:

Като да потвърди думицътъ й, младенецътъ изляде изъ дрипить си, дето се задушваше, единъ пронизителенъ писъкъ (Ив. Вазовъ). — *Всъки, който го познаваше* преди две години, *ломни*, какъ бъше съвсемъ другъ човѣкъ господинъ Бучински (Ив. Вазовъ). — *Тая улица*, по която той ежедневно минаваше като слънцецъ, *сега му се откри като непознатъ ложни*, който води къмъ другъ животъ (Ел. Пелишъ). Разнородни сѫ и такива приставни изречения, които поясняватъ едни и съща дума въ главното изречение (обикновено сказуемото), но по различенъ начинъ: *Когато чу първите пукоти на камаритъ, той си отри съ ржкавъ очитъ, защото се просълзиха* (отъ днесъ приставни изречения едното е обстоятелствено за време, а другото — обстоятелствено за причина). — *Като внимаваше попъкога на мъстините кражди и гоненик, той се чудъше, кику тия хора си тросятъ живота* (отъ днесъ приставни изречения едното е обстоятелствено, а другото — допълнително).

Съподчинени изречения, които поясняватъ по еднакъвъ начинъ една и съща часть на главното изречениес, сѫ еднородни, напр.:

Какъ я грабнахъ, какъ я водихъ за ржка, какъ я носихъ като дете, това пъма да ти разправямъ (Й. Йовковъ). — Не се вижда, кога съмка, кога мръкви (Ел. Пелинъ). — Защото на човѣка става весело, когато ще пѫтува презъ една Стара планина пролътно време и когато денът е чудесенъ (Ив. Вазовъ). — Обичамъ туй, кое то обещала, на бѫдаще кое то е залогъ, за да твърда кое то отрицава (П. П. Славейковъ). — Скоро разбраха, че близкото мостче се с продънило и че влакътъ ще чака до сутринници (Ив. Вазовъ).

Последователно подчинениятъ приставни изречения представятъ редица, въ която всѣко изречение е подчинено на предходното, а самъ е главно по отношение на следващото, така че истинското главно изречение се явява главно само спрямо едно отъ приставните. Напр.:

Виждаха симо, какъ дъдо Руси от време-новреме замахва съ ржка, като че съще (Й. Йовковъ). Никой не можеше да покърка, че това е дъдо Руси, който съ години наредъ бъше си дръмалъ на пейката (Й. Йовковъ). — И, наштина, узна се още тогави, че Славчо два пъти скъсвалъ въжето изъ пътя, доде го карали (Ив. Вазовъ). — А азъ ти казвамъ, че си долженъ да го пустнешъ, защото се обрекохъ на майка му, че ще го измоля (Ив. Вазовъ).

Трѣбва да се избѣгва нареждането на последователно подчинени приставни изречения отъ единъ видъ и съ еднакви врѣзки, понеже такива изречения сѫ неблагозвучни, напр.: *Подиръ малко отвѣнъ се чуватъ въжетъ на Хаджи Енча, който още отъ двора се кара на шумещите деца въ началната училище, който отива също да инспектира (Ив. Вазовъ).* За да се избѣгне такова неблагозвучие, може понѣкога да се употреби въ единия случай ищо вмѣсто който, или може цѣлото изречение да се построи по новъ начинъ. Ако врѣзките на такива последователно подчинени изречения сѫ различни, не се чувствува неблагозвучие, напр.: *Срѣдъ прѣскитъ на дѣждъ се усмихнали младъ момъкъ съ изпечено и здраво лице, какъто може да има човѣкъ, който е живъ на открито (Й. Йовковъ).* — Казаното тукъ не се отнася за еднородни съподчинени при-

ставни изречения (вж. тукъ по-горе), при които връзките се повтарятъ, безъ да се чувствува неблагозвучие.

Съгласно съ общото правило, при писане всъщко приставно изречение се отдѣля отъ другите части на сложното изречениесъ запетая. Когато две еднородни приставни изречения се свързватъ съ съюза и, запетая помежду имъ не се поставя (вж. примърите).

СЛОЖНИ СМЪСЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ.

§ 621. Сложните съчинени и сложните съставни изречения се срещатъ твърде често въ смъсени съчетания, въ които нѣкое прости изречения съ съвръжани помежду си като части на сложно съчинено, а други — като части на сложно съставно изречение. Възможните комбинации въ такъвъ случаи съ твърде разнообразни. Тоя типъ изречения съ най-сложната, най-разнообразна, най-богата и най-гъвкава синтактична категория, най-висшето синтактично построение на човѣшката речь.

1. Най-обикновенъ съ случаите, когато нѣкоя отъ частите на сложното съчинено изречение представя само за себе си отдѣлно сложно съставно изречение, или, съ други думи, когато нѣкое отъ основните изречения въ състава на сложното съчинено изречение има при себе си приставно изречение, напр.:

Виждаха ги хората, но не знаеха, какво си говорятъ (втората част на сложното съчинено изречение съдържа едно приставно) (Й. Йовковъ). — *Слизахъ по полинката и бѣръхъ още росна иглика, която се жалътиеше изъ храсталахи* (Ел. Пелинъ). — *Острилъ погледи на Али-Чауша се втренчиха изпитателно и отъ Илчовото кафе*, което беше заложено до Трайковичевата кръчма, и той вльзе въ него, преди да вльзе въ хана (двете части на сложното съчинено изречение съдържатъ по едно приставно) (Ив. Вазовъ). — *Въ тия нѣколко бедни хижи вестникъ не идпаше, защото никой не чептише; даскалъ нѣмаше, замътото нѣмаше школо; попъ нѣмаше, замътото нѣмаше церква; стражаръ не стояше, защото нѣмаше община, а зимата съ снѣговете си и калдокетъ си спираше съвсемъ презъ седемъ месеца и така мъжното имъ съобщенце съ спита* (Ив. Вазовъ). — *Пъкъ и дъдо Иванъ не бѣрзаше и само следъ като*

изчукъ лулата си въ стената, разправи, какъто бъше се случило (втората част на сложното съчинено изречение съдържа две приставни).

Възможно е също така една отъ частите на сложното съчинено изречение да представя сложно съставно изречение съ последователно подчинени приставни, напр.: *Той гледаш къмъ Балкана, озираше се по урви и пътеки, напръгаше слуха си да чуе, дали сръдътая зимна тихнина не ще пропукатъ нѣкѫде пушки* (И. Йовковъ).

2. Понѣкога може едно приставно изречение да се отнася до цѣло сложно съчинено изречение (да важи като пояснисни^с на всѣка негова част), т. е. главното изречение да е сложно съчинено, напр.:

Когато той погледна къмъ конака, ордата башбазуци бъше се спръла въ кръгъ, а на мегдана стърчаха забити върлинитъ съ главитъ (И. Йовковъ). Колкото повече наблизаваха до Игликина паляна, толко^{тъ} Столинъ по се замисляше за другаритъ си, изпреварващо напредъ, после се поспирваше или се попръщаше назадъ; за да го настигне старецътъ (И. Йовковъ) (последната част на сложното главно изречение има, освенъ общото, и свое отдельно приставно изречение — *за да го настигне старецътъ*).

3. Срѣщатъ се отъ друга страна и случаи, когато едно цѣло сложно съчинено изречение служи като приставно на нѣкое просто изречение, напр.:

Като стигнахъ дома и отиднахъ магарето, отъ вълнение нѣмакъ сили да влѣза въ къщи (Ел. Пелинъ). — И все пакъ изглеждаше, че не пъти^{тъ} му тежи, а нѣщо друго го занимави (И. Йовковъ). — Когато момъкътъ се изправи предъ огъня, хвърли ямурлука си и се усмихна съжи^{тъ} тай, както бъше се усмихнала винъ, едвамъ тогава Крайналията позна чертите на своя родъ (И. Йовковъ). — Дотегна на кърджалиитъ да върнатъ следъ единъ вождъ, който не ги водъши на пленка и на грабежи, не ги оставяше да правятъ, каквото ѝ цялъ, а само ги влечеше по пътищата днесъ по една посока, утре по друга (И. Йовковъ).

Би било погрешно да разглеждаме такива сложни приставни изречения не като нѣкакви цѣлоности, а като

механични редици отъ еднородни приставни изречения. При сдиородните приставни изречения (вж. § 620) всъкото отдѣлно просто изречение се чувствува преди всичко направо свързано съ главното, а следъ това съ другите съподчинени, и затова предъ всъкото съподчинено изречение думата, която служи за връзка съ главното, се повтаря. Споредъ това лесно е да схванемъ, че въ изречението *И гледатъ ги, какъ вървятъ изъ селото сами, какъ се изкачватъ къмъ хармана и спиратъ подъ зеленото знаме* (Й. Йовковъ) имаме две еднородни приставни изречения (започващи съ съюза-наречие *какъ*), а второто отъ тяхъ е по строецъ сложно съчинено (*Какъ се изкачватъ къмъ хармана и спиратъ подъ зеленото знаме*).

4. Посочените въ т. 1, 2 и 3 основни положения могатъ да се срѣщатъ въ най-различни варианти, отъ които произлизатъ неограничени възможности за изразъ на човѣшката мисъль.

§ 622. При сложните смѣсени изречения трѣбва да се иматъ предъ видъ посочените вече правила за употреба на препинателните знаци, къмъ които трѣбва да се прибавятъ и следните:

1. За отдѣляне на по-сложни цѣлости отъ еднаква степень, вжтре въ които (или въ нѣкои отъ които) е употребена вече запетая, се поставя точка и запетая, напр.: *Въ тия нѣколко бедни хижики вестникъ не идъше, защото никой не четаше; даскалъ нѣмаше, защото нѣмаше школа; попъ нѣмаше, защото нѣмаше церква; стражаръ не стоеше, защото нѣмаше община, а зимата съ сивоговетъ и каловетъ си спираше съвсемъ презъ седемъ месеца и така мъжиното ами съобщение съ съвта* (Ив. Вазовъ). — Тукъ сѫ ставали борбите между патриции и плебеи, съ които се е подкачила историята на Римъ; тукъ сѫ се полагали исконитъ нѣ разнични форми на управление, презъ които е преминала държавата; тукъ Антоний е прогласилъ императорското слово на републиката; тукъ всички честолюбци сѫ развили своето красноречие, за да уолнватъ подите си народа; тукъ сѫ се решавали войните, мироуетъ, съюзитъ (К. Величковъ).

2. Когато следъ нѣкое подчинено изречение следва самостоятелно, което започва съ съюза *и* или *да*, предъ съюза се пише запетая, за да се отдѣли подчиненото

изречение и да изпъкне по-ясно службата на съюза, който свързва едно самостоятелно изречениес съ друго, и не подчинено съ самостоятелно, напр.:

*Синовъ къзки по тънката уличка, мина разрокения дълъг, дето течеше жътна виничка, и излязе при гради-
нитъ (Ел. Пелинъ). — Той сложи ръжата си върху бол-
ното място, успти, че умалява, и легна (Ел. Пелинъ).*

*Познали съз-го селянитъ, които го срециха нощесъ,
и съз го обадили (Ив. Вазовъ).*

3. Ако следъ нѣкой съюзъ следва сложно съставно изречениес съ приставната си часть на първо място, между нея и първия съкожъ обикновено не се пише запетая, напр.: *Седъши тамъ дълго, а като минъше по-
край дъда Русия, преправяше лице и се преструваше на
божка кралица.* Въ такъвъ случай можемъ да съмѣтаме, че първиятъ съюзъ се отнася до цѣлото следващо подиръ него сложно съставно изречениес, а не само до глаголната му часть, и затова приставната часть не бива да се огражда откъмъ него съ запетая (не: „.., а, като минъше покрай дъда Русия...“); за нейната по-прѣка смислова връзка съ тоя съюзъ говори донѣкѫде и положението ѝ непосрѣдно следъ него. Други примѣри:

*Въ мрачната на облаците сънти златото отъ
спатрахи на попъ Руска и като вътвърдъ по-
затихне, чуе се проточениетъ напъвъ на молитва (Й.
Йовковъ). — И по-рано минаваха пътници, отбихаха
се на чешмата, но щомъ искаха пода, тръгваха пакъ
по работата си (Й. Йовковъ). — Само Крайналията
остана буденъ и бе зъ да снеме нъщо отъ оръжието
си, полегна до огъни (Й. Йовковъ). — Така той се би
съ Ногаевитъ пълчища и като бъ разбитъ, тий пре-
несе тешкото на своите подаизи къ Византия (Ив. Ва-
зовъ). — Затова и не сподеше много въ къщи, а кога-
то бъше тамъ, поражаваше на служищата да казва, че
го нъма (Ел. Пелинъ). — Тотка се поустюкъ и като
се държеше съще зъ скъмана на баба си, обърна окъпа-
нитъ си въ сълзи очи и погледна (Ел. Пелинъ).*

Също не се пише обикновено запетая и следъ подобенъ съюзъ, който стои въ началото на сложно съставно изречениес съ приставния си елементъ на първо място:

По когато колята на керванджишть се заспушаха надолу изъ урвата при бъдия сипей, не можеше вече да се разбере, дали на небето гърмъше (И. Иовковъ). — И както седъше до мене, каза: „Димитра искалъ!“ — и тури ръка на рамото ми (И. Иовковъ). — И като му говоръше най-мил и нъжни слова, бае Стоянъ внимателно и грижливо го очисти, вчеса и го опуха съметлата (Ел. Пелинъ).

Когато въ такива случаи приставното изречение се схваща наистина като вмъкнато безъ прѣка кръзка състояния предъ него съюзъ, то се отдѣля съ запетая: *Изведнъжъ гората екваше отъ съвъници и, като змей, допнесенъ отъ вихрушка, понякъваше се Миринъ (И. Иовковъ). — Самъ Крайналията седна до дънера, облегна се на него и, като си почина, започни (И. Иовковъ). — Той все още отъляше. А, както правъше и други пъти, пръчътъ бъши се покачилъ на покрива на Върбановата воденица и тропаше по керемидите (И. Иовковъ).*

ПРѢКА И НЕПРѢКА (КОСВЕННА) РЕЧЬ

§ 623. Прѣка речь. Чужди думи, предадени точно както сѫ казани, безъ никакви измѣнения, се наричатъ прѣка речь, напр.: *Всичкитъ тия нѣща минаха презъ ума на Младена и жестока злоба кипна въ гърдите му. „Азъ искамъ го убия, ако я даде другому, па и нея и мене си!“ — избрѣбра той... (Ив. Вазовъ).*

Прѣката речь не е самостоятелна сънкова цѣлостъ, а се вмъква между другите думи на лицето, което я цитира, и образува заедно съ тѣхъ завършено по смисъль цѣло. За по-удобно включване на прѣката речь въ речта на говорещото лице служатъ обикновено по-кратки или по-общирни изречения, които означаватъ най-често говорене или съобщаване и посочватъ, какъ и отъ кого е изказана прѣката речь, напр.: „Азъ ще го спася!“ — избрѣбра той. — „Азъ ще го спася!“ — извика решително той. — „Не можахъ да го спася“ — промълви тъжно той и наведе глава. Такива изрази можемъ да наречемъ съединителни изречения къмъ прѣката речь.

Погрѣшно е да се разглежда прѣката речь заедно съ съединителното изречение къмъ нея като сложно-

съставно изречение, съ главна част — съединителното изречение, а приставна — самата прѣка речь. Съчетанието отъ прѣка речь и съединително изречение, представяющо съчетание отъ синтактични елементи, които сѫ изказани отъ различни лица, не трѣбва да се мѣри съ критериите на обикновените сложни изречения. Самата прѣка речь въ синтактично отношение не може да се обхване съ една определена мярка: отъ отдѣлната дума или изразъ, включенъ въ „чуждо“ изречение (*Но той жадуваше да види „българското“*. Ив. Вазовъ), тя може да мине презъ всички възможни видове завършени изречения и може да стигне до цѣло съчинение (напр. писмото на Стоенча до майка му въ „Иде ли?“ отъ Ив. Вазовъ).

§ 624. Съединителното изречение може да стои било предъ прѣката речь, било следъ нея, или пъкъ може да биде вмѣкнато въ нея, напр.: *Тя си мисльше: „Да направя тобка добро...“ — „Бабо, хлъбъ! Умиралъ отъ гладъ!“ — каза той, като ѝ препръчи пътя. — „Синко, ти не можешъ да отврашъ, — каза му тя, — дай си пушката да ти олекнене“* (Ив. Вазовъ).

Понѣкога писателите, за да избѣгнатъ честото повтаряне на едни и сѫщи глаголи (като *каза и рече*) въ съединителните изречения къмъ прѣката речь, употребяватъ въ тия изречения други глаголи, съ които означаватъ движения и действия, извършени при произнасянето на прѣката речь отъ съответното лице, напр.: *„Сега, — седнеши до огнището, — да ми изпънете пленъта на Нена, дѣсто сте я наредили“* (П. Ю. Тодоровъ).

Въ други случаи съединителното изречение може да осъществява по-добре прѣкия смисълъ на прѣката речь: *„Какий обличи това отгоре!“ — и тя му подаде връхна дреха, съ които бѣ покрила детето* (Ив. Вазовъ).

За словорѣда на съединителното изречение къмъ прѣката речь е характерно това, че сказуемото въ него се поставя най-близко до самата прѣка речь. Споредъ това сказуемото остава обикновено на края (или близко до края), когато съединителното изречение стои предъ прѣката речь, а когато стои следъ нея или вжтре въ нея, то се поставя въ началото, напр.: *Но разплаканията*

гласъ на бабата му извика: „Момче, крий се хубаво днесъ! Довечера пакъ тукъ, та да те намъря“ (Ив. Вазовъ). — Турчинътъ помисли, па казва презрително: „Хай влизай, магарице!“ (Ив. Вазовъ). „Ама български паша?“ — питатъ той запахтънъ отъ вълнение. — „Български, ами какъвъ!“ отговорятъ му. — „Ще го видимъ, като дойде“ — мисли старата му глава и се тресе. — „Да го видишъ?“ — усмихва се горчиво Денко. „Бъше заможничъкъ и разбранъ челякъ, — допълни Денко, — но нали даде Господь, осълпъ“ (Ив. Вазовъ). Отъ примърите се вижда, че когато глаголътъ стои следъ прѣката речь, енклитичните форми не могатъ да стоятъ предъ него.

Прѣката речь може да се дава въ текста и безъ съединителни изречения, ако смисълътъ може да бъде ясенъ и безъ тѣхъ, както е напр. въ следния случай:

Като да потвърди думитъ и младенецътъ издаде изъ дрипите си единъ пронизителенъ и по-силенъ писъкъ.
— Ти не познаваш ли къ София нѣкои добри хора да ми квематъ малкото за душата си?

Лъз попитахъ за пола на детето.

— Момиче е.

§ 625. Препинателни знаци при прѣката речь. При писане прѣката речь се разграничава отъ думитъ на самия авторъ по следния начинъ:

1. Самата прѣка речь започва съ главна буква и се загражда съ кавички нъ началото и края („...“). Въ края кавичките се поставятъ следъ точката, възклицателната или удивителната, ико такъвъ знакъ се изискви отъ смисъла на самата прѣка речь („...!“; „...?“). напр.: „Момче, крий се хубаво днесъ!“ — „Ама български паша?“ — Тя си мислеше: „Да направи това добро.“ Въ такъвъ случай следъ кавичките не се пише отново точка.

Когато се предава разговоръ въ художествено произведение, обикновено думитъ на кѣко лице започватъ на новъ редъ, а предъ тѣхъ се поставя тире (въ такъвъ случай кавички не се поставятъ):

— Може ли, чи то Горане, да се намърши по нашите мъста разковниче?

- *Може! Може, но мжено.*
 — *Ихъ, да мога!*
 — *Рънка тревичка с тя, Рустемъ, ръдка!*

Когато се предава разговоръ безъ нови редове, думите на всѣко лице, оградени въ кавички, се отдѣлятъ въ началото съ тире (предъ кавичкитѣ) отъ прѣката речь на другите лица: „*Какъвъси?*“ — „*Българинъ!*“ — „*А ти, соколюнакъ, отъ де си?*“ — „*Българинъ!*“ (ІІ. И. Славейковъ).

2. Когато съединителното изречение стои предъ прѣката речь, следъ него се поставя двоеточие, напр.: *И селяните отговаряха обикновено: „Не бе, дядо Йоцо гледа . . .“* (Ив. Вазовъ).

3. Когато съединителното изречние стои следъ прѣката речь, тя се отдѣля отъ него съ тире; предъ тирето се поставя запетая, а когато прѣката речь завършва съ въпросителна или удивителна, тоя знакъ се запазва. Ако прѣката речь започва съ кавички, тѣ се затварятъ следъ въпросителната или удивителната, но предъ запетаята. Съединителното изречение започва съ малка буква. Напр.:

„*Бабо, хлебъ!*“ — каза той, като ѝ препръщи тежки. — „*Не може, синко*“, каза му тя (Ив. Вазовъ).

Искамъ да походя бе, дядо, — настож плачливо Монката.

— *Дядо, къде отива тоя народъ?* — питаш болниятъ Монка (Ел. Пелинъ).

4. Когато съединителното изречение е вмѣкнато вждре въ прѣката речь, то се отдѣля отъ дветѣ страни съ запетая и тире, ако следъ него продължиша сѫщото изречениес отъ прѣката речь:

„*Моли ви се. — извика той, слате ми на помощъ.*“

Ако следъ съединителното изречение започва ново изречение отъ прѣката речь, предъ съединителното изречение се поставя, споредъ смисъла, запетая, въпросителна или удивителна и тире (вж. т. 3), а следъ него — точки и тире:

„*Съгласенъ съмъ, — отговори той. — Още утре ище започнемъ работа.*“

— *Може!* — отговори чичо Гуранъ. — *Може, но мжено.*

Както се вижда отъ примѣрите, въ този случай ка-
вичките обикновено не ограждатъ отъ вътрешна страна
прѣката речь отъ съединителното изречение.

§ 626. Непрѣка (косвена) речь. Когато предаваме
прѣката речь съ свои думи, получава се непрѣка или
косвена речь; напр. последнитѣ два примѣра отъ прѣка
речь въ по-горния параграфъ ще се обрѣнатъ въ не-
прѣка речь така:

*Той отговаря, че е съгласенъ. Още утре ще започ-
натъ работата.*

Чичо Горанъ отговори, че може, но можи.

При непрѣката речь съединителното изречение къмъ
прѣката речь става главно изречение, а самата прѣка
речь става приставно допълнително изречение, което
започва съ съюза че, ако прѣката речь е въ изявително
или условно наклонение, или съ съюза да, ако тя е въ
повелително наклонение; или пъкъ се обрѣща въ кос-
венъ въпросъ, ако тя представя прѣкъ въпросъ; напр.:

Прѣка речь:

— Василе, иоще съблъкни пакъ
мина подъ прозореца ти, каз-
аше весело Петъръ.

— Върви напредъ! заповѣди
му войникъ войникъти.

— Я! Нашето куче! — извика
чично Митушъ.

— Е, сега щѣ ми го дадатъ ли?
попита чично Митушъ.

— Какво стана нишиятъ вой-
никъ, бе момче? — попита той,

Непрѣка речь:

*Петъръ казащие весело на
Василе, че презъ коящата въ-
лъкъти пакъ миналъ подъ прозо-
реца му.*

*Войникъти му заповѣда спра-
го да върви напредъ.*

*Чично Митушъ извика, че та-
ва въ тѣхното куче.*

*Чично Митушъ попита, ще жу-
го дадатъ ли сега.*

*Той попита войника, какво
е станало съ тѣхните войници.*

Друга граматична промѣна, която става при обрѣ-
щане на прѣката речь въ непрѣка, е промѣната въ ли-
цето на глаголите, споредъ както го налага гледището
на говорещия (вж. примѣрите).

Вънъ отъ тѣзи граматични промѣни говорещиятъ
може да промѣни свободно ония изрази отъ прѣката
речь, които се чувствуватъ неумѣстни или неудобни въ
непрѣката. Възклицителните изречения се предаватъ при

непрѣката речь като съобщителни, понеже тя предава само по смисълъ прѣката речь (вж. примѣрътъ).

Когато прѣката речь съдържа по-вече изречения, обикновено се свързватъ като приставни къмъ съсдинителното изречение само първите едно-две, а останалите се промѣнятъ граматично само по лице, напр.:

Прѣка речь:

— Съгласенъ съмъ, — отговори той. — Още утре ще започнемъ работа. Ще работимъ съ всички сили. Ако работата не върши бързо, ще намършимъ и други помощници.

Непрѣка речь:

Той отговори, че е съгласенъ и (че) още утре ще започнатъ работата. Ще работятъ съ всички сили. Ако работата не върши бързо, ще намърятъ и други помощници.

При непрѣката речь могатъ да се употребяватъ не само глаголните форми за прѣко изказване, а също и формите за произказване (вж. и § 323!), напр.:

Той отговори, че е съгласенъ и че още утре ще намърятъ (щомъ да намърятъ) и други помощници.

Той ѝ разправи, че не слазя отъ Балкани, а идсе отъ полето. Извубилъ четата си, но ѝ въ лозята на Веселицъ и отъ тамъ до тукъ е дошелъ съ голъми страхове и премеждия, не я лъ два дена и две нощи, съсиранъ отъ ходъ, съ убити крака, трескавъ, и сега бъги въ Балкана да намърти другарите си; или да се потули. (Ив. Вазовъ).

§ 627. Полупрѣка речь. Въ художественото творчество, особено при психологичния анализъ, се срѣща единъ особенъ начинъ за предаване на чуждите мисли и чувства полупрѣка речь. При полупрѣката речь авторътъ застава на равнището на самия свой герой, приспособява се къмъ неговото виждане на нѣщата, служи си съ неговите изразни срѣдства, говори тъй, като чели говори самиятъ герой, но приспособява граматичното лице на глаголите къмъ своето гледище (т. е. както би било при непрѣка речь), а не къмъ гледището на героя. Ето нѣкои примѣри:

Златарътъ се хвани за наковалнята... и като да се унесе... Ръка, ръка ще изляе той, та да прилепне къмъ иконата като изписана... Не, не, — не като

изписана! Нъма той да я пише като теркъ, ами като да е тамъ излъни. — Самъ ще направи какътъ да я излъе... Не, по-добре... (П. Ю. Тодоровъ).

Тая нощъ баба Цена сънува сънъ. Голъмъ облакъ, а войската отива въ облака, и Стоянъ тамъ. Соета Богородичке! Каква страхотия! Облакътъ бучи, небето трещи, земята се търси, — ето какво било битката. Стоянъ се изгуби въ облака, нъма го вече, ами сега!... Тя се сепна, разбуди се. Вждре тъмно, черъ мракъ. Само останътъ пищи наоънъ. Това е битката. Боже Господи, Иисусе Христе, закриляй го!... Свети Богородичке, помилвий го Стоенча! Тя не заспа до зори. (Ив. Вазонъ).

Илия се обърни. Небето пламнало. Страшено по-жаръ обхванала земята. Хората крещятъ и тичатъ: нагоре, надоле, по нивите, по къщите — разнасятъ огънъ. А запищетата все по-ясно и отстъчено биятъ. Къде е слушалъ този звънъ? — Презъ сините лътни нощи, когато смыкаха отъ Болярия камъкъ овциятъ събатю. Къде е битката? (Р. Карадийчевъ).

Полупрѣката речь се използва доста свободно и широко отъ писателите (особено отъ ония, които обичатъ да представляватъ виждането на нѣцата презъ призмата на своите герои). Въ нѣкои случаи тя изпъква ясно като особено средство за изразъ; въ други случаи е трудно отдѣлима отъ непрѣката речь или отъ речата на самия авторъ; а понѣкога пъкъ може неустижно да премине и въ истинска прѣка речь, както е въ следния примѣръ:

Той намираше, че веселбата бъ изчезнала. Нъмаше вече весели хора (напрѣка речь). Съмътъ съ станалъ угриженъ, завзетъ съ работа, и все бърза. Дори и децата захвѣрлиха игралките си и хванаха да мислятъ като дѣрти (полупрѣка речь!)... Петименъ съмъ станалъ да видя пижнъ човѣкъ (прѣка речь!) (Ив. Вазовъ). При такова пресмиливане отъ полупрѣка въ прѣка речь кавички не се поставятъ.

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Предговоръ	5
Уводъ	
Съставни елементи на езика: звукове, думи и изречения (§ 1)	7
Звукова и писмена проява на езика (§ 2)	7
Простонародни диалекти и общонароденъ книжов. езикъ (§ 3—4)	8

ФОНЕТИКА

ПИСМЕНА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ

Българска азбука (§ 5—7)	13
Произходъ на българското писмо (§ 8)	16
Названия на българските букви (§ 9)	18
Изговоръ на нѣкои по-особени български букви (§ 10—14) .	19
Съотношение между букви и звукове (§ 15)	21
Фонетична транскрипция (§ 16)	21

ЗВУКОВА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ

Прегледъ на отдельните звукове

Образуване и основно дължение на звуковете (§ 17—18) . .	23
--	----

Съгласни

Шумови и спорни съгласни (§ 20)	24
Звучни и беззвучни съгласни (§ 21)	25
Начинъ на учленение на съгласните (§ 22—23)	26
Мѣсто на учленение на съгласните (§ 24)	29
Общъ прегледъ на българските съгласни (§ 25)	29
Твърди и меки съгласни (§ 26)	32

Гласни

Срѣдноезични и задноезични гласни. Меки и твърди гласни и срички (§ 28—29)	35
Широки и тѣсни гласни (§ 30)	36

	Стр.
Устнени гласни (§ 31)	37
Общъ прегледъ на българските гласни (§ 32)	37
Носови гласни (§ 33)	38
Таблица на звуковете въ българския книжовен езикъ (§ 34)	38
 Свързване на звуковете въ думитъ и изреченията	
Сричка, Преписяне на части отъ думи на новъ родъ (§ 35—36)	40
Ударение, Безударни думи, Логическо ударение (§ 37—41)	41
Промънна на звуковете. Звукови закони (§ 42—43)	41
 Съвременни звукови закони въ българския книжовен езикъ	
Прегледъ на звукове	
Уподобяване между звучни и беззвучни съгласни (§ 45)	47
Звучни съгласни въ края на думитъ. Междусловна фонетика (§ 46—47)	49
Други прегледи при съгласните (§ 48—52)	51
Смекчаване на съгласните (§ 53—54)	53
Прегледъ на ъ въ с и я (§ 55)	54
Диалектическо потъмняване на неударни е, а, о въ и, ъ, у (§ 56—57)	55
Образуване на дифтонги (§ 58—60)	56
 Пресмятане на звукове (метатеза)	
Премѣтане на ъ при р и л (§ 61)	58
 Вмъкване на нови звукове	
Вмъкване на ъ (§ 62)	59
Вмъкване на й (прейотапия на гласни) (§ 63)	60
 Изпуштане на звукове	
По-важни случаи отъ изпуштане на звукове (§ 64)	61
Обща характеристика на българската звукова система (§ 65)	62
 Исторически звукови закони	
Редуване на гласните въ корена (§ 67)	63
а) При образуване на глаголи и имена (§ 68)	64
б) При образуване на несвършени глаголи отъ свършени (§ 69)	65
Прегледъ на о въ с въ наставки и окончания (§ 70)	65
Изпуштане на ъ, е въ наставки (§ 71)	66

Стр.

Прегласъ на <i>к, г, х</i> въ <i>ч, ж, щ</i> („първа палатализация“)	(§ 73—74)	67
Пресгласъ на <i>к, г, х</i> въ <i>ц, з, с</i> („втора „палатализация“ (§ 75))		69
Прегласъ на <i>ц</i> въ <i>ч</i> (§ 76)		70
Пресгласъ <i>с, з</i> въ <i>щ, ж</i> (§ 77)		71
Прегласъ на <i>т, д</i> въ <i>щ, жд</i> (§ 78)		72
Прегласъ на <i>ст, ск</i> въ <i>щ</i> и на <i>зг</i> въ <i>жсд</i> , (§ 79)		73
Вместното <i>л</i> (§ 80)		73

МОРФОЛОГИЯ

Общи опредѣления

Видове думи (§ 81—83)	77
Съставъ и образуване на думите и граматичните форми (§ 84—85)	78
Коренъ (§ 86)	80
Паставки и представки (§ 87—89)	80
Окончанинс (§ 90)	82
Основа (§ 91—94)	83
Сложни думи и форми (§ 95)	86

СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

Основни опредѣления

Значение на съществителните имена (§ 96)	87
Дѣление на съществителните имена по значение (§ 97—99)	87
Граматични особености на съществителните имена (§ 100)	88

* Образуваще на съществителните имена

Съществителни имена за лица (§ 103—119)	91
Наричателни лични имена (§ 103—108)	91
Собствени лични имена (§ 111—116)	97
Собствени фамилни имена (§ 117)	100
Прозвища (§ 118—119)	101
Съществителни имена за предмети (§ 120—122)	102
Съществителни имена за места (§ 123—124)	103
Съществителни имена за сборни предмети (§ 125)	105
Съществителни имена за отвлѣченни понятия (§ 126—128)	105
Съществителни имена за действия (§ 126)	105
Съществителни имена за признаки (§ 127—128)	107
Умалителни, галъовни и съкратени имена (§ 129—134)	109
Наричателни имена (§ 129—132)	109
Собствени лични имена (§ 133—134)	112

	Стр.
Увличителни имена (§ 135)	113
Сложни съединителни имена (§ 136—143)	114
Съ съединителна гласна въ основата (§ 137—142)	115
Безъ съединителна гласна въ основата (§ 143)	118
Сложни съществителни отъ чуждъ происходъ	118
Родъ на съществителните имена	
Естественъ и граматиченъ родъ. Форма и родъ	120
Измѣнение на съществителните имена по число	
Съществителни отъ мажки родъ (§ 145—151)	123
Едносрични (§ 146)	123
Многосрични (§ 147—150)	125
Бройна множествена форма (§ 151)	128
Съществителни отъ женски родъ (§ 152)	129
Съществителни отъ срѣденъ родъ (§ 153)	130
Сложни имена безъ съединителна гласна (§ 154)	132
Съществителни съ форма само за множествено число (§ 155)	132
Падежни форми при съществителните имена	
Съществителни отъ мажки родъ (§ 157)	135
Съществителни отъ женски родъ (§ 158)	138
Съществителни отъ срѣденъ родъ (§ 159)	139
Членуване на съществителните имена	
Съществителни отъ мажки родъ въ ед. ч. Употреба на пълния и кратъкъ членъ (§ 161—163)	141
Съществителни отъ женски родъ въ ед. ч. (§ 164)	143
Съществителни отъ срѣденъ родъ въ ед. ч. (§ 165)	144
Членуване на съществителните въ множествено число (§ 166)	144
Бележки върху употребата на членувани и нечленувани съществителни (§ 167—170)	144
ГЛАГОЛЪ	
Основни определения	
Значение на глагола (§ 171)	152
Дѣлениe на глаголите по значениe (§ 172—175)	152
Граматични особености на глагола (§ 176)	156
Образуване на глаголите	
Наставки за образуване на глаголи отъ имена (§ 178—179)	159
Наставки за образуване на глаголи отъ други глаголи (§ 180—182)	162

Стр.

Образуване на глаголи съ представки (§ 183—184)	163
Значения на отдѣлнитѣ представки (§ 185—202)	165

Спрежение и класификация на глаголите

Елементи на спрежението — общи понятия (§ 203—206)	171
Прости глаголни форми (§ 201)	171
Сложни глаголни форми (§ 205—206)	173
Дѣление на глаголите на спрежения и разреди (§ 207—212)	174
Първо спрежение (сегашна основа на е) (§ 209)	176
Второ спрежение (сегашна основа на и) (§ 210)	182
Трето спрежение (сегашна основа на а и я) (§ 211)	184
Несправилни глаголи (§ 212)	185

Прегледъ на отдѣлнитѣ глаголни форми и значението имъ

Залогъ на глагола (§ 213—216)	186
Видъ на глагола (§ 217—235)	189
Образуване на свършени глаголи отъ несвършени (§ 226—232)	195
Образуване на несвършени глаголи отъ свършени (§ 233—235)	199
Време на глагола (§ 236—280)	206
Сегашно времс. Форми. Значение и употреба (§ 237—245)	208
Минало свършено време. Форми. Значение и употреба (§ 246—251)	225
(Минало действително свършено причастие) (§ 249)	227
Минало несвършено време. Форми. Значение и упо- треба (§ 252—258)	230
(Минало действително несвършено причастие) (§ 255)	232
Минало неопределено времс. Форми. Значение и упо- треба (§ 259—262)	237
Минало предварително време. Форми. Значение и упо- треба (§ 263—265)	244
Бѫдеще време. Форми. Значение и употреба (§ 266—270)	247
("Гъй пар. „бѫдеще неопределено време“) (§ 270)	250
Бѫдеще предварително време. Форми. Значение и упо- треба (§ 271—272)	252
Бѫдеще времс въ миналото. Форми. Значение и упо- треба (§ 273—277)	254
Бѫдеще предварително въ миналото. Форми. Значение и употреба (§ 278—279)	258
Съвместна употреба на глаголните времсна (§ 280)	259

Форми за присказване на глаголните времена	
(§ 281—323) 263	
Служба на формите за пръко изказване и преизказване	
(§ 281) 263	
Образуване на формите за преизказване (§ 282—286)	264
Присказване на отдълните глаголни времена (§ 287—309)	270
Сегашно преизказано време (§ 287—289)	270
Минало съвршено присказвано време (§ 290—293)	273
Минало несвършено преизказано време (§ 294—297) 277	
Минало неопределено преизказано време (§ 298)	279
Минало предварително преизказано време (§ 299—300) 280	
Бъдеще преизказано време (§ 301—302)	282
Бъдеще предварително присказвано време (§ 303—304) 284	
Преизказано бъдеще въ миналото (§ 305—307)	286
Преизказано бъдеще предварително въ миналото (§ 308—309) 287	
Особени случаи от употребата на преизказанинте и пръките	
глаголни времена (§ 310—323) 289	
Пръко изказване въ въпросителни изречения (§ 310) 289	
Преизказване на непосредствено наблюдавани действия	
(§ 311) 290	
Пръки и преизказани времена въ исторически съчинения (§ 312—314) 290	
Пръки и преизказани времена въ художествни творения (§ 315—320) 293	
Пръки и присказани времена въ народното творчество (§ 321—322) 297	
Преизказване и непръка (косвена) речь (§ 323)	298
Наклонение на глагола (§ 324—335)	299
Извително наклонение (§ 324)	299
Повелително наклонение. Форми. Значение и употреба (§ 325—328) 300	
Условно наклонение. Форми. Значение и употреба (§ 329—334) 305	
(Употреба на глаголните времена и наклонения въ условни изречения) (§ 334) 309	
Употреба на някои глаголни форми съ по-особени	
вторични оттенъци въ значението (§ 335) 310	
Причастия (§ 336—341)	313
Сегашно действително причастие (§ 337)	313
Минало съвршено действително причастие (§ 338)	315
Минало несвършено действително причастие (§ 339) 315	

	Стр.
Минало страдателно причастие (§ 340)	315
(Сегашно страдателно причастие) (§ 340)	316
Леенричастие (§ 341)	317
Отглаголни съществителни (§ 342)	317
Инфинитивъ (§ 343)	318

ПРИЛАГАТЕЛЬНО ИМЕ

Значение на прилагателните имена (§ 344—345)	320
Граматични особености на прилагателните имена (§ 346)	321
Образуване на прилагателните имена (§ 347— 368)	322
Прилагателни имена отъ съществителни (§ 348—360)	322
а) Образуване на относителни прилагателни имена (§ 349— 354)	323
Наставки за индивидуална принадлежност (§ 350)	323
Наставки за родова принадлежност (§ 351—353)	324
Наставки за вещественъ произходъ (§ 354)	326
б) Образуване на качествени прилагателни имена (§ 355)	327
Наставки въ прилагателни отъ чуждъ произходъ (§ 356—360)	329
Прилагателни имена отъ други прилагателни (§ 361)	332
Прилагателни имена отъ глаголи (§ 362—363)	333
Прилагателни имена отъ наречия и предлози (§ 364)	335
Сложни прилагателни имена (§ 365—368)	335
Родъ и число на прилагателните имена (§ 369 371)*	337
Падежни форми при прилагателните имена (§ 372)	339
Чиснуване на прилагателните имена (§ 373— 375)	339
Степенување на качествените прилагателни (§ 376—377)*	339

ЧИСЛИТЕЛЬНО ИМЕ

Значение и граматични особности на числителните имена	(§ 378—379)	345
Образуване на количествените числителни (§ 380—383)	346	
Членуване на количествените числителни (§ 384)	349	
Остатъци отъ падежни форми при количествените числителни (§ 385)	350	
Образуване на поредните числителни (§ 386)	351	

Стр.

Родъ, число и членъ при поредните числителни (§ 387)	352
Особени форми и думи, образувани отъ числителните (§ 388)	353

МЪСТОИМЕНИЕ

Значение и граматични особености на мъстоименнията (§ 389—391)	357
Лични мъстоименния (§ 392—396)	359
Възвратно лично мъстоимение (§ 397)	361
Притежателни мъстоимения (§ 398—402)	362
Пъзвратно притежателно мъстоимение (§ 402)	364
Показателни мъстоимения (§ 403—405)	364
Въпросителни мъстоимения (§ 406—408)	366
Неопределителни мъстоимения (§ 409—413)	367
Относителни мъстоимения (§ 414—416)	370

ПРЕДЛОГЪ

Служба и граматични особености на предлогите (§ 417—421)	372
Произходъ на предлогите (§ 422—423)	374
Значение и употреба на отделните предлози (§ 424—475)	375
Неправилна употреба на други думи и изрази като предлози (§ 476)	390
Съчетания отъ предлози (§ 477)	390
Предлози и съюзи (§ 478)	391

НАРЕЧИЕ

Служба и граматични особености на наречията (§ 479)	392
Образуване на наречията (§ 480—486)	393
Наречия отъ съществителни имена (§ 481)	393
Наречия отъ прилагателни имена (§ 482)	393
Наречия отъ числителни (§ 483)	394
Наречия отъ глаголи (§ 484)	394
Мъстоименни наречия (§ 485)	395
Сложни наречия (§ 486)	396
Дължениес на наречията по значение (§ 487—497)	396
Наречия за място (§ 488—489)	396
Наречия за време (§ 490—491)	398
Наречия за начинъ (§ 492—493)	399
Наречия за количество и степенъ (§ 494—495)	400

	Стр.
Наречия за причина и целъ (§ 496)	401
Наречия за логически обстоятелства (§ 497)	401
Отношенис на наречията къмъ предлози и съюзи (§ 498)	402

СЪЮЗЪ

Служба и граматични особености на съюзитъ. (§ 499)	403
Образуване на съюзитъ (§ 500)	403
Значение и дѣление на съюзитъ (§ 501—509)	404
Съчинителни съюзи (§ 501—505)	405
Подчинителни съюзи (§ 506—509)	408

МЕЖДУМЕТИЕ

Служба и граматични особености на междуметията (§ 510)	412
Образуване на междуметията (§ 511—513)	413

ЧАСТИЦА

Служба и граматични особености на частиците (§ 514)	416
Образуване на частиците (§ 515—517)	416

СИНТАКСИСЪ

Изречение и видове изречения

Сжицност и граматични особености на изречението (§ 518)	421
Видове изречения (§ 519)	423

СТРОЕЖЪ НА ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Основни понятия (§ 520)	426
Главни части на изречението (§ 521—542)	428
Подлогъ (§ 521—525)	428
Сказуемо (§ 526—542)	431
Съгласуване на сказуемото съ подлоги (§ 534—542)	437
Второстепенни части на изречението (§ 543—567)	443
Доизлияние (§ 543—553)	443
Обстоятелство (§ 554—558)	452
Опредѣление (§ 559—566)	458
Приложение (§ 567)	465
Разширени и сложни части на изречението (§ 568)	466
Еднородни части на изречението (§ 569—573)	467
Повторени части на изречението (§ 574)	472
Предлози, съюзи и частици въ състава на изречението (§ 575)	473

	Стр.
Обособени части на изречението (§ 576—579)	474
Страннични думи въ изречението (§ 580—584)	479
Обращения (§ 581)	479
Междудумия (§ 582)	480
Вместните пояснения (§ 583—584)	481
Логическо ударение (§ 585—586)	483
Интонация (§ 587—589)	485
Словоредът (§ 590—593)	489
(Инверсия) (§ 593)	493
Особености на въпросителните, възклицателни и отрица- телни изречения § (594—596)	495

СТРОЕЖЪ НА СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Основни понятия (§ 597)	500
Сложни съчинени изречения (§ 598—606)	502
Сложни съединителни изречения (§ 599—601)	502
Сложни съотносителни изречения (§ 602)	505
Сложни противоположни изречения (§ 603—604)	506
Сложни заключителни изречения (§ 605)	507
Съединителни и противоположни съюзи въ началото на изреченията (§ 606)	508
Сложни съставни изречения (§ 607—620)	508
Приставни опредълителни изречения (§ 608—612)	510
Приставни обстоятелствени изречения (§ 613—615)	517
Замъна между обособени части на изречението и при- ставни опредълителни и обстоятелствени изречения (§ 616)	525
Приставни допълнителни изречения (§ 617—619)	52
Сложни съставни изречения съ по-вече приставни (§ 620)	532
Сложни смъкани изречения (§ 621—622)	531
Пръка и непръка (косвени) речь (§ 623—627)	538
Пръка речь (§ 623—625)	538
Непръка речь (§ 626)	542
Полупръка речь (§ 627)	543
СЪДЪРЖАНИЕ	545
ПОКАЗАЛЕЦЪ	555
ПЕЧАТНИ ГРЪШКИ	559

ПОКАЗАЛЕЦЪ

(Цифрите показватъ страници)

Дзбука 14; произходъ 16, по-
сока на писане 15
артикуляция, вж. учлене-
ние
асимилация, вж. уподобя-
ване
атрибутивецъ 152
атрибутивность 421, 426

Безъязично нараждане 470,
472, 502
бездарни думи 43, вж.
енклитики и проклитики
букви 13, 14; ръкописни и
печатни 15, главни и малки
16, заглавни 16; названия 18
букви и звукове 21

Verba sentiendi, cogitandi et
declarandi 224, 236, 243, 246,
250, 256
видове думи 77; самостоятелни
и служебни 78, промънливи
и непромънливи 78
видъ на глагола 154, 157, 189,
(вж. и при отдеълните времена и др. форми); свършено
154, 157, 195, 211, несъвър-
шено 154, 157, 189, вторични
несъв., глаг. 192, 197, 199; видъ
и време 191, и краткотъ
192, 200, и трайностъ 191,
и значение 162, 196
вметнати пояснения 481;
препинат. знаци 482
вмъкване (вмътане) на зву-
кове 59, 60, 73
време на глагола 157, 191,
206, 259, 309; сегашно 157,
206, 208 (сог. историческо
214, 241, сог. относително 216,
сог. повторително 218, 221,
сог. абсолютно 220), минало
съвршено 157, 206, 225, ми-

несвършено 157, 206, 230
(мин. несъв. повторително 234),
мин. неопределено 157, 206,
237, мин. предварително 157,
206, 244, бъдеще 157, 206,
247, бъдеще предварително
157, 206, 252, бъдеще вът. ми-
налото 157, 207, 254, бъдеще
предвар. вът. мин. 157, 207, 258;
„бъдеще неопределено“ 250;
глаг. времена вът. пристав-
ни изречения 220, 221, 235,
236, 243, 246, 250, 251, 256,
(вж. и условни изречения);
съвместна употреба на глаг.
времена 259; преизказани
глаг. вр. 263
възклициния 412, 413, 414
въпросъ 173, 312; косвия
(нечиръкъ) в. 496, 529
въпроси при синтактичен
разборъ 429
въртене 152
вътрешенъ подлогъ 446,
в. допълнение 446, в. обстоя-
телство 453

Глаголица 17
глаголъ 77, 152, 422; про-
ходни гл. 152, 159, 161, не-
проходни 153, 160 161; без-
лични 153, 155; възвратни
155, 173, 188, взаимни 155,
188, страдателни 155, срѣдни
155, 189; спомагателни 173, 212,
227, 232, 248; неправилни 176,
185; основна форма 171
гласни 23, 34; срѣдноезични
и задноез. 35, 38, меки и
твърди 35, широки и тѣсни
36, 38, устнисни 37, носови
38, испостоянни 125, 141
говорни органи 23
граматика 6, 7

граматична система 5

Двоеточие 471, 479, 541
деспричастие 158, 313, 317;
минало д. 317
действие и състояние
152
диалекти 8
дифтонги 56; низходящи
57, възходящи 57
допълнение 426, 443; прѣ-
ко д. 153, 443, логическо и
граматическо 187, 449; не-
прѣко (косъено) 187, 443, 448;
обстоятелствено 453; вини-
телно 444, 445, дателно 444,
447; членуване 449; двойно
изразяване 361, 450, 490
дума 7, 75

Езикъ 5, 7; вж. и книжов. ез.
елински 428, 430, 436; е. въ
слонци глаг. форми 173, 238,
242, 245, 253, 255, 258
енклитики 43, 212, 237, 360,
364, 461, 491, 494, 514; е. съ
ударение 493

алогъ 157, 186; действите-
лещ 187, страдацеленъ 187
запетая въ просто изр. 471,
472, 475, 479, 482; — въ сложно
изр. 502, 505, 506, 507, 510,
513, 530, 531, 534, 536
звукова система 23
звукови страна на езика 7
звукове 7, 11; — и букви 21
звукови закони 46; съв-
ременни 47, исторически 63
звуково писмо 13
звукоподражания 412,
413, 415
значение на отд. предлоzi
375. — предстаники 165, на-
речия 396, съюзи 404

Идеографично писмо 13
изпущане на звукове 61, 66
изречние 7, 419, 421;
просто 423, 426, сложно
423, 500; съобщителни изр. 424,
въпросителни 424, 495, въз-
кличателни 424, 432, 496,
въпр.-въскл. 497; положи-

телни 425, отрицателни 425,
137, 497, отриц.-въпр. 498;
условни 257, 309; глаголни и
безглаголни 425; разширени
и неразширени 428; ели-
тични 428, 436; називни 132;
безподложни (безлични) 131,
436; неопределителнолични 431,
437; междууметни 432

инверсия 193, 515, 518,
530—1; вж. и словоредъ

интонация 423, 485, 497,
501; възходяща — 486, 488,
504, 510; низходяща 486, 488,
489, 504

инфinitивъ 172, 250, 318

Кирилица 17, гражданска
к. 18

книжовенъ езикъ 8; про-
изходъ — 9, единство 8, 9,
правилность 8—9, обогатя-
ване 9, 10.

коренъ 80

косвена речь, вж. непрѣка

Лице (граматично) 152, 156,
359

междууметие 78, 412, 480;
препин. знаци при м. 412, 481

местата, вж. премѣтъ

Морфология 7, 75

мѣстоименіе 77, 357; лич-
ни м. 358, 359; притежателни
358, 362; показателни 358,
364; въпросителни 358, 366;
неопределителни 358, 367;
отрицателни 369, обобщител-
ни 369, относителни 358, 370;
възвратни 361, 364

Наклонение 158; изяви-
телно — 158, 299, повлия-
телно 158, 300, условно 158,
305 (за готовностъ 308, за
възможностъ 309); други от-
тегъци 310 (неосъществено
действие 257, 311, изненада
311, пожелание 311, съмне-
ние, ирония, неодобрение 312,
необходимость, продължител-
ностъ, интензивностъ 312,
учтивостъ 312, 361, 363, 440)

наречие 77, 392; местоименни п. 395, 397, 399, 400, 401; н. за място, време, начинъ и пр. 397 сл.
 наставка 81; продуктивни и непрод. н. 85, сложни п. 84
непрѣка (косвена) речь 542;
 присказване и — 298
форми 8

Обобщаващи думи 171
обращение 479
обстоятельство 426, 449, 452; обст. за място, време, начинъ и пр. 453 сл.; обстоятелствено дополнение 453
окончание 82
основа 83; глаголни о.: сегашна 172, 175, мин. свършена 172, 175
определение 426, 458; о.-прилагателно 459, о.-местоименное 460, о.-числително 162, о.-существително 462, о.-наречие 464; еднородни и нееднородни о. 470; двойно изразяване 463; сказуемно о. 413
отрицание 173, 248, 253, 255, 282, 284, 286, 287, 288, 289, 301, 303, 312, 317, 520; двойно отр. 198

падежъ 89, 133; именителенъ 133, 135, 138, винителенъ 133, 137, дателенъ 133, 137, 139; звателенъ 134, 135, 138; п. при прилагателни 339, — числителни 350. — местоимения 358, 360, 362, 363, 366, 367, 369, 371, 512; п. и предлози 371
палатализация 67, 69
писмена система 13
писменостъ 7
подлогъ 428; логически и граматически 187, 429; числително 429; двойно изразяване 430
полупрѣка речь 543
потъмняване на звукове 55
прегласъ 47, 51, 65, 67; п. на тъвъх и въ 54
предикатъ, вж. сказусмо

предлогъ 77, 372, 473; статично и финално значение 372; съчстания отъ пр. 390; пр. и надсжи 374, пр. и представки 375; пр. и съюзи 391
предположение 243, 249, 251, 312
предмети — одушевени и неодушевени 88, нагледни и отвлѣчени 88
представка 81, 163, 165, 195
презказване 158, 263 сл., 290, 293, 297, 298, 306; по-силно пр. 267, 273, 276, 278, 280, 282, 283, 285, 287, 289; пр. на времената 263, 264 сл.; — и непрѣка речь 298
прейотация 60
премѣтание 58
префиксъ, вж. представки
прилагателно име 77, 320; качествени пр. 320, 327, 333, 335; относителни 320, 323, 335 (пр. за принадлежностъ индивидуална 323 и родова 324; пр. за вещественъ произходъ 326); чужди пр. 329, 339
приложение 426, 465; еднородни и нееднородни пр. 471
причастие 158, 313; действително 158, 313 (сегашно 158, 313, мин. свършено 158, 227, 313, 315, мин. наст. 158, 232, 313, 315); страдателно 158, 313 (минало 158, 315, сегашно 316)
проклиники 43, 247, 373
прости глаг. форми 171
прѣка речь 538; препин. знаци 540
прѣко (лично) изказване 158, 264, 289, 292, 293, 297

разподобяване 52
разреди на глаголите 175
редуване на гласни 63
редукция, вж. потъмняване
резултатъ 239, 246, 254
родъ: сжищ. имена 89, 120; прилаг. 320, 337; числител. 346, 352; местоимения 358, 360, 363, 366, 367, 369, 371; причастия 313

Свързване сказуемно 152,
атрибутивно 152
синтаксисът 7, 419
сказуемо 426, 431; състав-
но ск. 431, 435; сказуемностъ
421, 426, 432
сказуемо опредълението 433;
именително („втори именит.
падежъ“) 434, винително
(„втори винит. падежъ“) 435
склонението 78
словоизмънение 82
словообразуване 78, 82;
съществителни 89, глаголи
159, 195, 199, прилагателни
322, числителни 346, 351, 353.
мъстоимения 359, 363, 365.
367, 368, 369, 371, предлоци
374, наречия 393, съюзи 403.
междуметия 413, частици 416
словоредът: въ сложни глаголи
ф. 171, 237, 245, 253, 255, 268,
305; въ просто изр. 371,
373, 416, 422, 489; въ сложно
изр. 504, 513, 514, 518, 531;
539, 540; вж. и инверсия
слогоческото 13
сложни думи и форми 86;
съществителни 114, 132; глаголи
ф. 171, 173; прилагателни 335;
наречия 396; съюзи 404;
съ числителни 356
сложното изречение 423,
500; сл. съчинено 502
(съединително 502, съотносително
505, противоположно 506,
заключително 507); сл.
съставно 502; 508: главно 508,
приставно (подчинено)
508, 525 (опредълително
509, 510, допълнително 509,
528, обстоятелствено 509, 517;
съподчинени приставни едно-
родни и разнородни 532, по-
следователно подч. 532); сл.
съмбело 507, 534
смекчаване 53
смислова страна на съзика 7
спрежение 78, 171, 174;
шърво 176, второ 182, трето 184
сричка 4; отвор. и затвор. 40;
тв. и меки 36, 54; пренасяне 41
степени за сравнение 320,
343, 344, 353

странични думи 179
сүфистът, вж. наставка
съгласни 24; шумови 24.
сонорни 24, 27, звучни и без-
звукови 25, 47, 48, 49, преград-
ни и пропускни (експлюзивни
и фрикативни) 26, 27, носоп-
ти 27, плавни 31, тырди и
меки 32, устници 29; предно-
глосични 30, сръдноязични 31,
задноязични 31, съскави и
шушкови 30
съгласуване: сказуемо и
подлогът 437, опредълението и
опредълеляемото 459, 461, 464
състивът на думите 78
съюзът 78, 403, 473; истински
с. 403, мъстоимения с. 404,
наречия-с. 404; съединителни
405, 502-3, 508, съотносителни
405, 505, противоположни 406, 506,
508, заключителни 407, 408,
507, следствени 408, подчинителни
408, допълн. 409, 528, опредъл.
410, 510, обстоятел. 410, 511,
517, 519, 520, 521, 522, 523, 524
съществителното 77, 87; на-
рицателни и собствени с. 87;
с. за лица 91, 97, за предмети
102, за места 103, 105, за
сборни предмети 105, за от-
влъчени понятия 105, прозви-
ща 101, 146, фамилни имена
100, с. умалителни, галъновни,
стъклатени 109, 112, увеличит.
113; (от)глаголни с. 150, 317
Тире 471, 479, 504
точка и запетая 504
транскрипция 21
ударение 41; съществ. им.
124, 125, 128, 129, 130, 142,
143; глаголът 172, 200, 1, 211,
226, 228, 231, 301; частици
416; вж. склоники и про-
клитики; двойно у. 43, 336,
344; логическо у. 44, 483.
л. у. въ стихотв. речъ 184
уподобяване 48
учленение 23; мъсто на учл.
29, 35, начинъ на учл. 26, 27
Фонетика 11; междусловна
ф. 49

Ф о р м а (граматична) 82
Ц и ф р и арабски 345, римски 345
Ч а с т и на изречението 426; главни 426, второст. (помощителни) 426, 443, разширенни 466, сложни 467, еднородни 467, повторени 472, обособени 474, 525
Ч а с т и на речта 77
Ч а с т и ц а 78, 416, 474
Ч и с л и т е л по 77, 345; количествени ч. 346, поредни 351; приблизителни 353, ч.-същес-

твителни 353, кратни 354, дробни 354, умал.-галъовни 355
Ч и с л о: съществ. 89, 122, 129, бройно множ. ч. 128, 349; прилаг. 320, 337, числит. 352; мѣстоимения 358, 363, 366, 367, 369, 371
Ч л е н ъ 89, 139; опредѣлителенъ 140—1, пъленъ и кратъсъ 141, 142—3, 429, 449; собств. имена 150; изпушане 145; прилаг. 321, 339; числит. 349, 352; мѣстоименния 359, 363; опредѣлителя 460, 461

ПО-ВАЖНИ ПЕЧАТНИ ГРѢШКИ

Стр.	15	Обр. 1 обърнатъ надолу.		
"	22	р. 24	вм.: Балкана	да се чете: Балканъ
"	34	" 29—30	" о, а предъ	" о, предъ
"	38	" 23	" јаъ	" јаъ
"	38	" 27	" но.	" но-
"	52	" 24	" о, дж	" ч, дж
"	52	" 25	" чтожицъх	" отожицъя
"	66	" 18	" 136	" § 136
"	66	" 23	" е и о	" е и о въ ср. р.
"	68	" 38	" 162	" § 162
"	71	" 18	" й	" й следъ съгласната
"	83	" 3	" италиански	" италианский
"	83	" 23	" вки);	" вки);
"	84	" 27	" прости	" по-прости
"	86	" 28—9	" '(небесна джига'	" ('небесна джига')
"	88	" 29	" болла	" болка
"	94	" 18	" клетникъ	" Мал(к)о
"	105	" 1	" Милко	—
"	182	" 16, 27	" димж. оих	" -диса-мъ, -тиса-мъ
"	185	" 1	" -диси-мъ	" свършенъ
"	211	" 14	" иссвършенъ	" Нѣкотри прилагателни
"	328	" 37—8	" Нѣкои типъ	" отъ тоя типъ
			" отъ тоя	
"	364	" 12	" се членуватъ	" не се членуватъ
"	402	" 20	" т. 2	" 1. 3
"	402	" 22	" § 590	" § 500
"	409	" 8	" като	" дето
"	409	" 35—6	" (дето... мене)	" дето... мене:
"	468	" 2	" отидоха	" хукнаха
"	470	" 28—9	" изброяватъ	" се изброяватъ
"	471	" 24	" Какво	" Както
"	497	" 20	" Колко е хубаво	" Колко е хубаво
			" ба во	

ОСНОВНА БЪЛГАРСКА ГРАММАТИКА
ОТ Д-РЪ ЛЮБОМИРЪ Д. АНДРЕЙ-
ЧИНЪ ИЗДАДЕ КНИГОИЗДАТЕЛСТВО
ХЕМУСЪ Л.Д. – СОФИЯ. ПЕЧАТЛЕНЕТО ИЛ
КНИГАТА БЪ ЗЛОВЪРШЕНО ПРЕЗЪ 1944 ГОД.
ВЪ ПЕЧАТНИЦА КНИЛЕГРАФЪ – СОФИЯ,
ОТПЕЧАТАНИ БЪХА 4.000 БРОЙКИ